

VREME OBJAŠNJENJE MODALNOST

Vladimir Marko

Hamm: I love the old questions. (*with fervour*) Ah the old questions, the old answers, there's nothing like them.

S. Beckett, *Endgame*

*Ovu knjigu dugujem mojim najdražim
sagovornicima – Oskaru, Františku i
usnulom Vendelinu*

S a d r Ź a j

Metodološke osnove naučnog predviđanja u istoriji	1
Narativno objašnjenje u istorijskim naukama	33
Da li su psihološki entiteti istorijski entiteti?	51
Zakoni prirode, paradoks uzročnosti i Gödelovo putovanje	63
Kalimahova zagonetka o Diodoru	75
Analogisti protiv anomalista	111
Ciceronov prevod termina ἀξίωμα	125
Pregled nekih pionirskih rekonstrukcija Diodorovog argumenta „Vladar“	141
O Aristotelovim bitkama na moru	191
Literatura	269

Metodološke osnove naučnog predviđanja u istoriji¹

U ovom radu biće izložen pokušaj da se predstave problemi koji prate zasni-
vanje *n a u č n o g* predviđanja u (*ljudskoj*) istoriji. Da bi se izbegle nedou-
mice, koje su često sastavni deo ovakvog pokušaja, odmah na početku biće
izloženo nekoliko stavova koji predstavljaju polazište u pristupu istoriji,
kakav će se u daljem tekstu podrazumevati. Ovi stavovi neće biti posebno
razmatrani, osim u meri u kojoj će to biti neophodno za dalji prikaz koncep-
cije naučnog predviđanja u istoriji, kakva se ovde izlaže.

Ako želimo da istoriju shvatimo kao naučnu disciplinu, kao i da valjanost
 njenih teorija sagledavamo jedinstvenim kriterijumima, onda je možemo
shvatiti kao sastavni deo jedinstvenog metodološkog korpusa kojim su obuh-
vaćene sve nauke. Ovo gledište je najčešće odbojno za istoričare, odnosno za
istoriografe i filozofe istorije, koji obično smatraju da bavljenje ljudskim
radnjama zahteva disciplinu kojoj treba pridati *poseban naučni status*. Stano-
vište posebnog naučnog statusa, koji vodi ekskluzivitetu istorijskih, pre
svega, tzv. “humanističkih” nauka, osnovu za ovakvo razlikovanje pronalazi
u neprimerenosti primene metoda “prirodnih” nauka u disciplinama kakvu
predstavlja i (*humana*) istorija.

Sa druge strane, želja za obrazovanjem *n a u č n e* istorije suočava nas sa
stavom da je nauka *racionalna* – i to bilo koja nauka, odnosno, nauka uopšte.
Ako je ovo nešto što je svojstveno za nauku, onda je nauka *jedinstvena*, a
uskraćivanje poverenja ovome stavu, navelo bi nas da relativizujemo pojam
nauke i naučne racionalnosti. Jer, ukoliko istorija ima *poseban*, dakle ekskluzi-
van, naučni status, onda smo prisiljeni na jedne od sledeće dve mogućnosti:
da postoje (barem) dve vrste racionalnosti – jedna za prirodne, druga za
humanističke nauke; ili da istorija ili nije racionalna, ili nije nauka, a stoga,
možda čak ni jedno ni drugo.

Mnoge naučne discipline koje se bave ljudskim radnjama su interdiscipli-
narne. Koriste se egzaktnim metodama, kao i stavovima opštih zakona čije
poreklo vodi iz tzv. “prirodnih” nauka. Sa druge strane, njihovo težište može
biti prevashodno istorijski domen, dakle, tzv. „humanističko“. Koja je onda

---

¹ Rad je prvi put objavljen u *Zborniku Matice srpske za društvene nauke* (1990), No.89:43-64.

funkcija ove saradnje, ako se pretpostavlja da su ovakve nauke zasnovane na relativizovanju jedinstvenog kriterijuma prihvatljivosti hipoteza. Postojanje ovakve činjenice, s obzirom na stav o posebnom statusu istorijskih nauka, vodi u proizvoljnosti i nagoveštava metodološki kaos. Podršku postojanju ovakve smeše, tradicionalno ispoljavaju krugovi iz zajednica koje ili nisu sklone, ili nisu u stanju, da dosledno obezbeđuju racionalne kriterijume za svoje argumente u formiranju teorija. To može imati (a često i ima) nesagledive teorijske i praktične posledice, u kojima je obično nauka u službi podsticanja proizvoljnosti i nadahnuća i rušenju autoriteta naučne racionalnosti.

Izlaz iz ove haotične situacije jedino može voditi preko priznavanja pretpostavke da je nauka racionalna i da je ova racionalnost univerzalna. Njena jedinstvenost stoga obezbeđuje i univerzalni kriterijum za prihvatanje i odbacivanje naučnih hipoteza. Na ovaj način nauka, i to bilo koja nauka, odnosno naučna disciplina, dobija jedinstveno uporište. Prihvatanje ovoga stava ujedno omogućuje zasnivanje, kako naučno relevantnih teorijskih stavova, tako i procenjivanje njihovih pojedinačnih stavova.

Jedinstven kriterijum racionalnosti pruža nam mogućnost da razgraničimo nauku od pseudonauke². Ujedno dobijamo i jedinstven kriterijum za izgradnju teorija čiji stavovi predstavljaju *argumente*, a čija je valjanost dostupna procenjivanju – tj. njihovom prihvatanju ili napuštanju. To znači da imamo kriterijum koji nam obezbeđuje mogućnost izbora među rivalskim teorijama, što je uslov naučnog progressa, pa samim tim i rasta naučnog znanja. Prethodnim tvrdnjama treba dodati i to da su *opšti stavovi* osnova za izgradnju naučnog argumenta. Ukoliko želimo da vidimo istoriju kao naučnu disciplinu, onda bi to važilo i za nju.

Prigovor koji se često upućuje ovom stanovištu, sastoji se u zalaganju na tome da se istorija bavi *objašnjenjem pojedinačnih entiteta*. To svrstava (ljudsku) istoriju uz bok sa ostalim istorijskim naukama, odnosno onim naukama (kao što su biologija, paleontologija, kosmologija, geologija, ekonomija, virusologija, itd.) koje se bave istorijskim, tj. prostorno-vremenski ograničenim entitetima (kao što su “*Napoleon*”, “*paleolit*”, “*Sovjetska revolucija*”, “*australopitecus*”, itd.). Ovo često predstavlja još jedan, dodatni razlog zbog kojeg se za istorijske nauke sugerise poseban naučni status. Kao

---

² O tome šire, cf. Lakatos (1978a).

odgovarajući alternativni model objašnjenja, za ove nauke predlaže se *narrativno objašnjenje*.

Ovaj prigovor ne pruža dovoljno opravdane razloge za pridavanje posebnog naučnog statusa istorijskim naukama, tim pre što narativna objašnjenja imaju istovetnu metodološku strukturu sa objašnjenjima u drugim, “ne-humanističkim” naukama, a što je prepoznatljivo i u tome što proces rekonstrukcije istorijskih entiteta uvek vodi preko *r a z v i j a* “*objašnjavalačkih (tj. predviđalačkih) skica*” i uvek je usmerena ka izgrađivanju “*potpuno razvijenog objašnjenja*”. Ograničenost empirijskog instrumentarija, koji omogućuje pouzdanost istorijske rekonstrukcije, može biti samo izgovor, ali ne i razlog za prihvatanje posebnog naučnog statusa za istorijske nauke.

Razvijenost “*skice*” objašnjenja ili predviđanja, kao sastavnog dela teorijskog argumenta, svedoči o stepenu njegove prihvatljivosti. Same istorijske teorije možemo dosledno shvatiti i kao *naučno-istraživačke programe* (u Lakatosevom smislu)³, u čijim okvirima bi ove “*skice*” bile doradivane ka “*potpuno razvijenim objašnjenjima*” (odnosno predviđanjima). U tom smislu, trebalo bi dodati, prihvatanje ovoga stanovišta znači i prihvatanje jednog, samo naizgled grubog, načela koje tvrdi, da je bolje naći nauku sa malim ali izvesnim stepenom pouzdanosti, nego golemu konstrukciju pseudonauke koja je sasvim nepouzdana i krajnje zavodljiva.

1. Teza simetrije

“*Datis ordinatis etiam quaesita sunt ordinata*”⁴

Leibniz, *Zakon kontinuiteta*, 1687

Postoje različiti razlozi zbog kojih ljudi prave predviđanja. Među njima treba navesti onaj koji nam je najbliži, i u svakodnevnom životu najčešće prisutan. Svakako da je to “obična” ljudska *radoznalost*, koja se uglavnom sastoji od nagađanja o budućim zbivanjima. Za razliku od neobavezne, puke znatiželje, i drugih „slabosti ljudskog duha,“ često smo u prilici da kontekst neke određene situacije pred nas postavlja zahteve za praktičnom radnjom. U takvim okolnostima obrazujemo predviđanja o eventualnom daljem razvoju događaja, kako bi izbor naše radnje bio saobrazan okolnostima, a njen ishod

³ Cf. Lakatos (1978b).

⁴ “*Utvrdjenom poretku u onome što je dato (poznato) odgovara utvrđeni red u onome što se traži (što je nepoznato)*”.

povoljan za nas. Sa druge strane, razlog zbog kojeg se prave predviđanja, jeste *provera naučnih teorija*.

Predviđanja podstaknuta prvim i drugim razlogom, mada se međusobno razlikuju, u najvećoj meri zasnivaju se na sličnim mehanizmima. Naime, pretpostavke su na kojima se uglavnom zasnivaju predviđanja proističu iz iskustva uočavanja određenih sličnosti. I pored toga što često nismo u stanju da odgovorimo na pitanje čime se naša očekivanja mogu obrazložiti, ili na čemu se ona zasnivaju, često se događa da smo gotovo, ili čak potpuno u pravu u pogledu naših očekivanja, i da naša predviđanja događaji potvrđuju.

Za nas je ovde najzanimljiviji drugi navedeni razlog za predviđanje. Ukratko ćemo pogledati njegov metodološki karakter i njegove aspekte u nauci, kao i u kojoj meri provera naučnih teorija može biti pouzdana u oblasti kao što je istorija.

Prema opštoj pretpostavci mnogih ljudi od nauke, *naučno predviđanje* ili *naučna prognoza* uvek se zasniva na određenoj naučnoj *dijagnozi*, odnosno *objašnjenju* neke pojave ili događaja. *Provera naučnog predviđanja* nije samo provera hipoteze o nekom budućem događanju koji se njome pretpostavlja, nego ujedno i *provera objašnjenja* koja se tiče iste vrste pojave koja je poslužila kao osnova za izgradnju predviđalačke hipoteze.

Ovakvo shvatanje odnosa između predviđanja i objašnjenja naziva se *tezom simetrije*, odnosno, *teзом o strukturalnoj istovetnosti objašnjenja i predviđanja*, i sastoji se od dve međusobno povezane pretpostavke. Naime,

1. da je svako adekvatno objašnjenje potencijalno predviđanje, i
2. da je svako adekvatno predviđanje potencijalno objašnjenje.

S obzirom na (1), odgovoriti na pitanje “*Zašto se dogodio neki događaj A?*”, znači dati odgovor, koji ne samo da predstavlja objašnjenje, nego i tvrdnju da se događaj o kojem je reč, pod jednakim početnim okolnostima, mogao sa razlogom očekivati, da smo na vreme, odnosno pre samog događaja *A*, bili obavешteni o onome što sadrži *explanans* njegovog objašnjenja. Kada su nam poznati *početni uslovi* i *opšti zakon* koji odgovara vrsti pojave o kojoj je reč, možemo obrazovati rečenicu koja se odnosi na buduće zbivanje nekog događaja *A*. Objašnjenje ne samo da *može* funkcionisati kao predviđanje, nego, s obzirom na (2), i predviđanje *može* imati istu ulogu kao i objašnjenje. Ova teza se može formulisati i u mnogo čvršćem obliku, koji iznosi Hempel: “*objašnjenje ... nije potpuno ukoliko ne može podjednako zadovoljavajuće da*

funkcioniše i kao predviđanje".⁵ Teza o strukturalnoj simetriji objašnjenja i predviđanja govori o tome da svako objašnjenje jeste zadovoljavajuće s a m o onda kada funkcionije kao predviđanje, a predviđanje je s a m o onda p o t p u n o , kada funkcionije i kao objašnjenje.

Popper je takođe među onima koji smatraju da "upotreba teorije za p r e d v i đ a n j e nekog posebnog događaja jeste samo drugi aspekt njene upotrebe za objašnjenje takvog događaja".⁶ Razliku među njima on vidi samo u odnosu na polje našeg zanimanja, pa kao i Hempel smatra da je ona čisto "pragmatička". U zavisnosti od okolnosti i naših potreba, istom teorijom koristimo se: ili za objašnjenje, ili za predviđanje, ili za proveru. Između predviđanja i provere postoji srodnost, ali ih možemo posmatrati kao različite u smislu njihovih *funkcija*.

Uvodeći razliku između istorijskih i generalizujućih nauka, Popper se izdvaja od Hempela u stavu, da ovakvo trostruko funkcionisanje teorije nije sastavno svojstvo istorijskih nauka. Istorija ne može da računa na predviđanje. Presudan razlog jeste nemogućnost istorijskih nauka da obrazuju ili pronađu odgovarajuće i pouzdane opšte zakone, koji ne bi bili trivijalni. Sam Hempel smatra da je i u istoriji, kao i u ostalim empirijskim naukama, to moguće. Ukoliko neko objašnjenje (a samim tim i predviđanje) pretenduje na to da bude naučno zasnovano, ono mora biti u stanju da obrazuje određene naučne zakone, na kojima bi se temeljio opis odnosa između uzroka i posledice. Insistiranje na pojedinačnosti čin obrazovanja istorijskih argumenata vodi u proizvoljnost.

Kao što je kod objašnjenja - *explanandum*, tj. pojava koja se objašnjava, logička posledica *explanansa*, u slučaju predviđanja, pojavu koja se predviđa nazvaćemo *praedicendum*, dok ćemo osnovu za predviđanje nazvati *praedicens*.

Praedicendum, analogno objašnjenju, trebalo bi da predstavlja logički zaključak iz *praedicensa*, koji se sastoji iz rečenice koja sadrži opis jednog ili više početnih uslova i odgovarajućeg opšteg zakona. S obzirom na prirodu logičkog izvođenja (indukcije ili dedukcije), ovaj oblik zaključivanja omogućice nam ili *deduktivno-nomološka* (DN), ili *deduktivno-statistička* (DS),

---

⁵ Hempel (1942), p.234.

⁶ Popper (1957), p. 124; (1945⁵), p. 263; kao i (1935 /1973/), str. 93.

ili *induktivno-statistička* (IS) predviđanja. Njihova forma je u osnovi saobrazna trima vrstama naučnog objašnjenja.

Model naučnog objašnjenja – odnosno predviđanja, kakvo zastupaju Hempel i Popper, čiji idealan slučaj predstavlja DN-model – zasniva se na shvatanju da *explanandum*, tj. *praedicendum*, predstavlja posledicu uzroka, čiji je opis dat u *explanansu*, tj. *praedicensu*, i postiže se posredstvom opšteg zakona, u kojem se tvrdi zavisna veza između dve vrste pojava. Uobičajeni naziv ovoga modela je *uzročni model* objašnjenja, odnosno predviđanja.

Opšti zakoni, koji drže da između određene dve pojave postoji (uzročna) zavisnost, pretpostavljaju jednu formu determinizma, koja tvrdi da zbivanja u svetu ukazuju na postojanje osnove za važenje nomičkih pravilnosti. Pretpostavka determinizma koja je sadržana u takvom modelu, može se svesti na sledeću *laplaceovsku tvrdnju*: “*Svaka stvar je uslovljena (determinisana) nekom drugom u skladu sa zakonima*”. Ako uporedimo ovu tvrdnju sa modelom naučnog objašnjenja pomoću obuhvatnih zakona, videćemo da među njima ne postoji nesaglasnost. Većina naučnika bi se složila da laplaceovska tvrdnja, koja je u osnovi tvrdnja determinizma, predstavlja i osnovnu filozofsku pretpostavku na kojoj se vrši formiranje i provere rezultata naučni istraživanja. Drugim rečima, ukoliko bismo bili obavešteni o potpunom opisu početnih uslova, i ako bismo znali sve potrebne zakone, mogli bismo vršiti savršena predviđanja. Pogledajmo nekoliko prigovora ovoj tezi.

2. Determinizam i predvidljivost

Rekli smo da *praedicendum* treba da predstavlja zaključak iz opšteg zakona i početnih uslova. Da bi nešto bilo predviđanje, (1) moramo dati prethodni opis nekog događaja koji treba tek da se odigra. To još nije dovoljno, tako da (2) moramo posedovati evidenciju koja bi to predviđanje učinila opravdanim, odnosno, da sa određenom pouzdanošću možemo tvrditi opravdanost primene opštih zakona kojima se koristimo, kao i početnih uslova, i (3) moramo valjanim postupkom zaključivanja izvesti stav ili predviđanje, koje se odnosi na budući očekivani događaj.

Mada izgledaju zadovoljavajući, prethodni kriterijumi nisu precizni. Pre svega, mi obično dajemo, tek delimično odgovarajuće opise stvari, koja treba da se dogodi. Isto tako, ni opisi početnih uslova nikada ne mogu biti sasvim

pouzdati ili odgovarajući zahtevima izvođenja predviđanja. Predviđanja mogu biti i rezultat različitih postupaka njihovog izvođenja.

Ovakvo razmišljanje je navelo D. J. O'Connora⁷ da zaključuje kako se predviđanja zasnivaju pre na *praktičnim* kriterijumima, koji se na različite načine sprovode u različitim oblastima, kao i da ne može biti reči o saobraznosti pojma predviđanja sa pojmom determinizma.

Priroda *merljivo sti*, odnosno egzaktost opisa početnih uslova, jeste primer koji bi trebalo da ide u prilog ovoj tvrdnji. Merenje predstavlja opis u terminima kvantiteta, i mi nikada ne možemo reći da je mera neke veličine tačna u apsolutnom smislu, te da je imuna od bilo kakve greške. Često su i same greške uračunate u predviđanja, tako što se pretpostavljaju moguća odstupanja. Na primer, dovoljno je da jedna od stotinu stvari može potvrditi naše predviđanje, ukoliko se zadesi u očekivanom vremensko-prostornom regionu na koji se ono odnosi. Naši opisi se obično odnose na čitavu *klasu* stvari, koje imaju vrlo veliki stepen srodnosti, a čije razlike često i nisu dostupne našem sagledavanju. Pored toga, i *priroda jezika* je takva da nikada ne možemo dati savršenu opisnu reč ili frazu koja bi korespondirala sa stanjem stvari. Na kraju, opis nije nešto što je *istovetno* (identično) sa pojavom o kojoj je reč. Zbog toga su predviđanja "ljudska radnja", a ne prirodna svojstva sveta koji "prepoznajemo i razvrstavamo".⁸ Zbog toga je tvrdnja koja iznosi predviđanje daleko slabija od tvrdnje da je neki događaj determinisan.

Ova ograničenja u preciznosti svrstavaju predviđanja u *praktičnu proceduru* koja se opravdava praktičnim potrebama i praktičnim potvrđivanjem, i to bi trebalo da određuje osnovnu razliku između determinizma i predviđanja.

Jer, predviđanje je *epistemološki* pojam, koji dobija svoje značenje od obaveštenja koje imamo i tvrdnji koje obrazujemo na osnovu dostupnih, raspoloživih podataka. Isto tako, predviđanje je i "jedan-mnogo" odnos između predviđanja mogućih događaja koji ga mogu ispuniti, odnosno potvrditi. Za razliku od toga, pojam determinizma jeste *ontološki pojam*. Njime se određuje koji su događaji uzročno zavisni, i on za sobom povlači "jedan-jedan" odnos između antecedenata i konsekvencata nekog stanja stvari. Zajedno sa O'Connorom, Bunge,⁹ Nagel¹⁰ i Popper¹¹ takođe bi se složili da – reći

---

⁷ D. J. O'Connor (1965), p. 311.

⁸ *Ibid.*

⁹ Bunge (1959), p. 327, 358-9.

da je sistem determinisan ne znači isto što i reći da su stanja sistema predvidljiva.

Možda bi prethodna O'Connorova tvrdnja mogla da se prikaže i sledećim rečima. Uzmimo da su rečenice $A_1, A_2, \dots A_i$ opisi nekog realnog stanja stvari $a_1, a_2, \dots a_i$. Zaključak B , koji predstavlja rečenicu objašnjenja, odnosno predviđanja, jeste ishod logičkog izvođenja iz rečenica $A_1, A_2, \dots A_i$ i predstavlja argument, a ne posledicu (koja je samo svojstvo realnog stanja stvari $a_1, a_2, \dots a_i$). Determinizam bi predstavljao koncepciju koja pretpostavlja uzročnost, odnosno međuzavisnost unutar realnog stanja stvari. Međusobna uslovljenost, za koju se pretpostavlja da važi unutar realnog stanja stvari, ne znači i to da je podjednako moguće izvoditi rezultate logičkog zaključivanja, takve kao što je B , koji bi uvek bili analogni nekom realnom stanju stvari b , zbog toga što se ne može tvrditi da su opisne rečenice $A_1, A_2, \dots A_i$ nešto što je identično sa samim stanjem stvari $a_1, a_2, \dots a_i$, i njihovom posledicom b . Drugim rečima, poznavanje početnih uslova i opštih zakona, koji opisuju ponašanje neke vrste pojave o kojoj je reč, ne omogućuje da naša predviđanja budu istinita unapred, pre nego što se realna pojava koja se očekuje i koja je izražena *praedicendum*-rečenicom (B) zaista i dogodi. Predvidljivost nije svojstvo realnog sveta, nego, kako Bunge kaže, “varljiva ljudska sposobnost”.¹²

3. Indeterminizam i predvidljivost

Iznoseći tezu o simetriji objašnjenja i predviđanja, Hempel je, svakako, imao pred očima idealnu situaciju, gde su svi realni fenomeni opažljivi i gde se mogu razgovetno sagledati realni procesi koji se među njima odvijaju. Svet u kojem bi takva simetrija funkcionisala, odgovarao bi onome kakvim ga je pretpostavljao Newton u svojoj *Principia (matematica philosophiae naturalis)*. Imajući u vidu mnoge velike fizičare (pre svega Boltzmana), Hanson (1959) smatra da je moguće tvrditi da je Newtonova *Principia* od početka “nerealna ideal naučnog sistema”. Hempelov model bi mogao funkcionisati samo u tako zamišljenom svetu, kakvim ga drži klasična fizika. Skala prirodnih fenomena pokazuje vrlo velika odstupanja od takvog ideala. O tome

¹⁰ Nagel (1961 /1974), str. 532-3.

¹¹ Popper (1945⁵), vol. ii, p. 85.

¹² Bunge (1959), p. 327.

svedoči situacija kakvu imamo u kvantnoj fizici. Istina je da, ukoliko je data neka prosta kvantna pojava P (npr. emisija γ -čestica iz radioaktivne supstance), ona može biti "sasvim objašnjena „*ex post facto*“ ukoliko smo u stanju da shvatimo o kakvoj vrsti događaja je reč. Danas posedujemo odgovarajuće i pouzdane zakone koji se odnose na tu vrstu pojava, a koji nam to omogućuju. Međutim, „*osnovno svojstvo tih zakona jeste da je predviđanje pojave P ... sasvim nemoguće*“ i, ukoliko bismo to i pokušali, morali bismo izaći "van domena koji je obuhvaćen teorijom".¹³ Nemogućnost predviđanja u kvantnoj teoriji posledica je toga što ona leži na indeterminističkoj pretpostavci, i kada je reč o pojavama opisanim teorijom kvantne fizike, ne možemo predviđati, zato što ne možemo imati sva data.

Čini se da Hansonova primedba, ako se pravilno sagleda, sadrži nekoliko nedostataka: (1) čak i kada bi kvantna teorija, odnosno mikrofizika i bila indeterministička, to ne znači da između pojava u klasičnom (makro)svetu ne vladaju zakoni koji još mogu važiti za newtonsko-hempelovski ideal.¹⁴ Takođe, (2) postojanje indeterminističkih zakona, kojima pojave "možemo sasvim objasniti *ex post facto*", još ne znači odbacivanje determinizma. Objasnjene kvantnih pojava takvim zakonima može predstavljati, kao i u O'Connorovom primeru, stvar epistemološkog, a ne ontološkog indeterminizma, što može biti pre posledica problema *merljivosti*, ili ograničene pouzdanosti opisa, kao što je to bilo u prethodnom slučaju.¹⁵

Kao potvrdu svog mišljenja, Hanson navodi primer, da možemo objasniti (naravno, *ex post facto*) tačku scintilacije elektrona na ekranu instrumenta – tj. zašto se elektron pojavio u određenom prostorno-vremenskom položaju – ali da to ne možemo predvideti.

Prigovor koji se u ovom primeru može uputiti jeste da objašnjenje važi samo za *moguću lokaciju* u izvesnom *regionu*, ali ne i za konkretnu tačku koja određuje položaj elektrona. Jer, ispravno objašnjenje bi se moralo pozvati na razlog zbog kojega se elektron pojavio baš u toj, a ne u nekoj drugoj tački u određenom regionu.¹⁶ Kvantna fizika ne može objasniti ovu pojavu na način kako to činimo u slučaju "klasičnih" događaja. Pre svega, zato što nije

---

¹³ Hanson (1959), p. 354.

¹⁴ Sesardić (1984), str. 121.

¹⁵ Bunge, *ibid.*, p. 329.

¹⁶ Angel (1967), p. 276-282.

formulisana istim terminima, nego mnogo grubljim, statističkim jezikom, koji ne objašnjava *pojedinačne* pojave, nego se odnosi na *skup* pojava.¹⁷

Između ovoga primera i primera koji se mogu naći u društvenim pojavama, moguće je napraviti izvesnu analogiju. Društveni zakoni, podjednako polaze od teze antisimetrije između objašnjenja i predviđanja. Oni mogu objasniti pojedinačan slučaj (uzmimo, na primer, slučaj samoubistva) pod određenim socijalnim okolnostima (za koje se pretpostavljaju, kao početni uslovi: npr. životna i radna sredina, starost, obrazovanje, materijalno stanje, porodična situacija) i na osnovu određenog zakona, koji pretpostavlja izvesnu korelaciju među njima (recimo da je broj samoubistava veći kod osoba koji predstavljaju decu žrtve nasilja u porodici...). Analogno Hansonu, moglo bi se tvrditi da je moguće objasniti pojedinačan slučaj samoubistva, ali se on ne može predvideti. Međutim, ostaje pitanje, da li zakon koji pretpostavlja naveđenu korelaciju uopšte predstavlja objašnjenje tog pojedinačnog slučaja. To bi bilo slično tvrdnji da je Dostojevski napisao takva dela zato što je bolovao od epilepsije, što ne bi bilo adekvatno objašnjenje, jer se na osnovu njega ne može odgovoriti na pitanje, zašto i svi drugi epileptičari ne pišu dela kao Dostojevski. Ovakav pristup argumentaciji, kako u fizici, tako ni u društvenim naukama, čini se da ne pogađa ozbiljno tezu simetrije.

4. Povratna predviđanja

Protiv mogućnosti predviđanja u istoriji postoji još jedan zanimljiv prigovor koji dolazi od strane Poppera. Prigovor se odnosi na međusobnu interakcije osobe koja formira predviđanje, i sredine na koju se predviđanje odnosi. Predviđanja su otežana upravo u „društvenim naukama“, usled same činjenice da u njima nismo nikada potpuno nezavisni od našeg predmeta, nego da i sami pripadamo sferi predmeta o kojoj vršimo predviđanja. U takvim okolnostima često utičemo na ono što je predviđeno, tako što ga možemo dovesti u pitanje nekom našom intervencijom koja bi uticala na to da se ta činjenica *ne dogodi*, ili tako što ćemo rezultate našeg predviđanja sugerisati, i time usmeravati sredinu o kojoj je reč, da bi se ona *ispunila*. I u jednom i u dru-

---

¹⁷ U onoj meri u kojoj Schrödingerova talasna jednačina za ψ -stanja (ψ_q) objašnjava zašto je elektron registrovan u nekom određenom regionu (pozivajući se na kvadrat apsolutne vrednosti ψ -funkcije $|\psi_q|^2$) podjednako je moguće takav region i predvideti (Angel, 1967), tako da Hansonov argument ne daje dovoljan razlog za odbacivanje teze simetrije [*isto tako*, Henson (1963)].

gom smislu mi vršimo uticaj na stvar koju smo predvideli. Pored toga što smatra da u društvenim naukama nikad nije moguće ustanoviti *potpun pregled* nad stvarima koje mogu biti uzročnici budućih događaja (kao što je nemogućnost uračunavanja kompleksnih činjenica društvenog života, u kojima se moraju pretpostaviti i mentalni životi pojedinaca), Popper drži da je tim teže ostvariti predviđanja, zato što “*nigde osim u društvenim naukama naučnik i njegov objekat ne pripadaju istom svetu*”.¹⁸

Ovaj argument se uglavnom tumačio kao prigovor mogućnosti predviđanja zbog postojanja takve stvari, kao što je *ljudska volja* i mogućnosti njenog upliva na ono što se predviđa. Postoji još jača verzija ovog argumenta, na osnovu kojeg se može zaključiti da: čak i ako pretpostavimo potpunu *nesvesnost* i *bezvoljnost* učesnika nekog procesa, odnosno, čak i ako isključimo mogućnost intervencije na ono što se predviđa, da ni u tom slučaju nismo u stanju da predviđamo. Odnosno, da sama činjenica da smo deo sredine koju predviđamo onemogućava predviđanje. Ovaj argument¹⁹ je pre svega upućen sa namerom da pokaže kako je, ne samo kvantna, nego i klasična fizika, po prirodi *indeterministička*. Ako je to tako, onda moramo priznati nemogućnost predviđanja. Primer je sledeći.

Pretpostavimo da je “predviđalac” mašina koja poseduje obaveštenja o prošlim i sadašnjim stanjima nekog sistema u kojem se nalazi, i da je tako napravljena da na osnovu njih obrazuje predviđanje o budućim stanjima tog sistema kojem pripada. Da bi to bila u stanju da čini sa uspehom, takva mašina bi morala da registruje ne samo trenutna stanja svoje okoline, nego i svoja vlastita, što je po Popperu nemoguće. Mašina nikada istovremeno ne može i biti u nekom stanju, i istovremeno ga registrovati. Jer kada registruje neko stanje A, već se nalazi u nekom novom stanju B, tako da svaka registracija menja prethodno stanje i uvek biva zastarela i nepotpuna. Pošto mašina nikada ne može imati potpuno obaveštenje o svom trenutnom stanju, jer ga svaka registracija tog stanja dovodi u novo stanje, ona nije u stanju da predvidi *n* buduća stanja, jer je obaveštenje na kojem gradi predviđanje uvek uskraćeno za saznanje trenutnog stanja. Kako je mašina povezana sa okolinom, obaveštenje o njoj je isto tako zastarelo i nepotpuno, jer mu nedostaje trenutno stanje kako okoline, tako i same mašine. Prema tome, ona ne može potpuno pred-

---

¹⁸ Popper (1957), p. 14.

¹⁹ Popper (1950).

videti n buduća stanja okoline. Ovaj primer, gde je uloga mašine zamenjena ljudskim akterima, koristi se i u argumentima za postojanje slobodne volje, kao ilustracija toga da sistem i ljudska volja nikada ne stupaju u potpuno uslovljenu interakciju.

Nekome ovaj primer možda deluje ubedljivo, ali postoje i brojni prigovori da on zapravo ne služi nameri sa kojom je obrazovan. O'Connor²⁰ i Sesardić²¹ opravdano smatraju da ovaj primer ne samo da ne ide u prilog indeterminizmu, nego čak dodatno podržava tezu determinizma. Nemogućnost mehanizma da vrši predviđanje, rezultat je nemogućnosti da dobije potpuno obaveštenje o početnim uslovima. Ovo je posledica toga što "*proces sticanja informacija o početnim uslovima striktno kauzalno utiče na promenu početnih uslova*".²² Ovaj primer još jednom pokazuje navedenu tezu da sam determinizam ne povlači predvidljivost budućih stanja. Nemogućnost predviđanja u ovom slučaju ne govori da budućnost nije otvorena. Ishod argumenta bi bio podjednak čak i da je oduvek spletena neprekidnim uzročnim lancima za prošle ili sadašnje prethodne uslove.

5. Predviđanje novosti i progressa

Primeri antisimetrije između objašnjenja i predviđanja mogu se pronaći u velikom delu teorija u biologiji, psihologiji, antropologiji, istoriji i dr. Kod teorija koje tvrde strogi kauzalitet među pojavama, npr. mehanike nebeskih tela, najveći problem koji se postavlja pred obrazovanje predviđanja predstavlja nedostatak bilo potpunog znanja o početnim uslovima, bilo zakona, iako uglavnom postoji saglasnost oko toga da je načelno moguće, kako objasniti, tako i predvideti njihove položaje. Međutim, teorije – kao što je Darwinova (o prirodnoj selekciji), ili recimo, Marxova (o klasnoj borbi) – razlikuju se od mehanike nebeskih tela zbog toga što sadrže takve pojmove, kao što su napredak, ili novost, ili npr. evolucija, revolucija, novi ekonomski poredak, skok iz jedne epohe u drugu, itd. Obično se tumači kako ove teorije imaju nesrazmerno veću objašnjavalачku, u odnosu na predviđalačku snagu. U slučaju Darwinove teorije, zagovornici antisimetrije objašnjenja i predviđanja, obično je navode kao primer teorije koja daje zadovoljavajuća objaš-

---

²⁰ O'Connor (1956), p. 314.

²¹ Sesardić (1984), str. 122-125.

²² Sesardić, *ibid.*, str. 124.

njenja, dok je vrlo ograničenih mogućnosti predviđanja.²³ U istoj situaciji se nalaze i socijalne teorije, kao što se u slučaju istorija ideja, na primer, uzrok industrijske revolucije sagledava kroz pronalazak parne mašine.

Možemo pronaći veliki niz sličnih situacija, za koje se pretpostavlja da mogu pružiti zadovoljavajuće objašnjene na osnovu postojećih teorija – odgovarajućim sagledavanjem činjenica kojima istraživač raspolaže. Neke od teorija koje tome teže, koje imaju socijalni i vrlo često holistički karakter, ne odnose se jednostrano samo na objašnjenje prošlih događaja, nego i na predviđanje budućeg napretka, kao i radikalno novih civilizacijskih i tehnoloških okolnosti, čije posledice mogu izazvati radikalno nova stanja, ili proizvesti nove ekonomske okolnosti i formacije. U mnogim slučajevima možemo predvideti buduća zbivanja, na osnovu zakona formiranih na sistematski praćenim trendovima, koji tvrde pravilnost u tendencijama određenih procesa (kao u slučaju povećanja kupovne moći i potrošnje, eksploatacije resursa, ili npr. progresivne deobe ćelije, itd.). Ali, da li je moguće predviđati *novi* ekonomski poredak ili uopšte predvideti nove, netipične buduće istorijske događaje, ili dalji napredak na osnovu takvih teorija?

Pre svega, nije moguće predvideti *radikalnu novost*. Ovde je potrebno uvažiti Actonovu napomenu²⁴ da reč “novost” često upotrebljavamo u dva smisla. *Jedan* smisao te reči jeste da novo označava neko “preuređenje” dostupnih elemenata, ali na jedan nov način, i treba je shvatiti tako da označava “*nov raspored već postojećih elemenata*”. Takvu prirodu događaja je u načelu moguće uzročio predvideti. Uostalom, svako događanje, čak i u slučaju progresije, može biti predstavljeno ovim smislom te reči. *Drugi* smisao Acton određuje kao “*neku vrstu koja nikada ranije nije postojala*”²⁵. U ovom smislu reči, neku stvarnu novost bi predstavljalo ono što se zbiva iznenada, i što načelno nije moglo biti ranije uračunato. Kod preuređivanja čestica neke pojave, pozivajući se na njihova trajna svojstva i odnose, možemo da pretpostavimo kakav će izgled imati njihov “novi” raspored. U tom slučaju za nas on neće biti stvarna novost, jer sa većom ili manjom izvesnošću možemo o tome stvoriti predstavu ili je izračunati, kao i imati neku vrstu znanja o tom budućem rasporedu. Čak je, dodajmo, sporno koliko to

---

²³ Scriven (1959).

²⁴ Acton (1972), p. 82. *ff*; p.171.

²⁵ *Ibid*.

zaista predstavlja novost. U topološkom smislu, dodajmo i to, novost bi predstavljalo i svako *ponavljanje* neke vrste događaja koje se odvija u drugoj tački prostora, odnosno vremena. Ovaj pojam novosti nema svoje problematične aspekte za objašnjenje i predviđanje pojava, jer računa na pregledne početne uslove, a svojstva pojava o kojima je reč mogu biti obuhvaćena pouzdanim opštim zakonom.

U drugom slučaju, ne radi se o novostima u smislu „*preuređivanja* starih i već poznatih svojstva elemenata *u nov raspored*“, nego o nečem što se nikada ranije nije dogodilo. U ovom smislu bilo bi samoprotivrečno reći da novosti mogu biti predvidljive. Jer, ukoliko jesu, istovremeno gube status ovog drugog smisla pojma *novost*.

Ovaj problem je posebno uočljiv u društvenim naukama, kao i u samoj istoriji, zato što postoji tesna međuzavisnost između razvoja nauke i tehnologije i invencija koje se na njima zasnivaju, s jedne strane, i njihovih uticaja na razvoj društva, s druge. Pomak na jednoj strani nužno uslovljava pomak na drugoj. Prvi od ovih činilaca, čija je relevancija za društveni napredak nesumnjiva, u najvećoj meri se opire mogućnosti predviđanja. Mnogi autori koji se bave logikom naučnog otkrića, uglavnom se slažu da nije moguće obrazovati takvu logiku kojom bismo dolazili do novih ili uslovljavali nova naučnih otkrića. Predviđanje budućih otkrića bi moralo da sadrži elemente takve jedne logike. Međutim, ukoliko se pretpostavi da naučno otkriće sadrži „*jedan iracionalni momenat*“, ili jednu „*stvaralačku intuiciju*“, „*nadahnuće*“ i „*inspiraciju*“, onda nije moguća niti logička metoda dolaženja do novih ideja, niti je moguća metoda njihove logičke rekonstrukcije, odnosno objašnjenje takvog čina.²⁶

Pored praktičnog problema utvrđivanja takve logike, postoji još jedan aspekt problema. I kada se ne bismo složili sa tim da su naučna otkrića posledica neobjašnjivih čuda stvaralačkog čina, prihvatajući stanovište koje brane zagovornika jedne takve logike²⁷ – našli bismo se u sledećoj nevolji. Kada bi se moglo odrediti neko buduće otkriće, tada bi sam akt predviđanja bio samoprotivrečan, jer bi on u tom trenutku već predstavljao čin otkrića. Kad bismo takav budući čin mogli predvideti, tada bismo ga i činili u trenutku

---

²⁶ Popper (1935/1973/), str. 65.

²⁷ O tome, cf. Novaković,(1984), pogl. 1.

predviđanja. Samim tim, ono što smo predvideli više ne bi bilo ni novo, ni u tom smislu tačno.²⁸

Različite primere zanemarivanja ova dva problema možemo naći u obimnoj futurološkoj lektiri koja se uglavnom temelji na *ekstrapolacijama*. Onde se, pored perspektiva koje se predstavljaju na osnovu trenutnog tehnološkog i naučnog potencijala, sagledavaju i trendovi iskorišćenja resursa, sve to često na osnovu pretpostavke o postojanju još nepostojećih naučnih rešenja. Ne samo što se pretpostavlja uticaj i relevancija ovih, u više koraka zavisnih, ili „dvostrukih“ predviđanja, nego se pretpostavlja i vremenski period u kojem treba očekivati njihov pronalazak, iskorišćenje ili smenu.

Sa jedne strane, zaključci dobijeni iz ekstrapoliranih premisa deo su uobičajene prakse u brojnim naučnim disciplinama, kao što su recimo meteorologija ili geofizika. U nekim disciplinama, koje računaju na ljudsku volju kao činioca u dobijanju daljih članaka ekstrapolacija, takođe možemo formirati orijentaciona očekivanja za dalje ekstrapolacije, kao što, na primer: *smanjenje resursa fosilnih goriva ubrzaće prelazak na alternativne izvore energije; dakle, može se očekivati rast investicija u oblasti njihovog istraživanja i primene*. Opšti stavovi ove vrste mogu biti od interesa u formiranju naših očekivanja. Međutim, na osnovu njih, osim njihovih trivijalnih egzemplifikacija, ne možemo zaključivati na one pojedinačne stavove koji opisuju *radnje* koje će biti presudne za oblikovanje budućnosti. Trgovanjem na berzi nećemo mnogo profitirati ukoliko se vodimo samo opštim stavovima. Pojedinačni lanci zavisnih prediktivnih ekstrapolacija, koji mogu biti relevantni za opstanak brojnih hipoteza o društvenim projekcijama, pre predstavljaju područje fikcije, nego nauke.²⁹ U mnogim srodnim oblastima, modeli i

---

²⁸ Gallie, (1963/4), p. 192.

²⁹ Primeri o tome, da je obrazovanje predviđanja često povezano sa velikim nadahnućem naučnika, dobro su poznati su nam iz nedavne prošlosti, često doduše kao kurioziteti, i to upravo iz najrazvijenije među prediktivnim naukama, meteorologije. Von Neumann je, na primer, tokom pedesetih predložio svoj model ublažavanja surovih klimatskih uslova, za par stepeni naviše, pokrivanjem polarnog leda mikroskopskim pokrivačem bojene materije (N. MacRae, *John von Neumann*, 1992, p.17); Vladimir Zwyorkin, jedan od izumitelja televizora, smatrao je, da bi se preusmeravanje uragana, kako bi ovi naneli manje štete, moglo postići bacanjem atomskih bombi na njihovu putanju (*ibid.*, p.315); Roger Revelle, savetnik američkog podpredsednika Gorea, smatrao je da bi se uragani mogli savladati prekrivanjem površine mora aluminijumovim oksidom, što bi smanjilo temperaturu kritičnu za njihovo nastajanje (N. Calder, *Manic Sun*, 1997, p.38).

projekcije, mogu u izvesnom smislu suziti područje očekivanja događaja, iako oni uvek izazivaju rezervu kod trezvenih skeptika.

U slučaju interakcije nauke i tehnologije, sa jedne strane, i društvenih odnosa prepletenih odlukama pojedinaca, sa druge, nije moguće predvideti stvaralačku intuiciju naučnika, čije otkriće bi imalo isti onakav značaj, koliko to ima pronalazak parne mašine za objašnjenje industrijske revolucije. Ali ne samo da nije moguće predvideti trenutak, oblik i značaj naučnikovog tehničkog rešenja neke problematične situacije, nego je podjednako teško utvrditi logiku, sa dovoljnom dozom opštosti, na osnovu koje bismo morali predviđati ne samo naučna, nego i odluke koja će biti posledica procena (u problematičnim društvenim situacijama koje se pred njih postavljaju) takvih osoba kao što su lideri, vojskovođe, diktatori ili drugi pojedinci sa određenom vlašću, sposobnostima ili autoritetom. Prethodni argument protiv logike naučnog otkrića može se podjednako primeniti i na ovaj slučaj.

6. Predviđanje i “vreme kazivanja”

Na početku ovoga poglavlja smo videli da Hempel zastupa stanovište logičke simetrije između objašnjenja i predviđanja. Prošli i budući događaji *nisu intrinzično prošli ili budući*, nego raniji ili kasniji (prethodni ili naknadni) samo u odnosu na neke druge izabrane događaje. Najsažetije rečeno: objasniti neku stvar jeste isto što i predvideti je pre njenog zbivanja. Među različitim prigovorima ovoj tezi, koji su već navedeni, može se dodati sledeći.

“Pragmatička” razlika između sagledavanja prošlih i budućih događaja nije dovoljna oznaka koja je karakteristična za objašnjenje ove razlike. Jedan od značajnijih prigovora simetriji, na kojem počiva i dodatni niz problema, odnosi se na činjenicu da su predviđanja nužno zavisna od *vremena njihovog kazivanja*.³⁰ Da bi neki iskaz bio predviđanje, vreme njegovog kazivanja t_1 uvek mora da prethodi vremenu t_2 , u kojem se pretpostavlja da će se zbiti događaj na koji se iskaz odnosi (ili, $t_1 < t_2$). Rečenica kao što je “*sutra, 1. 1. 1989. će padati sneg*” jeste predviđanje ako je izrečena dan ranije. Prvog dana u novoj godini ta rečenica nije više predviđanje. Ona se može potvrditi ili ne. Ali, ako je razlika između objašnjenja i predviđanja samo pragmatička, tada bi se, promenom u odnosu vremena kazivanja sa samim doga-

---

³⁰ Scheffler, (1956), p. 295.

dajem, od rečenice koja sadrži predviđanje, dobila rečenica koja sadrži objašnjenje događaja na koji je prethodno ukazivalo predviđanje. Rečenice koje bismo, prema toj analogiji, dobili, kao što su "juče (ili pre neki dan, ili čak danas) je padao sneg", ne predstavljaju objašnjenje događaja na koji je u predviđanju ukazivano, i pored toga da li je ono potvrđeno ili ne.

Razlika koja se ovde može uočiti leži u tome, što predviđanja (bilo predosećanja, profetska predskazanja, ili očekivanja data u novinskim komentarima...) ne zavise toliko od *obrazloženja*, koliko to zavise objašnjenja. Predviđanja možemo dati i bez opšteg zakona i početnih uslova. Zbog toga stanovište pozitivista i pragmatista, da se zasnovanost metode sastoji u potvrđivanju predviđanja, svodi njegovo opravdanje na "*trivijalnost*",³¹ zato što se predviđanja mogu vršiti i bez prethodne logičke zasnovanosti, a da i pored toga mogu da budu potvrđena, dok sa objašnjenjem to nije slučaj. Predviđanje, sa onim značenjem koje ima u običnom govoru, ne mora da podrazumeva nikakvu osnovu ili mogućnost obrazloženja, dok objašnjenja to moraju imati.

Ova primedba, da je predviđanje zavisno samo od vremena kazivanja a ne i obrazloženja, kao u slučaju objašnjenja, zasniva se na delimično tačnoj pretpostavci. Međutim, snaga te primedbe može se smanjiti dodatnim određenjem predviđanja, koje bi u ovom aspektu očuvalo simetričnost između ova dva pojma. Ta razlika se može izbeći, ukoliko se, umesto pučkog značenja preuzetog iz svakodnevne jezičke prakse, obrazuje pojam *naučnog predviđanja*, koji (kako to implicitno drži i Hempelov model) predstavlja logičku posledicu opisa početnih uslova i opšteg zakona, koji bi u tom slučaju predstavljali elemente njegovog obrazloženja (*praedicens*), a koji su analogni obrazloženju koje sadrži objašnjenje (*explanansu*). Takvom demarkacijom izbegla bi se mogućnost da rečenica predviđanja, nakon događaja, ne bude saobrazna objašnjenju.

7. Skice predviđanja

Schefflerova primedba – da se predviđanje razlikuje od objašnjenja zato što ono *mora* da sadrži *obrazloženje* (explanans, ili opšte zakone i početne uslove) dok predviđanje *ne mora* – ne mora se sasvim prihvatiti iz još jednog razloga.

---

³¹ *Ibid.* 296.

Objašnjenje, u svakom slučaju, mora da ima osnovu iz koje crpi objašnjivačku snagu. Međutim, ta osnova ne mora uvek biti i *potpuno* obrazložena. Takav je slučaj kod skice objašnjenja, neke vrste radne verzije objašnjenja, gde obrazloženje nije eksplicitno dato, iako se sa skicom barata kao sa samim objašnjenjem. Barem onda, kada je teško uvideti kako bi skica mogla biti dalje razvijena do dopunjenog, ili potpuno razvijenog objašnjenja. Na isti slučaj nailazimo i kod predviđanja. Mnoga predviđanja kojima nedostaje potpuno obrazloženje, ne moraju biti sasvim bez osnove. Možemo ih shvatiti po analogiji sa objašnjenjem, kao “*skice predviđanja*”. U ovom slučaju se pretpostavlja da osnova predviđanja može biti eksplicirana, kao i da doradivanjem skice možemo dobiti puno obrazloženje predviđanja – tj. da *skicu predviđanja* možemo razviti do *potpunog predviđanje*. Skice predviđanja bi predstavljale privremene modele koji bi imali pragmatsko opravdanje, a čija bi funkcija odgovala ulozi koju u teorijama imaju radne hipoteze.

8. Pravičnost i istinitost

Korekcije koje smo prethodno spomenuli, ne čine praktično velik napredak u smanjivanju razlika između objašnjenja i predviđanja. Mnogi smatraju da se ova dva pojma zasnivaju na suštinskoj razlici.

I pored mogućnosti prepravki i dorada, razlika između dvaju pojmova nije samo “pragmatička”, kakvom je Hempel smatra. Ona je i dalje epistemološka. Samo naizgled se može činiti, da se ovi pojmovi odnose na iste objekte sagledavane iz različite vremenske perspektive. Prema ovom stanovištu, činjenica da se objašnjenje odnosi na prošle događaje a predviđanje na buduće, nije toliko trivijalna koliko se to pretpostavlja. Ilustraciju ove razlike možemo pronaći u poglavlju IX Aristotelovog spisa «*O tumačenju*».³² Predviđanje, koje bi predstavljalo odgovor na pitanje «*da li će sutra biti bitka na moru?*» sada nije *ni istinito ni lažno*, mada je disjunkcija, obrazovana od ovog predviđanja i njegove kontradikcije, istinita, u celini, tj. bez obzira na istinitost njegovih disjunkata.

---

³² «*Nužno je da sutra bude pomorska bitka, ili da ne bude, ili Nije nužno da sutra bude pomorska bitka, kao što nije nužno ni da ona ne bude. Ali nužno je da ona sutra bude ili ne bude.*» *Organon*, Kultura, 1970, str. 63, prevod K. Atanasijević.

Iz same činjenice da se objašnjenja odnose na prošle, a predviđanja na buduće događaje, može se izvesti sledeća razlika: samo istiniti stavovi predstavljaju objekte objašnjenja, dok za predviđanje to ne važi. Predviđanja su tek moguća, suštinski kontingentna, zato što se za objekte, na koje ukazuju, sada ne može utvrditi njihovo postojanje. Samim tim, i za rečenice koje te pojave opisuju, ne može se tvrditi istinitost, nego samo mogućnost (kod Aristotela su predstavljene kroz nužnost njihove disjunkcije). Rečenice objašnjenja moraju ukazivati na nešto, čije postojanje je bilo sasvim izvesno, dok to za predviđanja ne možemo reći sa jednakom izvesnošću.

Ova razlika se može dalje shvatiti i kao razlika između *pravilnosti*, tj. logičke doslednosti samog izvođenja opisa budućeg događaja, odnosno *praedicenduma*, s jedne, i njegove *istinitosti*, s druge strane. *Praedicendum*, ili predviđanje, može biti izvedeno ispravnom procedurom, tako da predstavlja logičku posledicu *obrazloženja*, ili *praedicensa*. I pored toga, ne možemo tvrditi istinitost ovih stavova, sve do momenta dok se ne dogodi pojava čiji opis oni sadrže. Tek tada ovi iskazi dobijaju istinosnu vrednost. Predviđanje ne može biti istinito, sve dok se ne ispuni. Ali čak i kada zbivanje različito od očekivanog potvrdi njegovu neistinitost, njegova ispravnost, s obzirom na izvođenje, time se ne dovodi u pitanje.

Kod objašnjenja je slučaj drugačiji. Istinitost objašnjenja je *neposredno* povezana sa njegovom pravilnošću. Ukoliko objašnjenje nije istinito, mada su premise nesumnjive, radi se o grešci u izvođenju. Uzrok ove razlike leži u tome, što je objašnjenje ispravno i tačno, ukoliko su zadovoljeni logički i empirijski uslovi adekvacije. Predviđanje ne može da zadovolji uslov “*da rečenice koje obrazuju praedicens moraju biti istinite*” – zbog toga što opšti zakon (svako *A* povlači *B*), koji je sadržan u *praedicens*-u stava predviđanja, može dobiti istinosnu vrednost tek nakon zbivanja predviđene pojave. Funkcija opšteg zakona ovde se ne samo *epistemološki*, već i *logički*, razlikuje od one u *explanansu* objašnjenja. Ovde opšta stav povezuje početne uslove, dakle one koji su se već dogodili, sa pretpostavljenim budućim, još nepostojećim posledicama. Ukoliko se pretpostavljene posledice još nisu dogodile, u *praedicensu* stava predviđanja se može tvrditi samo moguća, ali ne i nužna veza između početnih uslova i posledice.

9. Postojanje

Prethodnim tvrdnjama možemo dodati i sledeće, koje bi trebalo da idu na ruku osobenosti istorije kao naučne discipline. Prošlost predstavlja, ili bar može biti, neposredan predmet nauke i naučnog „znanja“. Na različite načine, događaji koji su nam se zbili mogu biti ponovno oživiljeni kroz sećanje na njih. Mada često postoji nesaglasnost oko toga na koji se način neka *pojedinačna* stvar zbila, mi se ipak slažemo da je ona u jednom trenutku bila prisutna, odnosno da je *postojala*. Ukoliko smo učinili neku radnju u prošlosti, bez obzira na to koliko se naknadno ne slagali sa takvim postupkom – mi ga ne možemo ispraviti. Prošlost se ne da korigovati. Neki pojedinačan događaj koji je postojao u prošlosti, može biti predmet našeg znanja, možemo ga se prisetiti, i više ne može biti niti narušen niti poništen.

Iskazi koji ukazuju na budućnost, nemaju ovo svojstvo. Pre svega, za buduće događaje, time što se još nisu dogodili, se ne može tvrditi njihovo *postojanje*. Ukoliko se nisu dogodili, oni ne mogu biti predmet našeg neposrednog sećanja, pa samim tim ni saznanja. Možemo se predomisliti u pogledu namere da učinimo neku radnju. Samim tim, možemo usmeriti buduća zbivanja. Za prošlost je ta mogućnost isključena.

Aristotelova tvrdnja govori o tome da pojedinačna prošla zbivanja mogu imati istinosnu vrednost, dok za buduća možemo tvrditi samo nužnost disjunkcije predviđanja i njegove kontradikcije. odnosno, drugim rečima, samo mogućnost nekog pojedinačnog budućeg događaja, ali ne i njegovu nužnost. Dakle, mi ne možemo sa izvesnošću reći da će se neki budući pojedinačan događaj nužno dogoditi.

Neko bi mogao prigovoriti da je epistemološki status prošlosti jednak kao i kada je u pitanju budućnost. Mi ni za prošle događaje ne možemo tvrditi da realno – sada *postoje*. Međutim, smatra se da postoje vrlo jednostavni načini da utvrdimo njihovu istinitost. Možemo jednostavno pokazati fotografiju nekog prošlog događaja ili osobe, što, kada su u pitanju budući događaji, nije moguće. Naravno, u mnogim slučajevima i za prošle događaje često nismo u stanju da tvrdimo kako je nužno da su se zbili. Ali, načelno, postoji mogućnost da imamo obaveštenja o njihovom postojanju, ili da dođemo do njih, ukoliko smo u stanju da pronađemo ili pribavimo pouzdane dokaze, ili rekonstruišemo relevantna obaveštenja o njihovom zbivanju. Budući događaji, načelno nemaju slobodan prostor za ovu poslednju mogućnost. Kada dajemo objašnjenje nekog prošlog zbivanja, polazimo od toga da

explanandum rečenica ima iskustvenu potkrepljenost, dok je kod predviđanja *praedicendum* rečenica nema.

10. Opštost predviđanja

Dodatna razlika, koja može biti od posebne vrednosti u sagledavanju antisimetrije, jeste činjenica da *explanandum* rečenica može ukazivati na neku pojedinačnu stvar.

Sa predviđanjem stvar stoji drugačije. Kod predviđanja polazimo od pojedinačnih uslova i opšteg zakona, i ne samo što se naš zaključak odnosi na moguće pojave, već i pored toga, on se ne sastoji od iskaza koji tvrdi neku pojedinačnu stvar, već od *opšteg* stava (Gale, 1965, 1968). Mi ne možemo ukazivati na neki pojedinačni događaj ili individu, zbog toga što oni ne postoje i što, ukoliko su u pitanju predviđanja, nisu mogli biti predmet našeg opisivanja, ili imenovanja. Možemo smisliti ime za prvu sledeću otkrivenu zvezdu. To je vlastita imenica i čini se kao da je u pitanju individualna buduća stvar. Međutim, to "ime" ne ukazuje ni na koju pojedinačnu zvezdu, zato što nije proces imenovanja nije dosledno izvršen. Njega će poneti *bilo koja od* zvezda, koja prva bude otkrivena.

11. Predviđanje ljudskih radnji

Jedan od najkarakterističnijih prigovora mogućnosti predviđanja, a u isto vreme i tezi simetrije, polazi od shvatanja da u *domenu* takve vrste pojava, kakvu zauzima ljudska volja – tj. želje, namere, odluke i sl. – često možemo biti u stanju da dajemo objašnjenja, ali ne i predviđanja. Čak i sama objašnjenja ljudskih radnji, u okviru takvog shvatanja, zasnivaju se na pretpostavkama koje su često sasvim različite od onih na kakve možemo naići u prirodnim naukama. To je posledica shvatanja da postojanje ljudske volje sugeriše razliku između prirodnih i društvenih nauka, a samim tim i povlači granicu između dvaju različitih oblika objašnjenja.

Pretpostavka takve razlike proizlazi iz sledećeg shvatanja: da se u okviru prirodnih pojava može govoriti o strogoj determinaciji, dok je to u oblasti društvenih pojava isključeno, jer bismo u tom slučaju morali prenebregnuti postojanje slobodne ljudske volje. Objašnjenje takvih pojava nije moguće na naučnim pretpostavkama, jer ljudske radnje nije moguće tipizirati i posmatrati ih kao predstavnike određene vrste, za koju smo našli obuhvatne zakone.

Ljudske radnje su individualne i zasnivaju se na pojedinačnim željama, namerama, itd., i shvatanjima određenih okolnosti u kojima se nalaze konkretne osobe i koje nije moguće međusobno upoređivati. Objašnjenja zbivanja u kojima učestvuje ljudska volja nije moguće sagledati u svetlu dejstava razgovetnih, konkretnih i direktnih uzroka, nego samo *razumevanjem* razloga pojedinaca i uslova u kojima oni deluju.

Predviđanja takvih događaja, kakvi se odvijaju u svakidašnjem životu, nije moguće zbog toga što je osnovno svojstvo ljudske prirode upravo nepredvidljivost. Mi nikada ne možemo otkriti buduće ljudske želje, namere, odluke... Samim tim, ne možemo shvatiti logiku, niti zakonitosti kojim će se razvijati ljudske potrebe, niti možemo predvideti svojstva budućih svetova čiji karakter će biti, bez obzira kako posredno, ali ipak od značaja za buduće ljudske okolnosti, buduće uslove, namere i razloge.

U istoriji je čest slučaj da pojedinačne invencije imaju nesaglediv uticaj na društveni preobražaj. Kako je vrlo složeno suočiti se sa odgovorima na pitanja koja se tiču predviđanja budućih otkrića, izgleda da smo beznadežno uskraćeni i za mogućnost predviđanja budućih preobražaja društava, koji mogu biti ovim otkrićima pokrenuti. Ovo jednako važi i za predviđanje pojedinačnih radnji, koje će se delom zasnivati na pretpostavkama, koje čine takve nove okolnosti o kojima je reč.

U slučaju objašnjenja, mi posedujemo izvesne prednosti. *Razumevanje i tumačenje* ljudske volje je moguće tek preko njenih (neposrednih ili posrednih) manifestacija. Istoričar može pred sobom imati obiman materijal o tome kako je neka osoba shvatala situaciju, okolnosti u kojima je nameravala da deluje, te kako se u tim okolnostima ova osoba zaista ponašala (istorijska rekonstrukcija uvek se zasniva na manifestacijama volje, pismima, beleškama, dnevnicima, dok se razboritost i iskrenost autora može proveriti u memoarima drugih učesnika u događaju...). Na osnovu manifestacija volje, istoričar je u stanju da delimično rekonstruiše sam događaj, shvatanja i namere pojedinih učesnika, kako bi ga ovi elementi mogli dovesti do *razloga* kojima su se učesnici rukovodili, i čiji značaj bi trebalo da bude presudan za objašnjenje događaja na koji je usredsređen.

U slučaju mogućih budućih zbivanja, takvi podaci nam nisu dostupni, i pre bi se moglo reći da su nam čak nedokučivi, jer predstavljaju složenu interakciju volja učesnika. Buduće manifestacije ljudskih želja i namera još ne

postoje, a to znači da su nam i razlozi budućih radnji i postupaka, koji utiču na razvoj situacije, za sada nedostupni.

Čak i kada bismo mogli pretpostaviti da se u određenom broju situacija ljudi ponašaju *tipično* (tj. na isti način, da se vode istim razlozima, odnosno rukovode zajedničkim “*načelom delanja*” koji nam je poznat) i dalje bismo bili bespomoćni u pokušaju da predvidimo kako će se te osobe ponašati u *sasvim novim* situacijama, ili nepoznatim, ili neočekivanim, loše procenjenim (kao što je npr. zemljotres, ili neočekivani napad neke zemlje, ili atentat na neku značajnu ličnost). U takvima situacijama za koje ne znamo kako bi ljudi reagovali na njih, jer se još nikada ranije nisu dogodile (npr. izbijanje nuklearnog rata, iznenadna promena klime...) nemamo važeće pretpostavke koje bi bile zasnovane na “*načelu delanja*”.

“*Načelo delanja*” – sredstvo kojim ćemo uopštiti polazne hipoteze tako što ćemo tvrditi da je neka radnja učinjena sa razboritom namerom, odnosno, da u određenim okolnostima neka pojedinačna volja dela u skladu sa nekim saobraznim ishodištem – čak i onda kada su okolnosti u kojima osoba deluje *tipične*, uvek može biti dovedeno u pitanje usled neizvesnosti, da li će ih učesnik zaista i shvatiti kao *tipične* (čak i pod pretpostavkom da se svojski trudi da deluje *razložio* i da mu je poznat popis radnji za delovanje u tipičnim situacijama). Osoba koja poseduje iskustvo i rutinu delovanja u izvesnom tipu okolnosti, različito se ponaša od onoga koji se u njima zatekao prvi put. Ali, posedovanje rutine ne samo što neobavezuje na jednoobraznost u ponašanju, već ni istoričaru jednoznačno neobezbeđuje smernice ka objašnjenju događaja, u kojima je njome izvršena radnja.

* * *

I. Berlin u svojim radovima (1954, 1960) pokušava da odredi poseban naučni status istorije, praveći oštru razliku između društvenih i prirodnih nauka. Svaki pokušaj da se sagleda ono “*što ljudi čine i od čega trpe*” – da kažemo to Aristotelovim rečima – na način na koji to čine prirodne nauke, vodi shvatanju istorije kao nečega što je neumitno, pa samim tim i ukidanju slobode ljudske volje. Metodu primerenom prirodnim naukama izmiče razumevanje ljudskih radnji, pa bi to bio i znak za gašenje razloga za postojanje discipline kao što je to istorija. istorija zato, po njemu, ima neku vrstu *ekskluziviteta*.

Polazište za takvo gledište, koje danas mnogi dele, uglavnom leže na sledećoj pretpostavci. Kada god pokušamo da istorijske događaje posmatramo na način na koji to čine prirodne nauke, dogodiće nam se da prirodu ljudskih zbivanja sagledavamo kao tok stvari čiji je redosled neumitan. Kada težimo tome da razotkrijemo smisao njenog dosadašnjeg toka, otvaramo polako i smisao cele istorije – ne samo prošlosti, nego i budućnosti. Oblikovanjem smisla istorijskih tokova, ili toka, sudbina ljudi dobija i ključeve svojeg budućeg života, a njihove radnje, bez obzira na to kako zle i ništavne, biće opravdane smislom koji se nad njima nadvija. Kada god se postavi pitanje o *smislu istorije*, o opštim zakonima koji su imanentni njenom toku, filozofija istorije prelazi u eshatologiju.

Strah od eshatologije, kao neposredne posledice *filozofije istorije*, bio je mnogim istoričarima povod, da se okrenu – od razmatranja istorijskih zakona ka kazivanju povesti o minulim zbivanjima. Od nauke ka pričama. Ka priči, koja je navodna kolevka, ili suština istorije.

R. G. Colingwood smatra³³ da je “*posao istoričara da saznaje prošlost, a ne budućnost*”. Kad god istoričari zadiru svojim pretpostavkama u budućnost, tada “*možemo biti sigurni da nešto nje u redu s njihovom fundamentalnom koncepcijom istorije*”. K. G. Popper (suprotstavljajući se “istoricističkim” teorijama, onima koje, po njegovom određenju, predviđaju i predodređuju naše buduće osude) tvrdio je da istorija nema nikakav smisao, nema svoju svrhu, niti se u proteklom kretanju čovečanstva može razabrati neka konkretna pregledna i definisana putanja njegovog razvoja.³⁴ Ono što postoji, samo je velika gomila činjenica koje smo u prilici da prebiramo i na različite načine razvrstamo.³⁵ Posao razabranja iz gomile mrtvih događaja, to je posao istoričara. Kao rezultat, dobijamo ono što nazivamo istorijom.

Prethodna shvatanja, pristupaju problemu odnosa nauke i istorije s predstavom o neophodnoj predostrožnosti od holističkih teorija, možda sa iskrenim i jakim razlogom, uglavnom podstaknutim sledećim strahovanjem. Prvo, ukoliko priznamo istoriji mogućnost za postizanje nekih nesumnjivih i sveobuhvatnih istina, dobićemo opšte zakone istorijskih kretanja, koji su u njima

---

³³ Colingwood (1946/1986/) str. 69.

³⁴ René Sedillot je svakako bio jedan od najvećih skeptika u ovom pogledu. Cf. *L'Histoire n'a pas de sens*, Paris, 1965.

³⁵ Popper (1945⁵), p. 269-280.

imanentni. Drugo, kada dođemo do istorijskih isitna, dobićemo *Istoriju*, a samim tim i takve pojmove kao što su *istorijska nužnost*, *istorijske sile*, *istorijsko pravo*, *istorijska obaveza*, itd. Treće, kada takve istorijske istine otkrijemo, samim tim i naša volja će se pretočiti u volju istorije, i naše radnje će postati slepo oruđe u njenim rukama. Prenoseći odgovornost pojedinaca u okrilje istorije, i oslanjajući vlastitu volju u njenoj volji, relativizovaće se pojam zločina i otvoriti putevi za različite projekte misija njenog sprovođenja, koji će svoj legitimitet temeljiti na njoj. Pojedinačne volje delovaće u ime misije ostvarivanja istorijske pravde. Školski primeri poželjnih radnji – koje su u funkciji ostvarenja budućih dobara ili uzmicanjem pred pretnjom od projektovanog zla – dovoljno su poznati i brojni, i prisutni su kao gradivni delovi brojnih tradicionalnih socijalnih, kulturnih, nacionalnih, rasnih i teoloških teorija.

Kako nema pouzdanih metodoloških opravdanja za zasnivanje ovako shvaćene istorije, a kako mnoge teorije dobijaju takav konačni oblik, navedeni autori vođeni opravdanim strahovanjima pokušavaju da spreče mogućnost zloupotrebe različitih projekcija koje se zasnivaju na tumačenju istorijskih podataka. Kako je svako objašnjenje u nauci potencijalno predviđanje, mnogi ovako motivisani autori osporavaju istoričaru mogućnost davanja zasnovanih objašnjenja, pa samim tim i njihovog preoblikovanja u predviđanja. Iako predstavlja drugu krajnost, proizvod ovog stanovišta jeste shvatanje, da istorija ima sasvim drugačiji status od prirodnih nauka.

Međutim, da li strah od nelegitimno zasnovanih istorijskih teorija i njihove zloupotrebe treba da znači, da istoriji treba uskratiti svaku mogućnost da deli metodološke pretpostavke, između ostalog i racionalnosti, koje su svojstvo prirodnih nauka, i da na njima zasniva svoja objašnjenja, odnosno predviđanja?

Da bismo izbegli krajnosti ovakvog pristupa, prethodno bismo morali oštro razgraničiti dve stvari: *sa jedne strane*, teorija kao što su *filozofije istorije* – koje se zasnivaju na pseudonaučnim ili ideološkim osnovama, koje teže otkrivanju imanentnih zakona istorijskog toka i otkrivanju večitih i obavezujućih istina i dobara; i *sa druge strane*, *teorije istorije* – koja prihvata naučnu proceduru zasnivanja, proveravanja i opovrgavanja hipoteza. Sledeće pretpostavke bile bi polazište za jednu takvu teoriju istorije, a istovremeno bi trebalo da zadovolje i prethodno navedene kritičare naučne istorije, čije ocene su motivisane strahom od njene praktične zloupotrebe.

Bez obzira na to da li je neposredan zadatak istoričara da daje objašnjenja, odnosno da donosi istorijske zakone, ili predviđa buduća zbivanja, ova oblast *može* predstavljati predmet nauke. Zapravo, možemo reći, kako je neophodno da ozbiljan pristup istoriji počiva pretpostavkama koje načelno deli sa drugim naučnim disciplinama.

Jedna analitički motivisana teorija istorije morala bi se kretala bi se u granicama sledećih pretpostavki: *teorija istorije*, kao i svaka druga nauka, ima hipotetički karakter, pa stoga (1) nije moguće sa punom izvesnošću zasnivati objašnjenja, niti vršiti sasvim pouzdana predviđanja. (2) u meri u kojoj nam to dozvoljavaju iskustveni podaci, moguće je zasnivati, procenjivati i proveravati *hipoteze* takve teorije. Kada je u pitanju praktičan karakter, ili primenljivost takve teorije, kao ni u slučaju drugih nauka, između opisa i hipoteza neke teorije, i neophodnosti za vršenjem neke radnje, nema nikakve uslovljenosti ili načela prinude. Hipoteze su samo racionalne konstrukcije, i u njima nema ničega što bi bilo imanentno obavezujuće, ili ukazivalo na to kako „zaista stvari stoje“, a još manje na to kako „treba da stoje“. Ovaj *jeste/treba* jaz, osnovna je demarkacija koju, ukoliko nema prethodno injektovanih vrednosnih pretpostavki, ni jedna naučna disciplina nije u mogućnosti da premosti. Dakle (3) Ne postoji obavezujući karakter istorijskih teorija, ili na njima zasnovanih teorija, niti one predstavljaju osnovu za moralno rukovođenje, i pored toga što, u ograničenom smislu, na njima možemo oblikovati vlastite, lične predstave o određenim pojavama. Pogledajmo detaljnije ove pretpostavke.

1) *Istorijska istina* nikada nije i *istina realnog događaja*, zato što nije moguće ponoviti sam događaj i obrazovati potpun popis svih relevantnih čestica, koje su u njemu bile prisutne i odlučujuće. Mi smo uvek samo u prilici da vršimo “rekonstrukciju” istorijskog događaja i da o njemu donosimo sudove i objašnjavamo ga, tek na osnovu predstave koju stičemo preko mnoštva posrednika, preko kojih dobijamo obaveštenja o samom događaju.

Prihvatanje ovakve “*rekonstruktivističke*” teze ne ukida mogućnost obrazovanja određenih teorija i naučnih zaključaka. Istorijska neponovljivost ne isključuje mogućnost naučnog pristupa, kao što ni neponovljivost u kretanju nebeskih tela ne isključuje mogućnost za obrazovanje zakona njihovog kretanja. *Rekonstruktivizam* u istoriji deli mnoge sličnosti sa takvim naučnim teorijama kao što su astronomija, geologija, biologija, virusologija ili mikrofizika. Činjenica da često nikada ne možemo saznati “potpunu”

istinu o događajima ili procesima koje ne možemo da ponovimo, ne sprečava nas da obrazujemo određene teorije ili hipoteze, koje međusobno mogu biti manje ili više usklađene i uverljive.

2) Pristup istorijskoj građi ne može se posmatrati izolovano (na pretpostavkama „dvostruke racionalnosti“ na kojoj implicitno insistiraju pristalice ekskluziviteta istorije), odnosno bez pomoći drugih naučnih disciplina sa kojima istorija kao disciplina deli metodološka načela, a koje mogu biti u službi provere nekih hipoteza istorijskih teorija. Pri tome, podjednako važnu ulogu mogu imati ne samo nauke kao što su lingvistika, sociologija, psihologija, nego (kao npr. kod datiranja nekog predmeta ili događaja) i nauke koje, prema tradicionalnoj podeli, važe kao egzaktne. Teorija istorije, u metodološkom smislu, ne može u svojem razvoju opstajati bez iskustava koja su interdisciplinarna. Na ovaj način proširuje se i osnova za vrednovanje pretpostavki na kojima se zasnivaju istorijska objašnjenja.

3) *Ekskluzivnost istorije* se često opravdava pozivanjem na antisimetriju objašnjenja i predviđanja. Teorijske pretpostavke na kojima se zasnivaju objašnjenja u istoriji, međutim, mogu biti proveravana predviđanjem. Naravno da rezultati ove provere mogu biti ohrabrujući samo u onim naukama koje se ne suočavaju sa tolikim složenim problemima u obrazovanju objašnjenja. Najznačajnija i najteža primedba koja se može uputiti eshatološkim filozofijama istorije jeste da ne ispunjavaju elementarne metodološke kriterijume, i da nemaju utvrđene kriterijume provere njihovih hipoteza, zbog čega uglavnom predstavljaju krajnje stilizovane deskriptivne teorije, vođene nadahnutim nagađanjima zasnovanim na vrednosnim predrađudama. Međutim, ako istorijska objašnjenja shvatimo kao hipoteze određene opštosti, čija se vrednost zasniva na većoj objašnjavačkoj plodnosti objašnjenja (na osnovu postojećeg fonda obaveštenja o događaju, u odnosu na alternativna objašnjenja), njihovu procenu možemo da vršimo u najmanjoj meri putem *retrodikcije* (odnosno, postupkom srodnim predikciji, krajnje primerenom istorijskim naukama),³⁶ tako što ćemo, recimo, na osnovu dobijenih rezultata dati ocenu saobraznosti očekivanih i novih podataka u odnosu na dosadašnje.

Utopijske filozofije istorije (koje su najčešće sastavni delovi religioznih, socijalnih, radikalnih, ili patriotski nadahnutih političkih teorija) u svim epo-

---

³⁶ Lakatos, I. (1970b) termin predikcija shvata u širokom smislu, koji obuhvata i “*postdikciju*”.

hama imaju zajedničko svojstvo – da preporučuju bezuslovan *vrednosni sistem* i određenu aktivnost, s obzirom na predviđanje mogućnosti postizanja ili zadobijanja nekih (unapred) pretpostavljenih budućih dobara. Nauka niti je preskriptivna disciplina, niti iz istorijskih deskripcija možemo donositi zaključke o vrednostima, niti su predviđanja primerena istoriji takva da na osnovu njih možemo suditi bilo šta što je u vezi sa budućim radnjama. Upravo na osnovu prediktivnih argumenata sa vrednosnom podlogom, ove discipline pripadaju sferi pseudonauke i gube svoje metodološko težište, pa samim tim možemo postaviti i pitanje njihove zasnovanosti. One mogu imati svoju ulogu u širem ambijentu kulture, ili na pozornici kurioziteta. U nauci nema ničega što bi bilo tvrđeno kao obavezujuće, jer logička ispravnost predviđanja, kao i njihova empirijska zasnovanost, ne daju ništa što bi pouzdano svedočilo o tome da li će se predviđena stvar zaista i dogoditi. Naučne hipoteze o budućnosti nisu deo *znanja o budućnosti*. U ovom smislu, filozofije istorije ne može ni u kom slučaju biti naučna osnova za određeno rukovođenje, zbog toga što buduća dobra u konačnom obliku nije moguće niti znati, niti predvideti. Ove discipline jednostavno ne pripadaju korpusu nauke. Naravno, to ne znači da ovako zamišljena *teorija istorije* ne može biti ni od kakve koristi za praktično rukovođenje, ali ova korist, u metodološkom smislu, daleko je neuporedivo empirijski skromnija od one koju imamo od, recimo, geologije ili meteorologije.

Rasprava između *prediktivista* (onih koji smatraju da je moguće vršiti predviđanja (P) i *antiprediktivista* (AP) često se vodi na pogrešnom terenu. AP napadaju P s obrazloženjem da se događaji u budućnosti ne mogu naučno predskazati. To izgleda kao vrlo zasnovan argument, kada se uzme u obzir da su se mnoga naučna predviđanja (o tome kako je trebalo da izgleda ovaj svet, šta je trebalo da ga zadesi, kako se morao razvijati da bi bio bolji) pokazala neistinivima. Čak i određeni rezultati, koji su na osnovu njih postignuti mogu dodatno biti opterećeni različitim, često sasvim oprečnim, interpretacijama retrodikcija.

Međutim, to nije pravi plan na kojem bi ovaj spor zaista trebalo da se vodi. Uspešnost predviđanja, odnosno ostvarenje onoga što se predvidelo da će se dogoditi, ne može biti prava meta AP, zbog toga što opstanak prediktivizma zavisi od toga da li je *n a č e l n o* moguće praviti *naučna* predviđanja u okviru neke naučne teorije. U tom smislu, prihvatanje mogućnosti predviđanja, kao posledice opredeljenja za jedinstvene kriterijume

racionalnog objašnjenja, podupire prediktivizam, pri čemu treba praviti razliku, koja prediktiviste deli u dve grupe:

a) u jednoj bi bili oni koji smatraju da uspešnost u predviđanju, dakle *pragmatski* razlog, jeste razlog za njegovo prihvatanje i

b) razlog za prihvatanje prediktivizma je načelna mogućnost (dakle, *teorijski* razlog) predviđanja.

Prediktivizam, onakav kakav se čini primerenim u racionalnom smislu, moguće je prihvatiti kao teoriju o *načelnoj* mogućnosti predviđanja, iako sa skromnim praktično relevantnim rezultatima, u zavisnosti od naučne discipline u kojoj se predviđanja vrše. Teorija, koja načelno računa sa idealnim slučajem predviđanja, nije uvek time pogođena, ili bar u izvesnom smislu to ne mora da bude. Stepenu u kojem možemo sagledati propuste u našim očekivanjima, na osnovu neke prediktivističke teorije, još uvek može biti viđen u svetlu naše ograničene praktične mogućnosti da se njome koristimo. U najvećoj meri, odgovornost za neuspehe treba ipak tražiti u početnim uslovima za predviđanje. Neizvesnost vezana za prirodu podataka i njihovu interpretaciju, obično je presudna u praktičnim slučajevima predviđanja. Svaki slučaj neuspeha u predviđanju još ne mora da znači i opovrgavanje same teorije, već iziskuje neophodnost ponovnog preispitivanja svih metodoloških koraka koji učestvuju u njihovom formiranju. Pored toga, načelna nemogućnost da se utvrdi *potpuna* ispravnost prediktivističkih rezultata, navode na krajnju uzdržanost u prediktivnim aspektima brojnih srodnih teorija.

Istorija, kao naučna disciplina, jeste teorija. Ukoliko razlikujemo plan područja istorijskih istraživanja, njenih realija – opisa činjenica, zbivanja, individua – tada možemo reći da istorija nije sam taj plan, *nego teorija o njemu*. *Determinizam*, za koji možemo (ili ne) pretpostavljati, da je prisutan u tom sirovom planu činjenica, može biti jedan od metafizičkih okvira istorije kao teorije. Determinizam, o kojem možemo govoriti u ovako shvaćenoj teoriji, jedna je od hipoteza koja nam još omogućuje da se sa izvesnom lakoćom snalazimo i krećemo u često teško preglednoj masi činjenica. Kao takav, on nam olakšava da određene stvari, događaje, lica, njihove namere i predrasude dovodimo u vezu, da im nalazimo smisao, stičemo o njima sliku, vrednosni utisak, ili da ih još dublje razumevamo. Na isti način shvatićemo i prediktivističku tezu, upravo kao jedno od svojstava teorije.

U tom smislu treba razlikovati prediktivizam od fatalizma, po tome što se prediktivizam zasniva na determinizmu kao hipotezi. To je jedna od teorijskih pretpostavki koja omogućuje afirmaciju teze simetrije, pa samim tim i predviđanje. Ali, usvajanjem hipoteze simetrije slobodan izbor ljudskih radnji nije ugrožen, čak i pod pretpostavkom da su predviđanja u najvećem broju slučajeva tačna, kao i da imaju sasvim opravdane teorijske i praktične izgleda da budu potvrđena. Radi se naprosto o teorijskoj pretpostavci, bez koje nema mogućnosti za ovu simetriju ni u jednoj naučnoj teorijskoj disciplini, pa ni u teoriji istorije.

Kada je u pitanju predviđanje u istoriji (ukoliko racionalni razlozi za postojanje simetrije istoriji ne omogućuju ekskluzivitet), ona bi bila podjednako i sastavni deo njenog metodološkog korpusa. Za razliku od pretpostavke fatalizma, prediktivistički pristup ne narušava mogućnost aktivno učešće pojedinaca na području koje je predmetom njenog istraživanja. Na osnovu teorijskih objašnjenja, teorija istorije može da čini predviđanja i ona, kao teorija, ima mogućnosti (recimo da ima pravo) da ih čini. Međutim, njeno pravo prostire se samo u onom domenu u kojem se ona kreće, a ne kao realna sila koja utiče na volju ljudi, nego samo kao – nikad potpuno zasnovana teorijska pretpostavka. U tom smislu, pronalaženje ili formulisanje „istorijskih zakona“, u okviru tako shvaćene teorije istorije, nema bilo kakvu snagu, za bilo koji broj ljudi, koji bi ih obavezivala da se pridržavaju ili da ostvaruju predviđena dobra, jer se radi o teorijskom generalizacijama koje nisu imanentne činjenicama iz čijih opisi su apstrahovane.

Sama po sebi, *budućnost* – kao hipotetički projektovan domen, sagledavan od strane teorija koje se oslanjaju na „istoriju“, i koje na njenim osnovama crpe svoja predviđanja – *nikoga ne obavezuje*. Obavezujuću snagu nemaju ni *teorije* koje opisuju budućnost. One ne mogu obavezivati na radnje, čak i onda kada postoji jednodušna saglasnost oko stvari, nadolazećih u vremenu, da predstavljaju nešto što je dobro ili zlo.

Prediktivističke teorije nemaju život koji je dugog daha, jer su stalno podložne korekcijama i promenama – što zbog nestalnosti podataka na kojima se zasnivaju, tako i zbog specifične prirode njihove provere. Ukoliko se naše teorije ne obistinjuju, tim pre ćemo ih sa lakoćom i olakšanjem odbaciti kao zablude. Sa druge strane, budućnost, kao i obavezujući tok budućih radnji pojedinaca, može predstavljati predmet dogovora, ugovora, kao i drugih odnosa u koje stupamo izborom slobodne volje. Teorije su sasvim drugi

medij od pravnih regula, propisa, načela i preuzetih obaveza. Teorijske projekcije orijentisane na budućnost, ma koliko da su pouzdano zasnovane na analizi prošlih događaja, zbog svoje suštinski hipotetičke prirode, nemaju u sebi ništa što bi moglo da ima obavezujući karakter za ljudsko delovanje. One su uvek samo teorijske hipoteze, potpuno nezavisne od sfere prava i pravnih odnosa u koje ljudi stupaju. Ove hipoteze mogu poslužiti da se dopune predstave običnih ljudi o budućnosti, ali one ne mogu neposredno propisivati i projektovati ono za šta treba da smo odgovorni. U njima nema ničeg takvog što bi, samo po sebi, moglo obavezati nekoga da deluje suprotno vlastitim preferencijama i momentalnim utiscima o poželjnim vrednostima, zbog toga što odlučujuću ulogu u budućoj orijentaciji za bilo koju radnju, sa podjednakim pravom mogu imati – koliko jasne predstave o svetu oko sebe i posledicama vlastitih odluka, toliko i zablude, jednako kao i zavodljive procene i momentalna nadahnuća pojedinaca.

Narativno objašnjenje u istorijskim naukama¹

Klasičan model naučnog objašnjenja putem opštih, odnosno obuhvatnih zakona, koji su u svojim radovima dosledno prvi put izneli Popper (Popper, 1935/1973/) i Hempel (Hempel, 1942; 1963), već na samom početku, jasno je podelio filozofe nauke koji se bave istorijskim saznanjem. Teškoće u primeni ovog modela na istorijske nauke, a posebno na humanu istoriju, za koju je ovaj model prvobitno i predložen, dovele su do sledećih ishodišta u sporovima oko pitanja naučnog statusa istorijskog objašnjenja.

Oni koji se nisu suprotstavljali naučnoj valjanosti ovakvog modela, našli su izgovor u tvrdnji da zadatak istorije zapravo i nije u tome da pruži objašnjenje istorijskih događaja, već da sačini njihov verodostojan opis. Ovakvo rešenje poistovećivalo je istoriju, odnosno istorijsku nauku, sa verodostojnim beleženjem, tj. hronikom ili hronologijom događaja.

Oni među učesnicima ovog spora koji nisu hteli tako lako odustati od funkcije objašnjenja u istoriji, opravdanje za svoja stanovišta su nalazili u tvrdnji, da istorija ima osoben status u odnosu na druge nauke. Najčešći oblik zasniivanja ovoga stanovišta izdvajao je humanu istoriju od drugih istorijskih nauka. Po njima, istorijski entiteti su pre svega mentalni, ili bolje reći psihološki entiteti, kao što su: verovanje, ljudska volja, namere, htenja, itd. Zadatak istoričara jeste da rekonstruiše istorijske događaje, tako što će u njima uspeti da raspozna i izdvoji elemente presudne za događaj – kao što su okolnosti, mesto i uloga koju je učesnik imao u njima – prateći putanju *psiholoških entiteta* aktera. Objašnjenje samog događaja sastojace se u navođenju razloga kojima se rukovodio učesnik u delovanju, kao i opisa njegove interakcije sa sredinom (Gardiner, 1952; Dray, 1957).

Ovaj predlog je sadržao mnoge dodirne taške sa hermeneutičkom tradicijom. Osim toga, osnova za rekonstrukciju istorijskih događaja se u okviru ovog stanovišta, gotovo poistovećivala sa modelom za koji je trebalo da mu predstavlja alternativu. Nedostatak koji je pratio ovaj predlog bio je u tome, što su njegovi zagovornici vrlo često isticali, da se jedini način da istoričar

---

¹ Prvi put objavljeno u *Zborniku radova* Instituta za filozofiju i sociologiju, Filozofskog fakulteta u Novom Sadu, No. 1 (1989):77-61.

rekonstruiše prave razloge učesnika, sastoji u tome da ih prepozna kao "tipične" u datim "tipičnim" okolnostima. Prikriveni zakoni pojavljivali bi se kada god se pokušao dati primer "tipičnog", ili racionalnog delovanja – onog koje bi bilo "primereno" datim okolnostima. Mada se model naučnog objašnjenja putem opštih zakona vrlo retko može u potpunosti i dosledno sprovesti u istoriji, ili sasvim raspoznati i poistovetiti sa alternativnim modelom koji se poziva na razloge, ta se prepreka obično zaobilazila izgovorom – da istorija tom modelu ipak stremi, mada za sada nije u stanju da ga uvek u potpunosti i u dovoljno zadovoljavajućoj meri razvije.

Spor koji se prvobitno odnosio na humanu istoriju nije ostavio ravnodušnim ni filozofe nauke koji se bave drugim istorijskim disciplinama, a koje međusobno, samo na prvi pogled, dele nepremostive razlike.

Upoređujući predmete pojedinih istorijskih disciplina, nesumnjivo je da se humana istorija u mnogo čemu razlikuje i izdvaja specifičnošću svojega predmeta i problemima kojima se bavi, od geologije, paleontologije, ili nauka koje se bave nastankom i razvojem svemira ili bioloških vrsta.

Među mnogim razlozima koji naglašavaju njenu osobenost, neki među njima se posebno ističu. Kao posledica još uvek prisutne tradicionalne podele na prirodne i društvene nauke, obično smo skloni da prepoznamo strogu liniju razgraničenja među navedenim istorijskim naukama, svrstavajući takve kao što su geologija, kosmogonija ili biologija u prirodne.

Ove nauke koje su u dodiru sa ljudskom istorijom – kao što je društvena istorija, ekonomska istorija, ili istorija određenih osoba ili naroda – najčešće posmatramo kao nezavisne i nesrodne prethodnima. Ljudska istorija se pre svega bavi sudbinama pojedinaca ili pojedinih naroda ili epoha, i u svakom slučaju, kao istorijska disciplina, ona poseduje izvesnu samostalnost u odnosu na druge discipline. Ova granična linija se naglašava još i time, što se mnoge istorijske discipline upadljivo više oslanjaju na dostignuća ili zakone drugih tzv. prirodnih nauka, kao što su, recimo fizika ili hemija.

I pored ovih naglašanih razlika, predstavnicima svih istorijskih nauka može se pružiti jedno metodološko određenje, koje ih objedinjuje i stavlja u isti položaj, nezavisno od osobenih razlika njihovih predmeta.

Ako prihvatimo određenje istorijskih nauka, kao *onih nauka koje se bave istorijskim entitetima*, gledano iz perspektive tog određenja, koje ih svrstava jednu uz drugu, one doživljavaju i istu sudbinu u sporu oko naučnog objaš-

njenja. To određenje ovaj spor još više zaoštava, i u isto vreme se nadovezuje na ona mesta, koja su se u sagledavanju isključivo humane istorije, već počela iscrpljivati.

Karakteristično svojstvo prirodnih zakona koji važe za fizičke fenomene kao što su prirodne vrste, jeste činjenica da se njihovo važenje rasprostire *bez prostornih i vremenskih ograničenja*. Taj je aspekt najčešće osnova za tvrdnju da su prirodni zakoni univerzalne istine (mada je, sama po sebi, ta tvrdnja povezana sa mnogim smetnjama)². Istorijske nauke vrlo teško mogu da zadovolje stroge kriterijume naučnog objašnjenja, kakvi se pred njih postavljaju u obliku zahteva, bilo za prirodnim zakonom, bilo za stavovima koji imaju opštost čije važenje nema prostorna i vremenska ograničenja. Izlaz, koji bi pružio mogućnost u izgradnji objašnjenja morao bi biti vezan za samu specifičnost istorijskih entiteta, koji se po svojim karakteristikama bitno razlikuju od prirodnih vrsta.

Entiteti kojima se bave istorijske nauke – kao što su *homo sapiens*, *Francuska revolucija*, *Napoleon*, *paleolit*, *Mars* – nisu predstavnici prirodnih vrsta, i njihova je osobenost u tome što ih možemo lokalizovati u prostoru i vremenu. Događaji u kojima ovi entiteti uzimaju učešće, izuzetni su i zbog toga što se ne mogu podvesti ni pod kakvu opštost, i što, uzeti zasebno, predstavljaju celine koje nisu statične, niti imaju trajna suštinska svojstva. Ti entiteti tokom svojega postojanja, doživljavaju bitne promene ili transformacije, tako da bi zalaganje na objašnjenje njihovih izolovanih isečaka uvek bilo nedovoljno. Svaki pokušaj njihovog izdvajanja iz konteksta okolnosti sa kojima stupaju u interakciju, ne bi bio neophodna osnova njihovog objašnjenja. Pored toga, njihova određenja nikada nije moguće u potpunosti izložiti u okvirima esencijalističkog zalaganja za postojanje njihovih suštinskih svojstava, upravo zbog nemogućnosti da se takve pojave ponovo dogode u okvirima svojstava kojima smo ih opisali i odredili – zbog toga što se njihova osobitost sastoji zapravo u vremenskoj strukturi koja se može posmatrati kao niz vremenskih ili genealogičkih veza. Na primer, ako bi smo u skladu sa esencijalističkim zahtevima dali naziv "*Mojsije*" "*čovjeku koji je izraelski narod izveo iz Egipta*", u tom slučaju bismo mogli pretpostaviti da je uvek moguće da se ponovo dogodi slučaj koji odgovara opisu onoga što smo ime-

---

² Cf. Dretske (1977).

novali, i tada bi ovaj naziv odgovarao svemu što odgovara njegovom opisu, koji sadrži navođenje na suštinska svojstva.

Sasvim je jasno da će se istoričari od takvog stava ogradili, zbog toga što ovakav način imenovanja nije moguć u istorijskim naukama, niti je u prirodi istorijskih nauka da vrše razabiranje trajnih i nepromenljivih, suštinskih svojstava svojih predmeta. Istorijski predmeti nisu podložni takvom načinu imenovanja: Mojsije bi ostao Mojsije čak i da nije uradio to što se tvrdi da jeste. Slično, čak i kad bismo i bili u stanju da na isti način odredimo suštinska svojstva onoga što nazivamo terminom "*australopithecus*", i pod pretpostavkom da se u skoroj budućnosti pojavi njegov živ primerak, pre bismo bili skloni da odbacimo ovakvo određenje, nego što bismo prihvatili da se radi o primerku iste vrste. Osnovna razlika bi se sastojala u tome, što se specifičnost istorijskih entiteta ne zasniva na trenutnim svojstvima isečaka nekog niza koji nazivamo "*australopithecus*", već upravo na samom nizu genealogičkih, ili ukupnih istorijskih veza koje su prostorno i vremenski lokalizovane u onoliko tačaka, koliko smo u stanju da raspoznamo kao sastavne delove određene celine, i da opišemo njihov međusoban raspored i mesto koje one u okvirima te celine zauzimaju.

U skladu sa prethodnim određenjem istorijskih entiteta, istorijskim naukama bi odgovarala narativna objašnjenja, jer ona pristupaju isečcima prošlosti kao delovima istorijskih procesa ili rodoslova, a ne kao prostorno-vremenski neograničenim klasama (Hull, Danto, Mandelbaum, Sober). Tako bi Francuska revolucija bila predstavljena kroz delove lanca vremenski zavisnih događaja, a ne kao deo klase obuhvaćene opštim terminom "*revolucija*", u koju mogu da spadaju i "*Kineska*" i "*Sovjetska*", ili bilo koja druga revolucija.

Jedan od osnovnih problema u organizaciji istorijskih narativa može se prepoznati u sažetom obliku, u okviru sledećeg pitanja: ako istorijski entiteti doživljavaju transformacije koje onemogućavaju da ih registrujemo putem suštinskih svojstava, ili kao primerke koje možemo podvesti pod opšte stavove ili prirodne zakone, na koji onda način uopšte možemo da odredimo središnji subjekat istorijskog objašnjenja? Istorijski entiteti su lišeni takvih svojstava, koja bi bez dodatnih određenja središnjeg subjekta mogla označavati početak i kraj, ili sastavne delove procesa u kojima učestvuju, ili koji imaju značaj za njih.

Način da izbegnemo ovu teškoću, možemo pronaći u sledećem određenju. Središnji subjekat istorijskog narativa predstavljaće svaki onaj istorijski

entitet, koji rekonstruktivnim postupkom možemo razabrati i izdvojiti kao sastavni deo *jedinstvenog, kontinuiranog* procesa, koji je unutar sebe *kohezivan*. Na taj način smo obuhvatili i domen koji zahvata rekonstrukcija, i u isto vreme domen istorijskog narativa. Takav istorijski entitet kao što je *Napoleonova karijera*, predstavljaće središnji subjekt istorijskog narativa, koji će obuhvatati sve one veze u njegovom razvoju, počevši od rođenja, preko njegovog života, sredine, odnosa u koje je slupao menjajući sebe ili njih, do njegove uloge, i konačno smrti. Taj domen će predstavljati jedinstveni domen kontinuiranog i kohezivno rekonstruisanog procesa, koji određuje jedinstveni fenomen *Napoleonove karijere*. *Individuacija* ovog istorijskog entiteta neće biti dovoljna, ako navedemo trenutna svojstva dobijena kroz preseke niza kakav obrazuje Napoleonovu karijeru, izdvajajući bilo koji trenutak njegovog života, odnosno delovanja. Njegova individuacija će biti moguća tek kroz rekonstrukciju elemenata koji treba da učestvuju u izgradnji ovoga entiteta, koji bi omogućili da bude sagledan kao celina, a ne kao skup nezavisnih delova.

Predloženo određenje istorijskih entiteta naglašava rekonstrukciju odnosa koji su sadržani u nekoj vremenski i prostorno jedinstveno određenoj, kontinuiranoj, i unutar sebe kohezivnoj celini, odnosno procesu koji tu celinu određuje. Narativno objašnjenje se u tom slučaju sastoji, ne od navođenja opisa pojedinačnih osobina, već od uočavanja sklopa veza i interakcija, čijim je prethodnim određenjem *središnjeg subjekta*, zahvaćen njihov domen.

Mogao bi se steći utisak da se narativna objašnjenja sastoje samo od deskripcije elemenata nekog procesa predstavljenog jedinstvenim središnjim subjektom. Zbog toga bi trebalo posebno razmotriti, kakav je međusoban odnos rekonstrukcije i narativnog objašnjenja.

Rekonstrukcija istorijskog entiteta je uvek određena središnjim subjektom, u istom smislu, kao što narativna objašnjenja predstavljaju pravac razvitka istorijskog entiteta. Sasvim različito od prepričavanja događaja, ili tačnog i doslednog nizanja opisa po redosledu zbivanja, kakav imamo u hronikama, narativna objašnjenja ukazuju na međusobnu zavisnost elemenata onog procesa koji istorijski entitet određuje kao središnji subjekt narativa. Za razliku od pukog prepričavanja ili hronološkog opisa događaja, rekonstrukcija istorijskog entiteta je *teorijski zavisna*. U istom su smislu teorijski zavisni i istorijski narativi, barem onoliko koliko predstavljaju dosledan proizvod rekonstrukcije.

Ovde bi se moglo reći da zakoni prirode imaju svoju ulogu u istorijskim objašnjenjima, mada ne kao premise u dedukciji, u okviru koje izvodimo objašnjenja putem logičkog zaključivanja, već kao teorijske pretpostavke koje usmeravaju pravac rekonstrukcije. Kao ilustraciju, uzmimo mesto geofizičkih zakona i njihovu ulogu u objašnjenju pojedinih geoloških stratusa, koje nije moguće bez prirodnih zakona i pored toga što su geološka strata istorijski entiteti, a ne prirodne vrste.

Rekonstruisani lanac veza koje učestvuju u obrazovanju istorijskog entiteta i povezuju njegove sastavne delove, trebalo bi da bude predstavljen i odgovarajućom strukturom istorijskog narativa. U toku ovog postupka, istorijski narativ, u vidu preliminarnog obrasca, predstavlja teorijsku osnovu za eventualno dalje vođenje i razvijanje toka istorijske rekonstrukcije.

Sklonost ka ovoj vrsti objašnjenja, dodatne razloge može često pronaći u vrlo očiglednim mogućnostima da fizičke fenomene objasnimo potpuno i isključivo uzročnim putem, kao i želje da ipak sačuvamo nenarušenu prirodu redosleda podataka, na način na koji nam je bilo trenutno ili uopšte dostupan. Bilo da se radi o rekonstrukciji takvog istorijskog entiteta, koji obuhvata Napoleonovu karijeru kao svoj središnji subjekat, ili rekonstrukciji nekog filogenetskog drveta kojom se bavi paleontolog, mi često ne možemo pronaći, niti delimično, sve veze koje bi bile nužne za postojanje nekog niza koji je sadržan u narativu. Čak i kada bi nam se činilo da smo na dobrom tragu i da smo obuhvatili barem sve bitne činjenice, kao i njihov tačan redosled i zavisnost, ni tada naše stanovište ne bismo mogli da *potvrdimo* nikakvim zakonima. U većini slučajeva, materijal koji nam stoji na raspolaganju je nepregledan i dvosmislen. Često sasvim nedovoljan za doslednu rekonstrukciju. I pored takvih okolnosti, to ne mora predstavljati ništa pogubno za narative, jer luk rekonstrukcije često sugerise i zahteva upravo pretpostavljanje kamačaka koji u ovom mozaičkom procesu nedostaju, što dopunjuje celinu kojoj je taj tok podređen.

Ovakvo stanovište – bez obzira koliko bilo oslabljeno nedostacima samog postupka rekonstrukcije i praktičnim preprekama koje se pred nju mogu postaviti (kao što je nedostatak empirijskog materijala, ili dvosmislenost u tumačenju nekih članaka u nizu) – sugerisano je među sagovornicima "populacionog mišljenja" ("*population thinking*"), kao nova "vrsta teorije" koja se bavi jedinstvenim celinama i čija priroda nije svodiva u tradicionalne naučne okvire. Po njihovom gledištu, svaki kompromis bi bio pojedno-

stavljanje ili potpuno ispuštanje nerva kojim je prožeta i objedinjena priroda predmeta, koje svrstavamo pod istorijske entitete.

Narativna objašnjenja je moguće posmatrati i zasnivati i iz drugih uglova gledanja. Na primer, Danto (1965), White (1963), Gallie (1964), o ovom problemu zauzimaju sledeće stanovište. Čini se da ne možemo pronaći opšte zakone koji bi nam objasnili čitav lanac događaja kakav predstavlja, recimo, Napoleonova karijera, Prvi svetski rat, i si. Ako te događaje posmatramo kao nezavisne celine, teško da bismo bili u stanju da prihvatimo mogućnost pojavljivanja još nekog primerka za koji važi takav zakon, koji bi objašnjavao istovetne komplekse činjenica i njihovih međusobnih veza. Istoričari ne mogu praviti eksperimente u kojima bi proveravali svoje hipoteze na način na koji je to dostupno fizičarima ili hemičarima. Tkanje sazdan od okolnosti, ličnosti i njihovih radnji, kao i svega onoga što bi moglo ući u objašnjenje Napoleonove karijere, ne ponavlja se više puta.

Ali, ako pažljivije posmatramo rad istoričara, smatra Danto, možemo uvideti da se postupak njegovog objašnjavanja sastoji od raščlanjavanja celine na njene sastavne delove i utvrđivanje pojedinačnih spona među članovima lanca, koji je istoričar uneo u razmatranje. Ovo razlaganje jeste osnova objašnjenja: objašnjavajući svaki od pojedinih članaka i veza, mi izgrađujemo objašnjenje celine. Sam postupak nizanja u lanac ima narativnu strukturu, koja zadržava poredak u okvirima određenim središnjim subjektom. Njime se određuje i usmerava izbor članaka u rekonstrukciji, među svim ostalim mogućim člancima.

Drugim rečima, posao istoričara može se uporediti sa poslom fizičara koji je primoran da se bavi procesom različitih, vremenski i prostorno zavisnih događanja, koja sadrže reference na različite lokalizovane slojeve, ograničene međuuticaje u datim okolnostima i njima primerene zakone. Jedina razlika bi bila ta, što su fizičari u stanju da neke takve slučajeve delimično ili posredno provere, ponavljanjem ili eksperimentalnim analogijama. Za istoričara se to ne bi moglo reći, pa bi jednim delom ovde trebalo tražiti korene težnje istoričara ka stanovištu, po kojem su procesi kojima se oni bave, neproverljive i jedinstvene, genealogičko-istorijske celine.

Slično mišljenje možemo pronaći i u drugim istorijskim disciplinama. Kitcher u svom članku "Species" (1984), saglasan je sa koncepcijom da vrste možemo posmatrati i izdvajati kao individue iz genealogičke, odnosno istorijske perspektive. Ali, on ne smatra da su vrste dostupne isključivo kao

individue, već da mogu biti zasnovane i kao skupovi organizma, tako da odnos između organizama i vrste može biti dostupan kao relacija po srodnosti skup-članstvo (*familiar relation of set-membership*).

U biologiji, odnosno mikrobiologiji, to je posebno uočljivo u slučaju virusa. U ovom primeru postoje konkretna saznanja o tome da na različitim nivoima postoje strukturalno istovetne organizacije skupova.

Izbor takvog sagledavanja ima i svoje pragmatsko opravdanje u biološkim istraživanjima, a u isto vreme predstavlja dobru osnovu za objašnjenje. Saznanje o strukturalnim svojstvima omogućuje stvaranje novih vrsta za koje važi drugačija strukturalna organizacija. Takođe, moguće je iz različitih skupova, reorganizacijom članstva, stvorili skupove, tj. celine čija su svojstva međusobno istovetna. Iz te perspektive, saznanja koja nam pruža istorijski pristup, mogu nam biti od pomoći, mada ovaj pristup nije trajan izlaz, niti u deskripciji i imenovanju vrsta, niti sadrži opravdanu osnovu za to. Dosledno ga sledeći, to bi značilo, na primer, da nezavisno od filogenetskog razvoja, možemo upoređivati isečke tog razvoja i, ukoliko za njih važi istovetan opis, mi ćemo ih poistovećivati, bez obzira na razlike u njihovoj genezi. Takvo objašnjenje neke pojave bilo bi zasnovano na upoređivanju i prepoznavanju segmenata koji mogu biti članovi lanca različitih procesa. U okviru različitih filogenetskih drveta možemo pronaći iste vrste članova, kao i njihovih međusobnih veza. Tako, u geologiji, za iste geološke strukture možemo reći da predstavljaju skupove sa istim članstvom i objasniti ih istim zakonima. Slično možemo učinili i u ostalim istorijskim naukama, ili njihovim istorijskim aspektima, npr. u kosmogoniji, ili meteorologiji.

Upravo takvo stanovište zastupa Danto³ kada je u pitanju humana istorija. Ako raščlanimo jedan složen istorijski proces, dobićemo niz isečaka (koje možemo da objašnjavamo u okvirima koji su nezavisni od celine koja bi taj proces činila jedinstvenim) podvodeći ih pod objašnjenja koja crpimo iz saznanja o srodnim ili strukturalno istovetnim elementima. Na određenim nivoima možemo, upoređivanjem sa drugim odgovarajućim istorijskim saznanjima, naći atomske narative, kao delove širih, molekularnih, objašnjenja, čiji se celokupan korpus sastoji od niza takvih isečaka.

---

³ Danto, (1965): *Chs.viii, xi.*

Kao ilustraciju za ovo načelo objašnjenja, uzimamo činjenicu da mnoštvo atomskih objašnjenja u okviru jednog celovitog narativnog niza, može biti derivirano iz zakona pozajmljenih iz drugih nauka (ekonomije, sociologije, psihologije, demografije, itd.), ili barem stavova velike opštosti i, više ili manje, izvesnog stepena pouzdanosti, kojima te nauke raspolazu. U humanoj istoriji, ukazatelje na takve opštosti, koji su sadržani u isečcima ili atomskim narativima, možemo pronaći u zajedničkim imenicama kao što su "*ekonomska kriza*", "*revolucija*", "*klasna borba*", "*društveno blagostanje*", itd.

Iz aspekta ovakvog sagledavanja, čini se da između dve koncepcije postoji nesporazum, mada je on prividno prevaziđen time što ostavlja utisak da ova dva pristupa predstavljaju dva lica iste stvari. Postupak raščlanjavanja i prepoznavanja elemenata narativnog niza kao delova utvrđenih celina, za koje možemo pronaći opšte važenje na njihovom elementarnom nivou, izgleda da ne rešava, već samo izmešta središnju tačku spora. Ono što je osnova na kojoj insistiraju predstavnici tzv. "populacionog mišljenja" tiče se upravo nesvodivosti celine na sumu delova. Iz njihove perspektive, uopšte ne mora da bude sporno to, da delovi koji su objašnjeni mogu imati svoje pragmatско i teorijsko opravdanje, bez obzira na celinu kojoj pripadaju. Takav pristup može biti od velike koristi u prepoznavanju prirode veza koje učestvuju kao sastavni i vezivni delovi istorijskih entiteta. Ali, s obzirom na zahtev za objašnjenjem, suma objašnjenih delova nije i objašnjenje celine, niti to na bilo koji način može da bude. Ukoliko bi pojedinačne primerke organizama posmatrali kao članove skupova koji predstavljaju vrste, kao što to činimo sa prirodnim vrstama, tada bismo bili suočeni sa njihovim razvrstavanjem u kolone mendeljevske tabele, kao što to činimo sa takvim prirodnim vrstama, zlatom ili ugljenikom. Specifikacija prema kojoj bismo to činili, pretpostavljala bi prostorno-vremensko neograničeno važenje svojstava-indikatora koje smo ugradili u tabelu.

Ono što se u ovakvom postupku gubi iz vida, upravo je osobenost bioloških vrsta, koja se sastoji u tome što su one prostorno-vremenski lokalizovane celine, i koje svoj smisao dobijaju u zavisnosti od prirode elemenata koji su učestvovali u toku njihovog razvoja i izgradnje. Vrste ne možemo posmatrati nezavisno od procesa njihovog obrazovanja. Zbog toga bi svako objašnjenje vrsta, koje bi individualne organizme tretiralo kao "članove", mimoilazilo smisao vrsta, čiji delovi samo prividno mogu postojati kao nezavisni.

Način koji bi bio adekvatan u izgrađivanju objašnjenja za pojedine vrste, vodio bi preko tzv. pojmovnih grozdova (*cluster-concepts*), shvaćenih u wittgensteinovskom smislu, koji bi predstavljali njihove scenarije, ili rekonstruisane istorije. Ovakav način čuvanja referencije na lanac kojim je celina prožeta, kao i ne previđanje njene individualnosti, nema mnogo prihvatljivih alternativa. Pojam "*Napoleonova karijera*" bio bi takođe sačinjen kao pojmovni grozd (*cluster-concept*), čiji delovi ne mogu biti posmatrani kao nezavisni članovi, i koji ne može biti objašnjen zanemarivanjem ili izdvajanjem iz celine, u čijem okviru se posmatra. U objašnjenju ovog pojma, svaki deo (odnosno isečak događaja, sekvenca) bi trebalo da bude predstavljen u zavisnosti sa drugim delovima celine u koju je spleten.

Ono što predstavlja dodatni problem u određivanju prirode narativnog objašnjenja, vezano je za pitanje – šta zapravo narativno objašnjenje treba da objašnjava? Da li njime treba da bude sačinjena "mapa" koja bi određivala specifičnost svakog pojedinog istorijskog entiteta, kao što je određena vrsta, Napoleon, paleolit i sl? Ili ono treba da objasni međusobnu zavisnost koja postoji među elementima nekog središnjeg subjekta?

M. Mandelbaum⁴ smatra da narativni pristup istorijskim entitetima može biti dvostruk, kao i da među njima postoji suštinska razlika. *Sekvencijalni pristup* odlikuje se time što istoričar samo prati pojedinačne serije događaja koje ulaze u sastav istorijskog entiteta. Ovaj pristup bi odgovarao "pričavanju" događaja, onakvog kakav je on bio u svom razvojnom oblikovanju, kao proces. Karakterističnost ovog pristupa jeste u tome što on prati pravac događaja. *Eksplanatorni* pristup bi trebalo da ima obrnuti smer. On bi težio za uspostavljanjem veza sa prethodnicima svakog od članova vremenskog poretka, koji su bili odgovorni činioци za razvoj toka događanja.

Ova dva pristupa istorijskim entitetima izgleda da nije moguće zamisliti kao sasvim nezavisna, zbog čega bi teško bilo prihvatiti određenje koje ih smatra suštinski različitim.

Ako bi smo *sekvencijalni pristup* shvatili kao hronologiju ili tek biografiju, koja sadrži one podatke koji su bitni za kontinuitet nekog istorijskog subjekta, tada bismo morali priznati da se on ne razlikuje u mnogome od "puke priče", ili neselektivne naracije. U svom ishodištu, ovaj pristup predstavljao

---

⁴ Mandelbaum (1963); (1977):p.24.

bi opis koji identifikuje istorijski entitet, samo na osnovu svojstava koja ulaze u okvir očuvanja njegovog kontinuiteta, kao i identiteta u toku vremena. Sam po sebi on nema veliku objašnjavalачku snagu, osim u onoj meri u kojoj ovaj pristup može predstavljati osnovu ili teorijsko opravdanje za identifikaciju nekog primerka ili osobe koja je njime određena.

Svoje polazište svakako da mora imati u eksplanatornom pristupu, koji bi ga obezbeđivao od proizvoljnosti ili neodgovarajućeg izbora elemenata i njihovih međusobnih veza unutar toka, kojim je određen proces na koji se odnosi.

Tek u slučaju kada je njihov odnos jasan i dosledno određen, *sekvencijalni pristup* bi mogao biti shvaćen kao skraćeni oblik objašnjenja, ili zasnovana skica narativnog objašnjenja. Razlog za ovo shvatanje proizilazi iz činjenice da svaka rekonstrukcija istorijskog entiteta mora biti vođena i uspostavljena na zadovoljavajućem eksplanatornom načelu, koje uopšte omogućuje selektivnost pri razgraničavanju bitnih od sporednih elemenata nekog kontinuiranog i integrisanog istorijskog procesa.

Ali, šta znači to da se rekonstrukcija istorijskog entiteta mora zasnivati na eksplanatornom načelu? Mi ne posedujemo istorijska fakta u pravom smislu. Svaki pokušaj da se rekonstruiše neki minuli događaj mora da polazi od toga da su nama dostupni tek sadašnji objekti. Oni postaju istorijski tek kroz proces istorijske rekonstrukcije: “*Istoričari uzimaju sadašnje objekte i konstruišu shvatanje prošlosti sa svrhom da objasne prisustvo tih objekata*”.⁵

Ukoliko ih gledamo izdvojene iz ove celine, objekti prošlosti ne pokazuju ništa sem elementarnih fizičkih svojstava, niti imaju neposrednu ulogu u izvođenju stavova, koji predstavljaju njihovo tumačenje ili objašnjenje geneze istorijskog subjekta, u čiji okvir su svrstani. Način na koji istorijski objekti učestvuju u narativima i istorijskom objašnjenju, posredovan je istoričarevom (odnosno, biologovom, geologovom, itd.) deskripcijom trenutno dostupnih ili opažljivih objekata.

Nijedan zaključak nije moguće izvući samo na osnovu objekata, jer svako objašnjenje mora počivati na stavovima. Sam opis nekog istorijskog datuma isto tako nije dovoljan da bi se na osnovu njega izvodili zaključci koji vode objašnjenju njegovog postojanja u širem kontekstu, čiji domen zahvata područje centralnog subjekta, zbog toga što nam je za njegovo istorijsko

---

⁵ Hurst (1981): 279 p.

objašnjenje potrebno da ga sagledamo kao sastavni deo neke promene, a ne tek kao gotovu činjenicu. Zato stavovi koje upotrebljavamo u istoriji nisu samo deskripcije, već se sastoje od termina koji referiraju na različite vremenske momente.

Referencija termina na promene, tek je neophodna spoljašnja forma koja oblikuje stavove u istorijskim objašnjenjima. "*Da bi obrazovao neko istorijsko stanovište, istoričar treba da svoje podatke podvede pod odgovarajući opis, a takvi opisi referiraju na promene*",⁶ jer istorijska data svoj smisao dobijaju upravo u navodjenju na ono što bi trebalo da bude predstavljeno kao odgovorno za njihovo postojanje, kao i na širi kontekst vremenskog redosleda, unutar kog njihovo postojanje ima odgovarajući značaj.

Početni, ili puki, data-opisi su stoga dodatno "*narativno zasnovani*" na taj način što se sagledavaju kao sastavni delovi u okvirima celine određene istorijskim subjektom.

Sama teorija, ili narativno načelo, kojim se rukovodimo pri rekonstrukciji nekog istorijskog subjekta, svakako da su nedovoljna potvrda da smo došli do njegovog objašnjenja. Činjenica da smo na koherentan način uspeali da obrazujemo čvrste sklopove i veze unutar interpretiranog materijala koji nam stoji na raspolaganju, kao i da ga povežemo u jedinstvenu narativnu celinu, još ne povlači dovoljno oštru granicu između priče zasnovane na činjenicama i narativnog objašnjenja kojem bismo hteli da pružimo zadovoljavajući naučni legitimitet.

Ono što smo ovim postupkom postigli je tek izgradnja jedne narativne mreže. Činjenica, da u stavovima koji referiraju na promene, isti datumi mogu imati različito deskriptivno ruho, govori nam o tome da možemo obrazovati više različitih narativnih mreža čiji odnos može imati rivalski karakter. Kao takve, njihove forme mogu biti istovetne sa samom formom objašnjenja i pored toga što je stepen njihove pouzdanosti na ovom stupnju problematičan, i što su, u svom međusobno rivalskom odnosu izjednačene. Isto tako, treba imati u vidu da u ovakvim slučajevima nije retkost da kao rezultat dobijemo upravo ono od čega smo i pošli: činjenice su oblikovane teorijom od koje smo krenuli u obrazovanju objašnjenja.

---

⁶ *Ibid.* 280 p.

Ovakva objašnjenja, ili bolje reći ovaj momenat u izgrađivanju objašnjenja, ne poseduje eksplanatornu snagu veću od one koju ima sama teorija, koja je predstavljala polazište za deskripciju. Kako onda izbeći ovaj nedostatak koji prati evidenciju i teoriju kojom je ona prožeta? Na osnovu čega dati prednost nekom od rivalskih narativa, ili narativnih mreža, čiji stavovi ukazuju na povezanost i celovit kontinuitet unutar postojeće evidencije?

Da bi se na ova pitanja pružio odgovor, neophodno je udaljiti se ili proširiti prvobitno shvatanje eksplanatornog pristupa, u onakvom obliku u kakvom ga izlaže Mandelbaum. Sama priroda narativnog objašnjenja u istorijskim naukama ne daje dovoljno pouzdanu osnovu za prihvatanje njegovog tumačenja. Za razliku od sekvencijalnog pristupa, koji ne naglašava teoriju koja je osnova istorijske rekonstrukcije, *eksplanatorni pristup* predstavlja izvesni pomak, mada ne i sasvim razvijeni oblik objašnjenja. Naglašavajući odnose i veze među elementima koji čine celinu nekog narativnog niza, uz određene dopune i preinake, ovaj pristup svakako da pruža daleko veće izgledе kao model naučnog objašnjenja u istorijskim naukama. Bez tih dopuna, međutim, ne može se dati odgovor na dva predhodno postavljena pitanja, a u tom slučaju, bili bismo prisiljeni da prihvatimo mogućnost eksplanatornog relativizma.

Da bi se to izbeglo, trebalo bi da eksplanatorni pokušaj shvatimo kao polazišnu teorijsku hipotezu, ili kao naučno istraživački program, kakav za istorijsku rekonstrukciju predlaže Lakatos.⁷ Smisao ove dopune kretao bi se u pravcu proširivanja mogućnosti da ova teorijska hipoteza bude potvrđena putem predviđanja, opovrgnuta, ili na osnovu predviđanja, proširena programom njenog daljeg razvijanja... Tek ovako opremljen, ovaj "pokušaj" bi se približavao narativnom objašnjenju.

Ovakva dopuna ima dve značajne posledice. Kao prvo, to znači da u izvesnoj meri preuzimamo model objašnjenja iz prirodnih nauka, odnosno prihvatamo stanovište metodološkog jedinstva u naukama. Kao drugo, vraćajući se na problem simetrije objašnjenja i predviđanja, ponovo aktiviramo problem u vezi sa ulogom zakona u istoriji, a samim tim, iznova se suočavamo sa tumačenjem istorijskih događaja kao jedinstvenih i neponovljivih.

---

⁷ Lakatos (1971): p.132-4.

Da bi izbegli opasnosti *eksplanatornog relativizma* i oslobodili se neodlučnosti između dve rivalske teorije ili narativne mreže, istoričari programe svojih objašnjenja moraju obrazovati tako, da teorije na kojima su one zasnovane omogućuju njihovo preispitivanje putem predviđanja. Potvrđena predviđanja, koja su izgrađena na tim osnovama, imala bi doprinos u eksplanatornoj snazi, i samim tim u zasnovanosti teorija od kojih polaze, ili bi neposredno ukazivala na njihove nedostatke. U tom smislu i logički status stavova koji opisuju promene, trebalo bi da bude analogan statusu stavova zakona ili teorijskih stavova u prirodnim naukama, pa bi i provera, prihvatanje ili odbacivanje opisa istorijskih promena, bilo analogno proveri u prirodnim naukama.⁸

O kakvoj analogiji je reč, kakva su istorijska predviđanja i šta omogućuje njihovo obrazovanje? Teza simetrije objašnjenja i predviđanja, u istorijskim naukama ima specifično svojstvo i funkciju. Potvrđivanje hipoteza koje su sadržane u okviru neke narativne mreže, trebalo bi da predstavlja neku vrstu "istorijskog eksperimenta". Svakako da je zbog prostorno-vremenske lokalizovanosti, nemoguće proizvesti iste okolnosti koje odgovaraju onima pod kojima se neki događaj zbio, da bi na taj način potvrdili svoje pretpostavke o nužnoj prisutnosti nekih radnji, osoba ili okolnosti koji su bili od značaja za događaj kao celinu. U istorijskim naukama nama je dostupan samo supstituent predviđanja, odnosno predviđanja koja se odnosi na minule događaje, ili retrodikcija.

Naučne teorije usmeravale bi istraživanja u pravcu u kojem bi takva predviđanja mogla biti od koristi za dalji razvoj same narativne mreže, ili teorije na osnovu koje je ona satkana. Istraživanje novootkrivenih činjenica (predviđanje kako će postojeća struktura narativne mreže izgledati u svetlu *novih činjenica*, ili drugačije *teorijske perspektive*, ili moguće drugačije *deskripcije podataka*; usmeravanje istraživanja ka izvoru novih podataka itd.), predstavljalo bi samo neke od korisnih rezultata ove dopune.

Predviđanje u istorijskim naukama ograničava se gotovo isključivo na vremenski period i prostorno lokalizovan domen koji je obuhvaćen rekonstrukcijom. Pouzdajući se u svoje prethodno znanje i teorijske osnove rekonstrukcije, predviđanja istoričara igraju bitnu i nezamenljivu ulogu u razvijanju i obrazovanju objašnjenja istorijskog subjekta. Ako pratimo korake koje

---

⁸ Hurst (1981): p.280-1.

istoričar čini pri pokušajima da sastavi, od mozaičkih delova koje sakuplja, konačnu sliku nekog događaja (samo od izvesnog ograničenog broja parčića koja mu stoje na raspolaganju, ili čak od nepregledne gomile srodnih ili raznorodnih rešenja), tada uviđamo da su neizbežne situacije u kojima je on prisiljen da se rukovodi često čak i nedovoljno pouzdanim ili ne sasvim zasnovanim nagoveštajima, samo da bi izbegao nedoumice koje ga pri izboru ograničavaju. Na tim čvornim tačkama, u kojima se odlučuje pre za ovaj nego onaj postupak, presudnu ulogu igraju svakako teorijske pretpostavke od kojih polazi, ili izvesna temeljna načela koja oblikuju njegova očekivanja.

Ukoliko bi očekivanja prema kojima usmerava svoj rad izostala, postojala bi opasnost da se naruši i domen koji je obuhvaćen pojmom središnjeg subjekta. Pod pritiskom novih i neočekivanih činjenica, moglo bi se dogoditi (što se uglavnom često i događa) da se predviđene potvrde ustrojstva i organizacije središnjeg subjekta dovedu u pitanje, a samim tim i pretpostavke na kojima se temeljilo njegovo dosadašnje izgrađivanje, kao i osnova za predviđanje – ostajanje u okvirima samo do tada razmatranih činjenica, u tom slučaju, ne samo da dovodi u pitanje njegovo objašnjenje, već i redukuje domen istorijskog subjekta.

Tada je neophodno obrazovati nov program, i ukoliko je prethodni teorijski osnov poljuljan, novi opisi činjenica u izmenjenoj strukturi stavova gradiće i nove međusobne odnose. Tako se na neophodnim dopunama starog programa obrazuje novi, i u njegovim okvirima nova narativna mreža.

Narativna mreža zasnovana na novom eksplanatornom pokušaju ima onoliko više izgleda da se razvije, koliko to obećava njena predikativna snaga, i u smislu koji je prethodno naveden, koliko njena predikativna snaga ima razvijeniju osnovu za dodatna istraživanja, kao i sposobnost da u sebe uključi stavove o činjenicama koji predstavljaju rezultate tih istraživanja.

Dopunjeno objašnjenje eksplanatornog pokušaja, na prvi pogled se ne mora razlikovati mnogo od onoga za koji se zalaže Mandelbaum. U pitanju mogu biti iste činjenice i često gotovo istovetna objašnjenja, kao njihov rezultat. Razlika se tim pre čini manjom, onoliko koliko su mehanizmi predviđanja u okviru istorijskih nauka nepouzdaniji i neznatniji po svojim rezultatima. Objašnjenje nekog istorijskog događaja u svakom slučaju nije njegov opis, ili samo navođenje njegovih elemenata po redosledu veza. Istorijska objašnjenja bave se objašnjenjem promena, pa prema tome i izbor činjenica trebalo bi

da se vrši među onim činjenicama, koje su relevantne i odgovorne za promene koje su uočene.

Ovakvo postavljeno istorijsko objašnjenje nikada nije potpuno sve dok njime nisu obuhvaćene sve činjenice i veze među njima. U nekim istorijskim naukama, kao što su biologija ili geologija, moguće je pronaći srodne primere rekonstrukcije, koja gotovo dostiže ideal potpunog objašnjenja, u čijem okviru svi činioци istorijskog entiteta mogu biti sa zadovoljavajućim rezultatima podvrgnuti "istorijskom eksperimentu" provere putem predviđanja. Tome svakako doprinose takve naučne discipline kao što su genetika, ili geologija, fizika ili statika, što je svakako nedostižan ideal sa vrlo malim izgledima da bude dostignut u većini istorijskih nauka.

Istorijski entiteti se mogu posmatrati kao individualni zbog složenosti, odnosno, nesagledivog broja činilaca koji učestvuju u njegovom obrazovanju, a čiji je redosled, kao individualna celina, zapravo neponovljiv u prostoru i vremenu. U humanoј istoriji je neuporedivo teže vršiti ovakve "istorijske eksperimente" čija bi svrha bila unapređivanje narativnih mreža, ili razvijanje naučno-istraživačkih programa koji usmeravaju rekonstrukciju ovih individualnih celina.

Veoma mali broj opštih zakona ili stavova velike opštosti, retko da ikada obezbeđuju pouzdan logički sled među stavovima na kojima se objašnjenja i predviđanja zasnivaju. Primeri potpunih ili sasvim razvijenih objašnjenja kakve možemo pronaći u biologiji (recimo, u slučaju virusa gde se obrazovanjem predviđanja putem niza opštih zakona mogu potvrditi hipoteze rekonstrukcije, a samim tim potvrditi i pouzdanost objašnjenja određenog lanca pojava koji ulazi u sklop istorijskih entiteta o kojima je reč), ipak predstavljaju barem delimično ostvaren i potvrđen ideal objašnjenja u istorijskim naukama.

Humana istorija svakako ne može u potpunosti izaći u susret takvim zahtevima, što svakako ne znači da ih iz pragmatiskih razloga, treba sasvim izbegavati, barem kao deo idealnog obrasca svojstvenog istorijskim naukama. Objašnjenja u humanoј istoriji u tom slučaju i treba prihvatiti, u odnosu na ovaj ideal, kao nezavršena, odnosno, kao delove tekućih programa – kao skice objašnjenja kojima predstoji dalji razvoj.

Pozivanje na poseban epistemološki status humane istorije predstavlja samo pragmatiski izgovor, i pored toga što njegovi rezultati ne moraju biti sasvim

bezvredni ili bez mogućnosti pouzdanijeg utemeljenja. Truizmi, stavovi iskustva, pozivanje na intuitivno razumevanje, psihološke generalizacije, uvrežene pretpostavke ili statističke generalizacije, samo su skroman instrumentarij koji najčešće ulazi u okvire skica objašnjenja, a kojima nedostaje, ili tek predstoji, rad na njihovom razvijanju. Čak i kao takvi, oni mogu da imaju funkciju u obrazovanju logičkog sleda među stavovima, na kojima treba da bude zasnovano objašnjenje. Pozivanje na pojmove kao što su ekonomski i socijalni „*ekvilibrijum*“, „*racionalno delovanje*“ učesnika, „*načelo maksimizacije*“, itd., deo su sredstava kojima se služimo da bismo doveli u vezu različite društvene, političke, psihološke, biološke, ekonomske, motivacione, pravne, kulturne ili čak, u širem smislu, vrednosne činioce koji su prisutni u događajima koji ulaze u domen humane istorije, a unutar kojih prepoznajemo izvestan stepen pravilnosti.⁹

Naučna istorija je otvorena u onoj meri, u kojoj su otvoreni programi koji određuju njena objašnjenja. Sama ta činjenica zahteva svakako i specifičan odnos u njihovom tretmanu. Ono što može predstavljati samo nedostižan ideal nekih istorijskih nauka, ne mora da znači i da ga treba sasvim izgubiti iz vida. Stremljenje ka njemu ima barem dve svakako izuzetne posledice. Ono omogućuje korisne korekcije kao i odbacivanje nepouzdanih „*skica objašnjenja*“ ili nekih njihovih delova, a isto tako i razvijanje, dopunjavanje ili za izvesno vreme napuštanje naučno-istraživačkih programa na kojima se oni zasnivaju. Praktične posledice takvog pristupa svakako da ne moraju izostati. Saznanje da smo suočeni sa nepotpunim ili ograničeno pouzdanim objašnjenjima, može biti od velike koristi i u našem svakodnevnom delovanju.

Narativna objašnjenja mogu predstavljati sastavni deo naučnog instrumentarija i ona imaju, kao teorijski model, svoje epistemološko utemeljenje. Istorijski entiteti, koje narativna objašnjenja obuhvataju, grade se na mreži veza, koje zbog složenosti njihovih struktura možemo vremenski i prostorno lokalizovati, i u tom smislu shvatiti kao individualne. Međutim, njihovo objašnjenje mora polaziti od zahteva za utvrđivanjem logičkog sleda među stavovima kojima zahvatamo elemente i njihove međusobne veze, a koje sadrže istorijski subjekti, i na koje smo u objašnjenju njih kao celine, usredsređeni. Ovaj logički sled nije moguć bez posredništva opštih stavova.

---

⁹ Sen, (1986); Kornai, (1971).

Rezultali naših pokušaja da objasnimo istorijske fenomene biće onoliko pouzdani, koliko smo u stanju da izađemo u susret ovim zahtevima, koji predstavljaju ideal, ne samo istorijskog, već i svakog naučnog objašnjenja. Narativna struktura istorijskog objašnjenja prati strukturu središnjeg subjekta, odnosno istorijskog entiteta koji je njome obuhvaćen. Stepenu složenosti ove strukture odgovara stepenu do kog smo došli u razumevanju našeg predmeta, a samo objašnjenje je razvijeno u onoj meri u kojoj smo bili u stanju da razaberemo i shvatimo njegove delove i odnose među njima, i pri tome postignemo logički sled među stavovima kojima su oni opisani. Zadovoljavanje *skicom objašnjenja* kao "gotovim", "konačnim" ili "potpunim" objašnjenjem, svakako da može imati svoje pragmatsko opravdanje, ali to ne dovodi u pitanje prirodu, odnosno, epistemološki status predloženog modela naučnog objašnjenja u istorijskim naukama, kao i mesto koje skica objašnjenja u njegovim okvirima zauzima.

Da li su psihološki entiteti istorijski entiteti?¹

Odgovor na ovo pitanje neke bi mogao obradovati, dok će druge odmah razočarati: sasvim je moguće da jesu. Naslov rada je pomalo zavodljiv u odnosu na moju osnovnu nameru. Ona sadrži pokušaj da se psihološki entiteti, u širokom spektru koji je njima obuhvaćen (od kognitivnih stanja do ljudskih radnji), predstavle kao mogući sadržaj narativnog ili istorijskog objašnjenja.

Želeo sam da Vam se obratim rečima, kojima ću izneti stanovište koje lično ne branim i iza kojega ne bih mogao čvrsto da stojim. Zbog toga Vas molim da mi oprostite zbog eventualnih propusta ili nedoslednosti, koje – zbog naših zajedničkih temeljnih polazišta, pa samim tim i predrasuda – neću uspeti da izbegnem u potpunosti. Želja, da među nas na trenutak uvedem protivnika, leži u pretpostavci da ćemo veliki deo naših razgovora provesti u pretresanju stvari oko kojih se u osnovi, ili barem velikim delom, ipak slažemo. Povremeno iskoračivanje u suprotne koncepcije ponekad može biti plodno, i ne mora biti sasvim nezanimljivo. Na kraju krajeva, može samo ići na ruku dodatnom i čvršćem uspostavljanju onih temeljnih tvrdnji koje inače zagovaramo. U tom smislu, dozvolite mi da na sebe preuzmem ulogu zastupnika prava našeg neistomišljenika, i to – neistomišljenika iz osnove, kojem su puna usta pragmatiskih izgovora. U kojoj meri ovaj korak može biti koristan, zavisice od toga koliko smo u stanju da se prepustimo razvijanju argumentacije, koju neguju naši neistomišljenici.

Zbog toga ću ovu avanturu započeti sledećom neprivlačnom tvrdnjom: *Koliko god da razvijemo naše mehanizme koji čine plodnim kognitivni pristup u psihologiji, to još ne znači da narativni pristup treba da odustane od svojih zalaganja, niti to znači da je u bilo kojoj meri teorijski poražen.*

Bogatstvo naših dostignuća i njihova uverljivost, podjednako idu na ruku i našem ovde zamišljenom suparniku.

Odbrana narativističkog pristupa pokušaj je koji nije ni redak ni neuobičajen. U okviru filozofske psihologije postoje mnoga mesta koja idu u prilog ovoj

---

¹ Sadržaj ovoga rada saopšten je članovima *Sekcije za analitičku filozofiju Filozofskog društva Srbije*, na Simpozijumu „*Filozofija i psihologija*“, decembra 1989. godine u G. Milanovcu, a prvi put je objavljen u *Godišnjaku Filozofskog fakulteta u Novom Sadu*, vol. xx, (1992):21-29.

mogućnosti, tim pre što se na ovaj oblik objašnjenja, gotovo tradicionalno pozivaju filozofi koji se bave objašnjenjem u humanoj istoriji. I pored različitih, često i međusobno isključivih modusa, koje ovaj oblik objašnjenja u okviru te discipline ima, pridržavaju se uglavnom shvatanja koja razmatraju kriterijume koji bi ovaj oblik objašnjenja učinili naučno prihvatljivim, a koji se i zalažu se za primenu takvih kriterijuma.

Jedan od osnovnih motiva za priklanjanje "narativnom", odnosno istorijskom objašnjenju, jeste nezadovoljstvo predloženim Hempel-Popperovim modelom objašnjenja putem obuhvatnih zakona. Ovaj model zapravo je prvobitno i predložen imajući u vidu pre svega humanu istoriju. On je trebalo da pruži mogućnost za jedinstvene kriterijume vrednovanja naučne prihvatljivosti, kako objašnjenja tako i naučnih teorija kojima su obuhvaćena. Njegov se ishod nazirao u objedinjavanju različitih disciplina pod jedinstvena metodološka načela.

Početna je tačka ovoga polazišta bilo shvatanje da postoje sasvim izvesne uočljive pravilnosti, koje su prostorno-vremenski neograničene, i da je cilj naučnih teorija upravo obrazovanje opštih stavova, čiji bi sadržaj ove pravilnosti trebalo da obuhvate. Opšti stavovi bi predstavljali posrednika u objašnjenju pojedinačnih događaja, što bi trebalo da predstavlja rezultat zaključivanja. Logička struktura ovog izvođenja putem opštih stavova i istinitih deskripcija pojedinačnih događaja, čuvala bi pouzdanost objašnjenja i osnovanost argumenta.

Sumnja u pouzdanost ovog stanovišta sledila je vrlo brzo (Gardiner, 1952; Dray, 1957). Mnoge nauke ne mogu da izađu u susret ovakvim zahtevima. Čak i u slučajevima u kojima je njegova primena načelno moguća, rezultati deluju obeshrabrujuće. U oblasti mnogih naučnih disciplina, on deluje gotovo beskorisno – počevši od humane istorije i arheologije, preko paleontologije, geologije, biologije, ekonomije i drugih. Zakoni prirode sadržani u opštim stavovima, obuhvataju neograničene prostorno-vremenske pravilnosti. Ova neograničenost je zamišljena tako, da važi i *za bilo koju* klasu entiteta koja je obuhvaćena zakonom. Primerici prirodnih vrsta predstavljaju instancijaciju ovih pravilnosti datu u okvirima važenja zakona. Pokazuje se, međutim, da navedene naučne discipline izbegavaju da prihvate ova načela kao svoja.

Jedan od osnovnih razloga ovog izbegavanja, jeste *zanemarljiva eksplanatorna moć*, koja pruža dosledno rukovođenje prema ovim načelima. Drugi

razlog predstavlja shvatanje da ova načela *nisu odgovarajuća* za gore navedene nauke.

Dosledno sprovođenje ovih načela predstavlja ograničenje kada je u pitanju individuacija prirodnih vrsta, što ujedno ima za posledicu i to, da mnoge od tih nauka zapravo, u tom slučaju, moraju da žrtvuju svoje predmete. Postoji cela klasa prirodnih fenomena koja je, prema tim zahtevima nedostupna objašnjenju i na koje nije moguće primeniti ovako zamišljene kriterijume prirodnih zakona. Fenomeni na koje ovaj model nije primenljiv zahtevaju, ili bolje rečeno iziskuju, obrazovanje jedinstvenog i koliko je to moguće pouzdanog mehanizma objašnjavanja, a koji je odgovarajući, zadovoljavajući i srodan jedinstvenoj prirodi predmeta pomenutih disciplina.

Veliki broj entiteta predstavlja prirodne vrste, i pored toga što za njih ne važi uslov prostorno-vremenske neograničenosti. Takvi entiteti jesu oni koje individuiramo na osnovu njihovog *lokalizovanja u prostoru i vremenu*. Oni tokom svojega postojanja ili razvoja ne gube unutrašnju koheziju i pored toga što se njihovi gradivni delovi tokom jedinstvenog procesa preobražavaju ili u potpunosti gube. Njihov razvoj ne podleže uvek međusobno istovetnim pravilnostima, kao što ni njihova trenutna stanja na različitim nivoima razvoja ne predstavljaju skup suštinskih (ili bitnih) svojstava.

Već ovo je svakako dovoljno da se uvidi, da je nemoguće da ih individuiramo kao prirodne vrste; na onaj način na koji je to moguće u prirodnim naukama, koje se bave takvim entitetima kao što su npr. "zlato" ili "voda". Ovi poslednji, ne gube svoja suštinska svojstva, a važenje njihovih određenja prostire se bez ikakvih ograničenja. Za razliku od njih, entitete koji su lokalizovani u vremenu i prostoru treba shvatiti kao *istorijske entitete*. Na njih se ne prostiru opšti zakoni, jer tako shvaćeni, oni su pojedinačni.

U skladu sa ovim određenjem, istorijskim naukama odgovarajuća objašnjenja bila bi narativna (istorijska) objašnjenja koja istorijskim isečcima pristupaju kao delovima istorijskih (odnosno vremenskih) procesa, ili bolje rečeno, rodoslova.

Jedan od osnovnih problema u organizaciji istorijskih narativa (ili objašnjenja) sadržan je u sledećim pitanjima. Ako istorijski entiteti doživljavaju transformacije koje onemogućuju da ih registrujemo putem suštinskih svojstava, ili kao primerke koje možemo podvesti pod suštinska svojstva, ili prirodne zakone, kako onda možemo lokalizovati istorijski entitet? Na koji način zapravo zahvatamo i određujemo njegove granice: početak i kraj,

sastavne delove, prirodu procesa u kojima učestvuju, a koji su odlučujući i od značaja za njegovo specifično postojanje?

Odgovor je najčešće sledeći. Istorijske entitete raspoznavamo i izolujemo tako što ih razabiramo kao delove *jedinstvenog, kontinuiranog* i unutar sebe *kohezivnog* procesa, čiji razvoj pruža određuje njegov sadržaj i njegove granice. Na taj način *središnji subjekt* nekog istorijskog objašnjenja imao bi strukturu koja bi predstavljala rezultat koji smo dobili na osnovu istorijske *rekonstrukcije* nekog entiteta, a koja je vođena prethodnim načelima. Dakle, istorijska rekonstrukcija bi trebalo da sadrži sve one elemente i veze, koji bi istorijski entitet predstavili kao rezultat rekonstrukcije – tj. kao *jedinstven, kontinuiran* i *kohezivan* proces.

To znači da individuacija istorijskog entiteta neće biti potpuna, odnosno dovoljna, ako navedemo samo svojstva njegovog trenutnog stanja. On svoje pravo značenje i dostupnost objašnjenju ima tek ukoliko je razazan kao, unutar sebe zavisna i određena celina. Ovako shvaćena istorijska objašnjenja trebalo bi da predstave istorijske entitete kao rezultat rekonstrukcije prema *genealogičkim vezama* među elementima, koje, kao celinu određuje središnji subjekt koji usmerava rekonstrukciju. Ove genealoške veze moguće je raspoznati u mnogim istorijskim disciplinama kao relacije, koje su sadržane u terminima dispozicija ili funkcija.

Karakterističan primer koji u biologiji predstavlja obrazac istorijskog entiteta, jeste pojam „*organizam*“. U humanoj istoriji opis Napoleonove karijere mogao bi biti uzet kao tipičan primer istorijskog narativa. Biološke i istorijske vrste poput *homo sapiens* ili *paleolita* u geologiji, kraha njujorške berze 70-tih u ekonomiji, Francuske revolucije u humanoj istoriji, takođe su primeri entiteta za koje bi se moglo smatrati da im odgovara objašnjenje posredstvom istorijskih narativa. U ovom nizu nije moguće izostaviti ni psihologiju (za sada samo "tradicionalno" shvaćenu) kao ni objašnjenje ljudskog ponašanja.

Kategorije (pučke) psihologije često su predstavljene kao odgovarajuće kategorijama koje su najbolje objašnjene terminima evolutivne teorije (Millikan, 1986). Takođe ne treba gubiti iz vida da nisu retke ni sugestije

"da samo... individualistički način interpretacije pripisivanih intencionalnih stanja ne objašnjava ponašanje nomološki" (Burge, 1986),

a ova rezerva nagoveštava upravo prostor za čitav niz disciplina koje otvoreno zagovaraju, ili barem implicitno sugerišu pravljenje metodološke razlike među naučnim disciplinama ili čak novu podelu među naukama. Sa

jedne strane stoje discipline (ili nauke) koje relevanciju objašnjenja pronalaze u *nomološkoj sferi*, sa druge, one discipline (ili nauke) čija priroda predmeta iziskuje pridržavanje metoda *genealoških rekonstrukcija*. Ovaj metodološki pluralizam ne samo da se često predstavlja kao neophodan, već se i obrazlaže kao specifičan način mišljenja kada su u pitanju nauke kao npr. biologija [jedan od karakterističnih primera svakako je Mayr (1959) koji smatra da je u razabiranjima odlika bioloških kategorija neophodno poći od tzv. populacionog mišljenja (*population thinking*), jer su biološke kategorije, navodno, nesvodive na nomološki način razmišljanja].

Zahtevi nomološkog modela donekle parališu istorijske discipline. Mogu se navesti dva osnovna razloga koja predstavljaju motive za okretanje ka narativnom pristupu. To su, pre svega: a) *nemogućnost* da se obrazuju i formulišu zakoni koji bi bili primenljivi i koji bi važili za izvesne vrste pojava (nazovimo ga razlogom koji se odnosi na složenost fenomena), i/ili b) *indiferentnost* prema zakonima kojima fenomeni mogu biti obuhvaćeni, odnosno sagledani, ali koji ne pružaju prave odgovore na naše zahteve za objašnjenjem njihove prirode.

Psihologija kao istorijska nauka

Da li misli možemo objasniti bez zakona? Da li su kognitivna stanja, reprezentacije, različiti mentalni procesi, entiteti koje možemo uporediti sa biološkim kategorijama? Nije li i psihologija zapravo poseban segment biologije, koji obuhvata *homo sapiensa*? Možemo li i misli razvrstavati na način na koji razvrstavamo leptirove u zbirci?

Intencionalni pristup psihologiji jeste tačka oko koje vlada saglasnost, barem u velikoj meri, kako psihološke prakse tako i teorijske tradicije u psihologiji. Svodenje događaja u kojima učestvuju pojedinci na predmet zahteva za opštim zakonima najčešće deluje odbojno, zbog toga što se složenost ljudskog ponašanja svodi ili na truizme, ili na deskripcije kretanja ili fiziologije. Sve ono što bismo nazvali mentalnom ili duhovnom sferom, razlaže se u fizikalni opis čija objašnjenja u terminima prirodnog kauzaliteta deluju kao nedostupna i teško ostvarljiva.

"Nomološka nesvodivost psihološkog znači da se od društvenih (pre bih dodao istorijskih, primedba V.M.) nauka ne može očekivati da se razvijaju na načine koji bi bili nalik na fizikalne nauke, niti možemo očekivati da ćemo

*ikada objasniti ili predvideti ljudsko ponašanje sa onom tačnošću koja je načelno moguća kod fizikalnih pojava"*²

U tom smislu, objašnjenje putem želja, verovanja ili opisa radnji, s jedne strane, odupire se uključivanju u zatvoreni deterministički sistem, jer nismo u stanju da otkrijemo uzročne psihofizičke zakone, dok sa druge strane, pripisivanjem delatniku nekog verovanja, želje, cilja, vrednovanja, namere ili značenja koja pripisuje relevantnim stavkama u odlučivanju za neku radnju, mi se pozivamo na nešto što nema ekvivalente u fizici.

Objašnjenje neke radnje često je, u svetlu prethodno navedenog pristupa, zadovoljeno i putem proširenog opisa radnje. Ovakva vrsta objašnjenja ne govori o tome da se u potpunosti napušta pojam uzročnosti, već da, kada se govori o uzrocima odnosno posledicama, ovi pojmovi najčešće nemaju referenciju na instancijacije zakona. Ovi pojmovi samo pomažu dovođenju u lanac veza onih relevantnih elemenata, koji su obuhvaćeni opisom date radnje, tj. središnjim subjektom neke rekonstrukcije narativnog objašnjenja. Uzročne veze među elementima zavisice od toga kako smo opisali neki događaj i njihova priroda će biti lingvistički predodređena već samim tim opisom. Za neki određeni slučaj, uzročni izraz "*događaj A je uzrokovao događaj B*" ne tvrdi samo to da u ovom slučaju imamo važenje uzročnog zakona koji dovodi u vezu događaje vrste A sa događajima vrste B. Njegovo značenje može biti protumačeno i tako, da se *pod ovim opisom* tvrdi prisustvo uzročne veze, i to takve koja je opisana u nekoj određenoj lingvističkoj formi.

Razlike među opisima iste radnje, kao i različite lingvističke forme u kojima se oni iznose, predstavljaju i *praktičnu* zavisnost objašnjenja od dostupnih podataka o događajima, koji su aktuelno sadržani u celini koja sadrži opis neke radnje. Takođe, i sam pristup nekoj radnji ili priroda zahteva za objašnjenjem, podjednako predodređuje prirodu njenog opisa.

Intencionalni pristup objašnjenju treba da pretpostavi i to, da se uvećavanjem raspoloživih obaveštenja o nekoj radnji u terminima želja, verovanja, namera, ciljeva... itd., stalno, ne samo proširuje, već i revidira naš opis te radnje. Mogućnost postojanja različitih aspekata opisa, kao i njegovog stalnog proširivanja i revidiranja, leži na pretpostavci da želje i verovanja ne moraju biti uzročni činoci u delovanju, uzeti sami za sebe i izolovano, već

---

² Davidson, (1974), p. 230.

su u bitnoj zavisnosti i od drugih mentalnih stanja, odnosno drugih želja i verovanja. Ova pretpostavka ukazuje na *holistički* karakter psihološkog objašnjenja.

Holistički karakter psihološkog objašnjenja nesumnjivo ga približava istorijskom modelu objašnjenja putem genealoške rekonstrukcije. Želje, namere i verovanja koje određuju neku radnju i ponašanje, predstavljaju sadržaj nekog opisanog događaja čiji elementi dobijaju smisao tek u rekonstruisanoj jedinstvenoj celini (po kriterijumima *jedinstva*, *kontinuiteta* i *kohezivnosti*) koju radnja predstavlja.

Pozivanje na razloge i njihovu racionalnost predstavlja samo surogat nomičke uzročnosti. Racionalnost pruža osnovu za građenje veza među elementima čiji opisi ulaze u objašnjenje neke radnje, dok sa druge strane, uzeta sama za sebe, zadržava dosledno pravu prirodu istorijskog entiteta. Razlozi se mogu predstaviti kao uzroci, ali isto tako mogu biti obuhvaćeni i kao deo lanca genealoških veza.

Kada bismo i prihvatili načelo racionalnosti, kao pretpostavku koja navodi na obrasce tipičnog ili „racionalnog ponašanja“ (u određenim okolnostima, pri prisustvu određenih želja i namera...), tada bismo takođe imali primer istorijskog objašnjenja, jer se i dalje radi o istorijskom entitetu. Narativist bi i dalje bio u prilici da tvrdi, da se ni u jednom slučaju radnje ne radi o njenom pukom ponavljanju u skladu sa prirodnim ili opštim zakonima. Čak i da se radi o dva istovetna slučaja, ili slučaja koji se mogu na bilo koji način – u većem ili manjem delu – uporediti na osnovu nekih svojstava, ali ne i u celini, radilo bi se o različitim perspektivama njihove *lokalizacije*. Ponavljanje neke Napoleonove radnje bi bilo samo oponašanje, jer te dve radnje imaju različito *rodoslovno stablo*, odnosno *poreklo*. Slično, možda čak i transparentnije, rekao bi i biolog narativist: različita filogenetska drveća, na primer, mogu imati iste isečke, ali oni taksonomski pripadaju drugim vrstama i potpadaju pod delove različitih opisa (najčešći primeri su virusi stvoreni veštačkim putem koji potpadaju pod različita taksonomska određenja).

Racionalnost je isprva uvedena kao pretpostavka kako bismo očuvali i zadržali uzročnost u objašnjenju. Radnja je racionalna, ako sadrži određene elemente u opisu koji su za tu radnju svojstveni. Ujedno, racionalnošću opravdavamo razloge zbog kojih pripisujemo određena mentalna stanja nekom subjektu.

Takođe se smatra da je racionalnost ono što na nivou površinskih termina (tj. termina koji su obuhvaćeni pučkim teorijama) omogućuje predvidljivost radnji (a u isto vreme i potvrđuje racionalnost, ili barem njeno pretpostavljanje, kao i prisustvo određenih želja/namera, samim tim što omogućuje pouzdanost njihove individuacije – setimo se, na primer, Wigginsa, 1973).

Isključivost zalaganja za racionalnost, pored toga što u izvesnoj meri može unaprediti objašnjenje neke radnje, ipak ostavlja probleme otvorenim. Na ovom mestu uvek se stavlja prigovor koji se odnosi na slučajeve iracionalnih, brzopleh, "protiv-racionalnih", nehotičnih, itd. radnji. Pored navedenih, moramo priznati da postoji čitav spektar, više ili manje razboritih ili odgovarajućih, radnji koje nisu podjednako racionalne; pogotovo kada je u pitanju različiti stepen saznanja ili uvida u okolnosti u kojima se radnja vrši.

Narativni psiholog ne mora biti opterećen ovim primedbama zbog toga što u takvim slučajevima on može da se poziva na različite biografske stavke (ili "zdravstveni karton"), koje sadrže predistoriju učesnikove radnje (ili njegove mentalne devijacije).

Ovakvom shvatanju narativista u prilog idu i radovi van Fraassena (1980), Garfinkela (1981) i Achinsteina (1983) koji utvrđuju objašnjenje kao adekvatan odgovor na pitanje koje je obrazovano kao "zašto"-pitanje. Sam van Fraassen ga predstavlja kao "novu vrstu objašnjenja" u kojoj objašnjenje ne treba poistovećivati ni sa propozicijom, niti sa argumentom (!) u Hempel-Popperovom smislu, niti sa opisom koji sadrži određeni niz propozicija. Objašnjenje bi se sastojalo u odgovoru na pitanje koje mora biti tako obrazovano, da ukazuje na srodne činioce koji su određeni izvesnim kontekstom. Ono nije formalna relacija između *explanansa* i *explananduma*, već je pre svega određeno kontingentnim, empirijskim činjenicama nekog određenog konteksta; ili kako bi narativist rekao, središnjeg (ili istorijskog) subjekta.

Struktura ovoga objašnjenja može se predstaviti sledećim parametrima:

- *kontrastrna klasa* – prosto "zašto"-pitanje može biti dvosmisleno, pa nam ovaj parametar omogućuje da eliminišemo sporedne namere u pitanju, da bismo odredili njegov pravi smisao (odnosno središnji subjekat pitanja, u smislu narativnog objašnjenja);
- *relevantna vrsta odgovora* – nakon što je data kontrastrna klasa, odgovor se još može razlikovati po onome što je uzeto kao relevantno za sam odgovor;

- *teorija na kojoj se temelji* – pitanja sa različitim prethodnim pretpostavkama zahtevaju različite odgovore. Na primer, ukoliko tragamo za neposrednim uzročnikom smrti neke osobe X, biće dati i različiti odgovori, s obzirom na različite teorije o relevantnim uzročnim procesima.

Do sada smo se bavili u najvećoj meri površinskim teorijama. To ne znači da zahtevi za objašnjenjem koji su izloženi, nisu zadovoljavajući i za termine koji se odnose na fenomene koji se odvijaju na "većoj dubini". Narativnom pristupu objašnjenju, uvek vrebata prijatelj, čije je oružje supervenijencija.

Podsetimo se na ovome mestu Stichove primedbe da neindividualistička objašnjenja (a takva srećemo i u psihologiji i u biologiji) "*nisu dosledno supervenijentna na svoju podložnu fizičku građu*" (Stich, 1978). Pojmovi za vrste u tim naukama pretpostavljaju metode individuacije, koji bitno upućuju na okolinu instanci ovih vrsta. Okolina koja određuje ove vrste najčešće se individuira istorijski, tj. prostorno-vremenskom lokalizacijom.

Dodao bih i to, da je nedovoljno pomisliti samo na topološku okolinu, koja se sastoji od zavisnih tačaka koje određuju neki pojam (da kažemo) "*van njega samog*" ili, gde je, barem delimično, njegovo značenje i sadržaj dostupan relacijskim putem preko drugih sadržaja, odnosno značenja. Treba imati u vidu i "vremensku okolinu" koja ne mora da obuhvata elemente koji izlaze "van samog pojma". Ako bismo uzeli neki presek geoloških slojeva i želeli da objasnimo neki pojedinačni sloj među njima, svakako da bismo mogli upotrebiti određene fizičke zakone koji bi nam bili i neophodni, da bismo taj sloj objasnili. Na sličan način postupamo i u psihologiji kada, na primer, objašnjavamo neku mentalnu bolest, kao što je shizofrenija. Međutim, veliko je pitanje da li u individuaciji nekog geološkog sloja ili shizofrenije, koristimo opštosti bez prostorno-vremenskih restrikcija. U ovim slučajevima ne mora biti relevantno da ti je moguće, na osnovu fizičke obaveštenosti o prirodi pojave, reprodukovati određene isečke koji bi bili istovetni onima koje označavamo terminima *paleolit* ili *shizofrenija*. (Mada dijagnostički rečnik medicine postaje, ne samo terminološki već i funkcijski gledano, sastavni deo upotrebe kompjuterskih dijagnostičara, ipak, moramo priznati da je još uvek teško da zamislimo, kako ćemo od istih virusa ili oboljenja, i mi i kompjuteri biti lečeni i istim medikamentima).

Svakako da se mora priznati da bi mnoge nauke izgubile razlog za svoje postojanje, kada bi redukovale objašnjenja fenomena koje obuhvataju, samo

na individuacije koje nisu zavisne od prostorno-vremenskih ograničenja. A mi bismo, opet bili uskraćeni za odgovore koje nam te nauke pružaju u slučaju mnogih značajnih pitanja.

Vrednovanje objašnjenja koje ima narativnu strukturu imaće ne samo pragmatiko, već i filozofsko opravdanje. Individuacija koja referira na izvestan oblik postojanja, koji je "vremenski opisan", sigurno da dovodi u pitanje nomološki model objašnjenja. Predmeti našeg saznanja, kao i naše znanje o njima, nesumnjivo će izazivati nelagodnost kada god smo u prilici da se odlučujemo oko toga, koji pristup izabrati u tumačenju sadržaja naših mentalnih događaja.

Čini se da je naša dilema zavodljiva. Mogućnost dvojakog pristupa nas može razočarati samo onda, kada smo prisiljeni da presuđujemo u korist isključivo jednog pristupa. Ako, na primer, pokušamo da kosmogoniju, paleontologiju, teoriju evolucije, geologiju, ili neke druge "vremenske discipline", uporedimo ili zamislimo tokom usvajanja našeg znanja o njihovim predmetima, ili ih čak zamislimo kao mentalne događaje inskribirane, zabeležene u sećanju nekog duha (npr. božanskog), da li bismo u tom slučaju bili spremni da odrekemo značenje takvim entitetima kao što su *filogenetska drveta*, ili takvim isečcima, ili slojevima razvoja kao što su *paleolit* ili *homo-australopithecus*. Pri tome, naravno, treba imati u vidu, da smo ih ovde pokušali zamisliti kao "*reprezentacije u božanskom duhu*". Možemo li, dakle, po analogiji, zamisliti i sopstvena kognitivna stanja kao entitete čija je priroda istorijska? Nisu li delovi našeg znanja na istovetan način genealoški usvojeni i pohranjeni u memoriji iz koje ih takođe genealoški prizivamo?

Primerda da naši mentalni događaji, mentalne radnje čiji su sadržaji različite reprezentacije, mogu biti individuirani nezavisno od "okoline" ili geneze, s obzirom na činjenicu, da sa podjednakom tačnošću možemo uvek putem komputacije da prizovemo iz memorije pojmove sa istim svojstvima, obično je najzahvalniji prigovor narativističkom pristupu. Misli, dakle, nisu "organizmi". Da je reč o pretresanju istorijskim putem, algoritam bi morao biti prelistan iz početka, "u svojoj genealoškoj celini", tj. sa svim svojim relacijsko-zavisnim sadržajem. Kada smo već usvojili neko znanje, više nije reč o tome kako smo ga usvojili. Mi jednostavno posedujemo to znanje - "imamo" taj podatak. Mi ga prizivamo bez obzira na njegovu genezu. Barem on tako, na prvi pogled, izgleda - nezavistan i samostalan. Kao da istorijski "repovi" u trenutku njegovog usvajanja nestaju.

Ali izgleda da se misli mogu posmatrati i mimo nomološkog pristupa. Kada treba revidirati neki pojam iz sećanja, dolazi do reorganizacije i nadopunjavanja, ne samo fiksnog pojma (ili reprezentacije) već i korekcije načina na koji je taj pojam usvojen. Upravo ovaj istorijski pristup pravi razliku između dvojnika, koji poseduju isto znanje na osnovu različitih iskustava. "Duplikat" nečije svesti, koji ima "isti" sadržaj, uvek će se razlikovati od originala, na osnovu razlike u njihovim privatnim istorijama: sadržaj koji zajednički poseduju predstavlja predmet različitih genealoških celina, pa se sloga i individualizacija njihovih reprezentacija može razlikovati. Istovetnost u njihovim reprezentacijama bi trebala biti shvaćena kao doslednost u preslikavanju elemenata jedne, unutar sebe, koherentne klase elemenata na drugu, takođe unutar sebe zavisnu, klasu elemenata. Inače u suprotnom, bili bismo prisiljeni da tvrdimo da funkcionisanje svakog kompjutera (ili svesti), da bi obradilo neki podatak, mora to učiniti i na isti način.

Ne smatram da je ovo moje izlaganje potpuno, kao što ne smatram da se razvijanju ove koncepcije nije moglo prići i sa neke druge strane. Za kraj (kao povod koji bi na izazovni način mogao da unapredi pretresanje osnova koncepcije kognitivne psihologije, oko kojih među nama u velikoj meri postoji saglasnost) pokušao bih da skiciram globalan portret narativista.

Misli, odnosno kognitivna stanja, kao i ostali entiteti kognitivne psihologije mogu biti posmatrani, odnosno opisani i objašnjeni kao istorijski entiteti, bez obzira da li će nam u njihovoj individualizaciji biti od pomoći saznanja koja sadrže prirodne zakone i opšte stavove. Oni su svakako od pomoći, kako bi narativist rekao, u učvršćivanju genealoških veza nekog središnjeg subjekta istorijske rekonstrukcije (kakav može obuhvatiti, recimo, neku misao ili reprezentacije). Termini ("*dubljih*") teorija samo predodređuju kontekst rekonstrukcije. Teorijski nivo i domen rekonstrukcije uslovljen je, na kraju krajeva, relevantnim zahtevom za objašnjenjem i isto tako relevantnom klasom koja u objašnjenju učestvuje. To znači da i "pučka" psihologija, kao teorija koja sadrži termine "višeg", odnosno, "površinskog" nivoa, takođe obuhvata kao svoj predmet istorijske entitete, i takođe je u istom smislu istorijski predodređena za objašnjenja putem genealoških rekonstrukcija.

Za a) i b) možemo da zahvalimo, dakle, prirodi, kako objašnjenjima, tako i deskripcijama koje se drže kriterijuma prostorno-vremenskih restrikcija. Izbor ovoga oblika objašnjenja nije slučajna. Posmatranje psihologije kao dela biologije, odnosno teorije evolucije, podupire činjenica da znanje evo-

laira i da nije fiksiran pojam. Isto tako menjaju se dispozicije za usvajanje znanja. (Tržište izbacuje kompjutere novijih generacija sa boljim performansama.)

c) I za kraj, stvar koju narativist retko ispoveda, ali koja predstavlja njegovu malu tajnu koju čuva za poslednju ispovest. A to je, uzdržanost prema važniju prirodnih zakona kao opštih stavova. Mada retko nagoveštava ovo svoje stanovište, ono se tu i tamo može nazreti. Religiozni sadržaj narativističkog verovanja ukazuje na to da, iz razloga koji potiču iz njemu srodne discipline, kosmologije, uvek treba biti oprezan prema tvrdnjama da su prirodni zakoni nepromenljivi, kao i da ima entiteta čiji bi opis vanvremeno mogao da ukazuje na neku fizikalnu instancu. Da ne govorimo o tome da je time možda hteo da kaže i da se objašnjenje fizikalnih instanci (bez obzira da li su u našoj svesti ili u "božanskom duhu", kako smo ga prethodno odredili) sastoji od istorijskih rekonstrukcija, jer su i one istorijski entiteti koji trpe prostorno-vremenske restrikcije.

Toliko o našem, pretvornom, protivniku.

Zakoni prirode, paradoks uzročnosti i Gödelovo putovanje¹

Naša dosadašnja zgrada znanja zasniva se na dubokom uverenju da postoje sasvim izvesna i nepromenljiva temeljna načela, koja joj obezbeđuju osnovanost i trajnost. Njena izgradnja uporno je ohrabrivana istim početnim nadahnućem: da je fond pojmova, kao i međusobnih relacija koji se nalaze u njenim temeljima — pouzdan i nesumnjiv. Pojmovi kao što su *zakonitost*, *uzročnost*, *poredak uzroka i posledice...* i slični, predstavljaju gotovo zdravorazumska sredstva održavanja našeg dosadašnjeg znanja, na kojima se zatim uspostavljaju nova. Čak i kada se radi o retkim skeptičnim prigovorima upućenim ovakvom pristupu, njihovo bi se ishodište gotovo uvek završilo u saglasnosti oko toga da se radi o predrasudama, koje opravdava njihova pretpostavljena, makar i teorijska korisnost. To je najčešće bilo dovoljno opravdanje, već i samim tim što rezultati ovih navedenih predrasuda nadilaze, ili čak sasvim ostavljaju po strani, svoju eventualnu i nepotvrđenu štetnost.

Kao posledica osamostaljivanja i izdvajanja pojedinačnih naučnih disciplina, usled njihovog dinamičkog razvoja, čest je slučaj da dolazi do međusobnog odstupanja u interpretacijama temeljnih pojmova na kojima ove discipline počivaju. Nesporazumi među njima postaju sve veći kada se razlike u njihovim teorijskim pretpostavkama previđaju, ili sasvim zanemare. Ili tada kada se čini pokušaj da se sagledaju kao deo celine, odnosno, nekog jedinstvenog i obuhvatnog pojmovnog tumačenja.

Nova saznanja različitih naučnih disciplina redovno proizvode nesporazume ove vrste. Oni već tradicionalno predstavljaju izazovan predmet filozofije, sa delotvornim uticajem i na sistematsko preispitivanje njenih polazišta. Mogući primer takvog jednog doprinosa predstavljaju i nedavni rezultati J.R. Gotta sa univerziteta u Princetonu (i naučnika iz tzv. *Princetonskog kvarteta*), kao i grupe oko K. Thornea sa *Instituta za tehnologiju u Kaliforniji*. No, sam početak ove priče je ipak nešto stariji.

---

¹ Članak je prvi put objavljen godine u *Zborniku radova* Instituta za filozofiju i sociologiju Filozofskog fakulteta u Novom Sadu, No 2. (1994):69-80.

Einsteinova *Specijalna teorija relativiteta* narušila je mnoga shvatanja, za koja se do njene pojave verovalo da su sastavni deo onoga za šta se ponekad kaže da predstavlja intuiciju naučnika. Preokreti mnogih shvatanja i učenja sledili su srazmerno vrlo brzo. Jedna od opštepoznatih posledica ove teorije bio je »paradoks časovnika«, odnosno »blizanaca«, koji govori o mogućnosti putovanja kroz vreme: ukoliko se krećemo veoma velikom brzinom, a zatim nastavimo, umanjivši brzinu, tada bismo na povratku kući, bili mlađi od naših »savremenika«, jer smo na taj način uspeli da ostvarimo putovanje u *budućnost*.

Otkriće ove mogućnosti, i pored velikog interesa za teoriju na kojoj se zasniva, samo po sebi nije izazvalo naročitu radoznalost među filozofima. Mogućnost vremenskog putovanja prema budućnosti je prihvaćena pre kao ne-problematična deskripcija teorije, na kojoj se ono temelji. I pored njegovog donekle fantastičnog ishoda, umirujuće je delovala činjenica da je dotadašnje shvatanje pojma uzročnosti ostalo nenarušeno. Uobičajeni poredak uzroka i posledice je zadržan.

Sami fizičari najčešće su bili skloni da razmatraju sledeći aspekt ovoga problema. Izgledi za njegovo rešenje uglavnom deluju obeshrabrujuće: putovanja ove vrste zahtevaju veliku energiju; velika energija povećava masu letelice; svako povećanje naše letelice zahteva dodatnu količinu energije...

Međutim, putovanje kroz vreme na sebe počinje da skreće pažnju filozofa jednim drugim značajnim otkrićem. Razmatrajući neke posledice jednačina polja *Opšte teorije relativiteta*, do čijih je rešenja došao, tvorac čuvene *Teoreme o nepotpunosti*, Kurt Gödel (1949), izneo je stanovište da je moguće pretpostaviti postojanje *zatvorenih uzročnih lanaca*. Ovakvi zatvoreni uzročni lanci, na čijoj putanji bi se odvijao neki zamišljeni događaj, omogućavali bi vremensko putovanje, i to ovoga puta — *unatrag*.

Gödel – govoreći o svetovima u kojima bi struktura prostor-vremena bila opisana njegovim rešenjima jednačina polja – o ovome kaže sledeće:

„ostvarujući kružno putovanje raketnim brodom, u tim svetovima je moguće putovati u bilo koju oblast prošlosti, sadašnjosti ili budućnosti, kao i unatrag, baš kao što je u drugim svetovima moguće putovati u različite delove prostora“
(p. 560).

Drugim rečima, Einsteinov zakon gravitacije dozvoljava takvo rešenje jednačine polja, kojim bi bilo moguće pretpostaviti – tajanstveni dvodimenzio-

nalni rotirajući univerzum, čija je unutrašnja prostor-vremenska linija ose normalna u odnosu na spoljašnju, tako da uključuje vremensko putovanje kao jednu od mogućih situacija. Svojstva ovoga univerzuma se u velikoj meri, doduše barem za sada, razlikuju od ovoga koji gledamo svakog dana. Ali, imaginarna letelica Gödelovim univerzumom, sledeći određenu putanju kroz cilindrično zamišljeno prostor-vreme, bila bi u mogućnosti da se vrati u tačku, koja prethodi tački iz koje je krenula na svoje putovanje. Gödelov vremenski putnik bi bio u stanju da se vrati:

„u blisku prošlost na ona mesta gde je i sam živeo. Tamo bi mogao da pronađe osobu koja bi predstavljala njega u nekom ranijem periodu svoga života. On bi sada bio u stanju da toj osobi učini nešto za šta zna, no osnovu svoga sećanja, da mu se nikada nije dogodilo“ (p. 560-561).

Gödelov pokušaj da teorijski zasnuje mogućnost putovanja u prošlost nije ostao usamljen. Iste godine, Feynman (1949) je izložio teoriju u čijoj interpretaciji, čestice, nazvane *pozitroni*, nisu ništa drugo do elektroni koji se kreću u suprotnom pravcu. Ova pretpostavka ide u prilog postojanju mogućnosti uzročnosti unatrag, mada sama nikada nije sagledavana u svetlu vremenskog putovanja. Međutim, hipoteza o česticama sa »obrnutim smerom« ušla je u igru.

Godine 1984., dvojica naučnika sa *Londonskog univerziteta*, M. Green i J. Schwartz (1987), dali su svoje viđenje mogućnosti putovanja u prošlost. Oni su pošli od pretpostavke da, ako se napusti ideja o tome da su tačke osnovni gradivni elementi prirode i ako ih zamenimo linijama, ili »strunama« (*the strings*), kako se najčešće nazivaju, objašnjenja mnogih nejasnoća dolaze gotovo sama od sebe. Strune se mogu predstaviti svojstvima koje imaju žice na muzičkim instrumentima. One poseduju zategnutost koja može da varira u zavisnosti od energije njihovog okruženja.²

Osnovna svrha sa kojom je slika realnosti predstavljena kao teorija struna, sadrži se u tome što objedinjuje objašnjenje prirode različitih vrsta kako čes-

---

² Danas među fizičarima (posebno zagovornicima teorije superstruna, odnosno „heterotetičke teorije“ koju je je uveo „*Princetonški kvartet*“ koji brani stanovište da je slika prirode oblikovana nalik orijentisanim, zatvorenim strunama) postoji velika saglasnost oko prognoze, da bi eksperimentalna istraživanja u toku nekoliko godina mogla da potvrde Greenovu i Schwartzovu hipotezu o postojanju ovakvih ekstra-čestica koje imaju svojstva tahjona. Po njima bi strune, gledano iz perspektive teorije superstruna, mogle da objasne probleme koji nastaju u „neintuitivnim svetovima“ sa velikim brojem dimenzija.

tica tako i sila. Razlika koja među njima postoji pripisuje se različitim vibracionim stanjima neke strune. Priroda se može, u tom smislu, uporediti sa instrumentom koji proizvodi tonove različite visine, boje ili trajanja.

Za nas, značajna posledica ove teorije jeste njeno predviđanje čestica nazvanih *tahjoni*. Oni predstavljaju hipotetičke čestice, jedine koje se mogu kretati brzinama većim od brzine svetlosti. Oni su samo odrazi u ogledalu likova »običnih« čestica. Kada tahjoni dobijaju energiju, oni usporavaju. Kada je otpuštaju, njihova se brzina povećava. Njihovo postojanje logički bi narušavalo načelo *Teorije relativiteta* koje kaže, da nije moguće preći brzinu svetlosti; kao što običnim česticama nikada ne možete dodati toliko energije kako bi ih ubrzali do brzine svetlosti, tako ni tahjone nikada ne možete dovoljno usporiti.

Ako sada zamislimo tahjon iz Velikog praska: putujući kroz svemir brzinom većom od svetlosti, u levom smeru ili suprotnom pravcu vremena, on gubi svoju energiju i samim tim kreće se sve brže i brže. Međutim, kako svemir još postoji i širi se, pre nego što tahjon postigne brzinu jednaku beskonačnom – što po analogiji sa »običnim« česticama i ogledalom, odgovara stanju mirovanja »običnih« čestica – on stiže upravo tamo odakle je sve počelo, u svoju najraniju prošlost, u trenutak svog nastajanja.

Ono što predstavlja osnovni problem ove teorije, jeste da njen model važi samo uz pretpostavku da prostor-vreme sadrži ili deset, ili dvadeset pet dimenzija. I pored toga što je ovo umnožavanje pomalo odbojno za uobičajenu intuiciju, kojom zamišljamo vremensko putovanje unatrag, ova teorija pruža još jednu prednost za neko moguće putovanje.

Strune se mogu zamisliti kao *otvorene* ili *zatvorene*. Otvorene mogu imati svoje krajeve, dok su kod zatvorenih struna ti krajevi spojeni i obrazuju »omče« ili »petlje«. Primer zatvorene strune (koju možemo zamisliti kao telo tako zakrivljeno da nalikuje na kotur ili torus) karakterističan je slučaj za »prečice« u vremenu, koje se postižu uvođenjem novih dimenzija. Petlja se rasprostire, recimo, u dve dimenzije, a njen luk ocrta najkraći put između dve zamišljene tačke putovanja. Međutim, ako se krećemo novom, recimo, nekom zamišljenom trećom dimenzijom, koja bi poput prave linije spajala dve tačke na luku petlje, mogli bismo da biramo određeno mesto svoga putovanja bilo gde u vremenu, i da se na ovaj način suočavamo sa sopstvenom prošlošću.

K. Thorne (1988) je sa grupom saradnika pokušao da pruži svoju interpretaciju mogućnosti vremenskog putovanja u prošlost. Ideja se sastoji u sledećem. Kao polazište uzima se hipoteza o »izuvijanim strunama« (*the worm holes*). Ona je zasnovana na pretpostavci da unutar jezgra crnih rupa, u njihovom središtu, u uslovima beskonačne gustine i gravitacije, postoji prostor koji bi do te mere bio sabijen, da bi, nalik kovitlacu, obrazovao neku vrstu tunela. Širina ovoga tunela mogla bi biti daleko uža od veličine subatomske čestice. Sve ono što bi se našlo na njegovom ulazu, trenutno bi se pojavilo na drugom kraju. Pod posebnim uslovima, »prolazak« kroz ovaj tunel bi zapravo bilo putovanje u prošlost.

Nesrećna okolnost vezana za ovu teoriju odnosi se kako na veličinu »izuvijane rupe«, tako i na vreme njenog života koji traje samo jednu sekundu nakon stvaranja crne rupe. Čak i kada bi zamišljeni putnik uspeo da stigne na vreme, baš u trenutku nastajanja crne rupe i uspeo da ovaj momenat iskoristi za svoje putovanje, imao bi zaista ogromne teškoće da prođe kroz otvor manji od veličine atoma. Sve u svemu, Thorneova teza ne gubi od značaja, barem kada je reč o mogućnosti narušavanja uobičajenog shvatanja načela uzročnosti. Zanemarujući sve moguće praktične neprijatnosti, kakvo god da bilo ovo putovanje i ma šta da prošlo tim tunelom, ono je ipak – putovanje unatrag.

U svojem nedavno objavljenom radu, J. R. Gott III (1991) smatra da je došao do tačnog rešenja Einsteinovih jednačina polja, za opšti slučaj *dve pokretne kosmičke strune* koje se međusobno ne seku. Njegova teorija ne samo da prevazilazi izvesne teorijske nedostatke Thorneove, već je i daleko jednostavnija. Nema ni crnih, ni izuvijanih rupa. Ali ipak, kao teorijske konstrukcije, ostaju kosmičke strune.

Umesto da nestanu u procesu hlađenja kosmosa, nakon velikog praska zaostale su veoma duge i infinitezimalno tanke strune sa ogromnom količinom čiste energije, čija je masa oko hiljadu triliona tona po svakom inču njihove dužine. Ogromna masa kosmičkih struna bi imala takav uticaj na svoju okolinu, da bi je naprosto uvijala oko sebe. Prostor koji bi je okruživao delovao bi kao izobličujuće sočivo, obrazujući oko sebe „*zatvorene vremenolike krive* (*closed timelike curves - CTC's*) koje pri prolasku obavijaju dve strune, omogućujući posmatraču da vidi sopstvenu prošlost“ (*ibid.* p. 1126).

Sada zamislimo dva svetlosna zraka koja potiču iz istog izvora, na primer od neke zvezde, a koji se kreću različitim stranama iste strune, te nakon njenog obilaska, svoje putovanje završavaju u istoj tački. Kako svetlost putuje uvek istom brzinom, a putanje kojima putuju dva zraka, zbog uvijenog prostora oko kosmičke strune, mogu biti različite dužine u zavisnosti od njihovog izvora, njihov ponovni susret moglo bi pratiti izvesno vremensko odstupanje u njihovim časovnicima. Za sada, ovo je tek ilustracija toga kako kosmička struna funkcioniše. Ali razlika u vremenima pri susretu dva svetlosna zraka, čini osnovu za Gottovu vremensku mašinu.

Da bi postigla vremensko putovanje, vremenska mašina bi morala preći ceo put oko kosmičke strune. Međutim, za postizanje potpunog efekta vremenskog putovanja, Gott pretpostavlja neophodnost dve kosmičke strune koje bi imale različite pravce kretanja, odnosno, koje bi prostor oko sebe uvijale u suprotnom smeru. Naša zamišljena letelica bi trebalo da prođe kraćim delom putanje pored prve strune, pa zatim kraćom delom pored druge, da bi zapravo prešla celu putanju svog putovanja i susrela svetlosni zrak (koji je, dakle, prešao duži put oko struna). Teorijski, letelica bi se pomoću ovog trika kretala brzinom *većom* u odnosu na svetlosni zrak. To ujedno znači da bi se kretala unatrag u vremenu.

Nesumnjivo da bi vremensko putovanje u prošlost predstavljalo neku vrstu čuda. Primeri koji su do sada navedeni, predstavljaju samo različite puteve da se postavi hipoteza o ostvarivanju jedne takve, za sada privremene vrste čuda i da se dođe do njegovog neophodnog objašnjenja; kojim bi “čudo” bilo eliminisano. Naravno, samo pod pretpostavkom, da se ono na isti način inkorporira u zgradu sa međusobno saglasnim saznanjima.

Da li bi mogućnost uzročnosti unatrag, čiju realizaciju pretpostavljaju prethodne teorije, zaista dovela u pitanje tradicionalan pojam uzročnosti, ili se radi o prividnom paradoksu, mogućem usled mnoštva grubih previda? Prirodni zakoni, njihova unutrašnja i međusobna koherentnost, su u ovim slučajevima narušeni protivrečnostima na kojima izgleda da počivaju. Ovo pitanje u nauci ima još veću težinu, zbog činjenice da se u našu sliku prirode zapravo uvode pojmovi, koji je, ili direktno narušavaju, ili traže njihovu temeljnu reviziju.

Takav je slučaj i sa uzročnošću unatrag. Da li je ovome pojmu potrebno dati ravnopravan status koji možda zaslužuje, a na osnovu kog bi posvetili neop-

hodnu pažnju njegovom rasvetljavanju i usklađivanju sa drugim srodnim pojmovima? Ili se radi na najobičnijem lokalnom »virusu« fizičkih teorija koji vremenom nestaje sam od sebe, a čiji će se nestanak podudariti sa opštim izlečenjem i rastom moći objašnjenja naučnih teorija? Međutim, prihvatanje koncepcije »čekanja« i zatvaranja očiju pred problemom ove vrste, predstavljala bi izvestan oblik, kako naučne nedoslednosti, tako i filozofskog konformizma. Sama filozofija ni u ovom slučaju nema nekih posebnih razloga da bude sklona izgovorima. Pojava problema sa zanimljivim implikacijama, kao što je to ovde evidentno slučaj, gotovo uvek bi trebalo da je dobrodošla.

Jedno od prvih značajnijih filozofskih razmatranja problema uzročnosti unatrag, samo na prvi pogled mnogo drugačije od gore predstavljenih, izneto je u članku M. Dummetta „*Bringing about the Past*“³ (1964). Ovde on ne razmatra primere vremenskog putovanja, već samo nastoji da objasni koji su mogući razlozi zbog kojih dovodimo u vezu vremenski poredak i uzročni poredak. On smatra da

„pridruživanje uzročnosti sa određenim vremenskim procesom nije samo stvar načina na koji govorimo o uzrocima, već ima neposrednu osnovu u načinu na koji se stvari događaju“ (ibid. p. 252).

Sve dotle, dok pojam uzroka formiramo i prihvatamo kao učesnici procesa u kojima učestvujemo, i na osnovu kojih uspostavljamo poredak vremena i redosled uzroka i posledica kao njemu odgovarajući, mi ne možemo promeniti smer odnosa koji je *od ranijeg — ka kasnijem* i koji im određujemo kao zajednički. Međutim,

„mi možemo shvatiti svet u kojem bi pridruživanje pojma uzročnosti u suprotnom smeru više odgovaralo i, sve dotle dok sebe postavljamo samo kao posmatrače takvog sveta, ne postoji pojmovna prepreka za koncepciju takve uzročnosti unatrag“ (ibid. p. 254).

Dummettov članak pisan je pre nego što su u filozofsku lektiru ušle u opticaj zamršene priče sa kosmološkim sadržajima pozajmljenim iz astrofizike. Crne rupe, kosmičke strune ili Veliki prasak, još nisu predstavljali nezaobilazan

---

³ Dummettov članak nije bez svoje predistorije. On predstavlja celovito sagledavanje prethodno razmatranih problema i odgovor na seriju prigovora koji su usledili nakon prvobitne interpretacije njegove koncepcije date u M. M. Dummett i R. Flaw, 'Can an Effect Precede Its Cause?' *Proceedings of the Aristotelian Society Supplementary*, 1954, 28:27-44

sadržaj filozofskih repertoara. Međutim, Gödelovi zatvoreni uzročni lanci, kao i Feynmannova hipoteza o pozitronu, već su izazivali radoznalost filozofa. Dummettovi primeri ipak ostaju u okvirima tradicionalne filozofske dramaturgije.

Pokušavajući da ilustruje takav slučaj, u kojem bi struktura uzročnosti unatrag bila određena time što bi *posledica E* prethodila *uzroku S*, Dummett daje primer sa »razigranim poglavicom« nekog plemena koji svojom igrom prati mladiće u lov, kako bi uvećao njihov uspeh. Zapažanje do kog poglavica iz priče dolazi, sastoji se u tome da je uspeh koji oni postižu u lovu, u velikoj korelaciji sa činjenicom da njegov obredni ples traje i za vreme njihovog vraćanja iz lova; dakle, nakon posledice *E*. Njegova je pretpostavka da je tome upravo uzrok njegova igra, i pored toga što se možda na prvi pogled čini da više ne bi trebalo da je u stanju da utiče na njihovo ponašanje.

Uobičajene primedbe na Dummettov primer uglavnom se svode na to, da poglavica uvek može da proveri svoja zapažanja o navedenoj korelaciji, time što će, s vremena na vreme izbeći da odigra svoj ples nakon lova, naročito onda kada je u stanju da se uveri i bude siguran da je lov bio uspešan. Na taj način će se uveriti, da li je njegov ples zaista bio nužan uslov za uspešnost lova.

Ovaj prigovor, koji Horwich (1988, p. 92) naziva »argumentom putem izbegavanja« (*izvrđavanja – the bilking argument*) i kojim se proverava prisustvo slučajeva hipoteze uzročnosti unatrag, trebalo bi zapravo da pokazuje suštinsku pogrešnost hipoteze o korelaciji, time što bi se pokazala međusobna nezavisnost dva događaja koja su predstavljena navodnom uzročno-posledičnom vezom.

Snaga ovoga prigovora nije savršena. Ako propadne pokušaj koji se sastoji u nameri da se ova dva događaja razdruže, ovo može da ukazuje na to da učesnikova sposobnost da proizvede *S* zavisi od prethodnih okolnosti *E*; da je uzročni poredak bio stvarno obrnut od onoga koji je pretpostavljen. To znači da je *S* nužan uslov za antecedent *E*. Tako – šta god da se dogodi - ići će u prilog hipotezi po kojoj argument putem izbegavanja polazi, a kojim uzročnost unatrag pokušava da se proveri. Argument, dakle, uvek tvrdi previše – samim tim što ne pravi razliku između ova dva slučaja i što ne može da obuhvati nijedan zamišljeni primerak u kojem bi uzročnost unatrag *mogla*

biti dokazana. U ovom obliku formiran, stoga, nikada ni ne može biti potvrđen.

Ovaj prigovor ne mora da bude potpun i zbog toga što poglavica uvek ima mogućnost da nađe izgovor u tome da, recimo, nema potrebe za obavljanje ritualnog plesa, onda kada su mladi lovci inače uspešni. U takvim slučajevima ne bi bilo neophodno stvarati dodatne uslove koji bi ih učinili uspešnijim. Ovaj odgovor, na prvi pogled, ne deluje sasvim ubedljivo, mada čini granični slučaj susreta argumenta sa »razigranim poglavicom« i argumenta procene putem »izbegavanja«.

I pored toga što je primer koji Dummett navodi naizgled trivijalan i deluje daleko nepouzdanije od ilustracija sa »svemirskim letilicama«, on sadrži neke suštinske crte problema uzročnosti unatrag. U slučaju njegovog primera, postoji vremenski poredak u odnosu na koji se vrši procena pravca uzročnosti. Ovaj poredak sadrži tok *učesnikovog* vremena i njegovu *predstavu* (stečenu uočenom korelacijom između niza događaja) o mogućem *poretku uzročnosti* kojim se odigrava opisani događaj. Kao učesnik, on svoju radnju smešta u kontekst pretpostavljenog uzročnog lanca, o kom ima predstavu da ima drugačiji, ili bolje reći, svojstven tok; mada ne nužno i suprotan redosled, poredak. Svojim primerom, Dummett samo tvrdi da je *moгуće* zamisliti da se radi o dva relativno nezavisna (dakle, ne nužno i različita) toka.

Sličan se problem javlja i sa vremenskim putovanjima. Možemo razlikovati nekoliko tipova objašnjenja putovanja, razvrstavajući ih već prema tome kakav tip uzročnosti bi sačinjavali njihovi konteksti. Prema *jednoj* koncepciji, nije moguće odvajati uzročni i vremenski poredak (Mellor, 1981). Uzročni poredak, po njoj, određuje vremenski poredak. Jedini način da prihvatimo pojam uzročnosti unatrag (ukoliko je ovde uopšte reč o uzročnosti unatrag), jeste da ga shvatimo kao zajedničku obrnutost, i uzročnog i vremenskog poretka (*ibid.* p.157). Vremenska putovanja su moguća samo ukoliko se dva uzročna lanca upoređuju. Prava uzročnost unatrag, kakvom je Dummett predstavlja, je po Melloru nemoguća, jer narušava uzročni lanac. Odatle sledi da nema ni pravog vremenskog putovanja, ukoliko ne nazovemo vremenskim putovanjem ono što sa strane samo izgleda, ili samo liči na tako nešto.

Ovo tumačenje odgovara koncepciji *vlastitog vremena* (*the proper time*) u fizici. U tom smislu, putovanje u prošlost je moguće samo *globalno* gledano,

odnosno, iz neke tačke koja nije svojstvena samom toku događaja. Događaji, čak i kada se radi o bilo kakvoj razlici u časovnicima, imaju vlastiti tok uzročnosti, pa samim tim i odgovarajući tok vremena; gde nisu mogući slučajevi o kojima govori Dummettov argument »razigranog poglavice«. Nemoguće je, dakle, razdvojiti uzročnost od vremena. Čak i u slučajevima prirodnih procesa i njima odgovarajućih prirodnih zakona, oni bi morali funkcionisati zajedno. Nalik učesnicima u filmu puštenom unazad.

Stroga uzročnost ne bi bila narušena i pored toga što bi morala odgovarati obrnutom sledu događaja. Redosled bi bio samo suprotan (barem onome pravcu koji sada poznajemo), mada ne i narušen. Osnovna primedba Mellor-ovoj koncepciji ipak preostaje: njegovo shvatanje uzročnosti pre predstavlja definiciju, ili kako kaže R. Riggs (1991. p. 75) »metafizičku pretpostavku« koja se ne može u potpunosti podržati. Slučajevi zatvorenih uzročnih petlji, u kojima bi s obzirom na vlastito vreme, bio narušen uzročni, ali ne i vremenski redosled, ostali bi neobjašnjivi za njegov pojam uzročnosti. Dok primeri navedeni ranije, govore upravo o toj mogućnosti.

Pravi protiv-primer Melloru predstavljala bi *druga* koncepcija, kakva odgovara Gödelovoj zamisli putovanja u vremenu, predstavljena zatvorenim uzročnim lancem, ili Gödelovim svemirom. Vremensko putovanje bi bilo interpretirano tako što – kao u primerima sa strunama – dolazi do *razdvajanja* uzročnog i vremenskog lanca u trenutku zatvaranja kruga putovanja. Ishod navodi na utisak da je reč o paradoksu proisteklom iz loše formulacije okolnosti. Ovaj slučaj se obično ilustruje klasičnim primerom *autofanticida*: vraćanjem u prošlost mogli bismo da narušimo uzročni lanac koji neki događaj sledi, tako što bismo načinili neke intervencije koje su bitne za redosled posledica u njegovoj budućnosti. Šta bi se recimo, dogodilo sa našim putovanjem, da smo, na primer ubili nekog od predaka?

Gödel (čini se, pomalo zaveden i moralnim implikacijama) nije bio sklon da poveruje u ovu mogućnost, čije bi posledice bile od značaja za samo putovanje i koje bi proizvodile *paradoks događaja*; s obzirom na mogućnost obrazovanja (ne samo rđavih, već i) neobjašnjivih istorija učesnika putovanja. Događaje bi pratio huk, šum, mrlje u istorijama. U ovom slučaju bismo morali priznati očiglednu *neobjašnjivost* izvesnih događaja uzročnim putem. Mada, kao što ove slučajeve možemo do detalja opisati u potpunosti se pridržavajući njihovog redosleda, možda bi odgovarajućom revizijom pojma

uzročnosti mogli da dođemo i do objašnjenja ovih, za tradicionalni pristup, krajnje fantastičnih događaja; i nažalost, za sada ravnih čudima.

Treća koncepcija može biti shvaćena kao izvestan slučaj očuvanja tradicionalnog pojma uzročnosti koji, međutim, ne bi onemogućavao slučajeve kao što je putovanje u prošlost. Ona govori o izvesnoj »restriktivnoj moći prirode« prema mogućim paradoksima. Putovanje u prošlost bi, prema ovoj koncepciji bilo moguće, ali ne bi bila moguća i »čuda«. Paradoksi koje razmatramo u vezi sa putovanjem u prošlost, najčešće imaju strukturu slučaja koji odgovara gödelovskom primeru autofanticida, ili intervencija na prošlosti, koje imaju paradoksalne posledice.

Prethodni primeri vremenskog putovanja, kao i oni koji se obično navode, najčešće se predstavljaju kao izolovani nizovi događaja, koji su nezavisni od celog skupa drugih srodnih događaja, koji se na njima zasnivaju i od njih polaze, obrazujući grane njihovih istorija. Naše sitne intervencije bi možda bile pogubne za čitave grane koje iz njih proizlaze. Ali, kao što u običnim situacijama ne možemo da utičemo na prošlost, tako bi i za vremenska putovanja u prošlost važila izvesna *ograničenja*. Zapravo, ne bismo mogli da utičemo na ono što predstavlja budućnost (naravno, za našu prošlost), barem ne na onaj njen deo koji ima neposredan uticaj na našu buduću mogućnost vremenskog putovanja unatrag. Putanja vremenskog putovanja bi bila na neki način blokirana za intervencije.

Mada deluje pomalo neubedljivo i prestilizovano, ova koncepcija nije sasvim neosnovana. Njeno opravdanje leži u tome da uzroci i posledice predstavljaju određenu koherentnu mrežu, u koju bi vremensko putovanje moralo biti inkorporirano tako, da ne narušava uzročno-posledičnu celinu u kojoj se odvija. Praktično gledano, u takvim intervencijama, koje su od presudnog karaktera za naše putovanje (kao što je to u slučaju autofanticida), uvek bi se isprečile neke *restriktivne dramaturške okolnosti* koje bi bile odlučujuće za našu nameru (*npr.* ne bismo mogli da pronađemo pretke, usled trenutne nesnalažljivosti u nepoznatom gradu, u kojem se govori zaboravljeni, nama nepoznati jezik...; ili bi preovladalo iznenadno sažaljenje...; odvrtila bi nas griza savesti pri pomisli na tu rđavu radnju...; *itd.*).⁴

---

⁴ Problem čije posledice gotovo da uopšte nisu razmatrane odnosio bi se na pitanje »putnikove lične bezbednosti«. Po svemu sudeći, koncepcija koja govori o restriktivnoj snazi zakona prirode mora priznati i mogućnost »apsolutne bezbednosti« vremenskog

Opšti sklop uzročnosti koji je nasleđen, i koji je omogućio vremensko putovanje, ne bi smeo biti narušen. Odnosno, njegovo narušavanje ne bi bilo moguće, jer o tome brinu zakoni prirode, čije se zabrane mogu zamisliti po analogiji sa onim restrikcijama koje za sada poznajemo. To se odnosi na zabrane kršenja uzročnih veza, a njih obezbeđuju prirodni zakoni, čija je uverljivost nesumnjiva, barem kada je reč o nama poznatom pravcu uzročnosti.

Naravno, nedostatak direktnih odgovora protiv vremenskog putovanja ne znači i da je vremensko putovanje zaista moguće, niti se radi o tome da će nam ono ikada praktično biti dostupno. Ovde je bilo reči samo o vremenskom putovanju *u načelu*. Na žalost, nijedan od ovih aspekata za sada nema celovito i koherentno rešenje. Sa druge strane, to znači da filozofiji preostaje izvesna prednost u vremenu.

Značaj ovih problema može biti minoran, s obzirom na to da hipotetički slučajevi o kojima je bila reč, nemaju svoju potporu i u stvarnim ili eksperimentom potvrđenim slučajevima. Po svemu sudeći, vreme koje nas deli od tog trenutka, čini se da ne mora biti isuviše daleko. Još se ne radi o dokazima, već o sve uverljivijim i provokativnijim hipotezama.

Zgrada prirode u kojoj se osećamo dosta komotno, čak i bez razvijenog pojma uzročnosti unatrag, za samo jedan trenutak mogla bi postati teskobna i za samo trenutak sasvim ispunjena velikim brojem novih i teško preglednih iznenađenja. To bi važilo i za njen inventar oličen u prirodnim zakonima, u kojima se tradicionalan pojam uzročnosti podrazumeva kao pretpostavka, koja je za sada nesumnjiva. Izvesna odbojnost ili nelagodnost prema ovome problemu će morati (ne samo u filozofiji) biti vrlo brzo prevaziđena, kako bismo se uskladili sa, prevashodno teorijskim situacijama ove vrste.

U suprotnom, moraćemo biti spremni na težak izbor sa neprijatnim posledicama: ili da priznamo nedoslednost prirode, ili postojanje čuda. Ili možda onog najneprijatnijeg – da dopustimo istovremeno postojanje i jednog i drugog.

... ..

putovanja unatrag. Kada bismo jednom bili u stanju da se otisnemo na vremensko putovanje ove vrste, nikakva ozbiljnija neprijatnost ne bi mogla da nas osujeti ili da nam nanese neko zlo, koje bi u bilo kojoj značajnijoj meri moglo da utiče na njegov ishod u bilo kojem vremenskom isečku; nakon što smo prešli granicu »prošlosti« vremenskog isečka.

Kalimahova zagonetka o Diodoru¹

Nelagodnost u metodu

Izvori koji sadrže svedočanstva o Diodoru su veoma skromni. Među malim brojem dostupnih podataka, dosta je i takvih u čiju pouzdanost možemo otvoreno sumnjati. To je, međutim, samo deo problema koji prate pokušaje boljeg razumevanja Diodorove filozofije, kao i polja uticaja koje je ova filozofija mogla imati u svoje vreme. Nijedno obaveštenje o njoj ne potiče od neposrednih sledbenika ili simpatizera, već uglavnom od kritičara, iz druge, ili dalje ruke, čije se težište u osvrtima često zasniva pre na naglašavanju ironičnog odnosu prema Diodorovoj osobi, nego na odnosu prema njegovom učenju.

Čak i kada zanemarimo ovaj opšti utisak o samim izvorima, ostaje da se suočimo sa drugom stranom problema vezanih uz Diodorovo ime: do danas, mi nemamo na raspolaganju odlučujući *metod* koji bi nam omogućio rekonstrukciju njegove filozofije. Onde gde postojeći podaci o njemu predstavljaju izdašniji izvor, ne nudi nam se celovitija slika niti o njegovoj *filozofiji* (čak ni onda kada su u pitanju pojedinačni njeni aspekti – kao što je npr. logička teorija, teorija značenja, sofistické zagonetke), niti o širem *polju njegovog uticaja* (koje bi moglo obuhvatiti podatke o njegovom životu, kontaktima, ili filozofskim uticajima).

Problem se ne sastoji samo u siromašnim izvorima podataka – iako skroman broj i priroda podataka može predstavljati razlog za nedostatke koji se pojavljuju u ishodima do sada ponuđenih istorijskih rekonstrukcija. Problemi podjednako nastaju i usled nedostatka pouzdanih i na zadovoljavajući način razvijenih metodoloških sredstava, koja bi predstavljala utemeljenje za rekonstrukciju onih teorija, od kojih nas deli veliki vremenski jaz.

Različiti pristupi, koji rezultiraju različitim interpretacijama ovakvih teorija, pored ostalih problema sa kojima su istraživači suočeni, ne samo da podupiru utisak potrebe za razvojem pomoćnih istorijskih disciplina u funkciji

---

¹ Prvi put objavljeno kao: „Callimachus' Puzzle about Diodorus,“ *Organon F*, Vol.2, No.4: pp.342-367.

istorijske rekonstrukcije, već isto i o nedostatku metodološke osnove makar i u delimičnom, ili sasvim grubom obliku.

U slučaju humane istorije, pomoćne discipline igraju, uglavnom, sporednu ulogu. U istorijskoj rekonstrukciji naučnih teorija, međutim, mi se suočavamo sa sasvim drugačijom situacijom. Pogotovo onda, ako želimo da vrednujemo, odnosno, ispitamo i procenimo valjanost rezultata ovakvih poduhvata na polju istorije logike.

Pitanje metode u rekonstrukciji minulih, istorijskih teorija (odnosno, teorija čije je doba formiranja i aktuelnosti povezano sa izvesnim proteklim vremenskim intervalom), primorava nas da razvijemo jasniju fizionomiju teorijskih modela koji mogu biti u funkciji vrednovanja njihovih različitih istorijskih interpretacija. Postojanje takvog modela, moglo bi predstavljati ohrabrenje za izbor neke od rivalskih interpretacija rekonstruisanih teorija koja ima pouzdaniju vrednost. Čak i onda kada nismo u stanju da ih razaznamo kao sasvim autentične interpretacije, ovaj model bi mogao biti od pomoći u eliminisanju onih koje su izvesno nelegitimne i previše slobodno postavljene.

Postoje različiti aktuelni pristupi istorijskim rekonstrukcijama logičkih teorija. Tokom 20. veka, mnogi antički i drugi problemi iz prošlosti logike, brojna učenja i teorije, iz različitih razloga ponovo zaokupljaju značajnu pažnju logičara, stavljajući ih u ulogu istoričara logike. Ispitivanje teorija iz drugih razdoblja razvoja neke discipline može pružiti nekoliko očitih doprinosa. Razmatranje ovih teorija, na veoma slikovit način, predstavlja snagu postojećih rešenja – rešenja koja se mogu postići sredstvima savremenih teorija. Sa druge strane, različiti pristupi tradicionalnim problemima u logici, time što predstavljaju izazov za tekuće teorije, često i dodatno oblikuju dalji pravac njihovog razvoja.

Diodor Kron je bio megarski filozof

Diodor je rođen na Jasu, u Maloj Aziji. Većinu svog života je proveo u Atini.²

---

² Postoje različiti pristupi *pitanju* – koja je Diodorova škola, odnosno, šta predstavlja njegov izvorni filozofski ambijent? Komentatori tradicionalno razlikuju dva dodatna aspekta ovoga pitanja. Jedan se tiče Diodorovog *učenja*, njegovih filozofskih koncepcija i mišljenja, a drugi se odnosi na problem njihovog *porekla*, i pitanja odnosa prema njegovim savremenikima i

Njegov Argument *Vladar* (MA), čuven u antici, privlači značajnu pažnju tokom poslednjih pola stoleća.

Epiktet nas obaveštava o premisama na kojima počiva ovaj argument, kao i o njegovom zaključku:

„Čini se da je argument *Vladar* bio upućen sa sledećeg stanovišta – da postoji nesaglasnost između tri sledeća iskaza:

- (1) Sve što je prošlo i istinito, jeste nužno.
- (2) Nešto što je nemoguće ne sledi (*iz/nakon*, ἀκολουθεῖ) ono(-ga) što je moguće.
- (3) Ono što niti jeste niti će biti istinito, jeste moguće.

Uočivši nesklad, Diodor je iskoristio valjanost prve dve (premise) da utvrdi stanovište, po kojem:

- (z) Ništa nije moguće što niti jeste niti će biti istinito³.

Ovo je najsadržajniji podatak o MA. Međutim, naša priča tek se delom dotiče ovog argumenta. Namera nam je da razmotrimo Kalimahov epigram koji ukazuje na *logički* i *vremenski* aspekt, i koji može biti od pomoći u adekvatnijem tumačenju Diodorovog MA. On glasi ovako:⁴

(Čak i) sam Momo

na zidovima je napisao „Kronos je mudar.“

Pogledaj, čak i vrane na strehama grakću: „Šta sledi *iz/nakon* čega?“

i „Kako ćemo – *od sada/odavde* – nastajati?“

... ..

prethodnicima; što može predstavljati osnovu za oblikovanje utiska o izvornoj školi kojoj je mogao pripadati. Različiti odgovori na ova pitanja daju i različite slike o Diodorovoj matičnoj školi. Sa stanovišta analize njegovih logičkih učenja, na primer, Bocheňsky [1961, p.106] deli mišljenje da nema razložne osnove za razlikovanje *stoika* i *megarana*, jer stoici se mogu sagledavati u takvom svetlu da su oni ti koji razvijaju megarske temeljne ideje. Težeći da pruži Bocheňsky “*dokumentovanu istoriju problema*” (*ibid.* p.18), a pošto su problemi oba filozofska pravca načelno zajednički, za njihova učenja koristi zajednički termin – *megarsko-stoička logika*. Sa druge strane, Knealeovi (1962/1984) prave razliku kako u vrstama filozofskih pitanja, tako i u tipovima odgovora ove dve škole. Sedley (u [1977], p.77 ff.) iznosi stanovište da Diodor naprosto *nije bio megarski filozof*, već da je pripadao bliskoj skupini *dijalektičara*. Ovo se stanovište uzima za gotovo u većini kasnije filozofske literature koja se pojavljuje nakon pojave Sedleyevog članka. Međutim, postoje osnovane sumnje koje se tiču opravdanosti ove tvrdnje, a koje naknadno iznosi Döring [1989].

³ Epictetus, *Diss.* 2.19. 1-5; LS 38A; Giannantoni, Diodorus fr. 24 (deo); Döring, *Fr.*131.

⁴ Callim. *Epigr.* (Pfeiffer fr.393, 1-4): “αὐτός ὁ Μῶμος

ἔγραφεν ἐν τοίχοις ‘ὁ Κρόνος ἐστὶ σοφός’.

ἦνίδε καὶ κόρακες τεγέων ἐπι ‘κοῖα συνήπται’;

κρόζουσιν καὶ ‘κῶς αὐθι γενησόμεθα’.”

Hipoteza

Kalimahov epigram o Diodoru zaslužuje posebnu pažnju, samim tim što sadrži nameru da se predstavi – kroz sažet epigramski oblik, i na što je moguće predočiviji način – ne samo utisak o Diodoru kao osobi, već i o aktuelnom stanovištu o jednom od najuticajnijih filozofa u okruženju.

Postoje barem tri dalja razloga za analizu ovog epigrama: *Pre svega*, datum ovog epigrama ukazuje nam na činjenicu da je to *najraniji podatak* o Diodorovom učenju. Ostali, najčešće pominjani podaci, dolaze iz kasnijih vremena, sa vremenskom distancom od čak gotovo pet ili šest stoleća; *drugo*, ovaj epigram *izražava deo atmosfere* koja je pratila, i ostajala nakon razmatranja *diodorovskih* tema; *treće*, *filozofski značaj* ovog teksta može se pronaći u činjenicama koje podupiru naše savremene pretpostavke o Diodorovoj koncepciji prostora, vremena i specifičnom značenju njegove teorije „iskaza“. Ovo predstavlja dovoljan razlog za verovanje da ovi elementi mogu biti od pomoći da se približi i bolje razume izvorno značenje i kontekst MA.

Da li je Kalimah mogao biti dovoljno kompetentan da sačini relevantan epigram?

Pre nego što se upustimo u pitanje analize samog epigrama i moguće rekonstrukcije njegovog prvobitnog značenja, par reči posvetićemo njegovom tvorcu, kao i pitanjima *a)* da li je Kalimah mogao imati dovoljno pouzdan uvid u diodorovsku problematiku i *b)* da li mu sa poverenjem možemo pripisati autorstvo ovog epigrama.

Podsetimo se ukratko na Kalimahov biografski portret. Nakon što je njegova rodna Kirena u Libiji razorena, Kalimah dolazi u Aleksandriju. Ptolemaj II Filadelf ga, već kao afirmisanog pesnika i učenjaka, postavlja za Zenodotovog naslednika u službi, na mesto upravnika biblioteke – *aulicus regius bibliothecarius*⁵ – najznačajnije u tadašnjem helenističkom svetu. Iako i sam plodan pisac, od njegovih gotovo 800 katalogiziranih radova, preživeli su tek fragmenti, od kojih su mnogi otkriveni početkom 20. veka.

Kalimahovo najčuvenije pesničko delo, pisano oko 270 g. *p.n.e*, *Aitia* (*Uzroci*, odnosno, u modernom, Barnesovom smislu – *Objašnjenja*) poka-

⁵ *Schol. Plautinum, apud. Cahen* (1948) p.15.

zuje njegovo zanimanje za starinu. Kroz četiri knjige ove narativne elegije, Kalimah objašnjava legendarna porekla zagonetnih i zaboravljenih običaja, festivala, mitoloških osoba, mitova i mitskih događaja, etimoloških i istorijskih pramenova njihovih imena i imena reka, planina, *itd.*

Njegova poezija i epigrami predstavljaju svedočanstva o smislu za obrazovanje i organizaciju predmeta koji predstavljaju njihov središnji subjekat. Visok, istančan stil, bio je uzor za mnoge rimske pesnike, posebno za Katula, koji ga slobodno usvaja i oblikuje u latinsko ruhu. Ovaj uticaj se jasno prepoznaje i kod Ovidija, u njegovim *Metamorfozama*, posebno kada se ima u vidu njihova organizacija, svojstvena po kratkim epizodama vezanim zajedničkom temom.

Kalimahov položaj i karijera neposredno su povezani sa sudbinom Ptolemaja II *Filadelfa*, i njegovog sina, naslednika na tronu, Ptolemaja III Euergeta. Bio ozbiljan istraživač grčke i egipatske religije i mitologije i aktivno je uključen u realizaciju jednog ambicioznog i obimnog političkog projekta, koji se sastojao iz pokušaja integracije obeležja dve kulture, grčke i egipatske.

Ptolemaj II bio je sin Ptolemaja Sotera, „*Spasioca*“, koji je, u jesen 330. postavljen na kao Aleksandrov gardist (σωματοφύλαξ). Tri godine nakon Aleksandrove smrti i podela carstva u ruke Aleksandrovih naslednika, Ptolemaj I *Soter* dobija vlast nad Egiptom. Ptolemaj preuzima ne samo kraljevstvo već, sada ovenčan kao „*Spasilac*“, gradi strategiju kako bi u očima podanika bio viđen i prihvaćen kao faraon. Ovaj energičan i kultivisan vojnik po mnogo čemu ostaje zapamćen. Ostavlja iza sebe spise o Aleksandrovim ratovima, koji do nas dopiru u Arijanovoj redakciji, a za nas je značajan kao osnivač dve dominantne ustanove svoga vremena, *Muzeja* i *Biblioteke* u Aleksandriji. Ptolemaj II nastavlja i dalje razvija ovu tradiciju, i u njegovo vreme Aleksandrija postaje središte helenističkog sveta.

Kalimah je bio ozbiljan istraživač grčke i egipatske religije i mitologije. Posao tananog preplitanje dve kulture, pre svega mitoloških sadržaja, bilo je u funkciji službene ideologije, u okviru koje su Ptolemaj II i njegova žena, Arsinoe – i ujedno sestra, zbog čega je i dobio naziv *Filadelf* – slavljani kao božanske osobe. Kalimah, kao predstavnik dvorske poezije, u svojim poetским prikazima vladara i drugih članova kraljevske porodice, sledi obrazac ovoga projekta.

Krećući se u kraljevskoj četvrti, Kalimah je bio blizak dvoru, saradnik *Muzeja* (neke vrste akademije nauka, načinjene po uzoru na Platonovu *Akademiju*, epikurejsku *Baštu*, ili stoički *Trem*, a pre svega na Aristotelov *Licej*), i upravnik aleksandrijske *Biblioteke*, koja je posedovala preko 500.000 naslova.⁶ Morao je biti izuzetno dobro upućen u istoriju, umetnosti i literaturu drevnog i savremenog helenističkog sveta. Bio je osoba koja je, današnjim jezikom rečeno, vodila kataloško odeljenje biblioteke, obrađivala knjige i sačinjavala kataloge (πίνακες), u kojima su bili obuhvaćeni ime autora, naslov i kratak navod uvodnih redova svakog dela. Upravo aleksandrinci su, ako tako možemo reći, ustanovili pojam *klasike*. Cilj bibliotekara se nije sastojao samo u tome da sakupe i katalogiziraju svaku postojeću grčku knjigu, već i da odrede ili rekonstruišu izvorni primerak, kao i da pripreme kritičko izdanje značajnijih dela, zajedno sa tekstualnim i interpretativnim komentarima.

Postoje brojna obaveštenja o prirodi takvih edicija, a ovi komentari su posredno i danas dostupni. Aleksandrijska izdanja posebno odlikuje kritička distanca, doslednost i vernost tradiciji. Tekst ovakvog izdanja bi obuhvatao najstarije i najbolje očuvane dostupne kopije, a emendacije bi bile strogo vezane uz komentare, koji su sačuvani u posebnoj tomu.

Aleksandrinci, izraziti u tekstualnom kriticismu, načinili su tekstualnu standardizaciju homerskih tekstova. Sačinili su standardizaciju svih vrsta saznanja, koja je već izvršena sa velikim nadahnućem unutar Aristotelove škole, i pokušali da ih sistematizuju u nauku. Takvo je bilo Kalimahovo okruženje – njegov intelektualni ambijent. Pogledajmo sada, da li postoji neka veza između Kalimaha i Diodora, i koja je njena moguća priroda?

Da li je Kalimah ikada sreo Diodora?

Kako bismo mogli skicirati moguć aleksandrijski portret Diodora? Da li je Diodor ikada posetio Aleksandriju?

Priča o Diodorovoj smrti dolazi nam kroz anegdotu, datu u stilu tipičnom za Diogenov literarni ukus.⁷ Prema ovoj priči, dogodilo se da su Diodor i

---

⁶ Tzetzes, *Prolegomena de comoedia* 11a. 2. 10–11 Koster.

⁷ D.L. ii 111-112 = Döring fr.99.

Stilpon bili gosti, možda u Aleksandriji, na gozbi koju je organizovao Ptolemaj Soter. Stilpon se pred Diodorom predstavio nizom logičkih zagonetki, koje ovaj nije mogao da reši. Ptolemaj je stvar još dodatno pokvario time što je nagrdio Diodora nazvavši ga njegovim nadimkom – *Kron*. Priča se završava na način uobičajen za dramaturgiju sa neslavnim koncem. Diodor je napustio dvor, napisao rešenje zagonetke i onda skončao u bedi.

Neki interpretatori su skloni da prikaz ovog događaja predstave kao netipičan i nealeksandrijski, tim pre što, koliko se zna, Stilpon nije nikada posetio Aleksandriju. S obzirom da je Diodor megarski filozof, onda se događaj mogao dogoditi i prilikom oslobođenja Megare, 307. godine. Diodor je bio sledbenik Euklida iz Megare, što ne znači da je mogao sresti Ptolemaja u Megari, u vreme njegovog osvajačkog pohoda. Znamo da je Diodor kao mlad čovek došao u Atinu, gde je verovatno proveo veći deo života.

Sa druge strane, Kalimah dolazi u Aleksandriju iz rodne Kirene još kao dečak, u periodu između 290-85, gotovo dvadeset godina nakon Ptolemajevog oslobođenja Megare i, kako Herter pretpostavlja, nikada nije napustio Severnu Afriku.⁸ Da li je onda ova anegdota autentična?

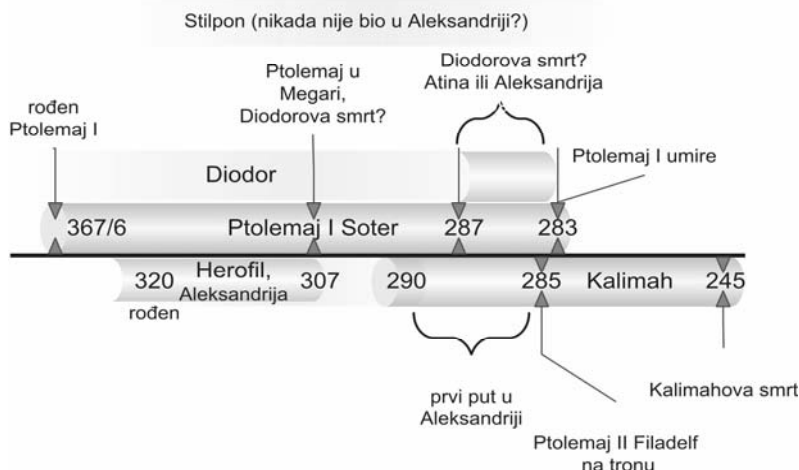
Čini se da postoji izlaz iz ove slepe ulice, vezan za datiranje. Možda ga možemo pronaći u činjenici da je Ptolemaj Soter oslobodio Atinu 287. Ovaj datum moguće Diodorove smrti čini se uverljivijim od onoga koji ga povezuje sa oslobođenjem Megare, 307. godine. To u isto vreme čini mogućim i Diodorov susret sa lekarom Herofilom,⁹ a za koga znamo da je živio u Aleksandriji, krajem četvrtog i početkom trećeg veka, koji je mogao biti rođen negde oko 320. godine. U svakom slučaju, lakše je poverovati da je ovaj čuveni lekar bio stariji od 14 godina kada se upustio u lečenje Diodorove povrede.

---

⁸ Herter, *RE Suppl.* xiii 185-6; cf. Sedley (1977), p. 109.

⁹ Döring, fr.127 = S.E. *ph* ii 245.

Bez obzira na to koliko su tvrdnje Wilamowitza¹⁰, Natorpa¹¹ i Döringa¹² uverljive, manje je neobično pretpostaviti da je Diodor još mogao biti živ ako je epigram pisan negde nakon 290-85 – u periodu Kalimahovog dolaska u Aleksandriju i stupanja na presto Ptolemaja II Filadelfa, koji kasnije imenuje Kalimaha za upravnika *Biblioteke*. Ovaj datum anegdote čini daleko verovatnijim moguć odnos između Ptolemaja I Sotera, Stilpona, Herofila, Kalimaha i Diodora.

Nezavisno od toga, da li je Diodor ikada posetio Aleksandriju i da li se ikada sreo sa Kalimahom, imamo dovoljno pouzdano stanovište za pretpostavku da je mogao biti u dodiru sa Ptolemajem I, bilo u Megari, Atini ili Aleksandriji. Takođe, da je *hronološki moguća pretpostavka* da je posetio Egipat i onde se sreo sa Herofilom. Ovo su minimalni elementi koji upućuju na Kalimahov epigram kao izvor, pouzdan barem u tom smislu koliko nam je neophodno da razumemo Diodorov mogući uticaj u Aleksandriji. U prilog tome, da je Diodorov značaj mogao još biti znatan u Aleksandriji, ide i činjenica, da su najmanje tri generacije Ptolemajeviča posvećivale veliku pažnju stoičkoj filozofiji.

¹⁰ Wilamowitz (1906), s.124.

¹¹ H. Natorp, Diodoros 42), *RE* (1903), vol.1; s.705.

¹² Döring (1972), s.125.

fiji,¹³ koja je izrasla na temeljima megarske. I naravno, da mu Kalimah uopšte posvećuje epigram.

Ko je Momo?

U grčkoj mitologiji, Momo je bio otelovljenje *poruge*. Zahvaljujući Hesiodu¹⁴ znamo da je bio sin *Noći* (Núξ). Noć je stvorila *Smrt* i *San*, a u društvu sa snom, brojne *Snove*. Nakon toga, porodila je istovremeno *Moma*, ili *Porugu*, bolnu *Muku*, i takođe, *Hesperide*, čiji zadatak je bio da čuvaju zasade jabuka pored *Okeana* i njihove plodove. Ovo je uobičajena verzija o poreklu *Moma*.¹⁵ Pored ovih svojstava vezanih uz njegovo ime, Hesiod ne govori ništa više o njegovom karakteru. Na osnovu drugih izvora, znamo tek nešto malo više njemu.

Jedna starija priča o Momovom¹⁶ karakteru glasi ovako. Kada je ljudski rod stvoren, i kada se namnožio u tolikoj meri, da je bio pretežak boginji Zemlje, Geji, da nije bila u stanju da ga nosi, obratila se Zevsu za pomoć. Otac bogova je tada odlučio da započne Tebanski rat. Pošto rat nije uzeo dovoljno žrtava, Zeus je namerio da smanji broj ljudi na Zemlji, te da ga proredi gro-movima i poplavama. Onda je Momo, imajući bolju ideju, Zevsu dao sledeći savet – da proredi čovečanstvo započinjući rat između Evrope i Azije, na sledeći način: da oženi Tetiju za smrtnika - Peleja, a da i za sebe uzme smrtnicu. Zevs je poslušao ovaj savet, a iz ova dva braka su rođeni Ahil i Helena, glavni akteri Trojanskog rata. Ova priča, kao što možemo da vidimo, stavlja *Moma* veoma blisko Zevsu, isprva kao njegovog pouzdanog političkog savetnika, a takođe mu daje ne baš zanemarljiv istorijski značaj – kao osobu koja je započela Trojanski rat.

Priče iz kasnijih vremena, koje možemo pronaći na mnogim mestima kod Lukijana, u *Nigrinu* ili *Dialogi deorum*¹⁷ pisanim u drugom veku, već se donekle razlikuju. Onde je predstavljen ne više kao osoba od ugleda, već kao

¹³ D.L. vii 177 i 185.

¹⁴ Hes. *Theog.* 211-216.

¹⁵ *Mithologique grecue* (1982): PUF, 11^e ed., Paris.

¹⁶ *Scholia in Homeri Iliadem*, i, 5 ff.

¹⁷ Luc. *dial. deo.* 9 (cf. Lukijan iz Samostate, *Izabrani spisi*, i, ured. M. Popović, Beograd, 1938, str. 82).

imaginarno biće, sa oštrim zubom i lakim krilima, koje leti naokolo, uvek spreman na opaske i podsmeh – tako u „*Skupštini bogova*“ iznosi primedbe Divu zbog lošeg ponašanja, kao i predloge da se revidira broj bogova i ispita njihovo poreklo.¹⁸ U ovim pričama sve je ređe predstavljen kao član olimpske porodice, jer ga je, nakon svega,¹⁹ otac bogova proterao sa Olimpa zbog primedbi da je Zevs načinio grešku time što nije postavio biku rogove ispod očiju, kako bi video svoje oružje tokom borbe. Ovaj događaj, kao ilustraciju morfologije životinja, jednoroga, detaljno spominje, navodeći Ezopa, i Aristotel u *de part. an.*²⁰

Kalimah još na jednom mestu pominje Moma po imenu, i to u kontekstu sličnom onome iz epigrama. Na kraju *Himne Apolonu*, pesnik slavi ovoga boga i proteruje sada *Ljubomoru* sa Olimpa, šaljući je da se pridruži Momu.²¹

Ovaj stih bi mogla biti aluzija na Platonove reči o njegovom čuvenom proterivanju od strane olimpskog božanskog hora.²² Sledeće mesto koje možemo pronaći kod Platona nalazi se u šestoj knjizi *Države*. Onde, Glaukon i Sokrat razmatraju prirodu filozofije i svojstva duše koja bi mogla u potpunosti razumeti pojam *bića*. Nakon što Sokrat navodi jednu takvu savršenu hipotetičku kombinaciju svojstava, Glaukon, nemajući ništa da doda Sokratovom spisku, u jednom momentu kaže:²³

οὐδ' ἄν ὁ Μῶμος το γε τοιοῦτο   čak ni Momo ne bi mogao prigovoriti
μεμψαιτο.   takvoj osobi.

Ovo su dva usamljena mesta na kojima možemo proveriti utisak filozofa, Platona i Aristotela, o Momu. Čitajući ove redove, čini se da je lako svrstavan među osobe sklone filozofskim raspravama, uvek spremne za opaske, čak i pri najosetljivijim filozofskim temama.

¹⁸ Luc. *deo. conc.* 1,12; *ib.* 14,10; *cf.* Luc. *quom. hist. const.* 33,8; *icar.* 31; *ver. hist.* 2; *herm.* 20,11.

¹⁹ Aesop. *fab.* 102.

²⁰ Arist. *de. part. an.* 663a34–663b20.

²¹ 'Χαίρε ἀναξ: ὁ δὲ Μῶμος, ὁ Φθόνος, ἔνθα νέιτο', Call. *Hymn. in Apoll.*, 113.

²² '... ἔξω θείου χοροῦ ἴσταται', *Phdr.* 247a. *Cf. Schol. in Luc.* 24,31.

²³ Plat. *res.* 487a6.

Momo je napisao na zidovima: "Kron je mudar".

Neki editori, kao što su Pfeiffer²⁴ i Döring,²⁵ skloni su da uvodne redove epigrama razumeju intonirane tako da imaju smisao zajedljive satire – da je Momo, oličenje sitničara, predstavljen kao Diodoru srodna duša i njegov obožavalac.

To što je epigram navodno ispisan na zidovima Aleksandrije, komentatore upućuje na stanovište da je predmet ovog argumenta morao biti u tolikoj meri popularan, te da je morao biti čuven i naširoko razmatran, pogotovo tokom obroka, te da anegdota o susretu Ptolemaja, Stilpona i Diodora, bez obzira da li je istinita, tome govori u prilog.

Graffiti u vreme Kalimaha nisu bili neuobičajena pojava. I u to vreme je postojala tradicija da se na zidovima i na stablima zapisuju komentari o savremenicima, naravno, posebno o onim osobama čiji je uticaj na javnost prisutan ili koje imaju nesumnjiv značaj u javnom životu. Tako nas Aristofan,²⁶ Theokrit,²⁷ i naravno Kalimah,²⁸ obaveštavaju o ovom običaju. Čini se da su likovi – na koje se odnose ovakvi komentari zabeleženi od strane savremenika – uglavnom predstavljeni u afirmativnom svetlu. Kalimah, kao osoba iz Biblioteke, koja je ležala na prometnom putu između dve luke, morao je biti dobro obavešten o pučkoj slici osoba koje su bile od javnog uticaja ili koje je javno mnjenje uzimalo u razmatranje.

Ovi redovi takođe mogu da se pročitaju i u manje satiričnoj atmosferi. Prema ovako navođenom tumačenju, Kalimah je želeo da naglasi – isto ono što i Glaukon kroz uzrečicu želi da poruči Sokratu – da, *čak ni Momo* (poznat kao sitničar i cepidlaka), ne može da pronađe osnovu za primedbe na Diodorovu argumentaciju, pa stoga zaključuje, da je Diodor mudar. U tradiciji bliskoj ovom tumačenju, počast titulom kao što je *biti mudrac*, odnosno, *mudar čovek*, trebalo bi da pripadne onima kojima se nema na čemu prigovoriti.

²⁴ Pfeiffer ovo mesto tumači sledećim rečima: "*Deus Momus, omnium reprehensor, 'laudat', ut amator, Diodorum dum inscribit parietibus: 'Cronus', i.e. homo prae senio delirans, 'sapient est';*" R. Pfeiffer, *Callimachus*, Oxford, 1949.

²⁵ K. Döring (1972), s.124-5.

²⁶ *Acharnenses*, 144.

²⁷ *Eid.* xviii 47.

²⁸ Pfeiffer, fr. 73.

Ovaj pojam nema samo *sokratovsku* dimenziju. Time što Momo kaže „ὁ Κρόνος ἐστὶ σοφός,“ on navodi i na jednu od omiljenih tema *stoicizma*. A to je problem *kriterijuma* demarkacije među ključnim pojmovima stoičke filozofije, σοφός i φαῦλος – tj. između onoga koji je mudar i onoga koji to nije, ili, barem *nije još*. Diodorov uticaj na stoike uopšte, a ne samo njegove neposredne učenike, morao je biti poznat Kalimahu – rivalu iz aleksandrijskih akademskih krugova, sklonijih peripatetičkim ideološkim strujama, nasuprot stoičkoj filozofiji trgova. Sklonost stoika neakademske oblicima, uglavnom govornog predstavljanja, mogla bi biti delom objašnjenje zbog čega je logika *dijalektičara* (odnosno *megarana*) i *ranih stoika*, morala biti daleko poznatija od logike *peripatetika*.

Stoici u Aleksandriji nisu bili poznati samo kao „pučki junaci,“ mislioci znani ulici, već su imali veliki ugled i svoje mesto na dvoru Ptolemajevića.²⁹ Činjenica da je gotovo stotinu godina njihova filozofija bila u izvesnom smislu zastupljena na njemu, ukazuje i na tragove njihovog uticaj u kulturnom i javnom životu Aleksandrije. Između hermetičnih akademskih krugova peripatetičara (koji su imali ključnu službenu ulogu u *Muzeju*, odnosno *Biblioteci* i koji su, kao državni činovnici, bili finansirani iz budžeta) i *megarana* ili *stoika*, filozofa ulice i trgova, morala je postojati izvesna suzdržanost, ako ne i netrpeljivost. Takav odnos, nasleđen još od Aristotelovih vremena,³⁰ nastavljen je stolecima nakon toga, što je imalo značajne posledice na razvoj logike i njenu istoriju (ako izuzmemo njihove povremene susrete u liku Panecija, ili preko predstavnika škole sa Kosa).

Akademsko izlaganje uvek ima složeniji oblik, izvesnu tehničku osobenost koja je bliža stručnjacima, pa samim tim i ograničen uticaj. Čak i većina poznijih *stoika*, metod starijih dijalektičkih filozofa držala je ne samo za *nedosledan*, već i *izlišan*. Epiktet, tumačeći MA, govori, da su diskusije na teme, kakva je bio Diodorov argument, bile prazne priče, i naravno bez etič-

²⁹ Izaslanici *Ptolemaja II* posetili su Zenona u Atini 268. g. (cf. komentar u Habicht (1992)); *Ptolemaj III* Euerget, godine postavlja na čelu *Biblioteke* Kalimahovog učenika, poznatog geografa i matematičara Eratostena iz Kirene (cf. Suda, *alpha*, 3419; *epsilon*, 2898) (navodno stoika, i takođe atinskog učenika Aristona sa Hija, Zenonovog učenika); 230. *Ptolemaj III* poziva Kleanta u Egipat (D.L. vii 185); *Ptolemaj IV* Philopator ubedio je stoika Sfaera da dođe na dvor u Aleksandriju (D.L. vii 177).

³⁰ Döring, Fr. 130A, Arist. *meth.* Θ 1046b29-32;

kog značaja. Smisao kasnijih komentara nije daleko od onoga koji je dat u Kalimahovom epigramu, iako je zabeležen u vreme Flavija Arijana, tokom drugog veka n.e.

Pređimo sada na pitanje, zašto Momo ne pominje Diodora njegovim pravim imenom? Zašto ga je oslovio *Kronovim* imenom?

8. Ἡ γραμματικὴ τεχνή.

Kalimah, zvanični dvorski pesnik, kao čovek blizak dvoru, pa samim tim i *Biblioteci* i *Muzeju*, svakako je bio dobar poznavalac različitih značenja reči koje obrazuju izraze navedene u njegovom epigramu. Kao što možemo videti iz njegovih čuvenih *Aitia*, jedna od osnovnih preokupacija bilo je razotkrivanje i odgonetanje skrivenih ili zaboravljenih značenja reči. Kao gramatičar i ujedno sledbenik tradicije koju je osnovao njegov službeni prethodnik, Zenodot, bio je okružen vojskom koju su činili γραμματικοί, koji su se bavili – *svime što je dato u pisanom obliku*.

U pitanjima umeća pisma – ἡ γραμματικὴ τεχνή – kao i porekla jezika, u Kalimahovo vreme već se mogu razlikovati dve struje: *anomalisti* i *analogisti*.³¹ Aleksandrijska škola je u sporu oko porekla i prirode značenja bila sklonija tradiciji *analogista*. *Anomalisti*, oni koji veruju da je jezik proizvod pravilnosti koje pruža *konvencija*, drže da je nedostatak regularnosti u jeziku posledica nesporne iregularnosti ne samo prirode jezika, već prirode uopšte. Ova koncepcija je bila svojstvena i za stoike, koji su stajali nasuprot *analogistima* (kakvi su bili aleksandrinci). *Analogisti* su u jeziku videli postojanje suštinskih pravilnosti, koji su, vođeni upravo ovakvim shvatanjem jezika, radili na polju literarnog kriticizma i filološke analize tekstova, dovršavajući razvoj i na neki način standardizujući klasičnu grčku gramatičku tradiciju.

Dionizije Tračanin, aleksandinski gramatičar sa prelaza iz drugog u prvo stoleća p.n.e., nazivao je gramatiku – *uvidanjem* i *prepoznavanjem onoga što su rekli pesnici i pisci*.³² Rad gramatičara se sastojao u poslovima vezanim za pravilnu akcentaciju, razmatranja prirode jezika pesničkih figura, ili u tumačenju teških ili nerazumljivih reči, itd. Schenkeveld pretpostavlja da je

³¹ Cf. ovde, poglavlje *Analogisti protiv anomalista*.

³² SE am i 57.

prethodni navod Dionizija koji nalazimo kod Seksta, najverovatnije preuzet iz spisa gramatičara Asklepijada iz Mirileje (II/I vek p.n.e.),³³ a koji razlikuje τεχνικόν, ιστορικόν i γραμματικόν μέρος τῆς γραμματικῆς. Tehnički aspekt ove discipline ukazuje na izučavanje reči, delova govora, ortografiju i „ἐλληνισμός καὶ τὰ ἀκολούθῃα,“ dok preostali deo ove podele obuhvata probleme kao što su ἀναλογία, ἀνωμαλία i ἐτυμολογία.

Kalimah je bio „gramatičar“,³⁴ i to analogist, u doslednom smislu. Kao stručnjak – koji učestvuje ili prisustvuje redakciji tradicionalnih tekstova, kao što su to, na primer, bila Homerova dela – mogao je imati u vidu da su pesnici pripisivali nekoliko svojstvenih osobina uz Kronovo ime.

a) Kod Homera, Kron je opisan rečima Κρόνος ἀγκυλομήτης,³⁵ što je oznaka za hitrost, ali ne samo u fizičkom smislu. Ovim terminom se ukazuje i na osobu koja je hitra u rasuđivanju, ali i sposobnu za uvijanje i okolišanje, kao i za preduzimanje zamršenih, ili čak podmuklih planova.

b) U svojoj *Povesti grčke kulture*, Burkhart³⁶ svoj utisak o periodu helenizma svodi rečima: da je za helenizam svojstveno to što – doba hramova pripada prošlosti. Kron nije više – kao "u danima Krona", kao u "zlatno doba" (*aetas aurea*),³⁷ moćni bog koji krutim zakonima upravlja ljudskim osudom – kralj, ili *vladar*.³⁸ Njegovom imenu počinju da se pripisuju nova značenja i često manje časna. Dobija pogrдна imena, kao i mnogi drugi, nekada slavni

³³ Cf. Schenkeveld (1991), s.153.

³⁴ Postoje tri veoma zanimljiva epigrama o samom Kalimahu kao gramatičaru. U jednom epigramu, solunski epigramatičar Filip (i A.D.) nas obaveštava o svom utisku o gramatičarima. Oni su deca Moma, bolesne senke Zenodota i Kalimahovi vojnici (Γραμματικοὶ Μώμου σπυγίου τέκνα, σῆτες ἀκασθῶν, τελχίνες βιβλίων, Ζηνοδότου σκύλακες), a Momo je njihovo oružje u lovu na "veznike", i na "ovo" i "ono" (Philippus, *Epigrammatum Antologia Palatina*, xi, 321). Cf. Antiphanes Macedo (i A.D.) *apud ibid.* xi, 322. Za nešto drugačiji i u većoj meri prijateljski stav prema gramatičarima, cf. *apud ibid.* vii 42, gde čitamo, da nam Kalimah zapravo samo "rasvetljava bogove i heroje...".

³⁵ Hom. *Il.* 2, 205; 2, 319; 4, 59; 4, 77; 9, 38; 12, 450; 16. 431; 18. 293 Od, 21. 415

³⁶ Burkhart, *Povest grčke kulture*, vol. ii, str. 232-3, Sr. Karlovci, 1987.

³⁷ Plutarch *Aristides* 24.2

³⁸ „οἷς δὴ βασιλεὺς Κρόνος ἦν“ *apud*. Cratinus, 165; i Platon, na nekoliko mesta u *Zakonima*, daje sliku "Kronovih dana", 713b2 ff; cf. Diod. Sic. 5.66.4; cf. Ov. *met.* 1.88; *Dionysiaca* 12.43, 41.65.

članovi olimpske porodice. Aristofan³⁹ ga proziva imenima kao što su Κρόνος ἀρχαίους, ili μωρούς, ληρούς, ἀνοσθήτους. Platon, na nekoliko mesta takođe navodi srodna svojstva vezana uz njegovo ime.⁴⁰ Prema ovoj novoj slici, Kron je već star, ograničen čovek, Κρονόληρος⁴¹ (od ληρέω i ὀλῆρος), stari brbljivac, trabunjalo, džangrizalo, osoba čiji je govor prepun suvišnih i beznačajnih reči. On nije samo ἡ Κρονοθήκη,⁴² spremište za stare trice, već i Κρονόπιπος,⁴³ senilni starac, stara luda.

c) Bilo kako bilo, moguće je da je Diodor svoj nadimak dobio zbog nemogućnosti da reši Stilponovu zagonetku. Ptolemaj I *Soter*, nazvao ga je Kronom, sledeći metaforičnu priču prema kojoj je Kron izgubio tron od Zeusa, kao što ga je i Diodor, čuveni lik svojeg doba, izgubio od Stilpona. Momo – takođe gubitnik, koji je izgubio status Zevsovog savetnika i bio izbačen sa Olimpa – predstavljen je kao pravi lik koji je sposoban da oceni čoveka koji mu je rođan, osobu koja je u naručju istog toka sudbine.

d) Postoji još jedan mogući uzrok ovoga naziva i on povezuje Diodorovu fizičku figuru sa njegovim nadimkom. Timon pominje Diodora oslikavajući ga rečima σκολίος,⁴⁴ savijen, iskrivljen (κορωνός), moguće pogrbljen, kao što su to bile i vrane na aleksandrijskim krovovima (ἐς κορακοειδής,⁴⁵ ἐς κορακώδης⁴⁶).

³⁹ *Nubes*, 929; *Vespae*, 1480.

⁴⁰ *Crat.* 395d ff.; slično intonirane Platonove komentare o Kronu možemo pronaći u *ibid.* 401b, 404a, *Državnik* 271c, *Država*. 377c.

⁴¹ Plutarchus, *de lib. ed.* 13b3; *Com. Adesp.*, 1052.

⁴² *Com. Adesp.* 1054.

⁴³ *Nubes*, 1070; *Vesp.* 1480; cf. takode, Plat. *Euthd.* 287b i *Hyp. Fr.* 252. Cf. *Sch. in Aristoph.* 1070e-g: κρόνιπος: ἀντὶ τοῦ „ἀρχαῖος“ παρ’ ὅσον ὁ Κρόνος ἀρχαῖος. V; κρόνιπος: ὁ μέγας λῆρος κατ’ ἐπίτασιν λαμβανόμενου τοῦ ἵππου EN; κρόνιπος: ὁ μέγας λῆρος κατ’ ἐπίτασιν γὰρ τὸ ἵππος λαμβάνεται. M; κρόνιπος] σαλός. E

⁴⁴ D.L. iv, 32-33; Döring fr.107; LS 68E (*deo*). Timonovo svedočanstvo daleko je od preglednog, pošto Timon podjednako grubim rečima oslikava i Zenona, koji je bio Diodorov slušalac i, u značajnoj meri, sledbenik njegove škole (LS 3F = *Timon*, fr.812; LS 3I = *Timon*, fr.819).

⁴⁵ Poput gavrana, odnosno gavranova roda, cf. Arist. *ha* 486^b5.

⁴⁶ *Id.* GA 746^b7, PA 662^b7.

Mogući konflikt između stoika i aleksandrinaca nije bio samo u sujeti prema popularnosti stanovišta ovih poslednjih, već i u različitim stanovištima o mnogim gramatičkim pitanjima. Iako stariji stoici nisu izdvajali gramatiku kao posebnu disciplinu – jer se ona ne pojavljuje kao posebna u standardnoj podeli stoičke dijalektike na logiku i retoriku – njihov širok interes za mnoge njene različite aspekte je bio poznat, podjednako kao i njihove tvrdnje i njihov uticaj na njen kasniji razvoj. Pored omiljenih problema na koje su bili usredsređeni, kao što su to φωνή, φροσίν i λέξις,⁴⁷ oni su takođe često razmatrali i etimološka pitanja, želeći da inkorporiraju značenja razaznata iz tradicionalnih priča i imena božanskih osoba u vlastiti filozofski sistem.

Ciceron je zabeležio da stoici (odnosno, Zenon, Kleant, Hrizip, Diogen iz Babilonije, a verovatno i Krates – dobro znani stoički gramatičar, sa nadimkom Ὀμηρὸς), preuzeli

„napor da pruže razumska tumačenja izmišljenim pričama i da daju objašnjenja imena po kojima su svi bogovi nazvani“,⁴⁸

pošto veruje da

„veliko mnoštvo bogova isto tako izvedeno iz naučnih teorija o prirodi sveta“,

kao i da su

„ove bogohulne priče tek slikovito ruho tananih naučnih teorija“.⁴⁹

Ciceron takođe navodi da je:

„Zenon napisao tumačenje Hesiodove Teogonije ... tvrdeći su tamo samo imena data simbolično nemim i bezdušnim silama“... „Hrizip je napisao spis O prirodi bogova, u čijoj drugoj knjizi pokušava da pomiri priče Orfeja, Museja, Hesioda i Homera ... U tome ga sledi Diogen iz Babilonije u svojoj knjizi Minerva...“⁵⁰

Stoici i aleksandrinci su na raspolaganju imali iste izvore, ali su njihove metode i namere bile različite. Kalimahovo polazište bilo je u vernosti tradi-

⁴⁷ Cf. F. Gahér (1994) i njegovu detaljnu analizu ovih problema, predstavljenu u svetlu *intenzionalnih logika*.

⁴⁸ Cicero, *De nat. deo.*, iii, 62-4.

⁴⁹ *Ibid.* ii, 24,63 - 25,64; FDS 655.

⁵⁰ *Ibid.*, i, 38-41.

ciji. Stoički motivi upuštanja u objašnjenja priča i imena sastojali su se u težnji za izgrađivanjem i učvršćivanjem konstrukcije filozofskog sistema.

Kalimah je najverovatnije Kronovo ime upotrebio i stoga što je ono (kao što to znamo iz Cicerona⁵¹ i redova anonimnog sholijasta),⁵² etimološki povezano sa rečju *χρόνος*. Tema vremena je i središnji predmet diskusija o uzročnosti, nastajanju i propadanju, kretanju i promeni – a ona je podjednako bila bliska i megarskoj filozofiji, a posebno Diodoru, što se vidi i iz MA. Pisac *Aitia*, nameravajući da predstavi aleksandrijski portret Diodora, svakako je mogao imati u vidu pomenuta značenja i aspekte njihovog konteksta.

Bez obzira da li je Diodor predstavljen kao podmukao čovek, stari osobe-njak, pogrbljen, ili gubitnik (kao što je to i sam Kron) u navodnoj bici sa superiornim Stilponom, čini se da je Kalimah (kao slušalac Praksifanov, koji je sledbenik Teofrasta, i takođe poznat filolog svoga doba) izabrao Diodora (reprezentativnu figuru megarske škole i takođe, u neku ruku, svojih stoičkih sledbenika) sa namerom da se distancira po pitanju gramatike i da se podsmehne njihovoj filozofiji i metodu, koji ih je u Aleksandriji načinio popularnijim od peripatetika.

Do sada smo pokušali da sagledamo kakvo je moglo biti značenje prva dva reda Kalimahovog epigrama. Ali, da li možemo tvrditi da epigram predstavlja jedinstvenu celinu?

9. Da li postoji veza između prvog i drugog dela epigrama?

Verujemo da postoji takva nit koja povezuje ova dva dela, te da mnogi elementi podupiru jedinstvenost Kalimahovog epigrama. Većina komentatora obično smatra da je uparivanje ova dva dela neizvesna, te da je njegovo definitivno značenje sporno. Neki autori, kao na primer Knealovi,⁵³ misle da

⁵¹ *De nat. deo.*, ii, 24,64: „*Saturnum autem eum esse voluerunt qui cursum et conversionem spatiorum ac temporum contineret. qui deus Graece id ipsum nomen habet: Κρόνος enim dicitur, qui est idem χρόνος id est spatium temporis. Saturnus autem est appellatus quod saturaretur annis; ex se enim natos comesse fingitur solitus, quia consumit aetas temporum spatia annisque praeteritis insaturabiliter expletur*“; FDS 655; SVF ii 1067, ii 1091; cf. Cicero, *ibid.*, iii, 62-4.

⁵² *Scholia vet. in Hesiodi Theog.*, 456, p.74 Di Gregorio; SVF ii 1090 (*uvodni deo*); FDS 654.

⁵³ M. & W. Kneale (1962/1984), pp.113-138.

bi njegovo značenje moglo biti svedeno na rečenicu trećeg reda, koju oni čitaju u smislu da „Čak i vrane na krovovima grakću o prirodi kondicionala,“ i.e. kao prosto svedočanstvo o popularnosti Diodorovih pitanja.

Prva dva reda (ili, bolje reći, red i po) preuzeta su iz Diogena Laercija.⁵⁴ Preostala dva, dolaze od Seksta.⁵⁵ Sekst možda veruje da ovaj drugi deo pripada dvoma različitim i gotovo nespojivim pitanjima. Pfeiffer misli da ovi redovi, ukazujući na istu osobu, predstavljaju Kalimahov izraz jedinstvenog stanovišta, središnjeg subjekta njegovog epigrama, i da su oba međusobno dopunjujuća iz doksografskih ili editorskih razloga – bez dodatnog rasuđivanja i bez dovođenja u pitanje činjenice da li to čini jedinstven i potpun epigram ili ne. On naprosto veruje da oba, oblikovana na ovaj način, mogu predstaviti barem delom, ali deo jedinstvenog epigrama.

Pretpostavljamo da bismo mogli oblikovati, možda ne u potpunosti celovit, ali ipak jedinstven i povezan epigram, te da njihovo uparivanje od strane Kalimaha nije slučajno. Ova tvrdnja se može podupreti na nekoliko načina. Pre nego što nastavimo sa razmatranjem pitanja koje je uznemirilo vrane na aleksandrijskim krovovima, prisetimo se da je uz Kalimahovo ime vezan i jedan kuriozitet, odnosno da Kalimah pokazuje znatan interes za svojstva ptica i njihova tumačenja.

Horowski⁵⁶ iznosi Kalimahove različite, vrlo tanane sistematizacije ptica, predstavljene i analizirane prema različitim svojstvima. Poznat nam je njegov širok interes za naučnu zoološku klasifikaciju, koju teži da zaogrne u odgovarajuću pesničku formu. Znamo i to da je Kalimah takode imao dobar uvid u Aristotelov spis *Historia animalium*, o čemu svedoči nekoliko fragmenata koji preuzimaju opise i frazeologiju osnovanu na delovima iz ovog Aristotelovog spisa o životinjama.⁵⁷

---

⁵⁴ D.L. ii, 111.

⁵⁵ S.E. *am* i, 309.

⁵⁶ J. Horowski (1967).

⁵⁷ Cf. Kathryn Gutzwiller (1992).

Pored toga, u Kalimahovim radovima⁵⁸ postoji nekoliko primera rasprava koje vode ptice, veoma nalik onoj u epigramu. Dodatno svedočanstvo o tome da su ptice predstavljale njegovu omiljenu temu možemo pronaći u navodu iz Sude o njegovom proznom delu o pticama – Περί ὀρνέως.

Kalimah takođe razvija sopstvenu sistematizaciju s obzirom na njihovu sposobnost pravljenja dobrih ili loših *predviđanja*. Tokom antike, vrane su obično bile predstavljene kao ptice koje je odlikovala velika sposobnost predviđanja, predskazujući loše⁵⁹ ili dobro⁶⁰ vreme, kišu, vetar, kao i druge stvari iz božanske sfere,⁶¹ odnosno sfere osuda.

Dalje, *Corvus corax*, kao i druge *corvidae*, bio je tokom antike simbol dugovečnosti, a u Egiptu je predstavljan u društvu božanstava i faraona. Takođe je bio oličenje *pričljivosti*, odnosno *brbljivosti*. U antici su ga učili da „govori“. Za takve ptice, toliko blisko povezane sa poznavanjem božanskih poslova iz sfere osuda, svakako da je pitanje nastajanja bilo daleko uzbudljivije od pitanja kretanja, kao što to možemo videti iz njihovog drugog postavljenog pitanja.

U jednom Kalimahovom fragmentu, pronalazimo da vrana predstavlja njegovu rodnu Kirenu, pošto je Apolon, Φοῖβος, osnivač Kirene uvek okružen njima.⁶² Zanimljivo je i to, da je Diodorov učitelj Apolonije, takođe rodom iz Kirene, nosio isti nadimak, Kron.⁶³

Vrane su obično predstavljene kao mudre ptice, najčešće u ulozi savetnika, kako je predstavljen i Momo. Tako u Aristofanovim *Pticama*, Eulepid i Pisteter odlaze kod vrane po savet. Na drugom mestu Aristofan, praveći parodiju na orfičku teogoniju,⁶⁴ iznosi vlastitu verziju ornitogonije, prema kojoj jajem boginje noći Nóξ, dakle Momove majke, nastaje ptičiji Olimp.

⁵⁸ Cf. Callimachus, *Hecale*, i, 2, 3; Kalimah na ovom mestu opisuje mit o tome kako su vrane proterane sa Akropolja (cf. E. Cahen (1948), p.191, i p.196, *fn.1 ad Hecale*, coll. 2 i fn.4 *ad ibid.* coll.3).

⁵⁹ Cf.: Arist. *Fr.*253; Thphr. *Sign.*16; Plu. 2.129.

⁶⁰ Arat. 1003, (*Gp.* 1.2.6).

⁶¹ Cf. *AP* 11.417; Luc. *epigr.* 43.

⁶² *Hymn. in Ap.*, 65-6.

⁶³ Döring, *Frs.* 96, 97, 98; D.L. ii 111; Strabo, xvii 3,22; Strabo, xiv 2, 21.

⁶⁴ *Ptice*, 639.

Kako su vrane, prema grčkoj mitologiji, bile i ptice koje simbolizuju samog Krona, obično su ga zastupale i nosile njegove znake.

Kalimah na jednom mestu⁶⁵ uparuje Kronovu pojavu sa pticama, govoreći da su se u vreme njegove vlasti (a i pre), ptice i morske spodobе, kao i četvoronožne životinje, mogle sporazumevati i govoriti na isti način kao i ona prometejska ilovača (*ὁ πηλὸς ὁ Προμηθεΐος*,⁶⁶ od koje su sačinjeni ljudi), a da ih je Zeus lišio njihovog jezika i predao ga ljudima.

Sve ove odlike dovode vrane u neku vrstu duhovnog srodstva sa Momom i njegovim sklonostima ka jezičkoj problematici. Ali vratimo se sada na njihovo pitanje, na koje i Momo ostaje nem: 'κοῖα συνηπτα'.

10. Šta sledi (posle/iz) čega?

Gotovo sve rekonstrukcije Diodorovog MA (nadahnute priorovskim stilom) već su bile date pre nego što se pojavilo Döringovo prvo potpuno izdanje megarskih fragmenata (Döring, 1972). Komentatori su ih većinom temeljili na navodima o MA koji potiču iz izveštaja Epikteta i Boecija. To je bio slučaj sa rekonstrukcijama Beckera (1960), Priora,⁶⁷ Schuhla (1960), Hintikke (1964), Reschera (1966), i kasnije Rescherove verzije rađene u saradnji sa Urquhartom (1971).

Neki podaci o ostalim aspektima Diodorovog učenja bili su, ili gotovo nepoznati, ili poznati tek delimično iz Zellera (1899/1923), Scholza (1931), Matesa (1953), Bocheńskog (1961), Knealeovih (1962/1984), ili čak preuzimani od Prantla (1855-1870), koji niti je imao razumevanja niti simpatije za megarsku i stoičku logiku, umanjujući njen značaj i svodeći je na erističku i neautonomnu filozofiju (svodeći, recimo, stoičku metodu logičkih transformacija na dečiji postupak, *läppische Weise*⁶⁸). Sledеći ove izvore, komentatori sasvim prirodno slede uvreženo mnjenje o tome da su pitanja kondicio-

⁶⁵ Call. *Iam. Frag.* 192.

⁶⁶ Call. *Fr* 87. *cf.* 133; *Ar. Av.* 686.

⁶⁷ A.N. Prior, Diodorian Modalities, *Philosophical Quarterly*, 1955 (5):203-213; A.N. Prior, Diodorus and Modal Logic: A Correction, *Philosophical Quarterly*, 1958 (8):226-230; A.N. Prior, *Past, Present and Future*, Clarendon Press, 1967, Oxford.

⁶⁸ Prantl, (1855) ss. 474-475.

nala i modanosti dve odvojene stvari, što svoje poreklo ima u Sekstovom obaveštenju o tome da su ova dva pitanja posebna.

Sekst navodi drugi deo Kalimahovog epigrama sa namerom da uvede distinkciju između gramatičke veštine i filozofije. On veruje da bi prvi deo epigrama trebalo da pripadne gramatičkoj veštini. Gramatičar (odnosno Kalimah, kako tvrdi u nastavku Sekst), nam govori o Diodorovu metodu formiranja osnovanih zaključaka. O tome da u ovom delu nema ničega neobičnog, Sekst nas uverava navodeći vlastiti utisak, da čak ni deca nemaju nedoumice sa njenim značenjem – καὶ μέχρι τούτου συνήσει τὸ παιδίους γνώριμον. Značenje prvog dela, prema Sekstu, sastoji se u pitanju „*Šta je valjan kondicional?*“ On nesugerije bilo kakvu dodatnu ulogu ili smisao termina συνήπται u samom pitanju. Značenje ovoga termina razume naprosto u smislu "slediti iz", ali ga u objašnjenju diskretno menja u termin sa svojstvima diodorovske fraze (često povezane i sa temporalnim konotacijama) koju podupire termin ἀκολουθεῖν.

Kalimah se posebno podsmeva aluzijom na Diodorovo poreklo, ističući to jonskom formom pitanja (κοῖα i κῶς). Ako je to jedina spona među redovima, onda ovo pitanje možemo razumeti kao nezavisno, što znači da prvo pitanje koje postavljaju vrane izražava samo tehničko stanovište o pojmu "sleda", ali bez temporalne težine u njemu, kao i bez spona sa Diodorovim odnosom između logičkog i uzročnog (tj. temporalnog) poretka.

Postoji i drugačija mogućnost interpretacije Diodorove koncepcije implikacije. Uvođenje mitskog sadržaja, koje strogo sugerije poslednja dva reda epigrama, čini se da nije slučajno. Zenon, Diodorov neposredan učenik, zajedno sa Hrizipom i ostalim stoicima, pokazuje značajno zanimanje za simboličku interpretaciju mitskih priča. Stoici su tradicionalno bili zaokupljeni mitskim temama, u kojima su pokušali da pronađu izvesne aspekte fizičkih pojava, te da kroz njih interpretiraju svojstva vlastitih filozofskih koncepcija. Ciceron, koji je veoma dobar izvor o ovim aspektima stoicizma, daje nam osnovna obaveštenja o božanskom Kronu i načinu na koji ga stoici predstavljaju. Stoici ga vide kao božanstvo koje je uključeno u ostvarivanje *promene* i „*protezanja*“ prostora i vremena. Ova priča služi

Ciceronu kao objašnjenje zašto Grci ovoga boga zovu *Kronos*, „zato što je isti kao *chronos*, odnosno vreme“.⁶⁹

Prvi deo epigrama, kao što to smo videli iz prethodnih pojašnjenja Kalimahovih metaforičnih redova, daje prostor za temporalno razumevanje preostalih redova, onih koje je naveo Sekst. Kao posledica prethodnog iščitavanja njihovih značenja, u prilici smo da shvatimo treći red kao temporalno oblikovan. To bi moglo da znači, da se značenje Diodorove implikacije, nasuprot opaski navedenih kod Seksta, može shvatiti – kao *pripremni, odnosno uvodni korak za red koji sledi*. Jer ako je prvi deo epigrama tek skica aleksandrijske atmosfere i mnjenja o Diodoru kao osobi, onda metafore obojene temporalnim konotacijama ne bi imale srodnu tačku sa prvim redom drugog dela epigrama, onim koji je naveo Sekst.

Edicija Döringa (1972) (kao i one koje se javljaju kasnije, Gianantonija (1983/1990), Longa i Sedleya (1987), i Hülsera (1987)), uveravaju nas da su Diodorovi valjani kondicionali morali biti formulisani kroz modalne, aletičke i temporalne aspekte, tj. da je valjani kondicional onaj u kojem „*niti je bilo, niti će biti moguće za antecedent da bude istinito a da konsekvant bude lažan*“.⁷⁰ Diodorova definicija valjanog kondicionala bila je konstruisana imajući u vidu moguće probleme definicije koju nalazimo kod Filona. Filonova definicija, koja odgovara današnjem shvatanju *materijalne implikacije*, delimično je preoblikovana sa svrhom da bude *univerzalno prihvatljiva*. Ali u kom smislu se može reći da je tako preoblikovana definicija univerzalnija? Uporedimo dostupne izvore ove dve definicije (imajući u vidu da u tekstu fraza „početak“ ukazuje na antecedent kondicionala, a „završetak“ na njegov konsekvant):

Döring, Fr. 142 = SE *am* viii 112:

hipotetička propozicija je *istinita*:

po Filonu

kada ne počinje sa onim što je istinito a završava onim što je lažno

po Diodoru

koje niti je dopuštalo niti će dopustiti da počne sa istinom a završi sa laži

⁶⁹ Cic. *de Nat. Deo*. ii 24,64, SVF ii 1091: “Κρόνος (enim dicitur), qui est idem χρόνος, id est spatium temporis;” Cf. SVF ii 1067 i LS p. 195.

⁷⁰ Döring, *Frs.* 141, 142.

istinita je kada počinje sa istinom a završava se istinom kao u slučaju – „*Ako je dan, svetlost je*”

opet je istinita, kada počinje sa onim što je neistinito a završava onim što je lažno, kao na primer – „*Ako zemlja leti, zemlja ima krila*“

ona koja počinje sa laži a završava sa onim što je istinito, kao – „*Ako zemlja leti, zemlja postoji.*”

jedino u ovom slučaju, ona je lažna,

kada počinje sa istinom a završava sa laži, kao što je to u propoziciji ove vrste – „*Ako je dan, noć je*”;

Döring, Fr. 141 = SE *ph* ii 110-112:

po Filonu

valjan hipotetički silogizam (τὸ ὑγιὲς συνημμένον) je

ono što ne počinje istinom a završava sa laži,

„*Ako je dan, vodim razgovor*”

je *valjan* „kada je stvarno dan i ja vodim razgovor;”

po Diodoru

što niti je *bilo* niti je (*sada*) u stanju da počne sa istinom a završi sa laži

čini se da je *lažno*, pošto ako je zaista dan a ja sam ostao da čutim, počće sa istinom a završice sa laži

„*Ako atomički elementi (ἀμεσῶν) stvari ne postoje, atomički elementi postoje,*”

čini se da je *istinito*, pošto *počinje* sa lažnom rečenicom „*Atomički elementi ne postoje*“, a *završice*, prema njemu, sa istinitom rečenicom „*Atomički elementi postoje.*“

Döring Fr.142; SE *am* viii, 115-117:

po Filonu

„*Ako je dan, vodim razgovor*”

kada je *sada* dan i ja vodim razgovor, jeste *istinito* pošto počinje sa

po Diodoru

jeste *lažno*, jer dopušta da počne sa rečenicom koja je, u jedno vreme,

istinitom rečenicom “Dan je” a završava sa istinitim “Vodim razgovor;”

istinito, a završava sa lažnom rečenicom “Vodim razgovor” *o n d a* kada sam završio razgovor;

isto tako dopušta da počne sa istinom a završi sa laži “Vodim razgovor” jer pre nego što sam počeo da vodim razgovor, ona počinje sa istinitim “Dan je” a završava sa lažnim “Vodim razgovor;”

“Ako je noć, vodim razgovor”

kada je dan i ja ćutim, *takođe jeste istinito* jer počinje sa onim što je lažno a završava sa onim što je lažno;

ovo je *lažno*, jer dopušta da počinje sa istinom a završava sa laži, nakon što je pala noć, i kada, opet, ne vodim razgovor, već ćutim.

“Ako je noć, dan je,”

kada je dan, *jeste istinito* zato što počinje sa lažnim “Noć je” i završava sa istinitim “Dan je”.

je *lažno* jer, kada počne noć, dopušta početak, sa istinitim “Noć je”, a završava sa laži “Dan je”.

Čini se da je Diodor imao sopstveni kriterijum onoga što nazivamo *dobro obrazovanom* (*well formed*) propozicijom, odnosno iskazom. To je takva „forma reči“ koja može biti istinita u jedno vreme, ali ne i u neko drugo vreme. Evidentno je da je imao na umu nedostatke Filonovih uslova za osnovan kondicional. Prema Filonovoj definiciji, takva „forma reči“, koja je bila uobičajena kao primer u raspravama o kondicionalima, kao što je „*ako je dan, vodim razgovor*“, mogla je ubedljivo zadovoljiti Filonove uslove u jednom vremenu, ali ne i u drugom. Kada Diodor kaže da osnovan kondicional „*niti jeste niti može početi sa istinom a završiti sa neistinom*“, svakako ima u vidu takvu vrstu *univerzalnosti* prema kojoj osnovan kondicional mora da zadovolji uslove koji će biti vrednovani *u bilo koje vreme* – prošlo, sadašnje i buduće. On izbegava da definiše kondicional ukazivanjem isključivo na nužnost, međutim, zahteva ispunjenje dodatnih uslova koji moraju biti ispunjeni. Moguće da je uvideo kako se kondicionali koji ukazuju na različita vremena tiču veze istinitosti stavova i njihovih modalnih aspekata, te da moraju da imaju i zajedničko polazište u proceni njihove osnovanosti. Tako, sa Diodorovog stanovišta, Filonovi uslovi moraju biti dopunjeni s obzirom na procenu valjanosti i važenje propozicija u različitim vremenima.

Jedan od načina tumačenja Diodorove namere sastoji se u pokušaju, da njegov pokušaj bude sagledan u *dijalektičkom* kontekstu njegove javne delatnosti. Prema ovom tumačenju, ono što je ovom definicijom mogao imati

u vidu, nije ništa drugo do restriktivan dijalektički trik pogodan za pučko nadmudrivanje na trgovima. Tako bi izbor definicije valjanog kondicionala trebalo da bude *univerzalan* u smislu koji je prihvatljiv i od strane zagovornika stanovišta o modalnosti različite od njegovog. Najverovatnije da je jedan od načina izbegavanja paradoksa (kojima je sam i bio autor) bio da se ukaže na *referencijalni obrt* u argumentima. Odnosno, da se utvrdi kada su deskripcije zavodljivi ukazatelji referencije – kada je referent *propozicija*, a kada *stanje stvari*. Ako je modalnost koja je uvedena u raspravu logičke prirode, formula navodi na striktnu implikaciju, ako je u pitanju empirijski kontekst, onda ona pruža odgovarajuću empirijsku bazu implikacije.

Ovo može biti samo jedan aspekt njegove namere. U njegovim "*gramatičkim*" fragmenatima⁷¹ možemo naći osnove za mišljenje da njegova strategija nije bila isključivo sofistička. Ovde nalazimo delimičnu dopunu njegovog mogućeg stanovišta o načinu obrazovanja i tumačenja kondicionalnog "iskaza". Ona podseća na današnju teoriju govornih akata. Prema Diodoru, nijedna reč nije dvosmislena – '*nullum verbum est ambiguum*,' – odnosno,

"niko ne govori ili misli dvoznačno ... kada si razumeo nešto drugo nego ono što sam imao na umu, trebalo bi držati da sam rekao p n e j a s n o , nego dvosmisleno".⁷²

Drugim rečima, Diodor vidi da je nejasnost i netransparentnost značenja posledica neprecizno određene referencije obuhvaćene iskazom. Forma reči kao što je "*Ako je dan, razgovaram*" bila bi u tom smislu *nejasna*. Da bi bila jasna, odnosno smislena, mora biti dodatno specifikovana. Da bi iskaz bio potpun i opremljen predikatom nužnosti, s obzirom na njegovu referenciju, odnosno na ono na šta ukazuje, on mora biti: ili datiran, ili vezan za moment izricanja. Da bismo izvršili proceduru njegovog vrednovanja, moramo imati u vidu, i suočiti se sa mogućim izvorom nejasnosti u takvoj vrsti kondicionala, ili pak moramo razotkriti šta leži u pozadini namere onoga koji takav kondicional izriče.

Sledeći razlog za verovanje da je Kalimahov treći red epigrama upućen sa aluzijom namerenom da ocrta ne puki logički aspekt stvari, već Diodorovu koncepciju uzročnosti i vremenskog poretka, možemo naći u Ciceronovoj

⁷¹ Döring, frs. 111-115.

⁷² Diodorus fr.7 Giannantoni (deo); Döring fr.111; LS 37N; SVF ii 152. Cf. Gell. *Noctes Atticae*, xi 12, 1-3, ed Marchall (1969)

oceni spora Diodora i Hrizipa o pitanju prirode valjanog kondicionala. Ciceron kaže:⁷³

(12) Recimo, neka su astrološka zapažanja ovakva: "Ako je *neko*⁷⁴ – na primer – "rođen sa [heličkim] rastom Sirijusa, *taj* neće umreti u moru."⁷⁵ Budi oprezan, Hrizipe, kako ne bi popustio u onom što si podstakao, a u čemu ti, sa Diodorom,⁷⁶ silnim dijalektičarem, vodiš veliki boj. Jer ako je istinita ova *veza*:⁷⁷ "Ako je neko rođen sa izlaskom Siriusa, neće umreti u moru," onda je istinito i "Ako je Fabije rođen sa izlaskom Siriusa, Fabije će umreti u moru." Ove su [veze] u međusobnom sporu.⁷⁸ Naime, (da je) Fabije (je) rođen sa

⁷³ Cicero, *De fato*, 6,12-13 = FDS 960, 473, 1005 (= SVF i 489, ii 954, ii 957, ii 1003, ii 1005); LS38E.

⁷⁴ Uvodenjem kondicionalne fraze „*si quis* ...“ Ciceron prevodi grčku frazu „*εἴ τις* ...“ koja ovde zapravo izražava smisao stoičkog pravila: NEKO (tj. *bilo ko*, *ko god*, u *arbitrarnom smislu*) → TAJ (*baš taj*, *određeni*), odnosno prelaz od *neodređene* ka *određenoj* pokaznoj zamenici, koji dosledno korespondira sa savremenim načelom egzemplifikacije.

⁷⁵ Ovakav primer Ciceron koristi i u *Div.* ii, 14, imajući u vidu M. Marcelija: „Tako, kada bi neko pre mnogo godina predskazao, da će Marko Marcelije, *taj* koji je triput bio konzul, poginuti pri brodolomu, da li bi zaista predviđao iz božanskog providenja (*divinasset profecto*), ili to ne bi mogao znati iz nikakvog umeća niti razboritosti. Onda je *divinacija predosećanje* onih stvari koje su u vlasti pukoga sticaja (*fortuna*).

⁷⁶ Ciceronov interes za Diodora vidi se iz pisma upućenog Varonu juna 46. g. iz Tuskula (ili Kuma) [Cicero, *ad fam.* ix 4 = SVF ii 284]: „*Znaj da sudim* o mogućem – prema Diodoru (Peri dunatōn *me scito kata Diodōron krinein*). *Jer ako ćeš doći, onda znaj, da ćeš nužno doći; ako pak nećeš, nemoguće je da ćeš doći. Gledaj, koje stanovište ti se više dopada, da li Hrizipovo, ili ovo, koje naš Diodot* (Ciceronov stoički učitelj) *nije mogao podneti. Ali o ovim stvarima ćemo govoriti, kada budemo imali više vremena. I to je*, prema Hrizipu, moguće.”

⁷⁷ Hrizip smatra da egzemplifikacija astroloških načela mora biti izražena preko konjunkcije i negiranog konsekventa, zbog čega kondicional stoici razumeju pre kao *vezu*, ili *povezanost* među događajima (*συνάφτησις*).

Stoici dele iskaze na *definitivne* (*potpune, kompletne ili savršene*, λεκτὰ ἀπὸτελεῖ, SVF ii 186-192), *posredne* (*neodređene*) i *indefinitivne* (*nepotpune*, λεκτὰ ἑλλιπῆ, SVF ii 181-5)(DL vii 70 = SVF ii 204 = LS 34K; cf. SE *adv. math.* viii 98-8, 100 = SVF ii 205 = LS 34H, I, kao i vol. i p.205 n.1). *Neodređeni* su oni koje imaju neodređeni subjekat, kao što je to ovde *neko* (*bilo ko*); *određeni* ili neposredni, su oni sa pokaznom zamenicom kao subjektom, kao što je to "*ovaj čovek*"; *posredni* bi bili oni iskazi koji sadrže vlastito ime, kao što je to ovde "*Fabije*". *Neodređeni* je istinit samo ako je njemu odgovarajući *određeni* istinit SE *adv. math.* viii 98). Ovdje Ciceron doslovno prevodi stoički tehnički termin za kondicionalan iskaz – τὸ ὑπὸ τῆς συνημμένον.

⁷⁸ Odnosno, *kontradiktorne*. Sekst navodi četiri različita stanovišta o tome šta je neophodno da bi kondicional bio istinit. Treći, koji verovatno pripada Hrizipu, jeste, da je kondicional

izlaskom Sirijusa i da će Fabije (će) umreti u moru; a pošto se tvrdi kao izvesno za Fabija, da je rođen sa izlaskom Sirijusa,⁷⁹ ove su u sporu, da Fabije *jeste*,⁸⁰ i da će umreti u moru. Pa odatle ovakva konjunkcija vodi nespojivosti,

... ..

istinit ako je kontradikcija njegovog konsekventa *nekompatibilna* sa njegovim antecedentom. Ovde je *nekompatibilno* (kontradiktorno) "Fabije rođen sa Sirijusovim rastom" i "Fabije će umreti u moru," što znači da *ako* je prvo istinito, *onda* drugo *ne može* biti istinito, tj. $(p \rightarrow q) \equiv \neg(\neg q \wedge p)$. SE *ph* ii 110-113 (LS35B) = Döring, Fr. 141:

"(Ali ostavimo to po strani) uvideće se kako je valjani kondicional ($\tau\omicron$ ὑπὲς συνημμένον) akataleptički. Jer Filon kaže da je valjani kondicional onaj "*koji ima istinit početak a neistinit završetak*," kao na primer "*Ako je dan, ja razgovaram*" onda kada je dan i kada stvarno razgovaram. Dok Diodor, kaže, da je to onaj, "*koji niti je mogao niti može imati istinit početak, a neistinit završetak*." (Tako da) prema njemu, spomenuti se kondicional čini lažnim, pošto, ako je stvarno dan, a ja ostanem nem, početak je istinit, a završetak neistinit [111] dok se kondicional "*Ako atomički elementi stvari ne postoje, atomički elementi stvari postoje*" čini istinit, pošto je početak "*atomički elementi stvari ne postoje*" neistinit, a završetak, "*atomički elementi stvari postoje*," prema njemu, istinit. A oni [ie. *stoici*] koji uvode *veze* (*povezanosti*, *συνάφτης*, *kondicional*), tvrde da je valjana veza kada god suprotnost ishoda protivreči njegovom povodu. Tako da, prema njima, pomenuti kondicional nije valjan, dok je istinit "*ako je dan, jeste dan*." [112] Ali oni [*Epikurejci*?] koji drže *sled* (ἔμφασις, "odraz", implikaciju) kriterijom, kažu da je istinit kondicional onaj čiji je ishod kao moguć uključen u povod. Prema njima "*Ako je dan, jeste dan*" i svaki *udvojeni* kondicional [ἄξιωμα] biće lažan, jer je nemoguće da nešto samo bude uključeno u sebe. [113] Dakle, presuditi u ovoj nesuglasici bi se činilo kao dokazati nemoguće."

⁷⁹ Ovaj problem Ciceron posebno razmatra u *div. ii*, xliii.90-99. Na prvi pogled, konstrukcija Ciceronove rečenice može izazvati zabunu jer, naizgled, nije jasno šta to zapravo njome želi na taj način da tvrdi? Smisao bi trebalo da je sledeći. Kada je Fabije već rođen, astrološki kontekst njegovog rođenja je već određen. Sama činjenica da on *postoji*, pošto je *postao* (*rođen*) *pod* određenim okolnostima, je nekompatibilna sa njegovim *nestajanjem* (*umiranjem*) u moru. Sharples navodi, da problem može predstavljati to što Ciceron uvodi činjenicu da Fabije postoji *sada*; to što je rođen *onda kada je rođen* izgleda da je dovoljno za argument. LS vol. ii p.235 kritikuje ovaj argument kao "namešten" kao i da uvodi ideju "esencijalista" koja se ne javlja nigde u antičkom mišljenju, pretpostavljajući da je suštinski deo Fabijeovog postojanja to da je rođen u određeno vreme. Međutim, već Posidoniju, pa dakle i samom Ciceronu su bili poznati i horoskopi čija priroda je bila drugačija i nije bila bazirana *na momentu rođenja* (nastajanja), iako je svakako, ova vrsta horoskopa o kojoj Ciceron govori, babilonskog porekla, bila dominantna i u izvesnom smislu najrazvijenija, što vidimo iz njegovih komentara o njihovoj starosti iz *de div.* koji bi trebali da su iznošeni u prilog njihove preciznosti.

⁸⁰ To da Fabije *jeste*, može da se protumači i u eliptičkom smislu, da *jeste rođen tokom izlaska Sirijusa*, ali isto tako da je reč o instancijaciji kondicionalnog iskaza i neophodnosti uvođenja

"I Fabije jeste, i umreće u moru," a što je predviđanje koje se neće moći ostvariti. Tako "Fabije će umreti u moru," je od takve vrste koja se neće ostvariti.⁸¹

Tako, sve što je rečeno da je lažno o budućnosti, to se neće moći ostvariti.

13. A ovo je,⁸² Hrizipe, ono što bi najmanje želeo, a baš je u tome tvoj veliki boj sa Diodorom. Jer on kaže da je *moгуće* samo ili ono što jeste ili ono što će biti; a, da ono što će biti, kaže, mora nužno biti; a ono što neće biti, da to nije moguće.⁸³ Ti kažeš da ono što neće biti jeste moguće, kao što je to da je moguće da će se ovaj dragulj slomiti, čak i kada to nikada neće biti; kao i da nije bilo nužno za Kipsela da će vladati Korintom,⁸⁴ iako je to objavilo Apolonovo proročište još pre hiljadu godina. A ako uznaješ ova božanska predskazanja, a u kojima ćeš imati izrečene buduće laži (tj. lažne propozicije o budućnosti), a koje će biti nemoguće (da se dese), kao što je to bilo rečeno za Afričkog⁸⁵ da neće osvojiti Kartaginu; (čak) i ako je istina rečena o budućnosti i to se tako zbilo, trebalo bi reći da je to nužno;⁸⁶ a što je sve u svemu Diodorovo

... ..

dotadne asumpcije o njegovom postojanju za istinitost kondicionala, koji, sam za sebe, bilo da Fabije *postoji* ili *nepostoji*, jeste istinit, ali iz same istinitosti kondicionalnog iskaza o *nepostojecem Fabiju*, ne možemo tvrditi da će se konsekvent zaista i *dogoditi*, što je u slučaju kada *Fabije postoji* izvesno da će to biti i slučaj. Sudeći prema gore navedenom izvodu iz SE (*ph* ii 110-113 = LS35B) kao i prethodnoj *fn.* termin je smerno upotrebljen da označi kako je ispunjen zahtev za *postojanjem antecedenta*, kako bi kondicional važio, što je sadržano u zahtevu Filonove definicije, tj. *striktno* implikacije, za razliku od Diodorove, koja je *logičkog* karaktera.

⁸¹ U smislu, "to se neće ostvariti na *pretpostavljen način*," jer se ima u vidu ekskluzivna disjunkcija primenjene modalne rečenice.

⁸² Misli se na poslednju rečenicu u kojoj je relevantan *modalni* i *vremenski* kontekst, koji brani "načelo plodnosti," tj. Diodorov stav koji se može sažeti u tvrdnji *načela plodnosti*, da – "nema mogućnosti koja neće biti realizovane."

⁸³ Ciceron se na ovu temu vraća u ix, 17. Prva premisa iz Diodorovog argumenta *Gospodar* ovde je eksplicitno navedena, dok je druga premisa implicitna.

⁸⁴ Proročanstvo o tome da će Kipsel vladati Korintom, pominje se kod Her. v 92e1.

⁸⁵ Misli se na Skipija Afričkog - *Mladjeg*.

⁸⁶ Ciceron – navodeći nekompatibilnost antecedenta kondicionala sa negacijom konsekventa formulisanog opšteg načela, kao što je to ovde slučaj – oseća da je neophodno da argument ima formu modalnog načela distribucije modalnosti $\square(p \rightarrow q) \rightarrow (\square p \rightarrow \square q)$, a ne da bude zasnovan na $(p \rightarrow q) \rightarrow (\square p \rightarrow \square q)$. (Cf. M. Mignucci, (1978) p.332). Ciceronova primedba u tom slučaju se zasniva na nužnosti antecedenta i nužnosti opšteg (ovde astrološkog) načela koji tek zajedno daju nužan konsekvent, a što izgleda kao da Hrizip nastoji da izbegne, kako bi izbegao necesitarianizam koji mu pripisuje Ciceronova primedba.

stanovište koje je tebi neprihvatljivo.⁸⁷

Iako Hrizip ne prihvata ovaj argument (koji je mogao biti dopuna, ili čak sastavni deo MA) kao ilustraciju univerzalno valjanog pravila, na osnovu pređašnjih razloga, možemo verovati da postoji izvesna i očita veza između Diodorovog učenja o kondicionalima i njihovoj istinitosti datoj preko modalnosti, pa samim tim i osnova za verovanje da je treći red dat ne samo sa logičkim namerama, već pruža osnovu da ga čitamo i sa aluzijom na njegov "vremenski aspekt". Zanimljivo je spomenuti i mišljenje Sedleya,⁸⁸ koji kaže da teorija o fizičkoj uzročnosti i teorija o logičkoj posledičnosti nijedan filozof pre Karneada nije shvatao kao različitu stvar, a da su Epikur i Hrizip dali eksplicitne razloge za razmatranje ova dva pitanja kao jedinstveno učenje. Zbog ovih razloga smatramo da je održiva tvrdnja da je treći red epigrama mogao biti tumačen kao dopunski ili uvodni deo četvrtog reda, te da u sebi sadrži i vremenski aspekt.

Hoće li vrane nastajati – od sada ili odavde?

Prema Pfeifferovoj proceni, značenje poslednjeg reda je "*quomodo posthac erimus*".⁸⁹ Komentatori obično slede Sekstovu opasku o Kalimahovom epigramu da je pitanje trećeg reda po svojoj prirodi različito od onoga datog u četvrtom redu. Pošto je *treći red* upućen *gramatičarima*, *četvrti* ima poseban značaj za *filozofe*, koji su, prema njegovom vlastitom objašnjenju, sposobni da razumeju i odgonetnu njegov sadržaj i kontekst.

⁸⁷ Hrizipov odgovor na argument koji Ciceron formuliše jeste da astrološka načela koja tvrde povezanost dve pojave imaju pre oblik *materijalne* a ne *striktno* implikacije. Odnosno, Hrizip, zastupa negiranu konjunkciju antecedenta i negacije konsekventa $\neg(p \wedge \neg q)$ (cf. D. Sedley, (1982), i (1984); cf. Cic. *de fato*, 15ff. Ciceronov primedba na tom mestu (ibid, 15-16), poriče mogućnost formulisanja astroloških načela u kondicionalnoj formi kao *materijalnih* implikacija (cf. Sambursky (1956), pp.42-3). Ishod ne odstupa od onoga što Ciceron tvrdi, tj. da ako su astrološka načela *istinita*, onda su ona *nužna*, jedino što je neophodno da budu formulisana ne putem striktno implikacije, već kroz njen ekvivalent, preko negiranog konsekventa, kako povezanost astroloških događaja ne bi bila iskazana preko kondicionala (cf. M. Frede, (1980), p.248; LS vol ii, p.210).

⁸⁸ Sedley (1977), p. 108, n.35.

⁸⁹ *Ibid.* i, 35.

Sekstova je interpretacija zasnovana na tome što Diodoru pripisuje oblik argumenta koji bi trebalo da predstavlja ponavljanje elejskog argumenta *protiv mogućnosti kretanja*. Svodeći Diodorovu tvrdnju na stav da se ništa ne kreće, Sekst shvata drugo pitanje koje vrane postavljaju kao izraz straha koji je posledica sledećeg toka rasuđivanja:⁹⁰ *Nešto se kreće ili na mestu na kojem se nalazi, ili na mestu na kojem se ne nalazi. Ali nijedno od toga nije istinito. Znači – ništa se ne kreće.*

Nalazimo i srodnu formu argumenta primenjenu na živa bića.⁹¹ To što se ništa ne kreće povlači da ništa ne propada (τῶ δὲ μεδὲν κινεῖσθαι τὸ μεδὲν φθείρεσθαι ἀκολουθεῖ). Živa bića ne umiru u vremenu u kojem su živa, niti u vremenu u kojem nisu živa. Tako, mora biti slučaj da nikada ne umiru, a „*ako je ovo slučaj, mi uvek živimo i, prema njemu [Diodoru], mi ćemo biti i od sada nadalje* (εἴ δὲ τοῦτο, ἀεὶ ζῶντες κατ’ αὐτὸν καὶ ἀθῆς γενησόμεθα)“⁹². Tek poslednja fraza, *od sada nadalje*, korespondira sa onom iz epigrama.

Postoji izvesna evidencija da je Diodor imao i odgovarajući argument protiv mogućnosti propadanja. Sekst navodi primer koji treba da pokaže nemogućnost rušenja zida.⁹² Međutim, odgovor izložen u obliku kakav na ovome mestu nalazimo, deluje naprosto kao preuzet iz elejskog načina razmišljanja.

Sekst nam ne daje sasvim zadovoljavajuće tumačenje pitanje iz poslednjeg reda – ‘*κῶς ἀθῆι γενησόμεθα?*’ Neki su skloni da u pitanju vide sugestiju koja se odnosi na moguću Diodorovu tezu o postojanju cikličnog vremena. Ono bi onda moglo glasiti: *kakva će nas sudbina zadesiti u sledećem ciklusu?* Međutim, nema dodatnih elemenata u izvorima za potvrdu ove teze. Ni primeri koje Sekst pruža, ne upućuju na to. Upitna forma κῶς, po svemu sudeći, sugerise kako se u ovom kontekstu pitanje tiče pre *načina* na koji će se nešto dogoditi. Podjednako je teško odgonetnuti kontekst upotrebe termina ἀθῆι, kao i termina γενησόμεθα.

⁹⁰ Döring, Fr. 125 = SE *am* x 142-143.

⁹¹ Döring, Fr. 126 < SE *am* x 346-350.

⁹² S.E. *am* x 347, Döring, Fr.126: „ὄκ ἄρα φθείρεται τὸ τεχνίον.“

O eksplikaciji koja sledi Kalimahov epigram, Sedley se izjašnjava tako što kaže, kako ovde Sekst "pravi groznu zbrku"⁹³. Treba priznati da primeri koje Sekst navodi u ovom kontekstu ipak mogu biti instruktivni. *Prvo*, upućuje nas u eksplikaciji na to da je argument mogao imati i *temporalne* ukazatelje, sugerišući da, prema Diodoru, oba ova primera predstavljaju *jedinstveni* način formiranja argumenta i usmeravanja rasuđivanja. *Drugo*, njime je naglašen karakter Diodorove "ontologije" – argumenti su nedvosmisleno zasnovani na *atomističkoj* koncepciji prostora i vremena.

Sa druge strane, White smatra⁹⁴ da poslednji red čvrsto sugeriše *lokativnu* upotrebu termina αὐθι, dakle ne *temporalnu*, koji treba čitati kao sažeti oblik od αὐτόθι, upotrebljen kao priloška odredba za *mesto*. Prema ovoj interpretaciji, dosledno tumačenje pitanja koje postavljaju vrane bi bilo "kada ćemo doći do samog tog mesta (na koje ćemo preći kada smo jednom već pokrenuti)?" Međutim, ako je tako, teško je onda razumeti zašto Sekst u vlastitom tumačenju barata primerom, sa *temporalnom* "analogijom" argumenta protiv kretanja.

U prilog svojoj tvrdnji, zasnovanoj na nekoliko mesta sa lokativnim smislom ovoga termina datim u LSJ⁹⁵ – αὐθι (= αὐτόθι) = *na (samom) tom mestu, (baš) ovde, (baš) onde* – White smatra da je "lokativna upotreba αὐθι kod Kalimaha potvrđena stihom iz *Hecale*".⁹⁶ Ova tvrdnja je u najmanju ruku problematična, zbog toga što previda da baš kod Kalimaha možemo ovaj termin pronaći i u upotrebi sa *temporalnim* smislom, kao što je to u himni posvećenoj Artemidi.⁹⁷ Moguće da je i sam Kalimah smerno ostao neodređen kako bi doslednije predstavio Diodora u erističkom raspoloženju, kojim želi da ga predstavi. Sekstovo čitanje ovoga reda moglo bi da ide tome u prilog.

⁹³ Cf. Sedley (1977), p. 108, n. 35.

⁹⁴ White (1986).

⁹⁵ H.G. Liddell, - R. Scott, - H.S. Johnson, - R. McKenzie, *Greek-English Lexicon -New Edition*, Clarendon Press, 1968, Oxford.

⁹⁶ Pfeiffer fr 260, 9-10: „ὁ μὲν φάτο, τοὶ δ' αἰῶντες πάντες ἡ παιήων ἀνέκκλαγον, αὐθι δὲ μίμνον“.

⁹⁷ Pfeiffer, Call. *Artem*, 240-242: „αὐτὰ δ', Οὔπι ανασσα, περὶ πρύλιν αρχήσαντο, πρῶτα μὲν ἐν σακέεσσιν ἐνόπλιον, αὐθι δὲ κύκλω στησάμεναι ἠορὸν εὐρύν.“ Cf. Call. *Dion*. 241.

Prethodno naveden argument, koji je nalik elejskom, Sekst ponavlja u ovom obliku na nekoliko mesta. Ali spominje i druge oblike Diodorovog argumenta protiv kretanja.⁹⁸ Navođenje ovih argumenata je svedočanstvo da je smisao argumenta mogao biti znatno različit od puke imitacije elejskog. On kaže:⁹⁹

“Sledeće teško upozorenje koje se tiče nepostojanja kretanja, izneo je Diodor Kron, a preko nje pokazao da je, mada se *ništa ne kreće* (κινεῖται), bezmalo je *bilo pokrenuto* (ili, bilo pokrenuto κενήνεται). To, da se ništa ne kreće, posledica je nedeljivih čestica (καὶ μὴ κινεῖσθαι μὲν, τοῦτο ἀκόλουθὸν ἐστὶ ταῖς κατ’ αὐτὸν τῶν ἀμερῶν ὑποθέσεις): jer je za nedeljivo telo neophodno da bude sadržano na nedeljivom mestu, te, prema tome, ono se ne kreće na mestu na kojem je (jer ispunjava to mesto, već je neophodno da stvar koja se kreće ima veći prostor unutar kojeg će se kretati). Niti se kreće na mestu na kojem nije; jer još nije na tom mestu, da bi se kretala. Odatle sledi da se ništa ne kreće. Ali, razumno je saglasiti se, da je *bilo pokrenuto* (ὥστε οὐδὲ κινεῖται. κενήνεται δὲ κατὰ λόγον). Jer ono što je prethodno bilo opaženo da je na onom mestu, sada je opaženo na drugom mestu.”

I pored toga što navedeno mesto ponavlja elejski oblik argumenta, nekoliko redova kasnije, Sekst navodi par primera koji bi trebao da objasne stvarnu prirodu Diodorove motivacije za uvođenje substitucije iskaza u sadašnjem vremenu iskazima u prošlom. Posebno zanimljiv je onaj sa loptom koja se okrećući spušta nadole sa vrha strehe prema njenoj donjoj ivici:¹⁰⁰

“Neka je lopta bačena preko okomite strehe. Tada, u vreme tokom bacanja (οὐκοῦν ἐν μεταξὺ τῆς βολῆς χρόνῳ), iskaz u sadašnjem vremenu (τὸ παρατατικὸν ἀξίωμα): *Lopta upravo dotiče* (ἄπτεται) *strehu*, nije istinit; jer je ona još na putu. Ali kada dotakne krov, iskaz u prošlom vremenu (τὸ συντελεστικόν), *Lopta je dotakla* (ἤψατο) *strehu*, postaje istinit; prema tome, za iskaz u prošlom vremenu je moguće da je tačan kada je iskaz u sadašnjem netačan, i prema tome, moguće je da se stvar ne kreće (u sadašnjem vremenu), ali se pokretala (u prošlom vremenu)(κεκινήσθαι).

Primer se podudara sa argumentom protiv kretanja, ali je ovde proširen na pitanje istinitosti iskaza koji opisuje momenat dodirivanja ivice strehe. Izno-

⁹⁸ Cf. S.E. *am* x 109-115; Döring, fr. 126 < SE *am* x 346-350.

⁹⁹ Döring, Fr. 123 = S.E. *am* x 85-86.

¹⁰⁰ Döring, Fr. 123 = S.E. *am* x 100-101.

seći ova dva primera, Sekst nam daje osnovu za neophodna pojašnjenja vrste argumentacije kojoj je Diodor najverovatnije bio sklon, kao i njegovog stanovišta o prirodi kretanja. 1) Čak i da se ništa ne kreće [*sada*(?)], ipak je bilo pokrenuto, odnosno, kretalo se; 2) što je posledica teorije o nedeljivosti [prostornih, ili – i prostornih i vremenskih(?)] čestica.

Ova dva aspekta tumačenja poslednjeg reda epigrama pružaju pouzdanu osnovu za tvrdnju da se Diodorova argumentacija značajno razlikovala od argumentacije Zenona iz Eleje. U skladu sa tim koji pristup ovom problemu da izaberemo, dobićemo i različit ishod tumačenja brige koju pokazuju vrane. *Jedan* aspekt se sastoji u Diodorovoj *interpretaciji prostora i vremena*, dok je *drugi* povezan sa Diodorovom koncepcijom neophodnih *gramatičkih preskripcija* kojih se treba pridržavati kako bi se izbegli paradoksi ove vrste.

Zanimljivo tumačenje prvog od ovih aspekata dato je kod Whitea (1986) i ima svoje uporište u antagonizmu između Diodorove i Aristotelove koncepcije vremena. *M i n i m a* (ἀμειψή) – diodorovske nedeljive čestice – mogle bi pre biti prostorni i vremenski intervali, nego tačke i momenti. Diodor se mogao opredeliti za ovakvo tumačenje kako bi izbegao moguće posledice koje mogu proizaći iz Aristotelovo pojma sadašnjeg trenutka – tj. "*sada*" (τὸ τῶν). White smatra, da je u tom smislu za Diodora "*intuitivno govoriti o prostoru i vremenu sastavljenom* (συγκείμενα) *od ovakvih atoma.*"

Mogući su i drugi razlozi zbog kojih Diodor izbegava da koristi formulacije u sadašnjem vremenu, kao što su npr. "*nešto se (sada) kreće*", pogotovo onda kada su za opise radnji koriste glagoli "*kretati (se)*", "*umreti*" ili "*nastati*" ili "*propasti*". Verovatno je u takvim frazama video uzrok zbog kojeg dolazi do pojava *nejasnosti*, a koje je mogao pripisivati nedostacima Aristotelovog stanovišta.

Upoređujući prethodno navedene izvore o Diodoru, koji nas navode na pripisivanja atomističkih stavova, sa svedočanstvima koji pripadaju njegovom "*gramatičkom korpusu*" objedinjenom kod Döringa (frs. 111-115), i uzimajući u obzir skup njegovih gramatičkih *preskripcija*, koje bi trebalo da važe za smislenu upotrebu nekih fraza, dobijamo drugačiju sliku o načinu na koji je formirao argumente. Fraze koje su izvor *ambigvitet*a treba da budu zabranjene ili zaodnute u drugu, adekvatniju formu. Čini se da je i ovde to slučaj, jer iako ne negira postojanje kretanje (jer nešto je moglo biti "pokre-

nuto"), strogo sugeriše način na koji opis ovakvog slučaja treba da bude oblikovan kako bi se izbegle *nejasne* posledice.

Pošto nema kretanja u momentu referencije, odnosno, u momentu ukazivanja samo na jednu (kurentnu) tačku, Diodor je *propisao* frazu koja treba da predstavlja rešenje za opis atomičkog ("kinematografskog" ili "kvantnog") kretanja. Pitanje koje vrane postavljaju zbog toga zvuči čudno, jer treba da prati propise „kinematografskog“ vremena. Diodorov odgovor, koji se može pretpostaviti na osnovu argumenta sa loptom, trebalo bi zbog toga da velikim bude utešan za uznemirene vrane. Njihovo nastajanje (postojanje, propadanje i kretanje) treba samo da bude obuhvaćeno odgovarajućom propisanom gramatičkom formulacijom.

12. *Perspektive M.A.*

I posle gotovo pola veka ne postoji rešenje MA koje bi bilo zadovoljavajuće ne samo sa logičke tačke gledišta, već i takvo koje bi zadovoljilo istorijske zahteve rekonstrukcije ovoga argumenta. Po svoj prilici, za to postoje dva ključna razloga – jedan je *praktičan*, ili, bolje reći, tehnički, dok je drugi po svojoj prirodi *principijelan*.

Praktični razlozi leže u vrlo bliskoj vezi između teorija istorijske rekonstrukcije i kurentnih naučnih teorija. Nizak nivo razvijenosti neophodnih, metodološki dobro zasnovanih teorija rekonstrukcije, obrazuju okolnosti u kojima se često poseže za neopravdanom slobodom u tumačenju onih minulih teorija koje su rekonstruisane na osnovu podataka koji su nam o njima dostupni. Savremene naučne teorije trebalo bi da ili dopunjuju ili preuzimaju funkciju i ulogu u istorijskog rekonstrukciji. Savremeno iščitavanje antičkih teorija bez posredništva odgovarajuće teorije istorijske rekonstrukcije i njenih metoda, vode možda zanimljivim ali istorijski nerelevantnim i "slobodnim", "istorijski neobavezujućim" interpretacijama. Bez pitanja autentičnosti središnjeg subjekta, ove rekonstrukcije mogu dati rezultate koji mogu poslužiti kao ilustracije savremenih teorija, ali koji su lišeni njihovog značaja za istoriju nauke.

Snaga metoda u ovim kritikovanim pokušajima rekonstrukcije istorijskih događaja u nauci završavaju se najčešće u sporadičnim pokušajima izolacije pojedinačnih ili, u istorijskom smislu, lokalnih događaja. Ove teorije ne interpretiraju istorijske događaje, već istorijski događaji interpretiraju teze

ovih teorija. To znači da savremene naučne teorije nisu zainteresovane za *jezgro*, kao ni za *periferiju* istorijskog događaja. Niti to mogu, niti to treba da bude slučaj, pošto one prepoznaju sopstvenu svrhu u vlastitom razvoju i osvetljavanju *trenutnih* slepih ulica, tj. u izazovima povezanim sa problemima koji imaju neposredan značaj iz perspektive savremene nauke. To ne znači da takvi pokušaji ne bi mogli biti od pomoći u nekom pogledu, već samo znači da oni ne pružaju istorijski relevantne odgovore.

Drugi problem je *principijelan*. Jedan njegov primer možemo pronaći u savremenim raspravama na temu domena i ekspresivne snage vremenskih logika. Vremenske logike su same po sebi zanimljive za proučavanje, ali njihova ekspresivna snaga za sada čini se da nije dovoljno bogata u odnosu na prirodan jezik, da bi obuhvatila sva moguća tumačenja argumenata kakav je MA, i da bi to učinila koherentno i sa jedinstvenim tumačenjem njegovog značenja.

Na primer, u Needhamovoj disertaciji (1975), kao i u radovima Masseyja (1969), delom radovima Gabbaya iz osamdesetih godina, možemo pronaći alternativne pristupe vremenskoj logici koja ima *ne-priorovsku* motivaciju. Needham teži da pokaže, pomoću primera uzetih iz prirodnog jezika, da su logike Priora, Kampa i Vlaha neadekvatne za opis svih fenomena gramatičkog vremena, koje bismo mogli da pronađemo u primeru MA, kada se on sagledava iz perspektive računa prvog reda.

Po našem mišljenju, oba ova polazišta treba da budu krajnje jasna ako želimo da nađemo rešenje za formalizaciju MA. Treba pronaći zasnovano polazište za određenje problema koji je pred nama, tj. koji problem zaista rešavamo, i prema tome, šta je kontekstualno okruženje u okviru njegovih "*hronoloških strata*".

Sa jedne strane, rešenje se čini nemogućim bez adekvatne *teorije istorijske rekonstrukcije*. Neki od skica takve teorije, rađenih Lakatosevom stilu, možemo pronaći u istorijskim rekonstrukcijama matematičkih teorija. Na žalost, treba priznati i to, da se ne radi o razvijenim metodama, već pre o instruktivnim ilustracijama.

Ono što na kraju preostaje, jeste da se odlučimo za principijelnu relevantnost – koju stranu, ili aspekt da izaberemo u savremenim raspravama. Od toga će zavisiati koja ćemo sredstva i strategiju izabrati u obrazovanju odgovora.

Sve dok se ne možemo razložno i definitivno odlučiti za polazište u ovim pitanjima, možemo se, ili ne, saglasiti sa Momom, da je Diodor mudar čovek. Ali treba na kraju naglasiti, da pravi razlozi za ovakvu tvrdnju, sve do danas, nisu sasvim razgovetni i jasni, pa tako i MA ostaje i nadalje otvoren i slobodan za različite pristupe.

Analogni protiv anomalista¹

Omiljena pitanja teoretičara koji se bave jezikom – *da li i na koji način nastanak jezika predodređuje njegovu prirodu* – tokom druge polovine dva-desetog veka zauzimala su dosta mesta u filozofskim diskusijama, a retko da je neko zvučnije ime, koje se bavilo problemima jezika i značenja, ostalo uzdržano u pokušaju da pruži odgovor na njih. Naravno, ova pitanja su stara, a tradicionalna razmimoilaženja u odgovorima srodnih disciplina (tada još u povoju) su čvrsto bila razvrstavana u dve struje – sa jedne strane stajali su *anomalisti*, a sa druge *analogisti*.

O takvom stanju svedoče brojni dostupni izvori, mada ni danas ne možemo bez ograničenja i sa izvesnošću reći, u čemu je bila središnja tačka konflikta između ove dve koncepcije "drevnih gramatičara".

Jedan od razloga za oklevanje u pružanju odgovora na pitanje o tome kakav je bio tok kojim se razvijala njihova diskusija, tiče se dostupne *faktografije* – odnosno, podataka o stanovištima u sporu. Ovi podaci ne samo da su brojčano skromni, već i oni do kojih možemo doći daju tek naznake o sporu, nažalost, većinom nikada deklarativne ili nedvosmislene.

Drugi razlog odnosi se na celu vrstu pitanja metodološke prirode, koja se tiču problema rekonstrukcije drevnih stanovišta. U našem slučaju radi se o temama koje su svoj puni život imale pre više od 2000 godina, o kojima je većina podataka do nas doprla kroz složeno posredništvo druge ili dalje ruke, često preko osoba suprotnih stanovišta, škola i ukusa. Stoga se razmatranje fizionomije ovih stanovišta jedino može zasnivati na analogijama i ekstrapolacijama, koje često niču uzajamnim preplitanjem preostalih tačaka njihovih koncepcija, preuzetih iz šire periferije problema o kom trenutno postavljamo naša pitanja.

Još donedavno je preovlađivao utisak da debata između analogista i anomalista zapravo nikada nije ni bila stvarno vođena, te da je reč o zavodljivoj istorijskoj fikciji koja potiče iz nedoslednog čitanja Varonovih (prvi vek pre n.e.) redova i njegove dileme – da li gramatika treba da bude *regulisana pravilima* (i teorijom), ili zasnovana na *opservacijama stvarne upo-*

---

¹ Ovaj rad je rađen u okviru projekta *Semantička analiza prirodnog jezika* VEGA MŠ Slovačke Republike 1/7221/20, i prvi put je objavljen (ed.) Pavel Cmorej, *Denotácia, referenca a význam*, Organon F (*Supplement*), Bratislava, 2000.

trebe jezika. Ovakav utisak je dodatno bio pojačan Fehlingovom studijom o ovom problemu.²

Najznačajnije svedočanstvo koje o ovom sporu imamo ipak dolazi od Varonovog prikaza problema.³ Stoik Krates⁴ (*nobilis grammaticus*), je onde predstavljen kao zagovornik anomalista,⁵ koji zajedno sa svojim sledbenicima iz Pergama, protivreči aleksandrijskom bibliotekaru – inače učeniku čuvenog Aristofana iz Bizancije⁶ – "analolisti" Aristarhu sa Samotrake⁷. Krates se na ovom mestu poziva na Hrizipovu tvrdnju⁸ o tome kako je jezik anomalijski:

² Cf. D. Fehling, "Varro und die grammatische Lehre von der Analogie und der Flexion", *Glotta*, 35:214-70; 48-100, 1956-7. Fehling, navodi različite dostupne evidencije pojma analogije (1956, 236 ff).

³ Varro, *de ling. lat.* ix, 1= FDS 640 > SVF ii 151: „*Insignis eorum est error qui malunt quae nesciunt docere quam discere quae ignorant: in quo fuit Crates, qui fretus Chrysippo, homine acutissimo qui reliquit περὶ ἀνομαλίας ἤτοι libri contra analogian atque Aristarchum est nixus, sed ita, ut scripta indicant eius, ut neutrius videatur pervidisse voluntatem, quod et Chrysippus de inaequalitate cum scribit sermonis, propositum habet ostendere similes res dissimilibus verbis et dissimiles similibus esse vocabulis notatas, id quod est ver[b]um, et [cum] Aristarchus, de aequalitate cum scribit eiusdem, verborum similitudinem qua[r]undam <in> inclinatione[s] sequi iubet, quoad patiatur consuetudo.*“

⁴ Prema Sudi [Krates-K2342]: Krates (2 vek pne), sin Timokratov, iz Mala, u Kilikiji. Stoički filozof. Prezivao se Homer, kao i Kritičar (Ὁμηρικός και Κριτικός) zbog svog zdušnog bavljenja gramatičkim i pesničkim raspravama (περὶ τοὺς γραμματικούς και ποιητικούς λόγους αὐτοῦ ἐπίστασιν). Bio je savremenik gramatičara Aristarha u vreme Ptolemaja Filometra. Bio je autor tekstualnog komentara epova Ilijada i Odiseja (9 knjiga), itd.

⁵ Cf. *Frs.* 65-70 Mette.

⁶ Aristofan iz Bizancije (cc. 257-180 p.n.e.) je bio učenik Kalimaha i Zenodota [Suda, *Aristophanes*-A3933], rukovodilac Aleksandrijske biblioteke oko godine 197. Bio je stručnjak za akcentuaciju i punktaciju, kao i autor studija iz istorije jezika. Na polju leksikografije, sačinio je spisak rethik i tudih reči i grčkih fraza, kao i posebne studije organizovane prema predmetu ili dijalektu. Spisak glagola je objavio u šest knjiga. Pored spisa o istoriji Tebe, Beotije, o atinskoj prostituciji i biologiji, napisao je spis o jezičkim anomalijama, kao odgovor na Hrizipovu knjigu o tom problemu, čime je zaista počela polemika između dve škole.

⁷ Aristarh (cc. 217-143 p.n.e.) je bio astronom i poslednji zabeleženi knjižničar Aleksandrijske biblioteke. Na ovo mesto dolazi godine 180., a biva udaljen usled dinastičkih sukoba među Ptolemajevićima. Njegova redakcija Ilijade i Odiseje, koja se zasnivala na detaljno urađenim analizama, sačuvana je (Izuzetnu studiju o Aristarhovim gramatičkim shvatanjima, tumačenju delova govora i analogiji predstavlja: Stephanos Matthaios, *Untersuchungen zur Grammatik Aristarchs: Texte und Interpretatione zur Wortartenlehre*. Hypomnemata 126. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1999.).

⁸ Prema nazivima sa Diogenovog spiska (tzv. *Dioklovog popisa*), znamo da je Hrizip morao ovoj temi posvetiti više knjiga (cf. DL vii 189-201), i pored toga što samo jedna neposredno

"zato što su srodne stvari nazvane različitim imenima, dok srodna imena ukazuju na sasvim različite stvari".

Kako na istom mestu navodi Varon, nasuprot Kratesu, Aristarh drži da slične reči moraju imati i slične nastavke u padežima, tako da, ako su dva glagola srodna, možemo očekivati da i u padežima imaju podjednake nastavke. Treba pomenuti i to, da ovome Aristarh dodaje i određeno ograničenje: ova pravila važe „u onoj meri u kojoj na to dozvoljava njihova upotreba.“ Time je, pre svega, imao na umu najverovatnije kriterijume koji prave razliku između *roda*, *padeža*, *nastavka*, *broja samoglasnika*, *akcenta* i *figure* (tj. da li je reč prosta ili složena).⁹ Ovi kriterijumi su se među analogistima vremenom umnožavali, kako bi se pojačala sredstva zahvatanja regularnosti u jeziku.

Kratesovo stanovište, predstavljalo je osnovu za tzv. *pergamsku gramatičku školu*. Ono nije bilo usamljeno, a tragove ove teme nalazimo još kod starijih sofista, kod Gorgije i Protagore.¹⁰ Dilema, o tome ko propisuje zakone, te kakav međusoban odnos grade *physis* i *nomos* – odnosno, šta je od prirode, a šta prema konvenciji – među sofistima nastavlja da se razmatra sa Antifonom i njegovom tvrdnjom o arbitrarnosti propisa i zakona, kao i njihovim neskladom sa prirodom,¹¹ zato što „izgovorena jedinstvena stvar nema i jedinstveno značenje“. ¹² Zbog toga se Antifon pušta u razmatranje odnosa između jezika i „njegovih predmeta“, kako bi mogao podučavati o tome kakav je ispravan postupak za „sačinjavanje novih imena“, ¹³ što predstavlja temu koja kod kasnijih stoika postaje omiljena.

Varon se trudi da nas uveri u svoje naizgled kompromisno stanovište. Po njemu, ne postoji nikakav konflikt među ovim filozofima, već se pre radi o nerazumevanju od strane Kratesa. Čak i kada bismo prihvatili Varonov

.....
 nosi naziv *Peri anomalias* (Varro, *De ling. lat. ix*, 1; FDS 640). Sekst, na primer, tvrdi (*am* i 199) da je analogija – upoređivanje različitih srodnih imena uzetih iz svakodnevnog jezika; *cf. ib.* 236, Sekstov navod problema vezan je za iskustvo Pindarijeve škole, ali navodi standardne teme koje su proučavane u okviru ove teme, *ibid.* 202ff.

⁹ Charis. p. 149.26 ff. Barwick.

¹⁰ SE *am* vii, 84. O popularnosti ove teme u Atini, svedoči i Ksenofon, *mem.* iii, 14.2 sq. „Sada se razgovor vodio o imenima i načinu kako ih ispravno upotrebljavati ...“

¹¹ *Cf. Oxyr. pap.* 1364. fr.1, *ib.* 1797 (Antiph. fr.44A-B DK ii, 353).

¹² Galen, *In Hipp. de med. off.* xviiiB., 656 K.

¹³ Galen, *Gloss. Hipp. proem.* v. 706 B, xx, 66,7 K.

motiv za ovo poslednje tvrđenje kao ispravan, to još ne bi značilo da spor zaista nije postojao.

Aristarhovo stanovište pre bi se reklo da potiče iz službenog iskustva jezičke politike u razdoblju sa početka helenizma. Ova politika je oličena ne samo u kulturnoj, već i službenoj motivaciji za standardizacijom jezika. U Aleksandriji – u Museju i Biblioteci¹⁴ – najvišim kulturnim ustanovama helenističkog sveta, sprovodi se jedna nova politika. Izučavaju se prirodne nauke, vrši se sistematizacija i standardizacija postojećih saznanja.

U okvirima ove politike protiče i redakcija Homerovih dela, odnosno njihova standardizacija na osnovu različitih rukopisa sakupljenih sa svih strana tadašnjeg helenističkog sveta. Veliki broj aleksandrijskih stručnjaka za jezička pitanja pod vođstvom Zenodota iz Efesa, kao i iz drugih struka, trudio se da odgonetne, šta je ono što je moglo *izvorno* da pripada Homeru. Vođeni predstavom da postoji dostižan ideal oličen u jednom ishodišnom, "idealnom" rukopisu, jedan od osnovnih kriterijuma se ispoljavao kroz trud da se eliminišu izrazi koji nisu u duhu grčkog jezika. Značenja problematičnih rečenica i fraza, reči i imena, bio je dekodiran pre svega rafiniranom etimološkom analizom. Tako su se i *barbarizam*, *helenizam*, *etimologija*, *solicizam*, između ostalih sredstava koje pominje Aristarh, oslanjali na tada već više od dva veka dugu tradiciju napora da se pruži odgovor o poreklu jezika. Kao konačan rezultat redakcije Homerovih dela, trebalo je pronaći, dosegnuti, *jedan* izvorni i autentični, *idealni* rukopis.

Analogistička koncepcija je imala uticaj i kada se radila aleksandrijska redakcija *Starog zakona*.¹⁵ Ovom koncepcijom odišu već prvi redovi, kako bi se odmah na početku eliminisali svi mogući nesporazumi. Ispravno značenje svake zapisane božije reči je samo jedno, a bog je taj tvorac i zakoniti čuvar ispravnosti (pridavanja i čuvanja značenja) reči. To znači da pravila jezika moraju proisticati iz jednog zakonitog izvora, koji će obezbediti kriterijum za raspoznavanje ispravnih imena od onih neispravnih. Značenje problematičnih rečenica i fraza, reči i imena, dekodirano je i ovde pre svega etimološkim

---

¹⁴ E. Müller-Graupa, *RE* 16, 797–281, 'Museion'; Wilamowitz, *Hell. Dicht.* 1. 160 ff.; G. Faider-Feytmans, *Hommages à Joseph Bidez et à Franz Cumont* (1949), 97 ff.; M. El-Abbadi, *Life and Fate of the Ancient Library of Alexandria*, 2nd ed. (1992).

¹⁵ Samo za prevod *Septuaginta*, na preporuku Demetrija (iz Falerona) Ptolemaj II je angažovao i ugostio 72 rabina [Dem Phal. *Epist.* 9-10; Aristeas, *Philoct.* 9-10, 47, 273].

analitičkim sredstvima. Otuda i sklonost prvih bibliotekara ka starini, i razmatranju i objašnjenju drevnih priča, pojmova, imena osoba, različitih drugih naziva za stvari ili toponima.

Putanja rekonstrukcije Homera vođena je iz uverenja da, ako je jezik univerzalno sredstvo sporazumevanja, onda njegova priroda mora biti da je proizašla i iz jedinstvenog polazišta. U suprotnom slučaju, reči gube značenja, a samim tim se gubi i mogućnost sporazumevanja među ljudima. Ispravna upotreba jezika u saobraćanju mora stoga biti regulisana uniformno i sveopšte. Što možda znači da i pravila jezika moraju nastajati iz, na zakonima založenog *jedinstvenog izvora*.

Stanovište da jezik ima jedinstven i zakonit izvor značenja, nadahnuto je tradicijom koja svoje finalne okvire dostiže kod Platona. Onde Sokrat poreklo jezika i značenja nalazi u jedinstvenoj osobi *zakonodavca* i *jezikotvorca (nomothetes)*,¹⁶ osobi koja sačinjava i određuje *ispravna značenja imena*, a ujedno i održava i potpomaže njihovo trajanje. Razmatranje na ovom mestu se nadovezuje na Sokratovog učitelja Prodika, poznavaoa dela njegovog zemljaka i drevnog pesnika Simonida. Sokrat ga je priznavao za stručnjaka u "*odgonetanju sinonima*".¹⁷ Ilustrativna anegdota, koja se takođe pominje, svedoči o tome da je Prodik za pedeset drahmi pružao poduku o semantičkim pitanjima, kao i o predmetu koji je za sofiste bio svakako omiljena tema – tj. o "*korektnosti imena*".¹⁸

Zanimljivo je i to, da četiri petine svojeg spisa *Kratil* Platon posvećuje Sokratovom bavljenju naizgled sporednom osobom u sporu – Hermogenu. Tek jedna petina, kao zaključni deo, preostaje za razgovor sa samim Kratilom. Reč se zapravo vodi i o nedoslednosti jezika. Primer može biti sledeći. Značenje imena *Sokrat* bio bi sam Sokrat. Kada je reč o Hermogenu (*Hermogenes*) – značenje ovoga imena ne ukazuje na samog Hermogena. Zato – u ovom slučaju značenje imena *Hermogen* je nešto drugo – bi Hermogen morao biti iz roda Hermovaca, iako sam Hermogen to nije.¹⁹ Drugim rečima,

¹⁶ Plat. *Crat.* 389d ff.

¹⁷ Plat. *Euthyd.* 277e.

¹⁸ Plat. *Crat.* 384b. Sokrat je čuo samo predavanje koje je koštalo drahmu. Aristotel pak tvrdi da su oni, koji su tu sumu platili, zadremali tokom predavanja (*Rhet.* 1415b12).

¹⁹ Plat. *Crat.* 383b.

Hermogenovo ime nije *istinito* – jer *ne oslovljava, ne imenuje na ispravan način*.

Hermogen se u dijalogu isprva protivi ovakvom tumačenju. Nije saglasan sa Sokratovim tvrđenjem i kritikuje Kratilovu definiciju *prirodne korektnosti imena*:

"Ne mogu da verujem da postoji neka drugačija korektnost imena, od one koja je nastala *iz dogovora i saglasnosti (συνθήκη και ὁμολογία)*",²⁰ ... "ili recimo ugovora"²¹ ... "zato što nijedno ime ne nastaje po prirodi za svaku pojedinačnu stvar, već prema *dogovoru i navici* onih koji su naviknuti da je tako nazivaju..."²²

Ova Platonova stanovišta mogla su imati presudan uticaj za formiranje stanovišta kasnijih akademičara. Sa druge strane, stoici se protive usvajanju sokratovskih razloga. Njihova osetljivost za jezičke anomalije svakako je mogla imati povod u tome što su kao stranci, većinom semitskog, dakle, nehelenskog porekla, jasnije uvidali brojne nedostatke u svakodnevnom korišćenju imena i naziva, fraza i izraza. Sekst Empirik, pored niza Hrizipovih primera, navodi i taj, da imena gradova kao što su Atina ili Teba (*Ἀθήναι, Θήβαι* i sl.), imaju oblik u množini i pored toga što se u oba slučaja radi o samo jednom gradu.²³ Opet, kao predstavnici klasične, helenizovane grčke tradicije i kulture, stoici su zastupali stanovište da mnogi filozofski problemi i paradoksi imaju povod u odstupanju od jezičkih standarda, dakle, u nedoslednoj upotrebi jezika. Kada ovih odstupanja ne bi bilo, kada bi jezik bio na dosledan način *upotrebljavan*, ne samo što bismo izbegli mogućnost paradoksa, već bi i svi ljudi morali govoriti istim, dakle jednim, naravno onim ispravnim, jezikom. Ali to nije slučaj, jer imajući u vidu da je priroda značenja reči u njihovoj upotrebi, i značenja reči su onda po prirodi različita, barem takvo svedočanstvo o Hrizipu nam dolazi od Gelijsa:

"Hrizip kaže da su sve reči su po prirodi dvoznačne, zato što ta ista reč ima dva ili više značenja".²⁴

²⁰ *Crat.* 384c10-d1.

²¹ *Ibid.* 383a6-7.

²² *Ibid.*

²³ SE, *am* i 154

²⁴ Döring fr.111; Gellius, *Noctes Atticae*, xi 12, 1-3, ed Marchall (1969): „*Chrysippus ait omne verbum ambiguum natura esse, quoniam ex eodem duo vel pura accipi possunt.*“;

Hzripov navodni rival po ovim pitanjima, Diodor, tvrdi da „*dvosmislenosti*“, ambigviteti, naprosto ne postoje:

“Diodor, koga su prozvali Kronom, pak tvrdi, da *nijedna reč nije dvoznačna*, te da izgovorenim rečima ne treba pridavati drugo značenje, nego što pod tim misli onaj koji govori. A kada vi razumete nešto drugo nego što ja imam na umu, pre se čini da govorim nejasno, nego dvoznačno.”²⁵

Iako se nadovezuje na Hermogenov konvencionalizam, Diodor u svom tvrdjenju ide još dalje od navedenog *ugovora, dogovora i saglasnosti*. Davanje imena, sam čin krštenja *sasvim* je arbitraran, proizvoljan. Po njemu, za razumevanje *značenja* imena bitno je, današnjim jezikom rečeno, zahvatanje intencionalnog akta govornika. Reči su sredstva ukazivanja, dok sama namera sa kojom se ukazivanje, odnosno imenovanje, vrši, nikada ne može biti dvosmislena. Da bi to ilustrovaao, svojim slugama je dao imena fraza i zamenica (*Dakle, Ovaj, Onaj*), dok je svojoj ćerci dao muško ime – *Teogonis*.²⁶ Diodorovi primeri sa slugama mogli su biti podstaknuti baš Platonovim tekstom, na šta upravo navodi poređenje ove dve koncepcije imenovanja kod Simplikija,²⁷ ili Stefana.²⁸ U *Kratilu* se radikalizuje Hermogenova tvrdnja, prema kojoj su imena korektna ne samo po osnovi čina krštenja, imenovanja, već i tokom njihove upotrebe, pa čak i ako je u njoj izvršena substitucija:

"kao kada zamenimo imena naših sluga, ova imena, kojima smo zamenili prethodna, nisu u manjoj meri korektna od prethodnih."²⁹

Orthoepia, diskusija na temu ispravnosti imena, imala je, u prvobitnom obliku svoj kontinuitet, pod snažnim stoičkim lingvističkim uticajem, sve do

.....

Diodorus fr.7 Giannantoni (part); LS 37N; SVF ii 152; FDS 636; cf. Varro, *de ling. lat.* ix. 1 = SVF ii 151 = FDS 640; cf. DL vii 187.

²⁵ Gell. *ibid.*; Döring fr.111: “*Diodorus autem, cui cognomen Crono fuit: 'nulum' inquit 'verbum est ambiguum, nec quisquam ambiguum dicit aut sentit, nec aliud dici videri debet, quam quod se dicere sentit is, qui dicit.*”

²⁶ Döring fr. 112; Ammonius, *in de interpre.* 38, 17-20 Busse, CAG iv 5 (1897); Diodorus fr.7. – Giannantoni (deo); LS 37O; Döring fr.111; Gellius, *Noctes Atticae*, xi 12, 1-3, ed Marchall (1969); Diodorus fr.7 Giannantoni (deo); LS 37N; SVF ii 152; FDS 636; cf. Varro, *de ling. lat.* ix. 1 = SVF ii 151 = FDS 640; cf. DL vii 187.

²⁷ Simplicius, *in cat.* 27, 15-24, ed. Kalbfleisch, CAG viii (1907) = Döring fr.113.

²⁸ Stephanus, *in de interpr.* 9, 20-4 Hayduck, CAG xviii 3 (1896) = Döring fr.114. Cf. poređenje ove dve koncepcije nalazimo i u *Anecd. Gr. Oxoniensia*, ed. Cramer (1835-37) iv 328, 25-32 = Döring fr.115.

²⁹ Plat. *Crat.* 384d3-5

Kvintilijana³⁰. On je razmatra zajedno sa *ortografijom*, ispravnom upotrebom (latinskog) jezika, kao i ostalim tradicionalnim gramatičkim pitanjima (koja se ne tiču stila ili retoričkih problema). Još od prvih stoika, ove gramatičke teme predstavljaju klasične probleme dijalektike, kao filozofske discipline.³¹

Pretpostavka da su sve reči vođene jedinstvenom prirodom, navodi na to da se značenje imena može razabrati ili rekonstruisati dobrim delom iz njihove etimologije, koja svedoči o genezi njihove upotrebe. Tako, na primer, prema Augustinu, reč *verbum*, je etimološki izvedena iz *vero boando* – *pravilno odzvanjanje*, odjekivanje.³² Etimološki možemo raščlaniti nejasne izraze na njihove delove. Ideja je čisto platonska.³³ Analiza vodi do određenih atomarnih formi jezika ili jezičkih osnovnih elemenata. Kao što se i pojam *Pegaz* sastoji iz dve ideje, *konja* i *krilatosti*, tako nam *ime* govori o poreklu ili istoriji svoje geneze, i navodi nas na njegov fonetski, dakle tonalni i čulni element. „Jezikotvorac“, kao i pesnik, mora početi, kao i u muzici, od osnovnih elemenata tonalne građe: od samoglasnika, suglasnika, itd.³⁴ Ime je prvobitno fonetički *mimesis* objekta imenovanja.³⁵ Ovaj platonistički motiv provejava i u stoičkoj tradiciji, s obzirom da i Galen govori da:

„(kao kod vatre) i elementi zvuka najprvo stvaraju glasovi, onda iz njih izrasta ime i glagol, ali i predlog, član i veznik, koje opet Hrizip naziva prvim elementima reči.“³⁶

Origen,³⁷ navodi kako je i Aristotel govorio (kao uostalom i Hermogen), da imena i njihova značenja nastaju dogovorom među ljudima, mada je samo

³⁰ Quint. i. 6. l; i.7.1.

³¹ O brojnim aspektima ove diskusije cf. G. Gaher, *Stoická sémantika a logika*, Stimul, Bratislava, 2000, poglavlja i-iii.

³² Aug. *de dial.* 6. Avgustinove tvrdnje oslanjaju se na navod iz Platonaovog *Kratila* (*Crat.* 389b-e) i teoriju o prirodnim elementima od kojih nastaju zvuci, odnosno reči.

³³ Ova ideja, koja i danas ima svoje zastupnike, umnogome podseća na pretpostavke na kojima počiva *teorija dubinske gramatike* Chomskog.

³⁴ Plat. *Crat.* 390d sq.

³⁵ Teorija mimetičkog porekla se do danas održala u lingvistici. Jedna od uticajnijih je bila, danas već rede pominjana Marrova tzv. "*radna teorija jezika*", inspirisana nekada ovde dosta uticajnom knjigom *Pitanja lenjinizma*.

³⁶ Gal. *de Hippocr. et Platonis placitis*, viii, 3 = SVF ii 148.

³⁷ Origenes, *Contra Celsum* i. 24 = SVF ii 146: "*O prirodni imena nastao je velik spor, odnosno da li su nastala tako što su ustanovili ljudi, kako se činilo Aristotelu, ili imaju prirodan izvor, kako misle stoici, jer su prvi zvuci imitacije stvari, prema kojima nastaju reči.*"

poreklo jezika prema Aristotelu, takođe mimetičko.³⁸ I za stoike su reči *prirodna* imitacija stvari i određena vrsta opisa (nešto za šta bismo danas mogli upotrebiti Russellov termin „*skraćeni opis*“).³⁹ Po stoicima, navode-nim kao predstavnicima anomalijskog pristupa teoriji značenja, imena takođe označavaju *prirodnim putem*. Kod dogovora o imenima, stoici kompromisno tvrde da smo takođe pri dogovorima sami vođeni prirodom, koja prožima našu volju i za njom se prikriva.⁴⁰ I kod njih se za ispravnost imena takođe staraju bogovi, iza čijih se likova metaforički skrivaju svojstva, kao i relacije koje postoje među svojstvima prirode. I ovde u pozadini procesa sinhroniza-cije jezičkih standarda zapravo stoji jedan zakonodavac.⁴¹ Anomalijski pris-tup i konvencionalizam koji na drugim mestima brane, kod stoika, čini se, ostaje rezerva koja služi za odgovor na pitanje, kako da objasnimo nedosled-nosti u upotrebi, ako ceo proces imenovanja teče prirodnim putem. Proces jeste prirodan, ali često u samom činu dogovaranja i činu upotrebe nije ispo-štovan dosledno.

Epikur, kao i Aristotel, dozvoljava da je jezik možda nastao mimetičkim putem.⁴² Za razliku od stoika, on tvrdi da se, nakon toga, jezik kreće smerom ka konvencionalnoj standardizaciji koja nema u korenu *prirodan, jednoobra-zni* lik.

Čini se da je objašnjenje pitanja jezika, njegovog *začetka* i geneze, kod Grka bila uobičajena tema, a stanovišta u sporu su na jednakom rastojanju. Jedni *razvoj* jezika često objašnjavaju njegovom *evolucijom*. Tako istoričar Diodor sa Sicilije tvrdi, slično Epkuru, da se krici, nesuvisli i bez značenja, polako formiraju i artikulišu dok ne dostignu artikulisanu formu jezika.⁴³ Prema njegovom mišljenju, vremenom se mora postići saglasnost oko izraza za svaki objekat, a tek onda se stvara „*komunikacija o svemu*“.⁴⁴ Saglasnost ovde nije imanentna, u korenu, već dolazi naknadno. Sa druge strane, prema Platonovom navodu u *Protagori*, u kojem se evolucija pobija, jezik ljudima

³⁸ Arist. *rhet.* 1404a20

³⁹ Ovakvo shvatanje dele i LS, p.195.

⁴⁰ Origenes, *ibid.*

⁴¹ Ammonius, in *Ar. interpr.* 35. 16; 36, 23; cf. SVF ii 1066, 1070, etc.

⁴² Varro, *de ling. lat.* vi, 56; Seneca, *de ira*, i. 3 – ni deca ni zveri nemaju jezik, ali ispuštaju zvuke koji nalikuju jeziku.

⁴³ Diodorus, 1.8.1-7.

⁴⁴ *Ibid.*

dolazi *direktno* od bogova, slikovito rečeno, posredovanjem Prometeja – ovaj je ljudima odao mnoge božanske tajne, između ostalog i jezik, koji su preuzeli i savladali postupnim uvežbavnjem.⁴⁵ Ovakvo tvrđenje nalazimo i kod Euripida, gde kroz lik njegovog Tezeja doznajemo da nam jezik kao organ i poslanstvo reči takođe daruju bogovi, kako bismo izbegli konfuziju koja vlada među zverima.⁴⁶ Moramo dodati i Sokratovo tvrđenje da, prema Homerovom autoritetu, bogovi i ljudi često koriste *različita imena za iste stvari*, s tim da „*imena, koja upotrebljavaju bogovi, ispravno i prirodno pripadaju stvarima*“.⁴⁷

Sa ovim bi se mogli složiti i stoici. Kada bi svako ispravno značenje bilo samo jedno, onda bi važio i njihov prigovor: ili moramo priznati da postoji jedan jezik koji važi za sve ljude (a znamo da to nije tako), ili moramo dati odgovor na pitanje – kako nastaju jezičke nedoslednosti koje se javljaju u svakodnevnoj upotrebi, kroz čije posledice nastaju paradoksi tipa "Kola"⁴⁸ i drugi.

I aleksandrinci i stoici su bili branioci helenističke tradicije. U slučaju projekta redakcije Homerovih dela radi se o stvari koja nije diskutabilna. Ali šta sa Aristofanom, koji se sa značenjima imena često samo poigrava, kao uostalom i Diodor. Kao što to čine uopstalom na rafiniraniji način u kovanju novih reči i stoici, koji su u ovoj raspravi bili skloniji izuzecima i primerima kojima se bavio Artistofan.

I stoicizam, i aleksandrijska tradicija, sve do dolaska latinskih autora, kakav je bio Varon, ili kasnije Augustin (pogotovo u svojoj *De dialectica*), slažu se u jednom. Tamo gde regularnosti ne postoje, treba ih zavesti i obezbediti. Razlika postoji samo u načinu na koji se one obezbeđuju i mestu gde posežemo za adekvatnim regularnostima. Aleksandrinci su, polazeći od klasične tradicije, verovali, da regularnosti već postoje na neki način, te da ih treba razotkriti i truditi se, da se neregularnosti svedu na regularne standarde. Stoici su se pre priklanjali stanovištu da regularnosti moramo podvrgnuti određenim *preskripcijama*. To važi, ne samo kad je reč o uvreženim izrazima, već i kada se radi o novim, odnosno, konstruisanim rečima i imenima,

---

⁴⁵ Prot. 322a.

⁴⁶ Eur. Suppl. 201 sq.

⁴⁷ Plat. Crat. 391d.

⁴⁸ DL vii 187 = LS 37R. Cf. LS 37S.

kojima pripisujemo (ili konstruišemo) do sada nepostojeća značenja⁴⁹. Za aleksandrinke, značenje imena je jednom već postojalo, a mi se moramo truditi da izbegavamo neregularnosti time što ćemo težiti da otkrijemo njihovo poreklo, odnosno, izvorno značenje. Za stoike je značenje regulisano *dogovorom*, i dogovor je osnova za važenje *propisa*. Još od Zenona, stoici su bili poznati po smišljanju novih imena ili pridavanju starim izrazima nova značenja.⁵⁰ Ali i jedni i drugi bi se složili u tome, da bi propis koji se tiče imena, trebalo da bude jedan i da sveopšte važi. Ako se propisi razlikuju, nastaje *ambibolija*, odnosno *ambigvitet*, a nakon toga – kao u slučaju mnogih nejasnih pasusa kod Homera – mnoštvo filozofskih paradoksa.

Tek u vreme zrelog stoicizma – sa Dionizijem Tračaninom (c. 170-90 p.n.e.)⁵¹ i *Sintaxom* Apolonija Diskola, na koje je stoicizam imao izuzetan uticaj – popis gramatičkih kriterija ili propisa za pridavanje i otkrivanje ispravnih značenja, čini se da dostiže stabilan broj. Ovde se već i gubi oštra granica među analogistima i anomalistima, a na ovom polju barem, privremeno se završava i debata o prirodi imena.

Ono što za nas sa istorijskog stanovišta ostaje zanimljivo, jeste, da ova debata predstavlja prvi pokušaj rešenja filozofskih problema kao što su ambigviteti – imenovanjem prirode problema i stvaranjem sredstava za njihovu gramatičku analizu. Na kraju spomenimo i to da – i pored toga što se Sekstu činilo,⁵² da ako želimo da govorimo pravilno grčki jezik i bavimo se filozofijom, da nam za to nije neophodna gramatika – koliko se čini, većina filozofskih problema iz razdoblja helenizma nije razumljiva bez jasnog shvatanja odnosa predstavnika filozofije ovoga razdoblja prema jeziku, njegovom poreklu, i odnosu prema pitanju porekla značenja reči.

⁴⁹ Kao što je to u sučaju termina „τὸ βλῆτρον” (tj. *zvečanje harfe, neartikulisan zvuk*) koje analiziraju megarani (Döring fr.113 = Simplicius, *in cat.* 27, 15-24, ed. Kalbfleisch, CAG viii /1907/) a kasnije stoici (SE *am* viii, 132-133; LS33A; cf. D.L. vii 57; Artem. 4.2.; Galen viii 662; SVF iii /Diogenes/ 20).

⁵⁰ FDS 232; 254; 115; 248a- SVF i 33, 34a, b, 35.

⁵¹ Dionizije "Tračanin", rođen u Bizanciji, obrazovan je u Aleksandriji kod Aristarha.

⁵² SE, *am* i, 191. Svakodnevna konverzacija je dovoljna, da bismo njenim posredništvom standardizovali upotrebu reči.

Ciceronov prevod termina ἀξιωμα¹

Prevođenje izvornih termina grčke tehničke terminologije na latinski, tema je koja postaje aktualna krajem helenističkog razdoblja – sa slabljenjem uticaja grčke kulture i istovremenim prisustvom sveopšte rimske dominacije koja počinje krajem republikanskog i početkom imperijalnog perioda – tokom prvog veka *p.n.e.* Na ovom mestu ćemo se usredsrediti na samo jedan značajan problem *arheologije logike* – na pokušaj da se nađe adekvatan latinski prevod stoičkog termina ἀξιωμα. Zasluga za ove pokušaje pripada rastućem samopouzdanju rimskih obrazovanih slojeva, i njihovoj sve izraženijoj potrebi za tehničkim usavršavanjem latinskog, kao ravnopravnog sredstva koje može da zameni potrebu sa grčkim jezikom.

Ciceron svoje filozofske spise uglavnom piše nakon nesrećnih okolnosti kojima se završava njegova karijera, pod kraj svog burnog i plodnog političkog života. Obavezuje se da će, kao svoju javnu dužnost,² posvetiti rimskoj omladini spis koji bi trebalo da razabere najznačajnija filozofska pitanja. Iako ovaj spisak nije sasvim sistematski organizovan, u njemu se nazire jasna namera stvaranja celine, koja bi obuhvatala relevantna filozofska pitanja. U ovu grupu ubrajaju se sledeći naslovi *De natura deorum, De divinatione, De fato, Academica priora et secunda, Topica, Tusculum disputationes*. Spisi su pisani u dijaloškom obliku, akademičkim načinom izlaganja *pro et contra*, a njihov stvarni sadržaj predstavlja enciklopedijski pregled najuticajnijih filozofskih škola na rimskoj sceni: akademije i stoje, u manjoj meri peripatetika, i stalne negativne kritike epikurejaca. Za nas su njegove knjige značajan izvor formiranja predstava o istoriji logike. Tim pre, što se način njegovog pisanja neretko oslanja, ne samo na izlaganje ovih učenja, već i na njihovo doslovno citiranje neposredno iz izvora, iz rukopisa koji su ležali na njegovom stolu. Kao i njegov prijatelj Varon, i Ciceron se trudi da prenese i približi filozofiju rimskoj sredini. Ciceron piše u velikoj žurbi. Pod pritiskom je brojnih nepovoljnih okolnosti, spojenih sa velikim očekivanjima, sa

---

¹ Ovaj rad je rađen u okviru projekta *Semantička analiza prirodnog jezika* VEGA MŠ Slovačke Republike 1/7221/20, i predstavljen je na *Drugom češko-slovačkom simpozijumu analitičke filozofije* održanom u zamku Smolenice, u proleće 1998. godine.

² Cic. *nat. deo.* i. 7.

osećajem misije i potrebe da svoju pisanu zadužbinu što pre završi. U tome ima i jedna srećna okolnost – pisanje na ovaj način ostavlja nam bogatstvo izvornih podataka, jer se autor temeljno osvrće na spise savremenika. Sa druge strane, ostavština ovoga tipa često predstavlja izvor zabuna u tumačenju: šta je to što je dodato rukom autora, a šta pripada izvoru, a šta je podrazumevajuće za učene krugove onog vremena.

U svom naporu, Ciceron se suočava sa problemom – kako da pronade adekvatne latinske termine, koji su saobrazni mestu u aparatu određene grčke škole koju želi da predstavi. Problemi na koje nailazi su brojni, i on povremeno pokušava da ih prevaziđe upotrebom određenog metoda ili stvaranjem rutine – iako ne uvek i sasvim dosledno – u zavodaenju novih pojmova u neki kontekst. Navešćemo neka rešenja.

Kod prevoda često *ostavlja izvorni termin*, uglavnom onda kada mu se čini da je ovaj termin već do te mere uobičajen, da ga latinska transkripcija ne bi uspela zameniti. Pored toga, Ciceron je ubeđen da jezik Rimljana već ima određeni nivo, da je ne samo dorastao već u mnogo čemu i prerastao jezik Grka.³ Problem na koji nailazi Ciceron svakako leži u činjenici da se grčka filozofska terminologija, pre svega ona koja je ponikla u stoičkom okruženju, često koristi *novonastalim* terminima koji imaju čisto tehničku ulogu. Ovi se termini čine stranim i u okviru uobičajene grčke jezičke situacije.⁴ Zbog toga Ciceron oseća potrebu da pruži dodatno objašnjenje svojih odluka kod kovanica ili prevoda ovih novih termina. Tada navodi izvornu reč, novu latinsku reč, i kontekst koji odražuje njeno značenje. Uopšteno rečeno, kako to sam povremeno napominje, u prevodu želi da se pridržava sledećih načela: **a)** *želi da pronade latinske termine koji su češće korišćeni i manje tehnički nego njihov grčki ekvivalent;* **b)** *koristi više termina za prevod izvornog pojma i c) koristi neposredno grčki termin.*⁵

Usredsredićemo se na ključni termin stoičke filozofije – termin *ἀξίωμα* –

³ Na ovo pitanje se Ciceron osvrće u uvodnim rečima za *de fato, de nat. deo. i tusc. disp.* Cf. posebno *Cic. nat. deo. i. 10.*

⁴ *Cic. nat. i. 44; fin. i. 3-5;* o stoičkoj, pogotovo Zenonovoj, terminološkoj inventivnosti cf. SVF i 33-35; *Gal. de diff. puls. iii,1; ibid. Cic. fin. fin. iii. 2,5; 4,15; tusc. v. 12,34.*

⁵ Iako razmatra druge aspekte Ciceronovog prevodilačkog umeća, posebno u prevodaenju Platonovog *Timaja*, Powell (1996, p. 247) navodi da je opšti utisak kako je rimsko iskustvo u prevodaenju grčkih termina tokom Ciceronovih vremena skromno, te da je to razlog zbog čega se ranim rimskim rezultatima može pripisati nedostatak doslednosti i discipline.

i Ciceronov pokušaj da pronađe njegovu adekvatnu latinsku zamenu. Razmotrićemo sudbinu ovog pokušaja, kao i ambijent za razumevanje ovoga termina, u sredini rimske filozofije ovog razdoblja.

Značenje termina ἀξιωμα, odnosno *propozicija*, u stoičkoj filozofiji se razlikuje od onoga koje nalazimo kod Aristotela,⁶ ili recimo, u bliskoj upotrebi, kod Euklida.⁷ Zbog toga ćemo, vrlo grubo, napraviti razliku između *dve teorije propozicije*.

Prvu koncepciju nazvaćemo *terministička* teorija propozicije. Ona svoje izvorište ima kod Aristotela, u njegovom *De interpretatione*,⁸ u teoriji *propozicijske referencije*. Ovaj pristup svoju analizu zasniva na međusobnoj zavisnosti svih reči u propoziciji, i načinu na koji utiču jedne na druge, s obzirom na njihovu referenciju ili logički status. Drugim rečima, analiza propozicije je analiza njenih gradivnih delova – imenica, glagola i predikata – i onoga što ove reči označavaju. Delovi od kojih se sastoji propozicija imaju vlastita značenja zasebno. Šta god da propozicija znači, ona to značenje crpi iz svojih konstituenata.⁹ Ali, ne učestvuju sve reči na podjednak način u formiranju značenja rečenice. Ove reči razlikujemo kao *kategorematičke* (termine subjekta ili predikata), ili *sinkategorematičke* (koje imaju određenu funkciju [*lat. officium*]¹⁰) u interpretaciji kategorematičkih reči – kao što su negacija, distribucija, ekscepcija, ekskluzija, konjunkcija, kondicionalizacija.

Druga, tzv. *diktistička* koncepcija, zasniva se na tvrđenju srodnosti semantičkih, logičkih, epistemoloških i ontoloških učenja. Ono po čemu se

⁶ Npr. Arist. *metaph.* 997a7, 1005b33, *APo.* 72a17; ili Arist. *metaph.* 1005a20; Polystr. p.16 W.

⁷ Cf. Proclus, *A Commentary on the First Book of Euclid's Elements*. Princeton, 1970, p. 159 [203:5-14]; Gould, S. H., *The Origins of Euclid's Axioms*. The Mathematical Gazette, 46 (1962), 269-290. Heath, Sir Thomas L. *The Thirteen Books of Euclid's Elements*. 2nd ed. 3 vols. 1926; rpt. New York: 1956.

⁸ Arist. *int.* 17a20: τούτων δ' ἡ μὲν ἀπλῆ ἐστὶν ἀπόφανσις, οἷον τί κατὰ τινός ἢ τί ἀπὸ τινός, ἢ δ' ἐκ τούτων συγχειμένη, οἷον λόγος τις ἥδη σύνθετος; 17a25: κατάφανσις δὲ ἐστὶν ἀπόφανσις τινός κατὰ τινός, ἀπόφανσις δὲ ἐστὶν ἀπόφανσις τινός ἀπὸ τινός.

⁹ Sličnu formulaciju nalazimo i kod Russella „On Propositions: What They Are and How They Mean“ (1919) u *Logic and Knowledge*, Logic and Marsch ed. London, pp. 285-320, posebno p.290.

¹⁰ Cf. Cic. komentar odluke da termin καθήκον prevede kao *officium* u *att.* 16.11.4; 16.14.3; *off.* 1, 2, 4 sq.

diktizam značajno razlikuje od *terminizma*, jeste činjenica da analiza cele propozicije ne predstavlja sumu analize njenih pojedinačnih delova, već onoga što propozicija tvrdi kao celina. Ovaj holistički pristup svoje korene ima u stoicizmu.

Pogledajmo sada grčke i latinske izvore koji bi nam približili značenje termina *ἀξίωμα* koje pripada ovoj drugoj tradiciji. U grčkim izvorima njegovu interpretaciju nalazimo na nekoliko mesta – kod Diogena Laercija, Seksta Empirika i Sude. Diogen govori sledeće:¹¹

Ἀξίωμα δέ ἐστιν ὃ ἐστιν ἀληθές ἢ ψευδές· ἢ ἄξιωμα je ono što je – istinito ili neistinito, ἢ πρᾶγμα αὐτοτελές ἀποφαντὸν ὅσον ἐφ' ἑαυτῷ, ili potpuna stvar, koja sama za sebe može ὡς ὁ Χρῦσιππὸς φησιν ἐν τοῖς Διαλεκτικοῖς τῷ Ἄξιωματι, "ἀξίωμα ἐστὶ τὸ ἀποφαντὸν ἢ τὸ καταφαντὸν ὅσον ἐφ' ἑαυτῷ, οἷον Ἡμέρα ἐστὶ, Δίον περιπατεῖ." ὠνόμασαι δὲ τὸ ἀξίωμα ἀπὸ τοῦ ἀξιοῦσθαι ἢ ἀθετεῖσθαι. Ἀξίωμα je ono što je istinito ili lažno, ili savršena stvar (λεκτόν) koja može biti tvrdena ili pobijana sama za sebe. Na primer, „Dan je“, „Dion se šeta“. Među filozofima termin *ἀξίωμα* dobio je svoje ime od *biti prihvaćeno* (ἀξιοῦσθαι) ili *odbaćeno* (...) jer *ἀξίωμα* je ono što govorimo kada nešto tvrdimo, a što je istinito ili lažno.¹²

Definicija i primeri koje nalazimo kod Sude, čini se da potiče iz istog izvora kojim se služe i navedeni prethodnici, pogotovo Diogen, što govori da je mogla predstavljati standardnu formulaciju termina *ἀξίωμα*,¹³

ἀξίωμα δέ ἐστιν τούτέστιν ἀληθές ἢ ψευδές ἢ πρᾶγμα αὐτοτελές ἀποφαντὸν ὅσον ἐφ' ἑαυτῷ ἢ καταφαντὸν οἷον, Ἡμέρα ἐστὶ Δίον περιπατεῖ. ὠνόμασαι δὲ ἀξίωμα παρὰ φιλοσόφους ἀξίωμα ἀπὸ τοῦ ἀξιοῦσθαι ἢ ἀθετεῖσθαι. (...) ἀξίωμα μὲν γάρ ἐστιν, ὃ λέγοντες ἀποφανόμεθα, ἢ ἀληθές ἢ ψευδές. *ἀξίωμα* je ono što je istinito ili lažno, ili savršena stvar (λεκτόν) koja može biti tvrdena ili pobijana sama za sebe. Na primer, „Dan je“, „Dion se šeta“. Među filozofima termin *ἀξίωμα* dobio je svoje ime od *biti prihvaćeno* (ἀξιοῦσθαι) ili *odbaćeno* (...) jer *ἀξίωμα* je ono što govorimo kada nešto tvrdimo, a što je istinito ili lažno.

Videli smo da Diogen navodi kako je *ἀξίωμα* "potpuna (tj. savršena)

¹¹ DL vii, 65.

¹² DL takođe etimologiju stoičkog termina *ἀξίωμα*, od termina *ἀξιοῦσθαι* (*ἀξίωω*, *biti valjan, prihvatljiv, dostojan, vredeti, odgovarati*). Cf. SVF ii 193-206a.

¹³ Suda, s.v. *Αξιωμα* (Adler No.: *alpha*, 2827). Terminističku formulaciju daje i Suda. s.v. *Αξιωμα* (Adler No.: *alpha*, 2828): „*Ἀξιώματα*: οὕτως λέγει Ἀριστοτέλης καὶ τὰς δεομένας ἀποδείξεως προτάσεις, καὶ τὰς ἀναποδείκτους, ὡς ἔθος αὐτῷ“. Poređenje dve formulacije nalazimo još kod Amonija, *in arist. an. pr. p.* 26,33-27,4 (>SVF ii, 237): „οἱ δὲ Στωικοὶ ἀξιώματα αὐτὰς ἐκάλουν καὶ λήμματα παρὰ τὸ λαμβάνειν καὶ αὐτὰς ἀληθεῖς εἶναι, ὡς τὰ παρὰ τοῖς γεωμέτραις ἀξιώματα. ὃ δὲ Ἀριστοτέλης προτάσεις αὐτὰς καλεῖ“.

stvar (πρῶγμα αὐτοτελές)¹⁴. Pod *savršenom stvari*, kako se izjašnjava nekoliko redova ranije,¹⁵ želi da kaže kako su ἀξιώματα potpune u zavisnosti od toga da li potpadaju pod potpuno (ili *savršeno, perfektno*) λεκτόν.¹⁶

Rimski izvori pokazuju izvesne probleme u interpretaciji ovoga termina. Gelije se u svojoj definiciji oslanja na grčke izvore, i preuzima navode iz Varona i Ciceron. Njegove beleške iz „*Atičkih noći*“ opširno nas obaveštavaju o njegovim razmišljanjima o ovom pitanju, i trudu da dozna nešto više o značenju termina ἀξίωμα. U svojim dilemama kako da ga prevede, odlučuje se da ga ipak zadrži u originalu.¹⁷

8.2: Tum, quia in primo περί ἀξιωμαίων descendum, quae M. Varro alias profata alias proloquia appellat... Hoc ego supersedi vertere, quia novis et inconditis vocibus utendum fuit, quas pati aures per insolentiam vix possent.

Zato sam morao da savladam περί ἀξιωμαίων, koje Marko Varon jednom naziva profata a drugi put proloquia ... Ovo sam se uzdržao da prevedem na latinski, pošto bi bilo neophodno upotrebiti nove i još nezgotovljene reči, koje bi, zbog svoje neobičnosti, uho teško podnelo.

Gelije zbog toga odlučuje samo da se pozove na svoje prethodnike:

Sed M. Varro in libro de Lingua Latina ad Ciceronem quarto vicesimo expeditissime ita finit: "Proloquium est sententia in qua nihil desideratur."

Ali je Marko Varon, u dvadeset četvrtoj knjizi spisa *O latinskom jeziku*, posvećenoj Ciceronu, ovako definiše: *Proloquium* je misao u kojoj ništa ne nedostaje."

U nameri da se prouči prvo poglavlje stoičke logike nazvano περί ἀξιωμαίων, te da se više obavesti o ovoj temi, Gelije „*marljivo*“ pokušava da nađe spis *Commentarium de Proloquiis* Lukija Elija, ali ostaje nezadovoljan njime, jer ne nalazi „*ništa u njemu takvo da bi bilo napisano za poduku*“. Svoj izveštaj dalje nastavlja ovako:

Redimus igitur necessario ad Graecos libros. Ex quibus accepimus ἀξίωμα esse his verbis definitum: λεκτόν αὐτοτελές ἀπόφαντον ὅσον ἐφ' αὐτῶ.

Zbog toga sam bio prinuđen da se vratim mojim grčkim knjigama. Iz njih sam dobio ovu definiciju reči ἀξίωμα: potpuno λεκτόν koja može biti tvrđeno samo za sebe.

I **Sekst**¹⁸ u svojoj definiciji samo ponavlja standardnu formulaciju koju smo videli kod Diogena, Sude, Gelija i Varona.

¹⁴ Long i Sedley (LS, pp.195-202) termin πρῶγμα αὐτοτελές čitaju kao „*a state of affairs*“.

¹⁵ DL vii, 63; cf. SE *am* viii,11 (=SVF ii 266, LS 33B).

¹⁶ Cf. Mates (1961), p.16. O semantičkim aspektima ovoga pojma, u kontekstu stoičke semantičke teorije, cf. Kneale (1962), Frede (1994) i Gaher (2000).

¹⁷ Gel. *na* xvi. 8.2-4. Varro, *de l.l. Fr.* 28.

¹⁸ SE ph ii. 104 (LS35C2) καὶ τὸ μὲν ἀξίωμα φασιν εἶναι λεκτόν αὐτοτελές ἀποφαντόν ὅσον ἐφ' ἑαυτῶ; cf. njegovu definiciju pojma ἀξίωμα: SE *am* viii, 12.

Uočljivo je da i Suda i Diogen navode standardne stoičke primere, koji su formirani u *sadašnjem* vremenu, kao što je, recimo: „Dan je, Dion se žeta.“ Međutim, kada želi da pruži *primere* svojstvene za ovakve propozicije, Geli je, koji je veran autoritetu izvora, i koji se radije „oslanja“ na grčke spise, uglavnom navodi primere u *prošlom* vremenu.¹⁹

Erit autem planius quid istud sit, si exemplum eius dixerimus. Ἀξιωμα igitur, sive id proloquium dicere placet, huiuscemodi est: Hannibal Poenus fuit; Scipio Numantiam delevit; Milo caedis damnatus est; Neque bonum est voluptas neque malum; (8) et omnino quicquid ita dicitur plena atque perfecta verborum sententia, ut id necesse sit aut verum aut falsum esse, id a dialecticis ἀξιωμα appellatum est, a M. Varrone, sicuti dixi, proloquium, a M. autem Cicerone pronuntiatum, quo ille tamen vocabulo tantisper uti se adtestatus est, "quoad melius," inquit, "invenero."

Njegova će definicija biti jasnija ako dam primer. ἀξιωμα ili, ako hoćeš *proloquium*, je ove vrste: "Hanibal je bio iz Kartagine"; "Skipije je uništio Numanciju"; "Milon je bio optužen za ubistvo"; "Zadovoljstvo nije ni dobro ni zlo"; uopšte: sve što je *rečeno* a što je *potpuno i savršeno mišljeno, izraženo rečima* i što je *nužno* istinito ili neistinito, dijalektičari nazivaju ἀξιωμα; kao što sam rekao, prema Marku Varonu, to je *proloquium*, a prema samom Marku Ciceronu *pronuntiatum*; reč, o kojoj se izjasnio da će je koristiti dok ne pronade bolju.

Sam Ciceron na nekoliko mesta ponavlja standardnu definiciju termina ἀξιωμα, i posebno naglašava njegov stoički kontekst.²⁰

Sed haec hactenus; alia videamus. Concludit enim Chrysippus hoc modo: 'Si est motus sine causa, non omnis enuntiatio (quod ἀξιωμα dialectici appellant) aut vera aut falsa erit; causas enim efficientis quod non habebit, id nec verum nec falsum erit; omnis autem enuntiatio aut vera aut falsa est; motus ergo sine causa nullus est.

Ali dosta je bilo o tome; razmotrimo drugo. Hrizip će usuditi ovako: "Ako postoji kretanje bez uzroka, (onda) neće svaka propozicija (što dijalektici zovu ἀξιωμα) biti ili istinita ili lažna. Jer ono što nema nikakve uticajne uzroke, to neće biti niti istinito niti lažno. Ali svaka propozicija jeste ili istinita ili lažna; onda nema (nikakvog) kretanja bez uzroka.

Ovome dodaje i tvrđenje za koje mu se, pišući o ovoj temi, činilo da ga ne treba posebno objašnjavati, a što ipak nije moguće razumeti samo na osnovu navoda iz *de fato*, kao i bez detaljne analize stoičke teorije značenja:

Nec ei qui dicunt inmutabilia esse quae futura sint nec posse verum futurum convertere in falsum

Pa ni oni (*sc.* stoici) – koji kažu da su one buduće (*sc.* propozicije) *nepromenljive* – te da buduće istine nije moguće obrnuti u laž.

Ciceron predstavlja značajan izvor i zbog toga što nagoveštava sledeći

¹⁹ Gel. *na* xvi. 8.7:

²⁰ Cic. *fat.* x, 20.

aspektat, koji je mogao izazivati posebnu pažnju savremenika.

explicandaque vis est ratioque treba objasniti i obrazložiti šta je značenje enuntiationum, quae Graeci ἀξιώματα propozicije, koje Grci zovu ἀξιώματα. Nejasno je pitanje, kakvo to značenje deque eo, quod possit fieri aut non possit, [aksiome] imaju kada govore nešto o stvari quam vim habeant, obscura quaestio est, budućoj, kao i o onome što se može zbiti ili ne quam περί δυνατῶν philosophi appellant može, a koje filozofi nazivaju περί δυνατῶν²¹

Ono što za savremenike predstavlja „nejasno pitanje“ odnosi se na prediktivni i (ovome srodan) modalni aspekt stoičkog pojma – kakva je priroda propozicija koje govore o budućim stvarima. U daljem tekstu Ciceron navodi primere date u *b u d u ć e m* vremenu („*Capiet Numantiam Scipio*“), ali razmatrajući različite aspekte, kao što je pitanje: zavisnosti istinsosne vrednosti propozicije od vremena njenog izricanja.²²

Propozicija odnosno ἀξίωμα, takođe može biti obrazovana i pomoću negacije, i sačinjavati *n e g a t i v a n* iskaz. Tako, na primer, *S e k s t* navodi da:²³

Πρὸς τούτοις ὅταν λέγωσι τὸ μὲν "ἡμέρα [Stoici] kažu da propozicija „Dan je“ jeste ἔστιν" ἀξίωμα ἐπὶ τοῦ παρόντος εἶναι ἀληθές, aktualno istinita, dok je „Noć je“ neistinita, τὸ δὲ "νύξ ἔστι" ψεῦδος, καὶ τὸ μὲν "οὐχὶ ἡμέρα a „Nije: Dan je“ je neistinita, i „Nije: Noć ἔστι" ψεῦδος, τὸ δὲ "οὐχὶ νύξ ἔστιν" ἀληθές je“ je istinita.

pri čemu je „aktualnost“, a time i istinitost propozicije, zavisna od *momenta kazivanja*. Iz Gelijeveg navoda Varona možemo upotpuniti saznanja o svojstvima koje važe za propoziciju. Tako bi ἀξίωμα mogla biti nešto što je:

- a) iskazano rečima;
- b) rečeno „potpuno“;
- c) „savršeno mišljeni“ iskaz;
- d) istinit ili neistinit (iskaz);

²¹ (περί δυνατῶν – odnosno, O mogućem) Misli se najverovatnije na stoički odgovor na Diodorov argument „*Vladar*“, o čemu svedoči i naslov Hrizipove knjige sa Dioklovog popisa, navedene u DL. Oko 45. godine, kada privodi kraju svoj filozofski opus, nalazimo podatke koji ukazuju na to da Ciceron sakuplja literaturu neophodnu za pisanje ovih spisa. U pismu Varonu (Cic. ad fam. ix 4.1 = SVF ii 284) vidimo da se Ciceron neposredno poziva na Diodorov spis περί δυνατῶν i Hrizipov komentar Diodora, a u korespondenciji sa Atikom, traži od Atika da mu se pošalju naslovi koji se bave temama prediktivnih iskaza, kao što su περί προνοίας stoika Panecija (Cic. att. xiii, 8.1), koga kasnije opširno citira.

²² Cic. fat. xii, 27

²³ SE am viii 103 = LS34F.

e) ako je **d**) onda je i *nužan* (iskaz).

Ovom spisku, pored već navedene

f) *negacije*, kao i

g) *veznika*, dodaćemo još i

h) *kvantifikaciju*.²⁴

Dalje svojstvo, vezano za stoičku *tehničku preskripciju* koja se tiče veznika i formiranja propozicija, govori o tome da propozicije:

i) trpe *substituciju* veznika, ne narušavajući pri tome istonosnu vrednost.²⁵

Hoc loco Chrysippus aestuans falli sperat
Chaldaeos ceterosque divinos, neque eos
usuros esse con(exis sed
con)junctionibus...²⁶ Quid est, quod non
possit isto modo ex conexo transferri ad
coniunctionum negationem?

Na ovom mestu H r i z i p, rasrđen, očekuje da
H a l d e j c i i drugi koji se bave divinacijom,
mogu pogrešiti, te da neće upotrebiti
kondicionalne nego konjunkcije... A šta je to što
ne bi moglo biti preoblikovano iz kondicionala u
negaciju konjunkcije?

Iz brojnih drugih navoda stoičkih primera propozicija, znamo da Stoici nisu toliko isključivi – kakvim ih predstavlja Ciceron – da bi utvrdili obavezu formiranja prediktivnih stavova u nužno konjunktivnoj formi, kao i konverziju *svih* kondicionalnih iskaza u konjunkcije. Oni su, kao *prvo*, ovde mogli imati u vidu da empirijski stavovi, dakle pojedinačni stavovi – kakvi su i oni koji su proizvod haldejskog beleženja osmatranja neba – nemaju opštu formu da bi mogli biti u univerzalnom kondicionalnom obliku; jer se radi o empirijskim zapažanjima, koja mogu biti samo arbitrarne instancijacije opštih stavova. Radi se o jednostavnom načelu, sadržanom kako u stoičkoj, tako i savremenoj logici predikata. Sa *druge* strane, kondicionalna veza kod stoika sugerise uzročnu zavisnost. Stavovi empirijske evidencije, kod kojih ne postoji uzročna zavisnost, mogu da se tvrde samo kao *veza* dva zasebna deskriptivna stava. *Treće*, analitički stavovi, kao i apstraktni stavovi, oni kod kojih se pretpostavlja opštost, takođe mogu da se konvertuju u konjunktivne; tako, na primer, kod Stoika, tvrdnja "*Najveći krugovi na sferi se međusobno seku,*" može biti formulisana kao tvrdnja "*Nije oboje: i da 'na sferi postoje*

²⁴ Npr. Cicero, *de fato* vi, 12 ff.

²⁵ Cic. *de fato*, viii, 15

²⁶ con(exis sed con)junctionibus Szymánski: con(exis potius quam con)junctionibus Plasberg: coniunctionibus *codd.*: conexionibus Madvig

najveći krugovi' i da 'međusobno se seku'²⁷ što obezbeđuje nužnost istinitom iskazu, zbog toga što se radi o stavu podjednake opštosti, odnosno, o apstraktnom stavu.

Varonovi latinski termini za propoziciju su *profatum*²⁸ i *proloquium*²⁹, dok je za Cicerona to vrlo često i *pronuntiatum*.³⁰ Skrenućemo pažnju da su oba Varonova termina bliska kontekstima koji ukazuju na prediktivnu rečenicu, tj. *predviđanje*, pa samim tim i one propozicije koje imaju modalni karakter, tj. tiču se problema περὶ δυνάτων.

Ciceron, često nezadovoljan svojim izborom, oseća da je neophodno da precizira i kako će se ovaj termin upotrebljavati – sve dok ne smisli bolji (*si invenero melius*). Njegova neodlučnost potiče od bojazni da, kao *prvo*, ovaj termin ne izražava sasvim sve ono što sadrži stoički termin ἀξίωμα; kao *drugo*, da ne korespondira doslovno sa kontekstom, zato što latinski termin predstavlja tehnički termin koji je preuzet iz retorike. Formulacija koju nalazimo u navedenom odeljku iz *de fato* (i.1), ovu neodlučnost još više naglašava. Ciceron ponovo ostavlja izvorni termin (u originalu) kada govori o prekoj potrebi objašnjenja šta je propozicija (*enuntiatio*) – koju Grci nazivaju ἀξίωμα. Pri tome, uopšte nema dilemu da bi mogao upotrebiti nama bliži termin *propositio*, koji smatra adekvatnim za prevod termina πρότασις,

²⁷ Cic. *de fato*, viii, 15,16. Cf. D. Sedley, "On Signs" in ed. Barnes et al, *Science and Speculation*, Cambridge, 1982, 24-68; i "Negated Conjunction in Stoicism", *Elenchos* 5, 1984, 311-16); Ciceronov poriče mogućnost formulisanja astroloških načela u kondicionalnoj formi kao materijanih implikacija (Cf. Sambursky, "On the possible and the Probable in Ancient Greece", *Osiris* 12, 1956, 35-48, pp.42-3). Stoički odgovor ne odstupa od onoga što što Ciceron tvrdi, tj. da ako su astrološka načela *istinita*, onda su ona *nužna*, jedino što je neophodno da budu formulisana ne putem striktno implikacije, već kroz njen ekvivalent, preko negiranog konsekventa, kako povezanost astroloških događaja ne bi bio iskazan preko kondicionala (Cf. M. Frede, "On the Original Notion of Cause", in ed. Schfield et al, *Daubt and Dogmatism*, Oxford, 1980, 217-249, p.248; LS vol ii, p.210).

²⁸ Liv. *And. ap. Gell.* 3, 16, 11 (*in Hom. Odys.* 2, 99); *Lucr.* 1, 739 ; 5, 112; *Petr.* 89 ; *Dig.* 21.

²⁹ „Proloquar, atque utinam patriae sim vanus haruspex“, *Prop.* 3, 13 (4, 12), 59.

³⁰ Cic. *tusc.* 1, vii, 14: „omne pronuntiatum (sic enim mihi in praesentia occurrit ut appellarem ἀξίωμα, --utar post alio, si invenero melius) id ergo est pronuntiatum, quod est verum aut falsum. cum igitur dicis: 'miser M.Crassus', aut hoc dicis: 'miser est Crassus', ut possit iudicari, verum id falsumne sit, aut nihil dicis omnino.“

tj. *premise* silogizma.³¹

Primitićemo da u pomenutom uvodu u *de fato*, Ciceron navodi dalja svojstva ovoga termina. Želi da predstavi kakvu „*silu*“ (*vis* – tj. značenje) imaju [*sc. axiomata*] kada iznose nešto *o onome što će biti*, kao i *o onome što bi moglo biti ili ne biti*, što predstavlja nejasan problem koji filozofi nazivaju *περι δυνάτων*³². Iz njegove formulacije proističu dalja svojstva, koja nam dodatno pojašnjavaju o čemu je to bilo reči u Gelijevom navodu iz Varona, odnosno, da propozicija može biti izražena

j) i drugim *vremenom*, a ne samo sadašnjim,³³ i da
k) može biti data u *modalnom* obliku.³⁴

Ciceron u daljem tekstu svog *de fato*, oseća potrebu da dodatno ukaže na Hrizipovo stanovište – prema kojem je svaka propozicija – ili istinita ili neistinita.³⁵ Ali, kao i u drugim spisima, kao i u slučaju drugih termina za koje nije pronašao definitivan latinski naziv, ni u *de fato* nije dosledan u korišćenju termina kojim prevodi stoički termin *ἀξιώμα*. Namesto termina *enuntiatio*, u ovom kontekstu sa jednakim značenjem koristi i termin *pronuntiatio*.³⁶ Komentarišući Hrizipovu tvrdnju, on kritikuje epikurejce koji

³¹ Upotrebu termina *propositio* kod Cicerona jasno možemo sagledati u njegovom *inv.*, [posebno i,39,70; i,40,72] gde njime označava (nekada *veću*, a nekada *manju*) premisu silogizma: Cic. *inv.* i, 39, 70; koristi ga u paru sa terminom *adprobatio, approbatio*, – *zaključak* (silogizma) – „*haec propositio indiget approbationis*“, Cic. *inv.* i, 36 i 37: „*propositio est, per quem locus is breviter exponitur, ex quo vis omnis oportet emanet ratiocinationis*“, Cic. *inv.* i, 37, 67 ; i, 34, 35; Sen. *q.n.* 1, 8, 4. Cf. termin *propositum*, u smislu argumenta: „*nam est in proposito finis fides*“, Cic. *Part.* 3, 9. U ovom kontekstu Ciceron koristi i termin *assumptio*, id. ib. i, 34; *assumptio* je npr. u Cic. *inv.* i, 37, 64. *manja* premisa silogizma; (*prva*) premisa silogizma Cic. *de or.* ii, 53, 215; Cic. *Inv.* 1, 37, 64. Iako, se u *de divinatione* eksplicitno izražava o adekvatnom terminu za *assumptio* – „*adsumptio, quam πρόσληψιν idem (dialectici) vocant*“, id. *div.* 2, 53, 108. Cf. Quint. 5, 14, 5 sq.; Isid. *Orig.* 2, 9, 2.

³² Ciceron koristi originalan termin *δυνατόν*, a za latinski prevod se odlučuje tek naknadno, i prevodi ga jednostavno kao *quod fieri possit*. Cf. Cic. *fat.* 17.

³³ DL vii, 190 navodi u popisu Hrizipovih knjiga dve koje su u vezi sa ovom temom: „*O vremenskim iskazima, dve knjige*“, i „*O aksiomama u prošlom vremenu*“. O funkciji istinitosti i vremenskog karaktera *axiomata* cf. F. Gaher (2000, ss.29-30).

³⁴ Cicero, *de fato*, i,1.

³⁵ Cic. *de fato* x,20; xvi,38

³⁶ *Ibid.* xi, 26

nisu bili saglasni sa stavom da su sve propozicije ili istinite i neistinite,³⁷ pogotovo ne one koje imaju prediktivni sadržaj. Stoičko stanovište naglašava i Plutarh u *de fato*.³⁸ On dodaje još jedno svojstvo, koje će biti značajan predmet izučavanja tokom perioda *stare logike* (*logica vetus*). Govori da:³⁹

Si enim aliquid in eloquendo nec verum nec falsum est, certe id verum non est.	Ako u govoru nešto nije ni istinito niti neistinito, onda (to) nije istinito.
---	--

Drugim rečima,

I) propozicija (kao i njena istinitost) se lokalizuje na područje govora,

a ovom tvrdnjom se ujedno naglašava zavisni poredak, do koga je stoicima stalo – φωνή (zvuk, odnosno, područje govora), ἀξίωμα, λεκτόν (ili označena „stvar“). Ciceron ovde samo ponavlja ono što se u latinskom ambijentu presaduje kao standardno gledište - ne samo tokom perioda *stare logike* – da se vrednost propozicije pripisuje s obzirom na *ono što je rečeno*, i to *onda kada je rečeno*, odnosno izgovoreno.⁴⁰ Slično stanovište, o tome da je istinitost iskaza povezana sa vremenom njenog kazivanja, nalazimo kod Cicerona i na drugom mestu, u njegovoj *academica*:⁴¹

nempe fundamentum dialecticae est, quidquid *enuntietur* id autem appellant ἀξίωμα, quod est quasi *ecfatum* aut verum esse aut falsum. quid igitur haec vera an falsa sunt: "si te mentiri dicis idque verum dicis, mentiris verum dicis"? haec scilicet inexplicabilia esse dicitis; si ista explicari non possunt nec eorum ullum iudicium invenitur, ut respondere possitis verane an falsa sint, ubi est illa definitio, *effatum* esse id quod aut verum aut falsum sit?

... illa definitio, *effatum* esse id quod aut verum aut falsum sit ...

Osnov dijalektike je: da je svaka propozicija (koju oni nazivaju ἀξίωμα, a što je nešto kao *ecfatum*) ili istinita, ili lažna. Je li onda istinita ili neistinita propozicija: *Ako kad kažeš da lažeš, a govoriš istinu, lažeš, kad govoriš istinu?* Kažete da su to neobjašnjive stvari – Ako se ove stvari ne daju razrešiti i nikakav kriterijum ne omogućuje da se izjasnimo o istinitosti ili neistinitosti ovih propozicija, čemu vaša definicija, da je propozicija ono, što je ili istinito, ili neistinito?

...ova definicija: propozicija je ono što je ili istinito ili neistinito...

³⁷ *Ibid.* x, 21. *Cic. Luc.* xxx,97.

³⁸ Plutarchus, *de fato* xi, 574 F: „... τρίτον δὲ τὸ πολυθρόνητον τοῦτο, ὅτι πᾶν ἀξίωμα ἢ ἀληθές ἢ ψευδές.“

³⁹ *Ibid.* xvi, 38

⁴⁰ Ovaj aspekt naglašavaju i Long – Sedley, smatrajući da to doduše važi za samo neke propozicije LS p.205.

⁴¹ *Cic. Luc.* ii xxix; 95, *ib.* xxx, 95 [FDS 880; SVF ii 196]:

U *de fato* Ciceron koristi latinske termine *enuntiatio*⁴² i *pronuntiatio*,⁴³ a pored ovih u *academica* zatičemo i termin *effatum* (*ecfatum*), koji je mogao prethodno biti u upotrebi kao tehnički termin. Termini *effatum* (*ecfatum*) kao i *profatum*⁴⁴ su bili upotrebljavani u smislu koji ne obuhvata samo značenje *iskaz* – već i *vest*, *obznanu* (o nečemu što je bilo skriveno, nepoznato), *obavest*, *objavu* (kod utvrđivanja svetog mesta „*templum*“ za augurski obred,)⁴⁵ tj. augursko *predskazanje* na osnovu *auspicija*.⁴⁶ S obzirom na to da je osobenost propozicija u tome što obuhvataju i sadržaje koji se odnose na predviđanja, i razmatraju u okviru stoičkog *περὶ δυνάτων*, Ciceron verovatno oseća prirodnim da naglasi kontekst u kojem se ovaj termin tradicionalno koristi. Zbog toga je za određivanje vrednosti propozicije značajan momenat njenog *govora*, odnosno *izgovaranja*. Kod komentatora stoičkog učenja nalazimo brojna svedočanstva u prilog ovoj tvrdnji.⁴⁷ Komponenta govora, odnosno, momenat *izgovaranja*, kao i modalni kontekst predstavljaju elemente zavisne za istinitost iskaza još od vremena Diodora,⁴⁸ ili možda čak od ranije, od njegovog prethodnika, *Klinomaha* iz Turija, „koji je prvi pisao *περὶ ἀξιωμαίων*, predikaciji i sličnom.“⁴⁹

⁴² *ê-nuntio* (enuncio), *âvi*, *âtum*, 1, v. a.; *ênuntîâtio* (*enunciat-*), *ônis*, f. [enuntio], Cic. *fat.* i; 10; 12; Quint. 7, 3, 2; 9, 1, 23.

⁴³ Cic. *fat.* xi, 26.

⁴⁴ Gell. 16, 8, 2: „*ἀξιώματα*, quae *M. Varro* alias profata, alias proloquia appellat“.

⁴⁵ Cic. *Att.* 13, 42, 3; cf. Varr. *L. L.* 6, 7, § 53: „*effata dicitur, quod augures finem auspiorum caelestum extra urbem agris sunt effati ubi esset; hinc effari templa dicuntur ab auguribus.*“

⁴⁶ Cic. *leg.* 2, 8, 20; cf. Liv. 1, 24.

⁴⁷ *SE ph* ii 229-235; O ovome svedoče i tumačenja stoičkog argumenta na osnovu „promene“ (LS37A), Epict. *dis* 1.7.1.10-21 = LS37J; Takođe, cf. *Alexander apud Simpl. comm. in ph.* 1299,36-1300,10 = LS37K.

⁴⁸ Naglašavanje vremenskih aspekata obuhvaćenih u iskazu, bilo vremena kazivanja ili vremena na koje se referira iskazom, bili su za megarane i stoike od značaja zbog izbegavanja čitavog niza poznatih paradoksa. Karakterističan primer ovih rečenica (kao i preskripcija vezanih za njihovu upotrebu) kao što je to, na primer, slučaj sa rečenicom *Helena je imala tri muža*, Stoicima je mogao biti dobro poznat još vremena Diodora. – Tako, iskaz u prošlom vremenu „*Helena je imala tri muža*“ je sada istinit, dok iskaz u sadašnjem vremenu „*Helena ima tri muža*“ nije istinit ni sada, jer nema istovremeno tri muža, niti je bio istinit u prošlosti, onda kada je Helena bila udata za Menelaja, niti dok je bila udata za Parisa, ili za Deifoba... *SE m x* 98-99 = Döring, Fr. 123

⁴⁹ Döring, Fr. 32A = DL ii, 112: “*Κλεινόμεξός θ’ ὁ Θεούριος, ὃς πρῶτος περὶ ἀξιωμαίων καὶ κατηγορημάτων καὶ τῶν τοιοῦτων συνέγραψε*”

Kao ilustraciju, za razliku od stoičkog, tj. diktističkog pristupa, navešćemo jedan karakterističan primer *terminističkog* pogleda na stvari, gde je vreme kazivanja irelevantno. O izvesnim „antičkim nominalistima“ Toma kaže⁵⁰:

antiqui Nominales dixerunt idem esse enuntiabile, Christum nasci, et esse natum, et esse natum: quia eadem res significatur per haec tria, scilicet nativitas Christi.

antički nominalisti govorili su da je jedan i isti iskaz (*enuntiabile*) to da je Hrist rođen, da će Hrist biti rođen, i da je Hrist bio rođen, zato što je jedna i ista stvar, rođenje Hristovo, ovim trima označena.

Tek početkom perioda poznatog kao *logica vetus*, nalazimo termin *propositio* kao latinsku zamenu za grčki termin ἀξιωμα. Ovo razdoblje započinje knjigom o kategoričkom silogizmu, pogrešno nazvanom *peri hermeneias*, a koju Kasiodor pripisuje Apuleju iz Madaure. Knjiga je bila korišćena kao priručnik među učenicima (e.g. *Martinus Capella*) mnogo ranije nego što je Boecije pružio svoje latinske prevode Aristotela. U njoj, po prvi put nalazimo formulaciju koja se zasniva na stoičkoj tradiciji, koja ustanovljava *propositio* kao novi, adekvatni latinski termin za ἀξιωμα i predodređuje njenu kasniju upotrebu. Pri tome, Apulej daje spisak srodnih termina i trudi se da sačini kompromisno rešenje, samim tim što aristotelovski termin πρότασις upoređuje sa stoičkim terminom ἀξιωμα:⁵¹

"Sed cum disseramus oratione, cuius varie species sunt, ... (12) est una inter has ad propositum potissima, quae *pronuntiabilis* appellatur, *absolutam sententiam* comprehendens, sola ex omnibus veritati aut falsitati obnoxia, quam vocat Sergius *effatum*, Varro *proloquium*, Cicero *enuntiatum*, Graeci πρότασιν tum ἀξιωμα, ego *verbum e verbo* tum *protensionem* tum *rogamentum*; familiariter tamen dicitur *propositio*."

Kod Apuleja, koji je saglasan sa Gelijem u tome da ἀξιωμα izražava *potpunu misao (absoluta sententia)*, oseća se trud da se postigne kompromis, i on je primetan i u sledećem odeljku:⁵²

"Apuleius disserit, *quod aut verum aut falsum est et ideo propositio est*."

Aristotelovskom rešenju, da je značenje celine posledica značenja njegovih delova, Apulej dodaje tvrđenje, da propozicija može da bude ili istinita ili neistinita. Pri tome, u ovim odeljcima naglašava dalji zajednički element ove dve škole. Samo jedan govor (*oratio*) – *deklarativni govor (oratio pronuntia-*

⁵⁰ *Summa theologiae* i q. xiv, a. 15.

⁵¹ Apul. *peri herm.* 189,6-8 (176,4-14). Paginacija je data prema izdanju *De philosophia libri*, ed. C. Moreschini, Teubner, 1991, p. 189-215.

⁵² Apul. *peri herm.* 191,16-18.

tiabilis) – i pored toga što postoji više vrsta govora, poseduje *potpuno* značenje, i upravo ovaj je predmet istinitosti ili neistinitosti.

Seneka ponavlja neka osnovna svojstva *ἀξίωμα*, ali, kao i kasnije Boecije⁵³ tvrdi da je čulno zahvatanje kriterijum toga čemu misao treba da veruje, kada je reč o sadržaju iskaza, odnosno, propozicije.⁵⁴

Tamquam video Catonem ambulatem: hoc sensus ostendit, animus credit. Corpus est quod video, cui et oculos intendi et animum. Dico deinde: *Cato ambulat*. Non corpus inquit: est quod nunc loquor, sed enuntiativum quiddam de corpore, quid alii effatum vocant, alii enuntiatum, alii dictum.

Na primer, vidim Katona da se šeta. Na to mi ukazuje zahvatanje čulima, a misao ovome veruje. Ono što vidim je telesno, na koje imam usmerene oči i misao. Zatim kažem: *Katon se šeta*. Ono što sam sada rekao, nije ništa telesno, nego izvesna propozicija [*i.e. ἀξίωμα, enuntiativum*] o tom telesnom, koju neki označavaju kao *effatum*, ili kao *enuntiatum*, drugi opet kao *dictum*.⁵⁵

Kao i Seneka, čiji su spisi nepoznati do dvanaestog veka, tako i nepoznati srednjovekovni autor *Ars Burana* eksplicitno svedoči o praksi ovakvog pristupu u imenovanju, kao standardnoj.⁵⁶ Prema *Ars Burana*, značenje propozicije „*Sokrat je čovek*“ dobijamo konstrukcijom rečenice na taj način, što sa njom operišemo kao sa subjektom šireg govora, koji ima sledeću formu:

To da + *subjekat govora* + znači da + *označeni objekat*

ili rečeno primerom

To da + *Sokrat je čovek* + znači da + *Sokrat je čovek*.

Kasnija evidencija u upotrebi termina *dictum:dicibile* je skromna, mada bi ovaj par pre odgovarao paru termina *λεκτόν:ἀξίωμα*; pre svega s obzirom na etimološko poreklo termina *λεκτόν* – od glagola *kazivati, govoriti* (*λέγω, λέγειν* [τινά τι, nešto nekome]). Par *dicto/dicibile* nalazimo već kod Augustina, u njegovoj *Principia dialecticae*.⁵⁷

Quod dixi, ‘*dicibile*’, verbum est, nec tamen ‘*verbum*’, sed quod in verbo intel-

Ono što sam nazvao *dicibile* (*i.e. lektion*), jeste (izgovorena) reč, ali ono (samo) ne označava

⁵³ Boet. *in lib de int ed. sec. i*, 404C.

⁵⁴ Seneca: *ep.* 117,13 = FDS 892; LS33E.

⁵⁵ Cf. Lucr. 1, 103; Verg. A. 2, 115; Val. Fl. 2, 326. U ovim kontekstima termin *dictum*, kao i prethodno pomenuti termini *effatum* (*ecfatum*) i *profatum*, korišćeni su u funkciji prediktivne rečenice.

⁵⁶ L.M. de Rijk, *Logica Modernorum: A Contribution to the History of Early Terministic Logic*, Assen Van Gorcum, (vol i, 1962, vol ii, 1967); vol. ii, p.208.16-17: „*Nota ergo, sive dicatur 'dictum propositionis', sive 'significatum propositionis', sive enuntiabile' idem est*“.

⁵⁷ Aug. *de dial. v; patr. lat.* 32.1411

legitur et animo continetur, significat. Quod dixi 'dictionem' verbum est, sed quod iam illa duo simul id est et ipsum verbum et quod fit in animo per verbum significat.

(izgovorenu) reč, već to što je shvaćeno u reči i zahvaćeno duhom. To što sam nazvao *dictio* je reč, ali ona (sama) označava nešto što nalikuje i jednom i drugom, i samoj reči i onome što se u duhu kroz reč događa.

Čini se, takođe, da je ceo odeljak iz *de dial.*, odakle potiče ovo mesto, inspirisan stoičkim izvorom, ili ovom tradicijom.⁵⁸ Augustin, kao diktist, u svojim tvrđenju u mnogome nalikuje Boeciju. Navedeni odeljak je mogao biti povod srednjovekovnim logičarima da se iznova usredsrede na stoičku semantičku teoriju. I pored toga što su Augustinov predmet ovde *reči*, a ne *propozicije*, iz šireg konteksta *de dial.*⁵⁹ očigledno je da je njegova namera da objasni stoičku ideju, današnjim jezikom rečeno, *propozicionalnog sadržaja*⁶⁰.

Ita etiam verbum appellatur cum scriptum est, quamvis verbi signum, id est signum significantis vocis, eluceat. Ergo ut coeperam dicere omne verbum sonat.

nešto nazivamo pisanom rečju i kada je to oznaka reči, to jest, pokazuje se znakom označavajućeg glasa (*vox*). Tako, kao što smo rekli, svaka reč ima zvuk.

Glas (odnosno *zvuk*, *φωνή*, *vox*) je posrednik označavanja, čak i onda kada se radi o pisanim rečima, a ne samo govorenim. Ono što je napisano, samo je oznaka izgovorene reči ili izgovorenog iskaza – posredstvom smislenih zvučova. Ali samo deklarativan govor, za razliku od drugih vrsta govora (kao što su vokativni, imperativni, interrogativni ili optativni) može da bude istinit.⁶¹ Tradicija koja potiče od Augustina, trajala je tokom razdoblja nove logike, kao i latinskih prevoda Aristotela (*logica nuova*, xii st.). *Dicibile*, kao latinski prevod stoičkog termina *λεκτόν*, pojavljuje se takođe i u prevodu

⁵⁸ Termin *dictio* se kod Cicerona nigde ne koristi u prediktivnom smislu, ali ga u tom kontekstu nalazimo eksplicitno kod Pac. *ap. Non.* 237, 4 (Rib. *Trag.* v. 308); Att. *ap. Auct. Her.* 2, 26, 42; Liv. 8, 24, 2.

⁵⁹ Aug. *de dial.* v; *patr. lat.* 32.

⁶⁰ Cf. W. & M. Kneale, (1962/1984); p. 188.

⁶¹ Ps. August. *cat. dec. ex arist. excerptae*, viii, 1425d-6a: „*haec quoque latino ore monstremus, vel imperatum, vel optatum, vel interrogatum, vel vocatum. Haec quoque sermonis quasi quatuor genera suspensa sunt atque simplicia interim, ideoque semiplena. Neque enim jam intelligitur vel quid imperativum sit, vel quid optativum, vel quid interrogativum, [1426] vel quid vocativum, nisi accesserit genu, ἀποφαντικόν, id est pronuntiativum, quod habeat in se quamdam confirmandi sententiam, quae aliquid aut addat aut demat: quod Aristoteles κατάφασιν et ἀπόφασιν dixit, ut est, coelum hoc volubile est, coelum hoc non est volubile. Ipsum denique pronuntiativum, quod diximus ἀποφαντικόν, aut falsum est aut verum. Quamobrem omissis illis quatuor quae magis ad grammaticos vel oratores pertinent, hujus apophantici, quod ad philosophos attingit, Aristoteles habuit mentionem“.*

Amonijevo komentara Aristotelovog *de interpretatione*, koji po prvi put preveo dominikanac William iz Moerbekea⁶² – g. 1268, dve godine nakon prevoda Simplikijevih komentara Aristotelovih „*Kategorija*“ – koji radi i na redakciji Aristotelovih izvornih dela. Ovi prevodi su, terminološki, znatno uticali, kako na formulacije njegovog prijatelja Tome Akvinskog, tako i na kasnije autore koji izučavaju ova dela. Sam termin *propositio* će se u srednjem veku upotrebljavati zajedno sa terminom *dictum*, a nejasnoće iz ovog poistovećivanja, na određeni način opstaju do današnjih dana.

Kasnija tradicija samo potvrđuje elemente koje nalazimo već kod Apuleja. Tako i kod Boecija, koji već ima definisan prevod termina *ἀξίωμα* kao *propositio, g o v o r (oratio)* je ono što omogućuje označavanje i to posredstvom *g l a s a (vox)*.⁶³ Glas je to čime se zahvata istinitost i neistinitost, ponavlja Boecije,⁶⁴ i u tom smislu ne postoji drugi govor, osim upravo onoga koji je posredovan glasom.⁶⁵ Pisani govor bi bio samo senka onoga što je izgovoreno.

Na govoru se zasniva i njegova interpretacija onoga što je istinito i neistinito. Deklarativni govor (*oratio enuntiativa*), kao smisljeni glas u okviru kojega je formulisana propozicija, nosilac je označavanja (*significatio*) propozicije. Tako se često ponavlja da je pitanje istinitosti propozicije nadovezano na deklarativni govor.⁶⁶ Ali, dodaje Boecije, ovo pitanje tiče se i misli – zato što se obrazovanje propozicije i nadovezivanje jedne na druge, odigrava u sferi mišljenja.⁶⁷

Teškoće vezane za pitanja: šta je nosilac istinosnih vrednosti, šta je istinito ili neistinito, šta označava a šta je označeno, samo se delimično pojašnjavaju. Na nekim mestima Boecije se pre čini peripatetikom time što značenje vezuje za postojanje stvari – *enuntiatio* označava *da nešto postoji ili nepos-*

⁶² *Corpus Latinum Comentarium in Aristotelem Graecorum* ii; ed. G. Verbeke; Louvain: Publications Universitaires, 1961; p. 32; cf. p. 385-386.

⁶³ Boethius, *de syll. cat.* i. 795B: "*quod oratio et ipsa vox est*", *ibid.* i. 797A: "*oratio est vox designativa ad placitum, cujus partes aliquid extra significant, ut dicto, non ut affirmatio.*"

⁶⁴ Boethius, *in lib de int ed. sec.* ii, 454D: „*quod si [vox] hujusmodi proferat intellectum, qui in se verum falsive contineat, ipsa quoque veri falsique retinet significationem*“

⁶⁵ Boethius, *in cat. Arist.*, ii, 204A-B. Cf. *In lib de int ed. pr.*, i, 314C-315A.

⁶⁶ *ibid.* i, 306A, 313D, 314.

⁶⁷ *ibid.* i. 300A: "*quoties enim substantiam cum accidente conjugimus atque componimus, vel intellectum intellectui copulamus, ut fieri propositio posit in cogitatione, tunc fit idem voce.*"

toji,⁶⁸ da jeste (*esse*) ili nije. Svakako, ostaje pitanje, šta se podrazumeva pod postojanjem i na šta se ono odnosi u ovoj strukturi označavanja?

Na drugim mestima, nastavlja upravo navođenjem Ciceronove upotrebe termina *enuntiatio*, tj. *proloquium*, kao primerom onoga – što „obznanju je“ (*denuntiat*) istinitost ili neistinitost.⁶⁹ Ali, govori takođe i da *propositio* označava i takvu misao (*intellectūs*),⁷⁰ koja može biti istinita ili neistinita.⁷¹ Međutim, misao je sredstvo preko kojeg iskaz ukazuje (*demonstrat*) na aktualne stvari koje predstavljaju njen predmet, koje su predmetom te misli.⁷²

U komentaru na Ciceronov spis *Topica*, nailazimo na Boecijevu definiciju propozicije koja je postala poznata tokom perioda *nove logike* (*logica nova*, dakle od početka xii stoleća). *Propositio* je definisana kao *oratio verum fasumve significans*⁷³ – dakle, govor koji označava (*significans*) nešto istinito ili neistinito, odnosno na istinit ili neistinit način. Ova formulacija dosledno korespondira sa kontekstom stoičke teorije značenja, kakvu kasnije nalazimo i u Augustinovim formulacijama u *de dialectica*.

Struktura ovoga tvrđenja bi se mogla predstaviti na sledeći način. Jednako kao i u *Ars Burana*, propozicija je bilo šta, što predstavlja subjekt u iskazu sledećeg oblika: "To da [...] je istinito" ili "To da [...] je neistinito". U slučaju rečenice *Sokrat je čovek* ovom konstrukcijom dobijamo sledeći izraz:

To da – *Sokrat je čovek* – je istinito.

Odeljak koji sledi, ovu definiciju kao da u izvesnom smislu relativizuje: sada *propositio* sadrži (*continens*) istinitost ili neistinitost.⁷⁴

⁶⁸ Boethius, *in lib de int ed. sec. i*, 767C: *enuntiatio vero semper esse aliquid aut non esse significat.*

⁶⁹ Boethius, *in lib de int ed. sec. i*, 767C: "Unde etiam enuntiationis nascitur diffinitio, est enim enuntiatio quae verum falsumve denuntiat... Hanc etiam proloquium vel propositionem Tullius vocat."

⁷⁰ Boethius, *in lib de int ed. sec.* 395B.

⁷¹ Boethius, *in lib de int ed. pr. i*, 299D: "*compositione et coniunctione huiusmodi intellectus fit, in quo vel possit esse vel veritas.*"

⁷² Boethius, *in lib de int ed. sec.* 395B.

⁷³ Boethius, *in top cic. comm. lobri quantuor* PL 64, i, 1174B: „Propositio est oratio verum falsumve significans, ut si quis dicit coelum esse volubile, haec et enuntiatio et proloquium nuncupatur. [i, 1177C:] propositio ... oratio est verum falsumve significans.“

⁷⁴ Boethius, *in top cic. comm. lobri quantuor* PL 64, i, 1174D: "Ac prius de propositione asserendum est. Hanc esse diximus orationem, veritatem vel mendacium continentem."

Propozicija je ono što označava nešto na istinit ili neistinit način. Iza ove tvrdnje prvobitan Aristotelov trag se već gubi, a progovara pre stoički uticaj. Aristotel bi radije rekao da propozicija može biti istinita onda, kada možemo pronaći barem jednu njome označenu instancijaciju. Sa druge strane, stoici bi pre bili skloni tome da propozicijom označavamo nematerijalno λεκτόν. U ovom smislu i Boecije, ostajući veran Ciceronovoj ostavštini, nastavlja diktističku putanju koju su uspostavili stoici, a istinosnu vrednost opisuje kao nešto što je smešteno u okvirima misli, što bi zapravo predstavljalo njegovu artikulaciju stoičkog pojma λεκτόν.

Današnje razumevanje pojma propozicija, koje bi u mnogome redukovalo navedeni stoički spisak svojstava propozicije (*a-k*), često prenebregava istorijske aspekte ovoga termina. Učitavanjem savremenog iskustva u antičke tekstove stvaraju se dodatne teškoće i proizvodi zabuna u interpretacijama antičkih problema, pa samim tim i u njihovom prevodenju u danas dostupno formalno ruho. Možda najočigledniji primer jesu pokušaji da se formalizuje stoička iskazna logika, njihove logike sa intenzijama, kao i da se protumače filozofski problemi koji potiču iz stoičkog okruženja. Razlika između dva tumačenja pojma propozicije, stoičkog, koje nagoveštava Ciceron, i savremenog (na primer, onoga koje se nagoveštava u Quineovim opaskama, da propozicije ne mogu menjati istinosnu vrednost⁷⁵), samo privremeno udaljava ove dve koncepcije, i pre se zasniva na nedovoljnom razumevanju problema. Polemike o prirodi propozicije – o tome da li propozicija atemporalna, da li trpi prefiksaciju, kvantifikaciju, ili datiranje i indeksaciju, vremenske i druge intenzije – vode se do danas. Međutim, stoički termin *ἀξιωμα*, koji, kako smo videli, leži u osnovi savremenog pojma propozicije, iziskuje daleko obzirniji pristup, koji pokriva širi spektar značenja od onih kojima je najčešće predstavljen među današnjim istoričarima logike.

---

⁷⁵ Quine (1941, p. 6). Sličnu formulaciju, koja navodi na atemporalni smisao propozicije nalazimo kod Churcha (1956, §04). Knealeovi (1968, pp.153-4) među prvima eksplicitno skreću pažnju na ovu razliku – *ἀξιωμα* se razlikuje od *propozicije* zato što poseduje *komponentu vremena*, odnosno, *vremenom može da menja istinosnu vrednost*. Cf. LS vol. i, p.105; Mignucci [1985], pp. 219-224.

Pregled nekih pionirskih rekonstrukcija Diodorovog argumenta „Vladar“¹

Razdoblje Priora – period nastanka vremenske logike

Savremena istorija Diodorovog argumenta „Vladar“ (*κυριεύων λόγος*, u daljem tekstu – MA) svoje polazište ima u rastućem interesu za antičke probleme u logici, posebno one koje nalazimo kod Aristotela i stoika. Zasluga za ove početne korake pripada Łukasiewiczu i pronalazimo ih u istraživanjima koje je preduzeo tokom dvadesetih godina prošlog veka. Ovi se pokušaji, smerno ili nehotično, poklapaju sa Lewisovim istraživanjima na polju modalne logike, posebno u razlikovanju formalne i materijalne implikacije. Analiza prirode implikacije se ubrzo raspoznaje kao daleki odjek antičke debate o kondicionalima, vođene kako između Filona i Diodora, tako i između megarana i Aristotela.

Prvi *sistematičan* pristup u ispitivanju prirode i svojstava MA mogao bi biti ipak pripisan B. Matesu. U članku o prirodi Diodorove implikacije,² koji je kasnije revidiran i uključen u dopunjeno izdanje njegove studije o logici stoika,³ Mates sledi Łukasiewiczove stope, posebno kada je reč o metodi koja je ranije skicirana i primenjena u ispitivanjima Aristotelove, odnosno, aristotelovske logike. U pokušaju da pruži prikaz stoičkih postignuća na polju logike, ima u vidu potrebu za modernim pristupom u ovoj oblasti. Neophodnost ovakvoga pristupa je utemeljena na uverenju da bez modernih logičkih sredstava nije moguće ni razumeti niti predstaviti stvarnu prirodu stoičke logike. Megarska logika, pa samim tim i logika Diodora, shvaćena je u njegovom pristupu kao nešto što pripada području obuhvaćenom logikom stoika. I pored povremenih nedoumica u ispravnost ovakvog stanovišta, ovaj pristup je gotovo uobičajen do današnjih komentatora. Istorije logike koje su se kasnije pojavljivale, uključujući ovde i onu Boheńskog⁴, koji predstavlja sledeće značajno ime na polju istraživanja istorije logike, još ne pravi bitnu

---

¹ Tekst je prvi put objavljen kao “Some Pioneering Formal Reconstructions of Diodorus’ Master Argument”, u *Logica et methodologica*, vol. V, 1999, pp.67-111.

² B.Mates [1949]: Diodorean Implication, *Philosophical Review*, 58:234-42.

³ B. Mates [1961]: *Stoic Logic*, Berkeley and Los Angeles.

⁴ I. M. Boheński [1961]: *A History of Formal Logic* (trans. by Ivo Thomas), Notre Dame.

razliku između dve škole – stoičke i megarske. Ovaj antički period logičkog iskustva se stoga najčešće obuhvatao jedinstvenim terminom – megarsko-stoički period u logici.

Kratak Matesov pionirski članak sledila je reakcija Priora⁵ u kojoj se prvenstveno analizira diodorovska definicija modalnosti. Ovaj kritički osvrt zapravo predstavlja prvi moderan pristup u razvoju takvih logika koje su, po analogiji sa modalnim logikama, opremljene temporalnim, vremenski zavisnim operatorima. U svojim razmišljanjima Prior je bio podstaknut člankom svojeg učitelja D. Findleya o odnosu vremena i logike. Ova ideja se temeljila na jednoj kratkoj opasci datoj u napomeni, kojom se tvrdi da "*račun gramatičkih vremena trebalo bi postojano da bude uključen u savremen razvoj logike*".⁶ Sve do ovog momenta, analiza Diodorovog MA, kao i razvoj vremenske logike, kretali su se ruku pod ruku, naširoko se ispomažući u međusobnom napretku.

Ispravku svog članka iz 1955. godine, Prior će ponuditi nekoliko godina kasnije.⁷ Kao odgovarajuća logika koja je u stanju da obuhvati vremenske aspekte Diodorovog MA predlaže se *Sistem D*. U međuvremenu, Prior nastoji da poboljša svoj sistem upoznavajući se sa antičkim i srednjevekovnim doprinosima ovoj oblasti, upoređujući ih i posmatrajući ih iz aspekta dostignuća savremene logike. Takođe, zauzet je proučavanjima McTaggarta i Piercea, kao i nedavnim logičkim istraživanjima Reichenbacha na polju gramatičkih vremena glagola. Ishod rada na ovom polju Prior će objaviti u [1957], a ova knjiga podstiče širok interes logičara za dalja istraživanja na ovom polju. Međutim, rezultate koje su ponuđeni mnogi savremenici vide kao problematične, istovremeno se sporeći oko pitanja "*Da li je ova vrsta logike uopšte neophodna?*" (Kripke u tzv. *Oktobarskom pismu*).⁸ Diskusije o ovom poslednjem pitanju do dana današnjeg nisu dobile svoju završnu reč, dok teorijska osnova za razilaženje dve nastale orijentacije i dalje raste i razvija se u različite pristupe, koji se odnose na problem razmatranja vremena i gramatičkih aspekata vremena u prirodnom jeziku – neki autori problem vide kao zajednički, kao jedinstven, dok drugi smatraju da je neophodno ovo

⁵ A.N. Prior, [1955]: Diodorian Modalities, *Philosophical Quarterly*, (5):203-213.

⁶ D. Findley, *Time: A Treatment of some Puzzle*, p.160, in (ed.) Gale [1968].

⁷ A.N. Prior, [1958]: Diodorus and Modal Logic: A Correction, *Philosophical Quarterly*, (8):226-230.

⁸ Cf. Øhrstrøm, [1993].

dvoje zasebno tretirati, kao posebna pitanja koja se teorijski nesvodiva jedno na drugo.

Kratko nakon objavljivanja ove do danas pominjane knjige Prorove knjige [1957], u prepisci koju vodi, javljaju se dve značajne sugestije. Jedna se odnosi na Kripkeovu sugestiju, da vreme može biti predstavljeno "razgranim" strukturoom (*Septembarsko pismo*).⁹ Sledeću predstavlja "Hamblinova rešetka", kao prva verzija modela koji treba da predstavi implikativnu strukturu gramatičkih vremena. Njena potpuna verzija pojaviće se tek desetak godina kasnije, 1965. godine. Hamblin takođe predlaže skup aksioma i pravila izvođenja za račun sa monadičkim operatorima, koji su saobrazni sa "prostom interpretacijom u terminima dvosmerne kontinualne vremenske skale".¹⁰

M. Dummett i E. Lemmon (koji su pohađali Priorova predavanja tokom školske 1955/56. godine) u svom članku [1959] pokušavaju da pojasne barem deo složene prirode Priorovog računa, tzv. *Sistema D* – sistema koji je predložen kao formalna interpretacija Diodorove logike. Oni pokazuju kako je *Sistem D* već sadržan u Lewisovom sistemu *S4*, te da takođe sadrži *S4.3*.¹¹ Godinu dana nakon što je objavljen članak M. Dummetta i E. Lemmona, Oskar Becker analizira Priorovu interpretaciju – opremljenu *Sistemom D*, u međuvremenu komentarisano i dopunjeno u [1957] – i daje dijagram [1960, s. 252], kojim želi da prikaže kako je *bez atomističkog shvatanja vremena, Diodorov argument neosnovan*.

Imajući u vidu sve prethodne primedbe, Prior u svom radu [1962], iznosi mišljenje da, kako se čini, *S4.3*¹² nije zadovoljavajući da izrazi Diodorove modalnosti, pošto ne obuhvata diodorovsku pretpostavku *diskretnosti*.¹³ U

⁹ Cf. Øhrstrøm, [1993].

¹⁰ Ibid: "a simple interpretation in terms of two-way continuous time-scale."

¹¹ Cf. Prior, [1962].

¹² Račun *S4.3* predstavlja Lewisov $S4 + \Box(\Box(p \supset \Box q) \vee \Box(\Box q \supset \Box p))$. Skraćeni oblik ove dodatne formule svedene na njoj ekvivalentan izraz $(\Box p \rightarrow q) \vee (\Box q \rightarrow p)$, pomoću $\rightarrow$, shvaćenom u striktnom smislu, Prior [1967] (p. 29 i p. 27) pripisuje P.T. Geachu. Potpunost novoobrazovanog sistema je dokazana (algebarski kod Bulla [1965]). Vide takođe, Prior [1962].

¹³ Bull, u [1965], koji *D* pripisuje Kripkeu, sugerise dodavanje $((p \rightarrow \Box p) \rightarrow \Box p) \rightarrow \Box p$, pri čemu $\rightarrow$ važi u striktnom smislu, kao alternativnu osnovu za sistem. Istorijsko razmatranje ovog razvoja dato je kod Priora [1967], pp. 20-31.

godinama koje slede on nastavlja da traži adekvatniji sistem, i daje svoju konačnu ponudu u [1967].¹⁴ Pošto Diodorovo vreme treba da je *diskretno*, kao što je Becker zapazio, za Priora se kao adekvatan sistem javlja pre S4.3.1¹⁵ nego S4.3. Ali u svojoj poslednjoj verziji interpretacije MA, Prior je stavljen pred neprijatnu dilemu koja je posledica njegove analize: *ili da napusti vlastitu verziju rekonstrukcije kao nevaljanu, ili da je zadrži kao korektnu i optuži Diodora za nevaljanost samog argumenta*. Njegove simpatije su pre bile sklone ovoj poslednjoj opciji.¹⁶

Priorova verzija, posebno ona koja je data u [1967], postaje nadalje gotovo standardno polazište u rekonstrukcijama koje se kasnije pojavljuju. Struktura i način razvijanja njegove konstrukcije Diodorovog navodnog dokaza izgledaju ovako. Argument je formalizovan uvođenjem sledećeg simbolizma neophodnog za njegovo prilagođavanje u odgovarajući oblik koji ovde obuhvata pravila iskaznog i odgovarajućeg modalnog računa, kao i odgovarajućih vremenski zavisnih operatora.

$Fp =$ 'Biće slučaj da p'

$Pp =$ 'Bilo je slučaj da p'

$Hp =$ 'Uvek je bilo slučaj da p'

$\Box p =$ 'Nužno je da p'

$\Diamond p =$ 'Moguće je da p'

Pošto se može uraditi substitucija iskaza '*Nužno je da p*' sa odgovarajućim ekvivalentom '*Nemoguće je da $\neg p$* ', kao što može biti zamenjeno i '*Uvek je bilo slučaj da p*' sa '*Nije uvek je bilo slučaj da $\neg p$* ', onda dajemo i dodatno pravilo za naizmenično prevođenje prethodnih modalno i vremenski zavisnih rečenica na osnovu odnosa koji među njima važe:

$\Box p \equiv_{\text{def}} \neg \Diamond \neg p$

$Pp \equiv_{\text{def}} \neg H \neg p$

¹⁴ Prior (1967), pp.20-31.

¹⁵ To jest, S4.3 + $\Box(\Box p \supset \Box p) \supset (\Diamond \Box p \supset p)$. Sistem je dobio svoje ime u članku koji objavljuje Sobociński ('Modal system S4.4,' *NDJ* Vol. 5, 1964:305-312), i u kojem je Priorov Sistem D aksiomatizovan kraćim izrazom $((p \rightarrow \Box p) \rightarrow p) \supset (\Diamond \Box p \supset p)$, pri čemu $\rightarrow$ označava striktnu implikaciju.

¹⁶ Prior (1967), p.32-4.

Sada Prior prilagođava Epiktetov navod Diodorovih premisa na način koji bi omogućio elegantnije dalje formalno rasuđivanje. Prve dve premise dobija sa namerom da izbegne izvesne dvosmislice i probleme koji se mogu pojaviti. Zbog toga se odlučuje da prvobitni tekst preformuliše uz odgovarajuće korekcije.

Prvu Diodorovu premisu (D1) – “πᾶν παρεληλυθὸς ἀληθὲς ἀναγκαῖον εἶναι”¹⁷ – prilagođavajući je formalnom prevodu opremljenom prethodnim simbolizmom, Prior shvata kao:

(a) Ako je nešto bilo slučaj, ne može ne biti da nije bilo slučaj.

Drugú premisu (D2) – “τῶ δυνατῷ ἀδύνατον μὴ ἀκολουθεῖν”¹⁸ – koja sadrži termin implikature ‘ἀκολουθεῖν,’ Prior shvata pre na *logički* nego *temporalni* način. On želi da naglasi kako bi smisao koji ovde leži u osnovi istinitosti rečenice, trebalo da uključuje ukazivanje na trenutnu istinosnu vrednost, kao što je to slučaj sa vremenski nespecificovanim propozicijama. Tako da za ovu rečenicu predlaže formulaciju:

(b) Ako je nešto nemoguće, onda je nemoguće i sve što ga nužno povlači.

Imajući u vidu smisao Beckerove primedbe, da je Diodor imao na umu neke rečenice koje su bile u opštoj upotrebi i koje su bile prihvaćene među savremenimicima kao valjane,¹⁹ Prior uz (a) i (b) pridodaje još dve pretpostavke, rukovodeći se njima pre kao sa načelima nego pukim prevodom izvornih tvrdnji. Tako, namesto “*Moguće je nešto što niti jeste niti će biti istinito*” – “δυνατὸν εἶναι, ὃ οὐτ’ ἔστιν ἀληθὲς οὐτ’ ἔσται” – (c) i (d) predstavljaju ishod reformulacije prvobitnih rečenica, koje su dobijene upotrebom načela substitucije zasnovane na međusobnoj vezi uslova da ‘p je nužno’ ima ekvivalent u ‘¬p je nemoguće.’

(c) Kada je nešto slučaj, uvek je bilo slučaj da će to biti slučaj,

¹⁷ Svedeno značenje premise ima smisao blizak tvrdnji „Svaka prošla istina je nužna.“ Kasnije ćemo videti moguće dvosmislenosti koje proizlaze iz Epiktetove formulacije premise i njenih posledica koje proističu iz drugačijih formalnih oblika.

¹⁸ Prevod u redakciji LS, koji je vrlo često prisutan kod današnjih interpretatora ovoga mesta, glasi „*Nešto što je nemoguće ne sledi iz nečega što je moguće*“ (‘*Something impossible does not follow from something possible*’). LS ovde ključni termin ‘ἀκολουθεῖν’ ostavljaju u neodređenom smislu – tako da važi i u temporalnoj i u logičkoj interpretaciji, odakle, naravno, proističu i mnoge nedoumice.

¹⁹ On se o tome izjašnjava pretpostavkom, da su „*verovatno bile pretpostavljene kao važće i od strane Diodora i njegovih glavnih oponentata*“ ([1955], p. 210).

i

Kada nešto niti jeste niti će biti slučaj, onda je bio slučaj da to neće biti slučaj.

Kao **zaključak** Diodorovog *MA*, koji tvrdi da “*Ništa što niti jeste niti će biti istinito, nije moguće*” – “*μηδὲν εἶναι δυνατόν, ὃ οὐτ’ ἔστιν ἀληθές οὐτ’ ἔσται*” – on ga preoblikuje u:

(z) Kada ništa niti jeste niti će biti slučaj, onda je to nemoguće.

Pružajući formalizam neophodan za prevod prethodnih rečenica u odgovarajući simbolizam, on dodaje, kao asumpcije koje su prilagođene formalnom rasuđivanju, sledeće odgovarajuće formulacije:²⁰

- (a) $Pp \supset \neg \diamond \neg Pp$ **A**
 (b) $\neg \diamond q \supset [\Box (p \supset q) \supset \neg \diamond p]$ **A**
 (c) $p \supset HFp$ **A**
 (d) $(\neg p \wedge \neg Fp) \supset P\neg Fp$ **A**

Kao **zaključak** onda dobija sledeći iskaz:

(z) $\neg p \wedge \neg Fp \supset \neg \diamond p$.

Dodajući pravilo necesitacije za modalnosti, preuzetim iz Lewisovog *S4*,²¹

RL: $\vdash \alpha \rightarrow \vdash \Box \alpha$

Prior nastavlja sa dokazom koji se u prirodnoj dedukciji može predstaviti na sledeći način:

$\neg p \wedge \neg Fp \vdash \neg \diamond p$

1	(1) $\neg p \wedge \neg Fp$	A
1	(2) $P\neg Fp$	iz (1) i (d)
1	(3) $\neg \diamond \neg P\neg Fp$	iz (2) i (a) $p/\neg Fp$
1	(4) $\neg \diamond HFp$	iz (3) i ekvivalencije ‘ $\neg P\neg$ ’ i ‘ H ’
	(5) $\Box (p \supset HFp)$	iz (c) i pravila necesitacije: $\vdash \alpha \rightarrow \vdash \Box \alpha$
1	(6) $\Box (p \supset HFp) \supset \neg \diamond p$	iz (4) i (b) q/HFp

²⁰ Prior koristi poljsku, prefiksnu notaciju. Radi uniformnosti i standardizovanja prikaza, opredelili smo se da ga predstavimo kroz danas uobičajenu notaciju.

²¹ Prior smatra da “*pravilo RL tvrdi diodorovskim terminima, da ako formula izražava nešto što je uvek istinito, onda formula tvrdi da je ta stvar istinita, tj. da jeste i da će uvek biti istinita, jeste uvek istinito*” [1955], p. 207.

- 1 (7) $\neg \diamond p$ iz (5) i (6), MPP
 (8) $\neg p \wedge \neg Fp \supset \neg \diamond p$ iz (1) i (7), pravilo kondicionala

■ Q.E.D.

Isti rezultat u postizanju nameravanog zaključka (z) $\{(\neg p \wedge \neg Fp) \supset \neg \diamond p\}$ možemo dobiti delimično **proširenom procedurom**, dodajući prethodno formulisanim asumpcijama (a)-(d) od strane Priora, dva dodatna načela (1) i (2), poznata u antici,

- (1) $(p \supset q) \supset ((q \supset r) \supset (p \supset r))$ – načelo silogizma
 (2) $(p \supset (q \supset r)) \supset (q \supset (p \supset r))$ – zakon komutacije

tako da nastavljamo izvođenje dokaza na sledeći način.²²

- (3) $P \neg Fp \supset \neg \diamond \neg P \neg Fp$ iz (a): $p/\neg Fp$;
 (3°) $P \neg Fp \supset \neg \diamond HFp$ iz (3), pomoću $\neg P \neg \equiv_{\text{def}} H$
 (4) $\neg p \wedge \neg Fp \supset \neg \diamond HFp$ iz (d) i (3°) pomoću (1): $\neg p \wedge \neg Fp/p$; $P \neg Fp/q$; $\neg \diamond HFp/r$;
 (4°) $\neg \diamond HFp \supset [\Box (p \supset HFp) \supset \neg \diamond p]$ iz (b): q/HFp ;
 (5) $\neg p \wedge \neg Fp \supset [\Box (p \supset HFp) \supset \neg \diamond p]$ iz (b), i.e. (4) i (4°) pomoću (1): $\neg p \wedge \neg Fp/p$; $\neg \diamond HFp/q$; $\Box (p \supset HFp) \supset \neg \diamond p/r$
 (6) $\Box (p \supset HFp)$ iz (c) pomoću RL
 (6°) $\{\neg p \wedge \neg Fp \supset [\Box (p \supset HFp) \supset \neg \diamond p]\}$ iz (5) pomoću (2): $\neg p \wedge \neg Fp/p$;
 $\supset \{(\Box (p \supset HFp) \supset [\neg p \wedge \neg Fp]) \supset \neg \diamond p\}$ $\Box (p \supset HFp)/q$; $\neg \diamond p/r$;
 (6°°) $\Box (p \supset HFp) \supset [(\neg p \wedge \neg Fp) \supset \neg \diamond p]$ iz (6) i (6°) pomoću MPP
 (z) $\neg p \wedge \neg Fp \supset \neg \diamond p$ iz (5) i (6°°) pomoću MPP

■ Q.E.D.

Pogledajmo sada primedbe koje su usledile na ponudenu Priorovu rekonstrukciju, koje su date kroz naknadne interpretacije MA.

Hintikka – rasprava o Načelu plodnosti

Kao i Prior, i Hintikka, u svojim tekstovima [1964] i [1973] preuzima relaciju posledičnog sleda u D2 pre kao *logičku* nego kao *vremensku*, a pojam istinitosti shvata tako što one ukazuje na ‘momentalnu istinosnu vrednost’ primenjenu na *vremenski neograničene* iskaze. On kritikuje Priora

²² Oznake, ovde date malim slovima, upotrebićemo kasnije u McKirahanovom ispitivanju Priorovog dokaza.

zbog interpretacije onoga što je Diodor mogao uvrstiti kao iskaz koji sadrži vremenske ukazatelje. Takođe, pokušava da pojašni uobičajeno značenje termina *nužno* i *moгуće*, sa tom svrhom da razazna i rasvetli koja su to mogla biti uvrežena značenja ovih termina u okvirima jezika Diodorocih savremenika. Sledeći Beckerovu ideju, on se trudi da pronađe odgovor na ovo pitanje čitajući Aristotela kao generalni izvor debate o kondicionalima sa vremenskim ukazateljima.

Hintikka je premise D1 i D2 pre shvatio kao *načela* nego kao premise nekog određenog argumenta. Zbog toga se njegov prevod ne čini toliko preglednim, i pored toga što baca novo svetlo na probleme koji se javljaju u tumačenju toga šta je nosilac istinosne vrednosti, odnosno, kada neki iskaz ima istinosnu vrednost ako je opremljen odgovarajućim vremenskim ukazateljem. Dodatno, Hintikka svrstava Diodora u branioce '*načela plodnosti*,' pripisujući mu neka dodatna, Diodorovom stanovištu ne toliko srodna svojstva. Ideja 'nužnosti prošlosti' (odnosno, *prošlih istina*) svakako je bila bliska mnogim Diodorovim savremeniciima. Ona ima opšti oblik u formulacijama koje nalazimo kod Aristotela.²³ Sam Hintikka, u svojoj reformulaciji Diodorove prve premise, teži tome da sačini aproksimaciju ova dva pristupa modalnostima.

Prema njegovoj konačnoj proceni, *MA ne uspeva da ustanovi fatalistički zaključak*. Imajući pred sobom Priorov model, time što (D1) i (D2) iščitava kao načela a ne kao puke asumpcije, on smatra da ona mogu biti saobrazna gornjim formulacijama (a) i (b),²⁴ pri čemu je (b) shvaćeno kao načelo koje tvrdi pre *logičku* nego *vremensku* posledičnost. Oba ova načela će biti upotrebljena kroz sledeće interpretacije:

- (a) Bilo koji istinit iskaz koji obuhvata prošlost je nužan.
- (b) Ako se pretpostavilo da je mogućnost ostvarena, ne sledi nemoguć zaključak.

²³ Arist., *NE* 1139b 7-9 (*Nikomahova etika*, Bigz, Beograd, 1980, prevod Radmila Šalabalić): "Predmet odluke ne može nikada biti nešto što je već prošlo (odnosno što se već dogodilo); niko se, na primer, ne odlučuje da je razorio Troju: ne odlučuje se o onome što se dogodilo nego o onome što treba i što može da se dogodi, jer ono što je bilo ne može da nije bilo. Otuda i Agaton s pravom kaže:

*'Jer samo to ni bogu nije dato čak:
da učini da nije bilo što je bilo' "*

²⁴ Hintikka [1964], p. 106.

Koristeći ova dva načela u argumentu, on pokušava da pokaže nekonzistentnost između sledeća dva iskaza:

(x)   Moguće je da p.

(y)   Nije slučaj da p, niti će to biti slučaj u bilo kojem kasnijem trenutku.

Da bi pokazao inkonzistentnost između (x) i (y), Hintikka pokušava da pronade α neki treći iskaz, recimo r , koji bi se mogao zasnivati na pretpostavci da je p slučaj, i β) nekog iskaza izvedenog iz (y) koji bi mogao tvrditi da "Nemoguće je da r ." Rezultat kome se teži bi trebalo da pokaže kako iskazi (x) i (y) povlače za sobom posledice koje su izvedene pomoću načela (b), a koje su inkonzistentne.²⁵

Pretpostavljamo da su t_0 i t_1 neki *budući momenti vremena*, takvi da t_1 sledi jedan dan nakon t_0 .

1	(1)	U vreme t_0 biće istinito da p.	- pretpostavka da je mogućnost p ostvarena
1	(2)	U vreme t_1 biće istinito da je p bilo juče slučaj.	- iz (1) i definicije t_0 i t_1
3	(3)	Nije slučaj da p niti će to biti slučaj u bilo kojem kasnijem momentu vremena.	- pretpostavka da je (y) slučaj
3	(4)	U vreme t_0 biće neistinito da p.	- iz (3) i definicije t_0
3	(5)	U vreme t_1 biće neistinito da je p bilo juče slučaj.	- iz (4) i definicije t_0 i t_1
3	(6)	U vreme t_1 biće istinito za p da je nemoguće da je juče bilo slučaj.	- iz (5) pomoću načela (a)

Hintikki se čini da dobijajući (6), može da zaključi sledeće:

"Ovo je nemogućnost koju je Diodor tražio. Zaključak (2) koji je dobijen iz pretpostavke da je mogućnost (x) ostvarena, pokazano je pomoću (6) da je ne samo lažno nego i nemoguće. Tako je Diodor bio spreman da zaključi da je prvobitni skup premisa $\{(x), (y)\}$ bio nekonzistentan."²⁶

²⁵ *Ibid.*, p. 104.

²⁶ *Ibid.*, p. 106.

Sutula²⁷ proširuje i nastavlja dokaz dodajući korake koji konflikt između dva načela čini preglednijim:

- 3 (7) Nemoguće je da p . - iz (1), (2), i (6) pomoću (b)
 (8) Ako nije slučaj da p i neće biti slučaj da p - iz (3) i (7)
 u bilo kojem kasnijem momentu vremena, onda je nemoguće da p .

Način rasuđivanja koji dovodi do (6) čini se uverljivim, ali sagledavajući ga detaljnije vidimo da se delimično razlikuje od oblika iskaza koji možemo očekivati kada ga poredimo sa (2). Prema Hintikkinjoj nameri, namera je da dođemo do formulacije jedne strane inkonzistencije koja bi bila “Nemoguće je da r ”. Iskaz (6) ima oblik dosta blizak željenom, ali očigledno je da ne tvrdi

[6] ‘Nemoguće je da (2),’

нити pruža tome odgovarajuću očekivanu formu

[6'] ‘Nemoguće je da (u t_1 će biti istinito da je p bilo juče slučaj),’

već samo

(6) ‘U vreme t_1 biće istinito da je nemoguće za p da je juče bilo slučaj.’

U rečenici (2), ključni vrednovani sekvent bi bio njen deo ‘*p je bilo (juče) slučaj.*’ Tako je modalni prefiks vezan za, ili zavisao od, momenta kazivanja *parcijalnog* iskaznog sekventa. Da bismo to preglednije predstavili, uzmimo da je vrednovani sekvent ‘*p je bilo (juče) slučaj*’ zamenjen za ‘ α ,’ tako da možemo (2) čitati kao

[6'] ‘{*Nemoguće je (sada, baš u ovom trenutku) da [u t_1 će biti istinito da (α)]*.’

Međutim, Hintikkin rezultat, koji je dat kao (6), čini se da ima drugačije značenje. Prateći dosledno isti način rasuđivanja tokom substitucije, ishod daje samo sledeću tvrdnju:

(6) ‘{Istinito je (sada, baš u ovom trenutku) da: [u t_1 će biti nemoguće da (α)]},’

što je daleko od nameravane kontradikcije prema kojoj bi trebalo da dobijemo ‘*Nemoguće je (sada) da (2),*’ a što u prethodnim redovima Hintikka

²⁷ Sutula [1976], p. 331.

želi da postigne. Kao što vidimo, pre se može reći kako dokazuje da 'U t_1 će biti nemoguće da (2),' a koje nije saobrazno sa načelom (b) [*"Ako se pretpostavilo da je mogućnost ostvarena, ne sledi nemoguć zaključak"*]. U istom smislu, Sutulin dopunski korak (7) za Hintikkinu rekonstrukciju, ne sledi iz (2) i (6) pomoću načela (b). Čak i ako je učinjena odgovarajuća intervencija, ona nije nikakva osnova koja nas vodi prema željenoj kontradikciji. Iako su (2) i ovde preoblikovano [6'] saobrazni duhu modifikovane druge premise, oblikovane kao načelo (b), moramo naći osnovu da opravdamo kako [6'] počiva na (6). Međutim, kada bismo bili u stanju da dopustimo da (6) proizlazi iz [6'], onda bismo dobili formulaciju po kojoj:

<p>Ako '{Istinito je (sada, baš u ovom trenutku) da: [u t_1 će biti nemoguće da (α)],'</p>	<p>onda</p>	<p>'{Nemoguće je (sada, baš u ovom trenutku) da [u t_1 će biti istinito da (α)].'</p>
---	--------------------	--

Ova formulacija, barem na prvi pogled, ne zvuči odbojno. Ali ako se detaljnije upustimo u nju, vidimo da ona ima za posledicu tvrdnju ove vrste: '*ono što (je trenutno istinito da) će biti (kasnije) nemoguće, je već (sada) nemoguće.*' Drugim rečima, ovo je tvrdnja koja počiva na stanovištu da '*naknadne nemogućnosti, za sobom povlače sadašnje (koje su aktuelne),*' a što evidentno nije saobrazno sa načelom (b).

Sutula dolazi u sličan položaj koristeći drugu putanju rasuđivanja, koju ilustruje primerom.²⁸ Odgovarajućom substitucijom modalnih pojmova, imamo da 'ono što je moguće *sada*, biće moguće u bilo kojem *kasnijem trenutku.*' Ako je to tako, pretpostavimo da su t_1 , t_2 , i t_3 prvi, drugi i treći dan u mesecu, i uzmimo da je p iskaz '*Juče je bio prvi dan u mesecu.*' U t_2 , iskaz *jeste* istinit, pa je zato *moguće* da p : '*Juče je bio prvi dan u mesecu (t_1).*' U t_3 isti iskaz *nije* istinit, i *nije moguće* da p – tj., prema načelu (a): '*Bilo koji istinit iskaz koji se odnosi na prošlost jeste nužan,*' u t_3 je neistinito da p , pa *onda nije moguće* da p . Ali upoređujući istinitost i modalnost iste rečenice u dva različita, susedna momenta, onda dobijamo sledeće: mada je u t_2 moguće da p , u t_3 nije moguće da p , što u ovom slučaju daje da '*ono što je moguće u jedno vreme nije moguće u kasnijim vremenima.*' To je razlog zbog kojeg (6) ne može da povlači [6'], tako da je Sutulin dodatni korak (7) podjednako neubedljiv pošto ne sledi iz (2) i (6) pomoću (b). Posledica toga je da su oba

²⁸ *Ibid.*, p. 335.

eksplicirana postupka, koja bi trebalo da navode na nameravani zaključak bilo putem načela (b) ili načela (a), opterećena ozbiljnim nedostacima.

Rescher – nezavisnost istorijske rekonstrukcije

Rescherova verzija argumenta [1966, 1968, 1971] se u mnogim aspektima razlikuje i od Priorove i od Hintikkine. Neke od razlika su načelne prirode. On dozvoljava izvesnu slobodu i odstupanje od istorijske doslednosti, kako bi postigao logičku preciznost. On želi da pruži argument koji bi bio prihvatljiviji sa stanovišta kurentnih logičkih standarda, ali prenebregava brojne aspekte *MA*, iako su neki od njih evidentno sadržani u dostupnim svedočanstavima, ili neposredno predstavljaju njihove posledice. Pa ipak, njegov pristup je zbog brojnih razloga često razmatran i našao je svoje mesto u literaturi. Duh njegovih istraživanja prožet je zalaganjem koje počiva na srednjevekovnim arapskim komentatorima Aristotela. Ona se nadovezuju na rad koji je pre toga preduzeo u pionirskim studijama o arapskoj logici, i mogu se zapaziti i u tekstovima o Diodorovom argumentu. Njegovo “srednjevekovno” čitanje ovoga problema sastoji se u specifičnom razumevanju značenja iskaza kojima se argument bavi, pa su tako diodorovski iskazi predstavljeni kao *vremenski određeni* iskazi. Ovaj pristup je u istoj ravni sa primedbama koje su bile upućene Priorovom shvatanju prirode vremena. U rekonstrukciji koju pripisuje kao odgovarajuću Diodoru, Rescher polazi od stanovišta da – *vreme samo po sebi nema granajuću strukturu*,²⁹ zbog čega smatra da je neophodno da se prvobitne Diodorove premise preformulišu u iskaze sa *fiksiranim vremenskim ukazateljima*. Modalnosti primenjene na ove iskaze trebalo bi da budu zavisne u odnosu na određeno vreme (događanja, ili kazivanja – reč je o *datiranom iskazu*, odnosno, tzv. *iskazu sa datumom*).³⁰

²⁹ Cf. Rescher [1968] pp. 211-2, i [1971] p.73.

³⁰ Postoji nekoliko razloga zbog kojih se Rescher odlučio na ovaj korak u svojoj verziji. Smisao (1) – tj. ‘ako je *p* bilo istinito u prošlosti, onda je *p* nužno (*sada*)’ – bi bilo prihvatljivo za iskaze o prošlosti sa fiksiranim vremenskim ukazateljima, a njegov razlog da ovo učini sastoji se u tome što bez ovakvog tumačenja ne može da da željeni smisao premisi (2). Međutim, neki autori drže da je ovo ozbiljno ograničenje njegove rekonstrukcije, pošto ono ne obezbeđuje važenje interpretacije u *opštem* smislu, koje bi u potpunosti odgovaralo specifičnostima *diodorovskih „iskaza“*. Cf. npr. McKirahanov komentar na Reschera u [1979] p. 250., n. 32.

Prvu Diodorovu premisu **D1**, koja glasi "Sve što je prošlo i istinito, jeste [sada] nužno" prilagođavajući je formalnom mehanizmu, Rescher čita na sledeći način:

$$(1) (t)\{[T_t p \wedge (t < n)] \supset \Box_n p\}$$

Ova formulacija ima smisao *vremenski određenog* iskaza (*temporally definite proposition*) kao što je to iskaz "U Londonu pada kiša 1. januara 1966," pri čemu t ukazuje na izraz *juče*, n na *danas*, a p ima smisao "Sada pada kiša" (a ne *vremenski neodređenog* iskaza, poput iskaza "U Londonu danas pada kiša" pošto bi to, kako smatra, imalo apsurdne posledice).³¹ *Uopštena verzija* ove premise bi onda bila sledeća: "Ono što je prošlo i istinito, *od tada* je nužno," ili "Ako je iskaz p istinit u bilo koje vreme t , onda je p nužno u bilo koje kasnije vreme t' ." Rescherova simbolička formulacija ove tvrdnje je sledeća:

$$(1a) (t)(t')\{[T_t p \wedge (t < t')] \supset \Box_{t'} p\}$$

Po njegovom mišljenju, u ovom obliku premisa korespondira sa teorijom *temporalizovanih modalnosti*, a nju takođe obuhvata srednjevekovna izreka čiji smisao je da "Sve što jeste, jeste nužno" (*Unumquodque, quando est, oportet esse*), s tim da je u ovom slučaju ona preoblikovana u iskaz "Bilo šta, kada se jednom dogodi, jeste *od tada* nužno."

U drugom koraku rekonstrukcije Rescher se osvrće na problematičan izraz ἀκολουθεῖν. Diodorovu premisu **D2**, navedenu prema Epiktetovom izvoru,³² interpretira kao iskaz koji obuhvata pre *vremenski*, nego *logički* sled.³³ On ovaj iskaz u kojem je sadržana fraza "*sledi*" razumeva kao načelo koje treba da bude shvaćeno u smislu koji treba razumeti kao "*dogaća se nakon*": "Nemoguće ne *sledi nakon* mogućeg." Odnosno, ono što je jednom moguće ne postaje naknadno nemoguće, već je moguće u svim naknadnim vremenima, ili "Ako je iskaz p moguć u bilo koje vreme t , onda je p moguće u bilo

³¹ [1968], p. 204; n. 27

³² Döring, Fr. 131.

³³ Ovaj smisao se oslanja na Zellerovu tradiciju u interpretiranju ovoga mesta. Mnogi autori međutim nisu spremni da prihvate ovaj pristup verujući da je vremenska interpretacija ovakvog tipa neodrživa. Jedan od uobičajeno navodjenih razloga za pobijanje *vremenskog* čitanja druge premise sastoji se u interpretaciji Diodorovih modalnih pojmova „moguće“ i „nužno“. U Rescherovom slučaju, Diodorov iskaz, kada je neistinit u neko vreme t i kada ostaje neistinit nakon toga, jeste *moguć* pre t , a *nemoguć* nakon toga. Prema ovom stanovištu, problem se ne bi javljao ako bismo „*sled*“ tumačili u *logičkom* smislu.

koje kasnije vreme t' ." Za ovaj iskaz predlaže sledeću simboličku formulu:

$$(2) \quad (t)(t')\{\{\diamond_t p \wedge (t < t')\} \supset \diamond_{t'} p\}$$

čija neposredno ekvivalentna verzija predstavlja iskaz

$$(t)(t')\{\{\neg \diamond_{t'} p \wedge (t < t')\} \supset \neg \diamond_t p\}.$$

Drugim rečima, konačna verzija ove premise glasi "Ono što je jednom nemoguće nikad nije bilo moguće u prethodno vreme," a ove verzije **D2** eksplicitno izražavaju očigledno načelo konzervacije mogućnosti – "jednom moguće je uvek nakon toga moguće" – što ima 'upadljivo deterministički prizvuk'.³⁴ Uvodeći odnos dualnosti između $\square$ i $\neg \diamond \neg$, (2) možemo pročitati kao ekvivalentno sa $(t)(t')\{\{\square_t p \wedge (t < t')\} \supset \square_{t'} p\}$, a što zapravo predstavlja tezu da "Ono što je nužno u neko vreme, uvek je bilo nužno dotle," tj. do tog vremena.

Diodorova premisa **D3** – "Ono što niti jeste niti će biti, jeste moguće" – preoblikovana je u iskaz koji tvrdi da "Nešto što niti jeste niti će biti istinito, je bezmalo moguće" ili, "Iskaz p_0 je sada moguć, ali p_0 je istinit sada i p_0 neće biti istinit u bilo koje kasnije vreme." Formalna interpretacija ove tvrdnje predstavljena je ovako:

$$\text{Za neko } p_0: \diamond_n p_0 \wedge (t)[(n \leq t) \leftrightarrow \neg T_t p_0]$$

Držeći da je *MA* zamišljen da pokaže kako su (1) - (3) u međusobnom neskladnu, Rescher barata sa **D3** kao sa tvrdnjom koja vodi kao *reductio* obliku argumenta – jer ako prihvatamo (1) i (2) moramo prihvatiti i pobijanje (3). Ona u argumentu za sobom povlači njenu protivrečnost, ili dosledno sprovedenu diodorovsku tezu, po kojoj *svaka (sadašnja) mogućnost mora biti ostvarena u neko sadašnje ili buduće vreme.*

$$\diamond_n p \supset (\exists t)[(n \leq t) \wedge T_t p].^{35}$$

³⁴ Rescher, [1968], p. 205, n. 29.

³⁵ U nastavku [1968] p. 205, n. 30, Rescher pokušava da razvije donekle preoblikovanu tezu koja je u većoj meri primenljiva na odgovarajuća dicta, koja je izvedena iz Boecijeve izvora (Döring, Fr. 138). Ova teza se sada može preformulisati kao jače tvrđenje ekvivalencije

$$\diamond_n p \leftrightarrow (\exists t)[(n \leq t) \wedge T_t p]$$

što je, na osnovu substitucije, takođe ekvivalentno sa

$$\neg \diamond_n p \supset (\forall t)[(n \leq t) \wedge \neg T_t p]$$

odnosno, sa *diodorovskom* tvrdnjom: "Nemoguće je ono što niti jeste niti će biti." Putem substitucije $\neg p$ sa p dobijamo sledeću ekvivalentnu tezu

$$\neg \diamond_n \neg p \supset (\forall t)[(n \leq t) \wedge \neg T_t \neg p].$$

Želeći da dobije kontradikciju, kao *četvrti* korak rekonstrukcije neophodno je da preformuliše tezu (1a) koja vodi stavu (4), da "Ako iskaz p nije nužan u bilo koje vreme t , onda p nije istinito u bilo koje ranije vreme t ." Ovaj korak postaje, substitucijom " $\neg p$ " za " p ", (5) da "Ako $\neg p$ nije nužno u bilo koje vreme t , onda $\neg p$ nije istinito u bilo koje ranije vreme t ." Pomoću pravila ekvivalencije između dualnosti $\neg \Box_t \neg \alpha$ i $\Diamond_t \alpha$, on (5) oblikuje kao (6), odnosno, da "Ako je p moguće u bilo koje vreme t , onda $\neg p$ nije istinito u bilo koje ranije vreme t ." Izbegavajući neposredne korake izvođenja od (6) do (8), on se opredeljuje da na ovom mestu izvede manevar koji se odnosi na *opštu* primenljivost *zakona isključenja trećeg*, koji postulira tezu da, 'u bilo koje dato vreme, bilo koji dati iskaz je ili istinit, ili je istinita njegova kontradikcija':

$$(t)[T_t p \vee T_t(\neg p)]$$

što sada daje iskaz (8) da "Ako je p moguće u bilo koje vreme t , onda je p istinito u bilo koje ranije vreme t ." Iz (3), sada čini uvodni korak kojim će dobiti željenu kontradikciju pomoću (9) "Iskaz p_0 je *sada* moguće" i (10) "Iskaz p_0 neće biti istinit *jedan dan od sada*." (11), ili "Iskaz p_0 će biti istinit *dva dana od sada*" izvodi iz (2) i (9), da bi zatim dobio (12) "Iskaz p_0 će biti istinit *jedan dan od sada*" iz (8) i (11). Pošto je (12) u kontradikciji sa (10), tako da izvorna premisa treba da bude poreknuta, ovo vodi ka (13) koje tvrdi stav "Ako je p moguć *sada*, onda je ili p *sada* istinito ili p će biti istinito *u neko kasnije vreme*." Pošto je (13) ekvivalentno sa Diodorovim zaključkom **D3**, argument je upotpunjen.

Kada rekapituliramo Rescherovu rekonstrukciju radi preglednosti, ona se razvija na sledeći način:

1	(1)	$(t)(t')\{[T_t p \wedge (t < t')] \supset \Box_{t'} p\}$	A
2	(2)	$(t)(t')\{[\Diamond_t p \wedge (t < t')] \supset \Diamond_{t'} p\}$	A
3	(3)	$\Diamond_n p_0 \wedge (t)[(n \leq t) \supset \neg T_t p_0]$ – za neko p_0	A
1	(4)	$(t)(t')\{[\neg \Box_{t'} p \wedge (t < t')] \supset \neg T_t p\}$	iz (1)
1	(5)	$(t)(t')\{[\neg \Box_{t'} \neg p \wedge (t < t')] \supset \neg T_t \neg p\}$	iz (4), $p/\neg p$
1	(6)	$(t)(t')\{[\Diamond_{t'} p \wedge (t < t')] \supset \neg T_t \neg p\}$	iz (5) zamenom $\neg \Box_{t'} \neg \alpha$ po

... ..

Relacijom dualnosti $\Box \supset \neg \Diamond \neg$, kao i postulacijom aleitičke ekvivalencije T i $\neg T \neg$, ovo načelo Rescher prepoznaje kao da korespondira sa diodorovskom tezom da *Nužno je ono što jeste i što će uvek biti istinito*:

$$\Box p \supset (\forall t)[(n \leq t) \wedge T_t p].$$

	(7)	$(t)(T_t p \vee T_t \neg p)$	ekvivalenciji sa $\diamond_t \alpha$ zakon isključenja trećeg, uzet kao teorema
1	(8)	$(t)(t')\{[\diamond_{t'} p \wedge (t < t')]\supset T_t p\}$	iz (6) i (7)
3	(9)	$\diamond_n p_0$	iz (3)
3	(10)	$\neg T_{n+1} p_0$	iz (3)
2,3	(11)	$\diamond_{n+2} p_0$	iz (2) i (9)
1,2,3	(12)	$T_{n+1} p_0$	iz (8) i (11)
1,2	(13)	$\diamond_n p_0 \supset (\exists t)[(n \leq t) \wedge T_t p_0]$ za svako p_0	pomoću RAA

■ Q.E.D.

Rescher svoje tumačenje argumenta daje pomoću verzije zakona isključenja trećeg koja važi *bez ograničenja*, kao što smo mogli videti u koraku (7). Ovo je suprotno uobičajenoj interpretaciji Aristotelove koncepcije (koja će kasnije biti razmatrana u okviru diskusije o primeru „bitke na moru“), gde je Aristotel predstavljen kao zagovornik *ograničene* verzije ovoga zakona, te kao oponent verzije *bez ograničenja*, zbog namere da izbegne determinističke posledice *Argumenta iz nečinjenja* (*Argumenta «Lenjivac»*), i odbrani postojanje slobodne volje.

U svojoj rekonstrukciji, nameravajući da izbegne deterministički zaključak MA, želi da pokaže da pobijanje načela konzervacije mogućnosti (2) nije putanja koja je predstavljala Diodorov neposredan izbor, već da se postupak u argumentaciji sastoji u tome da se razreši nekompatibilnost datih premisa napuštanjem (3), a zadržavanjem (1) i (2), koje vode njegovoj navodnoj opciji – odnosno *logičkom determinizmu*. U ovom smislu, ključni Rescherov korak se sastoji u tvrđenju da u Diodorovom slučaju ne možemo istovremeno imati i “*p-u-t*” i “*ne p-u-t*.” Zato se stanovište koje ovde brani Rescher sastoji u stavu da “*istinosni status iskaza s obzirom na vreme ukazivanja mora biti od presudnog značaja*”.³⁶ Ova ideja je obrazovana kao suprotnost shvatanju vremenski relativizovanih iskaza koje nalazimo kod Knealeovih, koji smatraju da “*Diodorove definicije modalnih pojmova su zasnovane na pretpostavci da je istinosna vrednost promenljiva*”.³⁷ Čak i ako će se istinosna vrednost *vremenski neodređenog* stava “Danas pada kiša u Atini” zaista promeniti, ako je data 1. januara, 1966. godine, njeno vezivanje za striktno ili eks-

³⁶ [1971], p. 197

³⁷ [1962/1984], p. 121

plicitno vreme ukazivanja – kao što je to slučaj sa *vremenski određenim iskazom* kao što je to ovde njen *par* "Pada kiša u Atini 1. januara, 1966. godine" – neće se promeniti sa protokom vremena. Zbog toga Rescher tvrdi da "ono što se može promeniti sa vremenom t nije istinsna vrednost apsolutnog iskaza, $p-u-t'$, već vremensko-modalizovane nužnosti, ili mogućih ili aktualnih *parova*, $\square_t(p-u-t')$, ili $\diamond_t(p-u-t')$ ili $T_t(p-u-t')$ ".³⁸ U rekonstrukciji su Diodorovi iskazi shvaćeni kao da pripadaju ovoj vrsti.

Rescherova teorija, koja je zasnovana na ideji prostog toka vremena, dakle, negranajućeg, po njegovom mišljenju, ima nekoliko prednosti. Pored *jednostavnosti*, preglednosti koja je očigledna, osnovna odlika koja ide u prilog njegovoj teoriji sastoji se u razlikovanju *epistemičkog* i *ontološkog* statusa istine u zavisnim iskazima, čiji su sastojci vremenski ukazatelji. Ovaj doprinos je posledica Rescherove kritike Priorovog tipa pristupa, da ako je kontingencija budućnosti sadržana u ontološkoj strukturi samog vremena, onda se buduća kontingencija ne može odrediti, i zato, iskazi koji sadrže buduću kontingenciju moraju biti stavljeni po strani, u predvorje istinosnog statusa.

Rescher, nasuprot Prioru, veruje, da je buduća kontingencija inherentna uzročnoj strukturi toka događaja, a ne samoj prirodi vremena kao takvog. Iz ovog razloga, buduća kontingencija je podložna određivanju istinosti ili neistinosti. Ovo shvatanje predstavlja i daleki odjek debate o Aristotelovoj devetoj glavi *de Interpretatione* Ch. 9, kod antičkih i srednjevekovnih komentatora i o tome kako su oni čitali odeljak 19^a36-38, u kom je poznata fraza – '*ne još definitivno istinito*' – bila obično shvatana u *epistemičkom* kontekstu.³⁹ Iako je njegova koncepcija u mnogim aspektima podsticajna za dalje proučavanje niza srodnih problema, sa stanovišta istorijskog konteksta i metodoloških razloga ona se čini daleko od toga da je možemo bezrezervno podržati kao adekvatnu, posebno onda, ako težimo da ispunimo osnovni zahtev za zadovoljavajućom formalnom interpretacijom prvobitnog argumenta.

Sutula – primedbe na Rescherovu rekonstrukciju

Rivalitet između Diodora i Aristotela, koji je uočen u Rescherovoj rekonstrukciji, kretao se oko ključne tvrdnje (7), odnosno, verzije zakona isključenja trećeg bez ograničenja. Da bi izbegli determinističke posledice koje

³⁸ cf. *ibid.* p.167. n. 9.

³⁹ Cf. ovde, poglavlje *Aristotelove bitke na moru*.

povlači Diodorov argument, trebalo bi da odbacimo ovaj oblik zakona i prihvatimo njegovu *ograničenu* verziju, obično pripisivanu Aristotelu – *iako svaki iskaz o prošlosti mora biti takav da je ili istinit ili je istinita njegova negacija, za iskaz o budućnosti to ne mora da važi*.

Sutula u svom članku pokušava da se nadoveže na Rescherovu ideju o tome kako izbeći deterministički zaključak *MA*.⁴⁰ Da bi se sprečio tok rasuđivanja na koje navodi Diodorov zaključak u (13), treba da usvojimo *ograničen*, Aristotelov oblik zakona, odnosno,

$$(XM1) \quad (t) (T_t p \vee T_t \neg p), \quad \text{za svako } t \text{ takvo da } n \geq t,$$

a pošto je ovo ekvivalentno sa

$$(XM2) \quad (t)[(t < n) \supset T_t p \vee T_t \neg p],$$

zamena (XM2) namesto (7) bi zaustavila korak zaključivanja prema (12), čime bi se izbegao zaključak (13). Iz ovih razloga sada bismo imali postupak koji sledi preuzete korake (1)-(6). Sada ćemo promeniti, u prethodnom smislu na osnovu prethodnog obrasca (XM2), pretpostavku (7) u (7'), koja je zasnovana na *ograničenom* obliku zakona. Zaključak koji sledi bio bi sledeći:

$$(7') \quad (t)[(t < n) \supset T_t p \vee T_t \neg p] \quad (XM2) \text{ je uzeto kao teorema}$$

$$1 \quad (8') \quad (t)(t')\{[\hat{O}t'p \wedge (t < t') \wedge (t < n)] \supset T_t p\} \quad \text{iz (6) i (7')}.$$

Sledeća tri koraka se ponavljaju od ranije:

$$3 \quad (9) \quad \hat{O}_n p_0 \quad \text{iz (3)}$$

$$3 \quad (10) \quad \neg T_{n+1} p_0 \quad \text{iz (3)}$$

$$2,3 \quad (11) \quad \hat{O}_{n+2} p_0 \quad \text{iz (2) i (9)}.$$

Sada međutim izostaje korak (12), zato što $T_{n+1} p_0$ ne sledi iz (8') i (11), pošto uslov $(t < n)$, koji je pridodat u (8'), nije zadovoljen onda kada je $t = n + 1$. Iako Rescher ne sledi *ovu* proceduru, koju nalazimo kod Sutule, čini se da se radi o načinu izbegavanja Diodorovog fatalističkog zaključka koji se ponavlja u "uobičajenoj" interpretaciji Aristotelovog rešenja buduće kontingencije, koji nalazimo u primeru sa bitkom na moru.

⁴⁰ Sutula [1976], p. 338.

Sutula pokušava da razvije Rescherovu ideju kako bi bila eksplicitnija, te da pokaže neke nedoslednosti u prečutnoj pretpostavci, koja je deo Rescherove rekonstrukcije. Svoju koncepciju zasniva na stanovištu da na *ograničavanju* zakona isključenja trećeg, koji je dat na način na koji to Rescher čini, nije moguće na zadovoljavajući način izbeći fatalistički zaključak koji imamo u (13). Maločas smo rekli da Rescherova formulacija '*iskaza sa vremenskim ograničenjima*,' koji su upotrebljeni u njegovoj interpretaciji, treba da prati oblik ' $X-u-t_0$ ' pri čemu, kada je X dato kao neki slučaj koji se dogodio u, t_0 je onda vreme na koje ukazuje neki iskaz. U skladu sa tim, možemo izvesti širu verziju zakona isključenja trećeg *bez ograničenja* kao

$$(t)[T_t(X-u-t_0) \vee T_t(NE: X-u-t_0)].$$

Kao "*najuverljiviji izlaz iz sfere nužnosti*",⁴¹ Rescher ima na umu "*pobijanje primenljivosti zakona isključenja trećeg u kontekstu vremenski zavisne koncepcije istine*." Iz ovih razloga on postavlja dodatne uslove, tako da drži da je $T_t(X-u-t_0)$ kad god je $t \geq t_0$, dok kada je $t < t_0$ odbacuje i to, kao i $T_t(NE: X-u-t_0)$. Na ovaj način, *ograničena* verzija zakona isključenja trećeg postaje: (XM3) $(t)[T_t(X-u-t_0) \vee T_t(NE: X-u-t_0)]$ za svako t takvo da $t \geq t_0$,

što je ekvivalentno sa:

$$(XM4) \quad (t) \{ \neg(t < t_0) \supset [T_t(X-u-t_0) \vee T_t(NE: X-u-t_0)] \}$$

Dobili smo delimično različitu organizaciju koraka u rekonstrukciji. Međutim, ocena je da, kako to i Sutula pretpostavlja, ovaj pristup "*nije dovoljan da zaustavi lanac izvođenja koji navodi na zaključak Rescherovog prvobitnog argumenta*".⁴² Ako korak (7) zamenimo sa novoformiranim korakom (XM4) kao teoremom, zadržavajući prvih šest koraka od ranije, onda je neophodno da se korak (8) preformuliše s obzirom na redefinisano verziju zakona, odatle ćemo sada imati

$$1 \quad (8'') \quad (t)(t') \{ [\diamond_{t'}(X-u-t_0) \wedge (t < t') \wedge \neg(t < t_0)] \supset T_t(X-u-t_0) \} \quad \text{iz (6) i (XM4)}.$$

Sledeća tri koraka nalikuju onima koji su dati prethodno, osim što je ' $n+1$ ' zamenjeno sa ' $n+\Delta$ ', a ' $n+2$ ' sa ' $n+2\Delta$ '. Uslov koji se ovde traži u (3), jeste $n+\Delta > n$, dok je uslov koji se traži u (2) $n+2\Delta > n > \Delta$, pri čemu Δ može biti bilo koji proizvoljno velik pozitivan broj. Sa ovim promenama, imamo sledeće prerađene korake:

⁴¹ [1966], p. 444; [1968], p. 209; [1971], p. 197.

⁴² Sutula [1976], p. 340.

- 3 (9') $\diamond_n (X-u-t_0)$ iz (3)
 3 (10') $\neg T_{n+\Delta} (X-u-t_0)$ iz (3)
 2,3 (11') $\diamond_{n+2\Delta} (X-u-t_0)$ iz (2) i (9').

Korak koji ovde sledi nije blokiran, kao što je to prethodno bilo slučaj, jer kako Δ može biti proizvoljno veliko, može da zadovolji dodatni uslov u (8'') da $\neg(t < t_0)$, pri čemu je $t = n + \Delta$. Na ovaj način dobijamo kao (12''):

- 1,2,3 (12) $T_{n+\Delta} (X-u-t_0)$ iz (8'') i (11').

Sada smo dobili nameravanu kontradikciju – (12') i (10') – a zaključak (13) je saobrazan sa ranijim, iako smo uveli preformulisano verziju ograničenog zakona isključenja trećeg.

Videli smo kako je pridavanjem (XM2) moguće izbeći deterministički zaključak. Međutim, Sutula pruža dodatnu rekonstrukciju zasnovanu na tezi,⁴³ kako bi pokazao da je određena varijacija argumenta, 'sa tek nekoliko popravki' mogla da bude konstruisana tako da još uvek vodi ka (13). Koraci od (1) do (11) bili bi nepromenjeni i nalik onima u argumentu koji su oblikovani uz pomoć (XM2). Namesto izvođenja koraka (12), koje počiva na (11) i (XM2), sada bismo se kretali na sledeći način:

- 1,2,3 (11a) $T_{n-1} p_0$ iz (11) i (8')
 1,2,3 (11b) $T_{n+1} p_0$ iz (11a) i (1)
 1,2,3 (12) $T_{n+1} p_0$ iz (11b) i načela $\square, \alpha \supset T_1 \alpha$
 1,2 (13) $\diamond_n p_0 \supset (\exists t)[(n \leq t) \wedge T_t p_0]$ za svako p_0 RAA, iz (3), (10), i (12).

Pošto korak (8') sadrži dodatni uslov $t < n$, a uslov je zadovoljen kada je $t = n - 1$, korak (11a) nije blokiran i neposredno sledi iz (11) i (8'). (11b) u tom slučaju sledi na osnovu primene premise (1) na (11a), a (12) onda sledi na osnovu načela da 'što god je nužno istinito jeste istinito'. Pošto imamo kontradikciju (12) i (10), zaključak bi bio formulisan u prethodnom obliku.

Ishod ideje koju ovde predlaže Sutula, sastoji se u tome da – kakav god da ponudimo oblik zakona isključenja trećeg, bilo sa ograničenjem ili bez ograničenja – ako je zaključak zasnovan na ovom načelu, ne može se izbeći fatalistički zaključak.

⁴³ *Ibid.* p. 340.

Međutim, Sutula daje dodatnu verziju rekonstrukcije kako bi pokazao da je Rescherova hipoteza – zasnovana na prevodu D2 ("Nemoguće ne sledi mogućeg," sa *vremenskim čitanjem* 'sleda' kao 'sledi nakon') u (2) ("Ako je iskaz p moguć u bilo koje vreme t , onda je p moguće u bilo koje kasnije vreme t' ." – 'najverovatnije neistinita'.⁴⁴ Razlog se sastoji u tome što (2) povlači da 'što god je moguće sada, biće moguće i u bilo kojem kasnijem vremenu.' Sutula smatra da postoji jednostavniji način da se izbegne fatalistički zaključak (13), bez odbacivanja zakona isključenja trećeg, ali koji vodi preko odbacivanja Rescherove druge premise, zasnovane na 'vremenski određenom' čitanju fraze koja se tiče 'sleda.'

Navešćemo primer koji Sutulu smatra da je slikovit za predstavljanje posledica Rescherovog čitanja Diodorove druge premise kao (2), kao i razloge za izbegavanje ovog rešenja:⁴⁵

"Pretpostavimo da je danas prvi dan u mesecu i da je danas moguće da ću jesti meso drugog dana u mesecu, kao i da je takođe danas moguće da neću jesti meso drugog dana u mesecu (Recimo da mi je meso dostupno i da sutrašnja posledica zavisi od toga jesam li ili nisam noćas odlučio da postanem vegetarijanac). Premisa (2) sada povlači za sobom da je trećeg dana u mesecu još moguće da sam jeo meso drugog dana u mesecu, kao i da nisam jeo meso drugog dana u mesecu. Drugog dana u mesecu ili će biti da sam jeo meso ili da nisam (prisetimo se da ovde pokušavamo da izbegnemo fatalistički zaključak, a ne da odbacimo zakon isključenja trećega). Sada prema Rescherovoj prvoj premisi (Ako je iskaz p istinit u bilo koje vreme t , onda je p nužno u bilo koje kasnije vreme t'), ili je nužno trećeg dana da sam jeo meso drugog dana, ili je nužno trećeg dana da nisam jeo meso drugog dana. U oba slučaja, nije još moguće trećeg dana da sam jeo meso drugog dana a takođe je moguće trećeg dana da nisam jeo meso drugog dana."

Sutula smatra da je ova posledica u suprotnosti sa onim što se nagoveštava u Rescherovoj drugoj premisi, te da iz tog razloga treba da bude odbačena. Uzevši da je iskaz p "Jedem meso drugog dana u mesecu," naglašen kao *vremenski određen*, on predlaže sledeće formalizovanje argumenta:⁴⁶

1	(1) $(t)(t')\{[T_t p \wedge (t < t')] \supset \square_{t'} p\}$	A – Rescherova prva premissa
a	(a) $\hat{\diamond}_1 p$	A

⁴⁴ *Ibid.* p. 341.

⁴⁵ *Ibid.* p. 342.

⁴⁶ *Ibid.*

b	(b) $\diamond_1 \neg p$	A
	(c) $T_2 p \vee T_2 \neg p$	zakon isključenja trećeg
1	(d) $\Box_3 p \vee \Box_3 \neg p$	iz (1) i (c)
1	(e) $\neg \diamond_3 \neg p \vee \neg \diamond_3 p$	iz (d) zamenom $\Box_t \alpha$ za $\neg \diamond_t \neg \alpha$
1,a,b	(f) $(\diamond_1 p \wedge \neg \diamond_3 p) \vee (\diamond_1 \neg p \wedge \neg \diamond_3 \neg p)$	iz (a), (b), i (e)
1,a,b	(g) $(\exists t)(\exists t')\{\{\diamond_t q \wedge (t < t')\} \wedge \neg \diamond_t p\}$	za neko q iz (f)
1,a,b	(h) $\neg(t)(t')\{\{\diamond_t q \wedge (t < t')\} \supset \diamond_t q\}$	za svako q iz (g)

■ Q.E.D.

Sutulina korekcija Rescherove rekonstrukcije nastoji da potvrdi da će argument biti neosnovan i onda kada zaobidemo zakon isključenja trećeg, Takođe, da bi se fatalistički zaključak, o kojem je ovde reč, mogao izbeći i bez napuštanja neke od verzija ovoga zakona, kao i “*bez žrtvovanja ičega što bi moglo biti od značaja.*”⁴⁷ Pored toga, smatra da Rescherov argument povlači i to, da “*bilo koji iskaz koji je moguć jeste ujedno istinit i nužan, pošto će za sobom povlačiti da bilo koji iskaz koji je moguć jeste takav da je njegova negacija nemoguća.*”⁴⁸ Krug u zaključivanju, koji je posledica Rescherovog čitanja druge premise, „*jedino se može izbeći ako je premisa (2) zasnovana na nekim drugim osnovama, ili ako je premisa (2) intuitivno prihvatljivija od pretpostavke da postoji iskaz (tj. p, formulisano u gornjem smislu) koji je takav da je moguć i on i njegova negacija.*”⁴⁹

Sutuline sugestije ponovo otvaraju pitanje, između ostalih, koje se odnosi na *legalan broj premisa*, kao i to – šta bismo mogli da dopustimo kao neku od prećutnih pretpostavki koje su mogle biti prisutne u prvobitnom argumentu? Njegova kritika Reschera ostavlja po strani ove probleme i ne daje nam dalja uputstva kako da formiramo prihvatljivo preoblikovanje argumenta sa koracima rekonstrukcije koji bi bili odgovarajući, ne samo u logičkom smislu, već i sa *istorijskog* stanovišta. Srodna i jednako osetljiva pitanja – koja se odnose na korespondenciju između namere sa kojom je argument obrazovan i njegove formalne rekonstrukcije, zatim, stvarne prirode Diodorovih stavova koji bi mogli da sadrže *vremenske ukazatelje*, kao i prirode kondicionala koji je upotrebljen u argumentu, *itd.* – ostaju u ovim rekonstrukcijama i dalje

⁴⁷ *Ibid.* p. 343.

⁴⁸ *Ibid.*

⁴⁹ *Ibid.*

otvorena. Ova se pitanja gotovo stalno nameću i ostaju bez objašnjenja i u drugim rekonstrukcijama koje se pojavljuju u približno istom periodu.

Michael i redukcija u broja premisa

Rescherova rekonstrukcija bila je polazište i za druge pokušaje rešenja MA. F. Michael⁵⁰ je izabrao nešto drugačiji put od onoga koji nalazimo kod Reschera. Razlika se sastoji u činjenici da predikati modalnosti, po Rescherovoj rekonstrukciji, imaju *vremenske indekse*, kao što to imaju i predikati istinitosti. U Michaelovoj rekonstrukciji, modalni predikati nemaju takve indekse. Njegova se rekonstrukcija odvija bez premise D2, sa namerom da pokaže kako bi je bilo krajnje suvišno tvrditi. Takođe, Michael traži istorijske razloge za njeno ispuštanje, pokušavajući da argument analizira u svetlu prihvatljivosti diodorovskih teza, sagledanih iz aspekta neposrednih sledbenika njegovih koncepcija, a koji su dolazili iz redova stoicizma.

Treba napomenuti da nas prethodne rekonstrukcije vraćaju na pitanja koja se tiču *metodoloških kriterijuma* za prihvatanje neke od istorijskih rekonstrukcija, kao elementarno zadovoljavajućih u ovom smislu. Kao što smo videli, Prior, kao uostalom i njegov prethodnik Becker, bili su prvi koji su se opredelili za dodatne premise, kao neophodan korak za tok Diodorove argumentacije. Obojica polaze od toga da dodatni korak mora da počiva na *načelima* koja su mogla biti dopuštena i prihvaćena od strane Diodora ili njegovih savremenika. Becker je pokazao da su premise, koje on dodaje kako bi istakao diodorovsku pretpostavku diskretnosti vremena, mogle biti poznate u antičko vreme, kao i da su bile deo filozofskog ambijenta koji je okruživao Diodora. Rescher svojom rekonstrukcijom nastavlja ovu tradiciju, trudeći se da nađe *metafizičke razloge* koji mogu upotpuniti argument, ali delom napušta pretpostavku istorijske doslednost. Michael svodi Rescherov skup premisa kako bi dobio nameravani rezultat, zadržavajući njegov *program* rekonstrukcije. Većina ovih razloga bila je pre od tehničkog značaja, nego što se njima insistiralo na istorijskoj doslednosti.

Navedene rekonstrukcije ipak mogu biti od pomoći da se baci svetlo na probleme koji *nisu striktno logičkog karaktera*, kao i da se dalja istraživanja usmere u pravcu pitanja filozofske pozadine MA. Koraci koje srećemo u

---

⁵⁰ F.S. Michael [1976]: What is Master Argument of Diodorus Cronus, *American Philosophical Quarterly*, (13/30):229-235.

ovim pokušajima ipak mogu biti od pomoći da upotpunimo našu predstavu o mogućem domenu MA , kao i u određivanju okvirnog prostora unutar čijih ograničenja bi trebalo da tražimo odgovore koji se tiču njegove dosledne rekonstrukcije, koja bi mogla u skladu sa njegovom hipotetičkom autentičnošću.

Michaelova namera je bila da se pruži rekonstrukcija koja će pokazati kako premise ovoga argumenta sačinjavaju nekonzistentan skup. Da ponovimo, premise bi bile sledeće:

- P_1 . Ono što je prošlo i istinito, jeste nužno.
- P_2 . Nemoguće ne sledi (*iz?/nakon?*) moguće.
- P_3 . Ono što niti jeste niti će biti, jeste moguće.

U Michaelovoj rekonstrukciji treća premisa je delimično modifikovana, jer tvrdi da P_3 samo po sebi ne tvrdi ništa o prošlosti. Razlog za ovu modifikaciju objašnjena je sledećim razlogom – ono što nije sada istinito, nije ni u prošlosti bilo istinito. Odavde, polazeći od P_1 , imamo da P_3 tvrdi postojanje iskaza koji je mogući, iako nije sada istinit, niti će biti istinit. Na osnovu toga možemo izvesti sledeći stav:

P_3^* . Postoji iskaz koji je moguć, ali koji nije ni u jedno vreme istinit.

Rekli smo da je Michaelov prikaz argumenta (*Rekonstrukcija D*) blizak je Rescherovom, sa tom razlikom što se ne uvode vremenski ukazatelji za modalne predikate. Prema Michaelu, ishod koji se na ovaj način dobija omogućuje da se argument razvije na *elegantniji* (odnosno, kako sam kaže ‘daleko lepši’) način, nego što je to slučaj u Rescherovoj verziji.⁵¹

Argument je zasnovan na sledećoj notaciji. Simbolički, n će biti vrednost t koja važi za sadašnjost, d će biti promenljiva koja izražava protok vremena koji je veći od vrednosti nule, dok će $n - d$ predstavljati, za svaku vrednost d , tačku u vremenu koja prethodi n , ili tačku u vremenu koje je u prošlosti.

Rekonstrukcija koju smo skicirali izgledala bi ovako. Dakle, prema P_3^* , postoji iskaz koji je moguć, ali nije ni u jedno vreme istinit, a takav iskaz bi bio p_0 . Pošto p_0 nije ni u jedno vreme istinito, njegova bi negacija bila istinita u svako vreme, tako da, ono što je istinito u svim vremenima, istinito je i u prošlosti, i primenjujući to na P_1 , imamo da je p_0 nužno. Ako je p_0 nužno, onda je ovde njegova negacija nemoguća. Zato što je, na osnovu P_3^* , p_0 moguće, imamo kontradikciju P_1 i P_3^* . Formalno, koraci su sledeći:

⁵¹ *Ibid*, p. 232.

D_1 .	$T_n - d(p) \rightarrow \Box(p)$,	za sve vrednosti p i d;
D_3^* .	$\Diamond(p_0) \wedge \neg(\exists t) T_t(p_0)$,	za neko p_0 .

D_1 ovde predstavlja P_1 sa značenjem "Iskaz istinit u prošlosti jeste nužan," dok D_3^* formalno predstavlja premisu P_3^* koja ovde ima značenje "Postoji iskaz koji je moguć ali koji nije ni u jedno vreme istinit." Ovakvo formulisano D_3^* , imajući u vidu da je p_0 bivalentan iskaz, tvrdi zapravo postojanje iskaza koji se pokazuje kao neistinit. Tako, D_3^* govori o tome da postoje iskazi koji su *kontingentno neistiniti* – pošto nije svaki neistinit iskaz i nemoguć.

Kontekst bivalentnih iskaza, u predloženoj notaciji obrazovan je na sledeći način:

T_1	$T_t(\neg p) \leftrightarrow \neg T_t(p)$	za sve vrednosti t;
T_2	$\Box(p) \leftrightarrow \neg\Diamond(\neg p)$.	

Rekonstrukcija D dalje se razvija na sledeći način:

D_1	$T_n - d(p) \rightarrow \Box(p)$,	za sve vrednosti p i d;
D_3^*	$\Diamond(p_0) \wedge \neg(\exists t) T_t(p_0)$,	za neko p_0 .
D_3^*	1. $\Diamond(p_0)$	eliminacija $\wedge$;
D_3^*	2. $\neg(\exists t) T_t(p_0)$	eliminacija $\wedge$;
D_3^*	3. $(\forall t)\neg T_t(p_0)$	iz 2;
D_3^*	4. $\neg T_n - d(p_0)$	iz 3;
D_3^*	5. $T_n - d(\neg p_0)$	iz 4, pomoću T_1 ;
D_1, D_3^*	6. $\Box(\neg p_0)$	iz 5;
D_1, D_3^*	7. $\neg\Diamond(p_0)$	iz 6, pomoću T_2 .

Michael kritikuje Rescherov pristup – koji se pozivao na zakon isključenja trećeg *bez ograničenja*, a koji je predstavljen kao podrazumevano načelo – kao neprihvatljiv zbog neosnovanosti. Sa druge strane, Michael tvrdi da se argument može izvesti, i da može imati prihvatljiv oblik bez pomoći ovoga načela, jer ono nije od suštinske neophodnosti za rekonstrukciju. Zbog toga pokušava da kao alternativu pruži modifikaciju Rescherovog pristupa, bez prizivanja ovoga načela u argumentu.

Pokazujući kako Rescherovo R_{1a} , dobijeno putem verzije zakona *bez ograničenja*, može da se dobije i alternativnim putem, preko upotrebe T_1 , te da iz tog razloga R_{1a} važi eksplicitno samo za bivalentne iskaze, a što u Rescherovom pristupu nije očigledno, Michael veruje, da nema razloga

‘pretpostavljati kako R_1 a važi za sve iskaze [V.M.], pa odatle pretpostavljati kako su svi iskazi bivalentni,⁵²

kao što je to bio slučaj u Rescherovom pristupu. Kada je učinio eksplicitnim to da je p_0 *bivalentno*, modifikovao je Rescherovu rekonstrukciju – koju naziva *Rekonstrukcija R* – postulirajući R_1 *samo za bivalentne iskaze*, što više ne čini neophodnim da se pretpostavi važenje zakona koje je *bez ograničenja*.

Jedan od razloga za ovaj potez se sastoji od pretpostavke da nema istorijskih razloga za uvođenje ovog načela (dakle, nekog traga u istorijskoj evidenciji koji bi upućivao na ovakvu sugestiju). Pozivanje na njega bi svakako moralo da bude poduprto nekom eksplicitnom evidencijom u dostupnim izvorima, što nije slučaj.

U Michaelovoj potrazi za odgovarajućom rekonstrukcijom *MA*, kao i u kritici Reschera, pojavljuje se nekoliko problema. Ono što prvo upada u oči, i ovde se tiče *broja premisa* neophodnog za gradnju argumenta. Dodatni problem, ne manje značajan, tiče se *načina interpretacije premisa*, pre svega prve premise, koja je preuzeta od Reschera, i ovde oblikovana kao premisa D_1 .

Kao prvo, Michael veruje da ako Diodorovu drugu premisu shvatimo u *vremenskom smislu*, onda je možemo izvesti kao logičku posledicu prve premise, pa nam tako nije neophodna kao posebna premisa u daljoj rekonstrukciji.⁵³ Da bi se pokazala inkonzistencija premisa *MA*, smatra da će dovoljno biti da u izvođenju upotrebimo samo formalno predstavljene iskaze P_1 i P_3 . Iz tog razloga su samo P_1 i P_3 *suštinske* premise, dok je P_2 ‘*tek logičko načelo*’, te ‘*samo zbog toga što je to logičko načelo, sasvim ga je suvišno tvrditi kao premisu*’.⁵⁴ Iako bismo mogli da P_2 shvatimo u logičkom smislu, Michael ipak brani stanovište da nema istorijske osnove da to činimo, te da bi ga daleko primerenije bilo pripisati pre Hrizipu, nego samom Diodoru.

U demonstraciji toga da je P_2 logička posledica R_1 , on sledi Rescherovu *Rekonstrukciju R*, u kojoj iz R_1 dobijamo

$$R_1 a \quad (t)(t')\{[\Diamond_t p \wedge (t < t')] \supset T_t p\},$$

što zapravo predstavlja Rescherov korak (8), koji počiva na primeni zakona isključenja trećeg na prvu premisu. Michael zatim dodaje tezu modalne logi-

⁵² *Ibid.*, p. 233.

⁵³ *Ibid.*, p. 235.

⁵⁴ *Ibid.*, p. 234.

ke, $\Box(p) \supset \Diamond(p)$ (za svako p) – opremljenu Rescherovom notacijom za vremenske indekse:

$$T_3 \quad \Box_t(p) \supset \Diamond_t(p) \quad \text{za svako } p.$$

Michael sada teži da pokaže kako je

$$R_2 \quad (t)(t') \{ [\Diamond_t p \wedge (t < t')] \supset \Diamond_{t'} p \}$$

prevod P_2 , dat u *vremenskom* obliku, te da ova tvrdnja proizlazi iz P_1 . Ovaj korak predstavlja kao slučaj izvođenja $\Diamond_{t'} p$ iz $\Diamond_t p$. Oznaka $t+d$ stoji namesto t' , a kada je dato $\Diamond_t p$, dobija $\Diamond_{t+d} p$ na osnovu sledeće procedure:

1. $\Diamond_t p$
2. $T_{n-d} p$ iz 1, pomoću R_{1a}
3. $\Box_{n+d} p$ iz 2, pomoću R_1
4. $\Diamond_{n+d} p$ iz 3, pomoću T_3 .

Da bi se odbacila *vremenska interpretacija* P_2 moralo bi se pobijati P_1 , a time bismo odbacili i Rescherovu *Rekonstrukciju R*.

Na kraju Michaelove rekonstrukcije, opet se moram vratiti na pitanja koja stalno ostaju otvorena, i podsetiti se prisetimo Epiktetovog izvora, u kojem se dosledno tvrdi da nekonzistentnost argumenta treba da ukaže na treću premisu kao pogrešnu, ali naravno, na osnovu prethodnih premisa. Takođe, pretpostavlja se valjanost, u najmanju ruku, prve dve premise. Dodatne, prećutne ili podrazumevane premise, mogu još i predstavljati nešto o čemu bi se dalo raspravljati. Ali osnovna primedba Michaelovom rezultatu jeste ipak da je dobijen problematičnim razlozima za ispuštanjem osnovne ideje sa kojom je Diodorov argument i bio nameren – da se proizvede valjan argument iz dve valjane premise, negacijom treće. Čak i kada bismo se saglasili sa Michaelovim rasuđivanjem kao logički zadovoljavajućim, ovaj propust nas vraća na početak problema – a to je i ovde problem korespondencije neke rekonstrukcije sa namerom sa kojom je argument sačinjen. Iz ovih razloga se čini da Michaelova rekonstrukcija nije zadovoljavajuća, pa samim tim i njene rezultate možemo oceniti kao problematične.

Denyerova rekonstrukcija

Oslanjajući se na Aleksanderov navod,⁵⁵ kao izvor za svoju rekonstrukciju, Denyer [1981] nameru argumenta prepoznaje u utvrđivanju bikondicionala $\diamond p \equiv (p \vee Fp)$. Prva deo bikondicionala $\diamond p \rightarrow (p \vee Fp)$, prema Denyerovom mišljenju, problematičniji je od drugog, tj. od $\diamond p \rightarrow (p \vee Fp)$. Tumačeći ovu formulaciju, na izvoru koji počiva na Epiktetu, kao “ništa nije moguće što niti jeste istinito niti će biti,”⁵⁶ kao neposredan zaključak MA, dobijamo formalno preoblikovan drugi deo kondicionala, koji sada glasi $\neg[\diamond p \wedge \neg(p \vee Fp)]$. Pošto je ova forma zaključka ono što se postiže pobijanjem treće premise, onda bi treća premisa trebalo da bude formulisana na način koji je blizak njenom čitanju u Priorovoj rekonstrukciji, odnosno kao $\neg\neg[\diamond p \wedge \neg(p \vee Fp)]$ (ili naprosto, $\diamond p \wedge \neg(p \vee Fp)$), odnosno, rečeno Epiktetovim rečima: ‘Postoji nešto moguće a koje niti jeste niti će biti istinito’.⁵⁷

Denyerova namera je da pokaže način na koji je Diodor utvrdio drugu polovinu njegove bikondicionalne definicije mogućnosti. Pre nego što se upusti u ovaj zadatak, on predstavlja svoju „najjednostavniju verziju rekonstrukcije“⁵⁸ koju je moguće pružiti. Predstavićemo njegovu formalnu razradu argumenta, uz komentare pojedinačnih koraka.

Prva strana ‘Diodorovog bikondicionala’ u njegovoj rekonstrukciji ima sledeću formalnu strukturu.

Prvu premisu, koja tvrdi da je “svaka prošla istina nužna,” on razume u uobičajenom modernom smislu, kakav smo mogli da vidimo i u Priorovoj rekonstrukciji. On smatra da ova premisa “ne vodi nikakvom bizarnom zaključku,”⁵⁹ zato jer ako je shvatimo kao $Pp \rightarrow \square Pp$, onda ona vodi već pozna-

⁵⁵ Döring, Fr. 135: Alex. Aphr., *In an. pr.* i 183,34-184,10 [Wallies] = Diodorus Fr. 27 Giannantoni (*deo*): LS 38B: “*Jer je Diodor utvrdio kao moguće jedino ono što ili jeste ili će, svakako, biti* (τὸ γὰρ ἢ ὄν ἢ ἐσόμενον πάντως δυνατὸν μόνον ἐκεῖνος ἐτίθετο). *Po njemu, da bih bio u Korintu, za mene je bilo moguće onda ako sam bio u Korintu, ili ću, svakako, biti tamo; da ne bude tako, to nije čak ni moguće. A za dete, da bi bilo pismeno, bilo je moguće, ako će ono, u svakako slučaju, to već biti. Diodorov MA je ustanovljen sa ovom namerom.*”

⁵⁶ Döring, Fr. 131: “δυνατὸν εἶναι, ὃ οὐτ’ ἔστιν ἀληθές οὐτ’ ἔσται.”

⁵⁷ *Ibid.*: “ὅτι ἔστι τέ τι δυνατὸν, ὃ οὐτ’ ἔστιν ἀληθές οὐτ’ ἔσται.”

⁵⁸ N. Denyer [1981], p. 42.

⁵⁹ *Ibid.* p. 37.

toj tezi vremenske logike – kao što je $Pp \rightarrow GPp$. Prvu premisu formuliše na sledeći način:

$$1 \quad (1) \quad Pp \rightarrow \neg\Diamond\neg Pp \quad A$$

dok druga premissa postaje:

$$2 \quad (2) \quad [H\Box(p \rightarrow q) \wedge \Box(p \rightarrow q)] \rightarrow (\Diamond p \rightarrow \Diamond q) \quad A$$

i ona tvrdi da “*nemoguće ne sledi iz mogućeg.*” Odatle Denyer izvodi korak (3),

$$2 \quad (3) \quad [H\Box(p \rightarrow \neg q) \wedge \Box(p \rightarrow \neg q)] \rightarrow (\Diamond p \rightarrow \Diamond\neg q) \quad 2, \neg q/q$$

koji dobija putem dosledne zamene $\neg q$ namesto q , kako bi je dobio u obliku koji tvrdi da “*ako negacija iskaza sledi iz mogućeg, onda negacija tog iskaza daje takođe moguć iskaz.*” Iz (3), preko kontrapozicije i primene pravila dvostruke negacije, izvodi sledeću tvrdnju:

$$2 \quad (4) \quad [H\Box(q \rightarrow \neg p) \wedge \Box(q \rightarrow \neg p)] \rightarrow \quad 3, p \rightarrow q / \neg q \rightarrow \neg p, DN \\ \rightarrow (\neg\Diamond\neg q \rightarrow \neg\Diamond p)$$

a koja tvrdi da “*ako negacija iskaza sledi iz nužnosti, onda je iskaz nemoguć.*” Sada pokušava da pronađe iskaz iz kojeg sledi $\neg p$ i koji je, ukoliko je istinit, onda i nužan. Ovaj iskaz je ovde pretpostavljen kao

$$5 \quad (5) \quad PG\neg p \quad A.$$

Pomoću pravila vremenske logike (ili, kako on tvrdi, ‘*bilo koje logike osetljive na gramatička vremena*’⁶⁰), sada dobija:

$$5 \quad (6) \quad \neg p \quad 5, p \rightarrow HFp.$$

Koraci (5) i (6) počivaju na pretpostavci da “*ako je jednom istinito da će p biti uvek neistinito naknadno, sledi da je p neistinito sada.*”⁶¹ Korak (7) dobijen je iz antecedenta (2), kao jedne verzije kondicionalnog dokaza

⁶⁰ *Ibid.* p. 42.

⁶¹ Ovde ćemo pokazati detaljno prelaz iz koraka (5) na (6), koji je dobijen na sledeći način:

$$\begin{array}{ll} (5) \quad \vdash PG\neg p & A \\ \quad \vdash p \rightarrow HFp & A, td \\ \quad \vdash p \rightarrow H\neg\neg Fp & DN \\ \quad \vdash p \rightarrow \neg P\neg Fp & S, H/\neg P\neg \\ \quad \vdash p \rightarrow \neg PG\neg p & S, \neg F/G\neg \\ \quad \vdash PG\neg p \rightarrow \neg p & p \rightarrow q / \neg q \rightarrow \neg p \\ (6) \quad \vdash \neg p & D. \end{array}$$

‘prilagođenog da bude usklađen sa Diodorovim shvatanjem kondicionala,’⁶² kao i pomoću odgovarajuće zamene koja u sebi sadrži (5) i (6). Značenje ovog koraka jeste da (6) sledi iz (5):

$$2,5 \quad (7) \quad \text{H}\Box(\text{PG}\neg p \rightarrow \neg p) \wedge \Diamond(\text{PG}\neg p \rightarrow \neg p) \quad \text{S.[5+6], „Diod. } \rightarrow\text{“},$$

a njegova svrha je da se dobije konsekvent iz (4) putem modus ponensa. Odgovarajućom zamenom, sada ćemo dobiti sledeći korak:

$$2,5 \quad (8) \quad \neg\Diamond\neg\text{PG}\neg p \rightarrow \neg\Diamond p \quad 4,7, \text{MPP, S. } q / \text{PG } \neg p.$$

Na ovom se mestu sada uvodi pretpostavka

$$9 \quad (9) \quad \neg(p \vee \text{F}p) \quad \text{A}$$

kako bismo dobili korak

$$9 \quad (10) \quad \text{PG}\neg p \quad 9, p \wedge \text{G}p \rightarrow \text{PG}p.$$

Prelaz sa (9) na (10) nije moguć bez dodatne pretpostavke koja se zasniva na teoremi koja predstavlja hipotezu utemeljenu na koncepciji vremena kao *diskretnog* i *bez grananja*.⁶³ Iz (1) i (10), preko MPP i odgovarajuće zamene u (1), možemo sada izvesti:

⁶² *Ibid.*, p. 43.

⁶³ Prelaz je dobijen sledećom procedurom:

$$\begin{array}{ll} (9) \quad \vdash \neg(p \vee \text{F}p) & \text{A} \\ \quad \vdash p \wedge \text{G}p \rightarrow \text{PG}p & \text{A, td} \\ \quad \vdash \neg p \wedge \text{G}\neg p \rightarrow \text{PG}\neg p & p/\neg p \\ \quad \vdash \neg p \wedge \neg \text{F}p \rightarrow \text{PG}\neg p & \text{G}\neg/\neg\text{F} \\ \quad \vdash \neg(p \vee \text{F}p) \rightarrow \text{PG}\neg p & \wedge/\vee \\ (10) \quad \vdash \text{PG}\neg p & \text{MPP} \end{array}$$

Poslednji korak nije moguć bez dodatne pretpostavke *diskretnosti* vremena. Zbog toga što, ako tvrdimo poslednji korak $\text{PG}\neg p$, onda tvrdimo da je $\text{G}\neg p$ *bilo* istinito u nekom momentu u prošlosti. Ako pretpostavimo tezu *kontinualnog* vremena, između tog i sadašnjeg momenta, postojao bi treći, dalji momenat. Ali pošto je $\text{G}\neg p$ *bilo* istinito u nekom momentu pre tog trećeg momenta, onda je $\neg p$ bilo istinito u ovom posrednom. Ako je dato samo to da $\neg(p \vee \text{F}p)$, onda nije moguće tvrditi $\neg p$ je *bilo* istinito u prošlosti. To znači da, na pretpostavci *gustog* ili *kontinualnog* vremena, $\neg(p \vee \text{F}p)$ ne povlači za sobom poslednji korak u gornjem izvođenju, *odnosno* $\text{PG}\neg p$. Ova putanja rasuđivanja nas obavezuje na zaključak da nema *trećeg momenta* između poslednjeg momenta prošlosti i sadašnjeg momenta u kojem bismo bili u stanju da tvrdimo da je $\neg p$ istinito.

Prelaz sa koraka (9) na korak (10) takođe pretpostavlja ne samo *diskretnost* vremena, već i *linearnost*. Ove dve pretpostavke treba uzeti zajedno ukoliko želimo da postignemo njenu valjanost. Ako pretpostavimo prvu, a izostavimo drugu, *tj.* diskretnost bez linearnosti, ne

1,9 (11) $\neg\Diamond\text{PG}\neg p$ 1,10, S.Pp/PG $\neg p$, MPP

što je antecedent u (8), tako da odatle dobijamo:

1,2,9 (12) $\neg\Diamond p$ 8,11, MPP

koje počiva na asumpcijama (1), (2) i (9) koje nisu vraćene, a koje bi sada mogle biti otpuštene u celini na osnovu dokaza putem kondicionala, što daje

1,2 (13) $\neg(p \vee Fp) \rightarrow \neg\Diamond p$ 12, CP,

koje sada preostaje da počiva na pretpostavkama (1) i (2). Ishod je ekvivalentan sa $\Diamond p \rightarrow (p \vee Fp)$, što je upravo ona polovina definicije mogućnosti koju Denyer pokušava da ustanovi. Ishod je takođe ekvivalentan negaciji treće premise, *odnosno*, $\neg[\Diamond p \wedge \neg(p \vee Fp)]$ – "NIJE: *Ono što niti jeste, niti će biti – jeste moguće.*"

Denyerova „inovacija“ koja je uvedena u rekonstrukciju, ima posebnu težinu za njegovo čitanje druge premise. Druga je premisa ovde konstruisana tako da preuzima smisao termina „sled“, koji je stoji nasuprot „vremenskom“ pristupu koji nalazimo kod Reschera. Denyer svoje stanovište zasniva na tumačenju izvora (*Döring* 141 i 142), gde je – kondicional istinit *ako i samo ako* niti je *bilo* moguće, niti *jeste* moguće da počinje sa istinom, a završava se sa neistinom.

Tvrđnja da *q sledi* (u ovako shvaćenom „*diodorovskom smislu*“) iz *p*, može se onda predstaviti u sledećoj formi:

$$\neg P\Box(p \wedge q) \wedge \neg\Box(p \wedge \neg q),$$

što se u preglednijem obliku može formulisati i kao:

$$H\Box(p \rightarrow \neg q) \wedge \Box(p \rightarrow \neg q).$$

Druga premisa se može predstaviti kao:

$$[H\Box(p \rightarrow q) \wedge \Box(p \rightarrow q)] \rightarrow (\Diamond p \rightarrow \Diamond q),$$

što ovde predstavlja njen širi smisao koji je izveden iz uobičajene teze modalne logike:

... ..

možemo obezbediti valjanost koraka (10). Pretpostavimo da je vreme diskretno ali da ima granajuću strukturu prema budućnosti. Onda bismo na jednom kraku mogli imati $\neg(p \vee Fp)$ kao istinito, a da nemamo istinito $P G \neg p$ na poslednjem koraku ove grane. Na toj grani $\neg p$ bi moglo biti *istinito* kao i na svim drugim kracima koji se odatle granaju, ali bismo imali *neistinito* $\neg p$ na onom delu grane koji mu neposredno prethodi.

$$\Box (p \rightarrow q) \rightarrow (\Diamond p \rightarrow \Diamond q).^{64}$$

Denyer se opredeljuje za ovaj tok u interpretaciji druge premise, jer osnovu za nju uspostavlja na Sekstovom izvoru, gde se ne pravi striktna razlika između pitanja „kada su kondicionalni iskazi istiniti?“ i „kada konsekvant kondicionalna sledi iz antecedenta?“. Ideja je zasnovana na pretpostavci da bi takva formulacija Diodorove teze bila prihvatljivija od one koja neposredno navodi na fatalistički utisak, da q sledi iz p , ako i samo ako $\Box (p \rightarrow q)$.

Denyerova tvrdnja stoji nasuprot Rescherovom pristupu čiji smisao ima za posledicu „permanentnu mogućnost“ – ako je iskaz jednom bio moguć, ostaje moguć zauvek nakon toga. To znači da ako je iskaz „Cezar je diktator“ jednom bio istinit, onda je jednom bilo moguće. Ali ako je iskaz jednom bio moguć, to znači i da je sada moguće. Tvrdnja da je „iskaz koji je jednom bio moguć, da jeste i biće istinit nakon toga“ ne korespondira sa Diodorovim shvatanjem mogućnosti, koju nalazimo u nekim fragmentima,⁶⁵ gde moguće određuje kao „ono što ili jeste ili će biti istinito“. U Rescherovoj formulaciji, ova bi tvrdnja vodila problematičnim posledicama, gde bi ‘što god da je jednom bilo istinito ili jeste ili će biti opet istinito’ – odnosno, $Pp \rightarrow (p \vee Fp)$. Biti jednom istinito, značilo bi biti jednom moguće; ako je nešto bilo istinito, bilo je jednom moguće; ako je jednom bilo moguće, ono je ili moguće sada, ili će biti moguće kasnije, tako da „Ako je Cezar jednom bio diktator, ili je diktator sada ili će biti diktator još jednom.“ Iz ovih razloga Denyer želi da dovede u vezu Diodorovu definiciju nužnosti sa njegovim shvatanjem kondicionala, i da pojača grubu tvrdnju ‘ q sledi iz p akko $\Box (p \rightarrow q)$ ’ proširivanjem uslova (2), što uključuje i $H \Box (p \rightarrow q)$, “koje se čini izlišnim onima koji još nisu spremni da prihvate njegovu definiciju nužnosti“ zato što bi sveden oblik ovoga iskaza imao „u velikoj meri nezadovoljavajuću posledicu po kojoj se valjanost iskaza menja sa protokom vremena.“⁶⁶

Preostala polovina ekvivalencije date ranije biće izvedena na sledeći način:

1	(1)	$p \vee Fp$	A
2	(2)	p	A

⁶⁴ Ova teza je dobijena iz definicije striktno implikacije, Def. $\neg : a \neg b \equiv \Box (a \rightarrow b)$, i iz tvrdnje modalne logike $(p \neg q) \rightarrow (\Diamond p \rightarrow \Diamond q)$

⁶⁵ Döring, *Frgs.* 132, 134, 135, 138, 139.

⁶⁶ Denyer, *ibid.*, p. 40-1.

2	(3)	$\diamond p$	2, A <i>td</i> : $p \rightarrow \diamond p$, MPP
4	(4)	Fp	A
4	(5)	$\diamond p$	4
1	(6)	$\diamond p$	1(2,3),(4,5) $\vee E$
	(7)	$(p \vee Fp) \rightarrow \diamond p$	1,6 CP

Na ovaj način Denyer utvrđuje drugi deo ekvivalencije $\diamond p \equiv p \vee Fp$. Pokazujući njenu valjanost, sada je u mogućnosti da uporedi rezultate sa svedočanstvima koja se tiču odnosa ove definicije sa drugim modalnim pojmovima, koji se mogu pronaći kod Boecija.⁶⁷ Prošireni spisak ovih odnosa je sledeći:

$$\begin{aligned} \neg \diamond p &\equiv \neg p \wedge \neg Fp, \\ \Box p &\equiv p \wedge Gp, \\ \neg \Box p &\equiv \neg p \vee F\neg p. \end{aligned}$$

Ovim definicijama Denyer želi da naglasi dve stvari. *Prvo*, prethodna rekonstrukcija je saobrazna sa Boecijevim navodom koji ističe razliku između Diodorovog i Filonovog pristupa problemu valjanih kondicionala. *Drugo*, rekonstrukcija nam govori nešto više nagoveštajima Diodorovog stanovišta o determinizmu i problemu buduće kontingencije. Denyer ovde pravi jasnu distinkciju između modalnih pojmova, pokazujući da u Diodorovom sistemu p , $\Box p$ i $\diamond p$ nisu ekvivalentni.

Predložene formulacije ukazuju na postojanje *razlike* između navodne 'opšte' megarske koncepcije o kojoj izveštava Aristotel⁶⁸ – i koju napada kao koncepciju koja drži da „*ono što je stvarno jeste moguće*“ – i one za koju Denyer pretpostavlja da je mogao zastupati Diodor. Tako, prethodne formulacije eliminiše uobičajeno pripisivanje fatalističke namere Diodorovom MA,

⁶⁷ Döring, Fr. 138 [= Boëthius, *Comm. in Aristotelis de interpr.*, sec. ed. 234, 10-235, 9 Meiser (1880); Diodorus Fr. 28 Giannantoni (*deo*); FDS 988]: "Diodor definiše *moguće* kao 'ono što jeste ili će biti', *ne moguće* kao 'ono što budući da je lažno, neće biti istinito', *nužno* kao 'ono što, budući da je istinito, neće biti lažno', i ne-nužno kao 'ono što ili je sada (*lažno*), ili će biti lažno'."

⁶⁸ In *Met.* Θ 1046 b 29-32 = Döring Fr. 130A: "Εἰσὶ δὲ τινες οἱ φασι, οἷον Μεγαρικοί, ὅταν ἐνεργῆ μόνον δύνασθαι, ὅταν δὲ μὴ ἐνεργῆ οὐ δύνασθαι..." Iste redove pronalazimo u Aleksanderovom komentaru ovoga mesta [*Alex. in met.* 570, 25-30 Hayd. = Döring Fr. 130B], gde su megarani – oni koji izjednačavaju stvarno i moguće: "... οἱ Μεγαρικοί δύνανται καὶ ἐνεργεῖαν ταὐτὸν ποιῶσιν..."

po kojoj se moguće poistovećuje sa nužnim. Prema Denyeru, Diodor brani stanovište prema kojem je ‘*prošlost nužna*’ dok je ‘*budućnost kontingentna*.’ To podupire činjenicom da je Diodorov navodni sistem sadržao tezu $Pp \rightarrow \square Pp$, ali mu je nedostajala odgovarajuća simetrija sa tezom koja je okrenuta budućnosti $Fp \rightarrow \square Fp$, a koja bi, s obzirom na odgovarajuću definiciju nužnosti, neposredno povlačila i tezu $Fp \rightarrow \square GFp$.

Ovo stanovišta je moguće sagledati na različite načine iz perspektive istorijskih izvora. Iako ima u vidu da je prethodna tvrdnja u neskladu sa Ciceronovim navodom o Diodoru – koju nalazimo u *De fato*,⁶⁹ gde je Diodorovo stanovište sučeljeno sa Hrizipovim – Denyer polazi od uverenja da i Ciceron i Hijeronim predstavljaju usamljena mesta koja nam pružaju manje uverljiva svedočanstva o Diodorovim definicijama modalnosti. Po njemu, uputnije bi bilo uzeti u razmatranje izvore koji su u skladu sa takvim Diodorovim definicijama koje ga ne svrstavaju na fatalističku stranu, a koji su daleko od teze $Fp \rightarrow \square Fp$. On daje prednost drugim antičkim izvorima – Plutarhu,⁷⁰ Aleksanderu⁷¹ i Boeciju⁷² – gde je Diodorov pristup problemu predstavljen kao onaj koji je nasuprot i u odnosu kako na stoički, tako i na Filonov i Aristotelov.

⁶⁹ Döring, Fr. 132A; Cicero, *De fato*, 7, 13; LS38E; FDS 437: “Jer on (Diodor) kaže da samo ili ono što jeste ili ono što će biti jeste moguće, a da to što će biti, kaže, mora nužno biti, a ono što neće biti, da to nije moguće. Ti (Hrizipe) kažeš da ono što neće biti jeste moguće...” Cf. takođe, *ibid.* 9, 17 i sa Döring *Frs.* 133 (Cic. *ad fam.* 9, 4 < FDS 990) i 132B (Hieron., *adv. Pelag.* i 702, PL 23 p. 502 C-D; FDS 991). Döring Fr. 132B je gotovo dosledan prepis Fr. 133, u kojem Hijeronim nekritički prepisuje Ciceronove reči.

⁷⁰ Döring, Fr. 134; Plutarch, *De Stoic. repugn.*, 1055D-E; < FDS 1008; SVF ii, 202: „Nije li jasno da (Hrizipovo) učenje o mogućem protivreči njegovom učenju o osudu? Jer ako moguće nije ili ono što jeste ili će biti istinito, kao što je to prema Diodoru, već je moguće sve ono što se može zbiti, čak i ako se ne dogodi, onda će mnoge od tih stvari biti moguće a koje se – prema nepobedivom, nesavladivom, te uvek opstajućem, osudu – neće zbiti. Tako, ili će se sila osuda smanjivati, ili, ako je osud ono što Hrizip veruje da jeste, da će ono čemu se dopušta zbivanje, obično postati nemoguće. Jer sve što je istinito, nužno će biti, budući da je ciljno vrhovnom nužnošću, ali sve što je lažno biće nemoguće, pošto ga najjači uzrok sprečava da bude istinito.”

⁷¹ Döring, Fr. 135 = Alex. Aphr., *In an. pr.* i 183,34-184,10 [Wallies] = Diodorus Fr. 27 Giannantoni (deo); LS 38B.

⁷² Döring Fr. 138; Boëthius, *Comm. in Aristotelis de interpr., sec. ed.* 234, 10-235, 9 Meiser (1880); Diodorus Fr. 28 Giannantoni (deo); FDS 988; Döring, Fr. 139; Boëthius, *Comm. in Aristotelis de interpr., sec. ed.* 412, 8-21, 9 Meiser (1880).

Način na koji Denyer organizuje svoj izbor istorijskih izvora pre je zasnovan uglavnom na analogiji, kao i na njegovoj logičkoj intuiciji. Utisak je da nema neophodnih dodatnih opravdanja na osnovu kojih bismo mogli da ocenimo valjanost ovoga izbora. Saobraznost stavova trojice navedenih autora, za koje smatra da su odgovarajući u njegovom pristupu, teško da bi mogli da na odgovarajući način obuhvate Diodorova stanovišta i zadovolje Denyerovu nameru. Na primer, poznato je i to da Boecije, nasuprot Ciceronu, piše na osnovu prisećanja a ne na osnovu dostupnih izvora pred sobom.⁷³ Ciceronov dosledan pristup tradiciji je poznat, kao i njegovo neposredno oslanjanje na izvorne tekstove, tako da nam je često bolji pokazatelj osoba i shvatanja kojima se bavi.⁷⁴

Denyerovi razlozi su formalne prirode i on smatra da je ono što Ciceron pripisuje Diodoru neodgovarajuće i da predstavlja posledicu nerazumevanja problema. Ciceron drži da Diodorovo stanovišta tvrdi ekvivalenciju $Fp \rightarrow \square Fp$ sa $\neg Fp \rightarrow \square \neg Fp$. Iako bi drugi deo mogao da bude uključen kao teza Diodorovog „sistema“, deo koji se tiče prošlosti, $\neg Pp \rightarrow \square \neg Pp$, svakako mu ne pripada. Po njemu, Ciceronov propust je nesporan, jer je Diodorova polazna pretpostavka očigledna u naglašavanju demarkacije između prirode „iskaza“ koji su okrenuti ka prošlosti i onih prema budućnosti.

U svakom slučaju, prema Denyeru, kada je reč o vremenski zavisnim iskazima i problemima koji se odnose na protok vremena, osim Cicerona, preostala tri izvora jedinstvena su u pripisivanju Diodoru vremenske koncepcije, i takvog determinističkog stanovišta u čijem sistemu je obuhvaćen pojam kontingencije. Kako se čini, u Diodorovom slučaju pojam kontingencije

⁷³ O okolnostima pod kojima Boecije piše, cf. Sharples [1991], p. 41. Takođe, *ibid. fn.* 2 i 3 na istom mestu, na kojima postoje reference na druge utiske o problemu Boecija kao neposrednog i autentičnog izvora.

⁷⁴ Neki autori vide Boecijev izvor (Döring, Frg. 138) kao zavodljiv, zbog nerazumevanja Diodorove definicije modalnosti. Na primer, McKirahan, u skladu sa modernom tradicijom 'normalne interpretacije' (onom koju nalazimo kod Knealea [1962/1984] i Matesa [1961]), tvrdi da ovo tumačenje pruža definiciju kompatibilnu sa kvadratom modalnosti dok u Boecijevom tumačenju ne nailazimo na doslednost u ovom aspektu. Kao objašnjenje, McKirahan pretpostavlja da je Boecije „mogao pogrešno razumeti upotrebu članova, uzimajući ih u uzročnom a ne atributivnom smislu“, pošto „je usredsređen na grčko stanovište koje Diodorovu definiciju „nužnosti“ daje kao „ὁ, ἀληθές ὄν, οὐκ ἔσται ψευδές“, a „nemogućnost“ kao „ὁ, ψευδές ὄν, οὐκ ἔσται ἀληθές“ (McKirahan [1979], p. 225 i p. 248. fn. 8).

korespondira sa koncepcijom *kontingencije kao neaktualizovanih mogućnosti*, ili takvih *mogućnosti* koje „još nisu“ ostvarene. Ovo izgleda kao direktna posledica Denyerove interpretacije druge Diodorove premise. Sistem koji Diodor izlaže čini se kao „*sinteza determinizma i indeterminizma*“,⁷⁵ jer sadrži i *determinističku* tezu $\Diamond Fp \equiv Fp$, kao i *indeterminističku*, jer mu nedostaje korespondentna teza $\Box Fp \equiv Fp$. Ovakav sistem, prema Denyeru, „*drži da su jedini iskazi o budućnosti koji su mogući, oni koji su istiniti, ali ne drži da su jedini iskazi o budućnosti koji su istiniti, oni koji su nužni.*“⁷⁶

Na mestu na kojem iznosi prethodnu tvrdnju, Denyer daje sledeći primer. Uzmimo iskaz ‘*Umreću u ponoć 27. septembra 2020. godine*’ koji se može predstaviti kao $F(p \wedge q)$, pri čemu je p uzeto namesto ‘*umirem*’ dok q obuhvata iskaz sa utvrđenim datumom ‘*Sada je ponoć 27. septembra 2020. godine*’. Ako je ovaj složen iskaz istinit, onda, prema Denyeru, postoji barem tri načina koja su saobrazna sa *indeterminističkom* stranom Diodorovog stanovišta, koja u sistem uključuju i izražavaju kontingentnu prirodu *moje smrti*. A to su: $\Diamond(p \wedge q) \wedge \Diamond\neg(p \wedge q)$, $\Diamond F(p \wedge q) \wedge \Diamond\neg F(p \wedge q)$, $\Diamond F(p \wedge q) \wedge \Diamond F\neg(p \wedge q)$. Sa druge, *determinističke* strane sistema, dati iskaz se može izraziti na sledećih pet načina, koji ne koincidiraju sa *mojom smrću* kao kontingentnom: $\neg\Diamond(p \wedge \neg q)$, $\neg\Diamond(\neg p \wedge q)$, $\neg\Diamond F(p \wedge \neg q)$, $\neg\Diamond(\neg p \wedge q)$, $\Box FP(p \wedge q)$.

Sa jedne strane, Denyerova se rekonstrukcija u mnogim crtama čini uverljivijom od onih koje nalazimo kod Hintikke, Reschera ili Michaela. Pre svega, pri rekonstrukciji on ne gubi iz vida *nameru* sa kojom je obrazovan *MA*. Pored toga, on je obziran i prema širem domenu njegovog *logičkog „sistema“*, kao i neophodnog metafizičkog zaleđa koje je moglo biti obuhvaćeno njegovom pretpostavljenom „*teorijom*“. Ova rekonstrukcija dosta dobro obuhvata Diodorovu koncepciju koja se tiče prirode kondicionala, kao što uzima u obzir i relevantne aspekte njegovog shvatanja vremena, kao diskretnog i linearnog, iako je teško dati odlučan odgovor na otvoreno pitanje: kakva je mogla biti Diodorova predstava o kontingenciji u tako uređenom i „*dualnom*“ sistemu istine, koji *neaktualizovane događaje* svrstava među *kontingentne stvari*?

⁷⁵ Denyer, *ibid.*, p. 52.

⁷⁶ *Ibid.*

Sa druge strane, nije nam dat odgovor na pitanja koja se tiču prirode spora o modalnostima, koji se mogao odvijati među Diodorom i Aristotelovim stanovištem (ako je takav spor, naravno, uopšte postojao). Ako je Diodor *reformisani megaranin*, onda ga Aristotelova kritika ne pogađa. Ako ga Aristotelova kritika ne pogađa, onda njegov argument nije upućen protiv Aristotela, niti bi ga u rekonstrukcijama trebalo dovoditi u vezu sa Aristotelom. Ideja da se preformuliše druga premisa, iako se čini kao ispravan put da se izbegnu nedostaci prethodnih rekonstrukcija, ostavlja otvorenim pitanje, kao što je to u ovom slučaju, adekvatne *revizije načela* za koja se pretpostavlja da je na njih Diodor u argumentu računao, ili da su mu u obrazovanju argumenta mogla biti na raspolaganju.

McKirahan – Kritička revizija Priorove rekonstrukcije

U svojoj rekonstrukciji, McKirahan [1979] teži da pokaže kako propust u rekonstrukciji Diodorovog argumenta ne leži u nameri da mu se pripiše zalaganje na *temporalnom atomizmu*, kao što je to Prior bio sklon da smatra, već da su u nedostaci rekonstrukcije *MA* pre sadržani u pretpostavkama obuhvaćenim premisama. Njegova rekonstrukcija uglavnom prati Priorovu proceduru, sa naglašenom namerom da ovu proceduru ustanovi „*potpunije nego što je to on* [Prior] *učinio*“, te da „*ukaže na dvosmislenosti u dve njegove premise*“.⁷⁷

McKirahan razmatra brojne vremenske situacije u kojima bi Diodorove premise mogle da imaju nađu mesto, kao i one u kojima se njihova formulacija javlja kao neprimerena. Prateći ove aspekte u analizi, on dolazi do zaključka, da u Priorovoj rekonstrukciji postoji propust, te da Priorova analiza ima samo delimičnu valjanost u odnosu na one projektovane vremenske situacije koje bi mogao zastupati Diodor, te da ima važenje samo u *ograničenom* domenu. Analizirajući različite vremenske situacije, kao i međusobnu logičku vezu unutar onih stavova koji su od značaja za sam argument, njegov postupak baca više svetla na moguće Diodorovo značenje pojma „*propozicije*“, odnosno „*iskaza*“. McKirahan u svom pristupu polazi upravo od ovih korekcija, odnosno eksplikacija.

---

⁷⁷ McKirahan [1979], p. 225.

Ono što je značajno za McKirahanov pokušaj, svakako je pokušaj da se pronađe širi kontekst važenja pretpostavljene Diodorove koncepcije, time što se rekonstrukcija usmerava u pravcu njenog dopunjavanja srodnim elementima iz Diodorovog *Argumenta protiv kretanja*. Ova dva argumenta imaju dosta toga zajedničkog i njihova analiza nam može omogućiti da razumemo i osvetlimo različite aspekte jedne jedinstvene teorijske koncepcije.

Dalji doprinos koji McKirahan daje u svojoj analizi, odnosi se na preispitivanje *MA* shvaćenog kao argumenta u prilog determinizmu. On nastoji da pokaže u kojoj je meri Priorova koncepcija zadovoljavajuća, te da li zaista obuhvata determinističke posledice. U zaključnoj oceni, McKirahan se slaže sa M. Blanchéom,⁷⁸ i ponavlja njegove reči, kako Diodorov argument *ne povlači za sobom bilo kakvu 'metafizičku' nužnost*. Iz ovih razloga, forma argumenta koju nalazimo kod Priora, gubi snagu ukoliko je data sa namerom da uspostavi determinističku koncepciju.

McKirahan polazi od toga da se Diodor rukovodio specifičnim smislom pojma 'iskaza,' odnosno, nosioca istinosne vrednosti, koji se razlikuje u odnosu na onaj koji je uvrežen u upotrebi ovog termina. Osnovna je razlika u dispoziciji iskaza da ponese *različite istinosne vrednosti u različitim vremenima*. U skladu sa tim, Diodorova definicija „iskaza“ trebalo bi da obuhvati ne samo elemente vremena, već i *odgovarajući odnos prema istinitosti u modalnim kontekstima*.

Kada je reč o relevantnosti vremenskih elemenata za istinitost iskaza, polazi se od Matesovog razumevanja diodorovskog tipa „iskaza“, shvaćenih tako što se sastoje od odgovarajućih *funkcija* – koje su obrazovane pridavanjem fraze „u vreme *t*“ svakom od iskazu.⁷⁹ Osnovni problem sa ovakvim tumačenjem Diodorovih iskaza je, prema McKirahanu, to što iskazi, kao što je „Danas je dan“, *nisu skraćeniće za funkcije*, koje daju različiti smisao iskaza u različita vremena, već da je to *„jedna stvar koja može imati različite*

⁷⁸ M. Blanché [1965]: Sur l'interprétation du *κριτεύων λόγος*, *Revue philosophique de la France et de l'étranger*, pp.133-149.

⁷⁹ Benson Mates [1961] p. 36, u nastavku, između ostalih, daje sledeći primer. Iskaz diodorovskog tipa mogao bi biti 'Sneg je beo u *t*,' pri čemu '(*t*)(Sneg je beo u *t*)' bi predstavljalo iskaz „'Sneg je beo' je uvek [ἀεὶ] istinit.“

*istinosne vrednosti u različita vremena, u zavisnosti od vremena u kojem je izražena.*⁸⁰

Simbolički izrazi za ovako shvaćene Diodorove navodne iskaze, koji se zasnivaju na ideji o 'istini-u-određeno-vreme', bili bi sledeći:

$T_{at}(p)$	'u vreme t , "iskaz" p je istinit ;
$\neg T_t(p)$	'u vreme t , "iskaz" p je lažan ;
$T_t T_t(p)$	'u vreme t , istina je da "iskaz" p jeste / bio je / biće istinit u vreme t' ;

Pošto se istinosne vrednosti Diodorovih „iskaza“ mogu menjati tokom vremena, mogu se onda menjati i njihove modalnosti. McKirahan tako uvodi notaciju koja obuhvata pripisivanje modalnostima pojma njihove *istinitosti* 'u neko vreme.'

$T_t \Box_{t'}(p)$	- 'u vreme t , istina je da "iskaz" p jeste / bio je / biće nužan u vreme t' ;
--------------------	---

Prethodni iskaz je zasnovan na modalnostima koje se mogu simbolički obrazovati pomoću sledećih izraza i njihovih ekvivalencija u računu prvog reda, opremljenih indeksnim ukazateljima koji se odnose na njihov položaj 'u nekom vremenu':

$\Box_t(p) \equiv (t') [t \leq t' \wedge T_{t'}(p)]$	- 'u vreme t "iskaz" p je nužan ;
$\Diamond_t(p) \equiv (\exists t') [t \leq t' \wedge T_{t'}(p)]$	- 'u vreme t "iskaz" p je moгуć ;
$\neg \Box_t(p) \equiv (\exists t') [t \leq t' \wedge \neg T_{t'}(p)]$	- 'u vreme t "iskaz" p je ne-nužan ;
$\neg \Diamond_t(p) \equiv (t') [t \leq t' \wedge \neg T_{t'}(p)]$	- 'u vreme t "iskaz" p je nemoguć ;

Priorovi simboli su prevedeni kako bi bili u skladu sa osnovnom McKirahanovom namerom da različite posledice Priorovih pretpostavki učini preglednim u računu prvog reda. Ovde će 'n' predstavljati vreme izražavanja „iskaza“, i trebalo bi biti shvaćeno kao analogija pojmu „sada“.

	Priorova formulacija	Ekvivalencije u računu prvog reda McKirahanove interpretacije
Fp	'Biće slučaj da p'	$(\exists t)[n < t \wedge T_t(p)]$
Pp	'Bio je slučaj da p'	$(\exists t)[t < n \wedge T_t(p)]$
Hp	'Uvek je bio slučaj da p'	$(t)[t < n \supset T_t(p)]$

Kada implicitne vremenske ukazatelje iz Priorove rekonstrukcije učini eksplicitnim, McKirahan dobija nekoliko mogućih interpretacija onih pretpostavki za koje Prior drži da su neophodne za izvođenje zaključka. Pri

⁸⁰ McKirahan *ibid.*, p. 226.

tome, neke od njih bi nakon eksplikacije očigledno trebalo eliminisati kao neodržive, dok bi se druge mogle shvatiti, prema opštosti, u njihovom širem ili užem smislu.

Pored prevoda u račun prvog reda Priorovih pretpostavki koje smo videli u poglavlju o njegovoj rekonstrukciji, McKirahan pridaje neke *dodatne tvrdnje koje su valjane u Diodorovom „sistemu“ vremenske logike*, ali koje ne počivaju neposredno na njegovoj definiciji modalnosti. Neke od njih koristi u daljoj analizi Priorove rekonstrukcije:

- (e) $T_t(p) \supset (t)[T_t T_t(p)]$
- (f) $T_t T_t(p) \supset T_t(p)$
- (g) $T_t\{(\exists t')[n < t' \wedge T_{t'}(p)]\} \equiv (\exists t')[n < t' \wedge T_t T_{t'}(p)]$
- (h) $T_t\{(\exists t')[t < t' \wedge T_{t'}(p)]\} \equiv (\exists t')[t < t' \wedge T_t T_{t'}(p)]$
- (i) $T_n\{(t)[t < n \supset T_t(p)]\} \equiv (t)[t < n \supset T_t(p)]$

A) Priorova *prva pretpostavka* glasi:

- (a) $Pp \supset \neg \diamond \neg Pp$ *Kada je nešto bilo slučaj, ne može ne biti da je ono bilo slučaj,*

što se može predstaviti u eksplicitnom obliku kao:

- (a') $(\exists t)[t < n \wedge T_t(p)] \supset \neg \diamond_n \neg (\exists t)[t < n \wedge T_t(p)]$.

Ova verzija⁸¹ Priorove teze (a) ima sledeći smisao: „Ako je *p* prethodno u odnosu na *sada* bilo istinito, onda ne može biti slučaj da *p* nikada prethodno u odnosu na *sada* nije bilo istinito.“

Ako želimo da ovaj stav uopštimo kako bi važio za *sva* vremena, a ne samo u odnosu na „*sada*“, dobijamo sledeći oblik „Ako je *p* ikada prethodno u odnosu na *bilo koje određeno vreme* bilo istinito, onda ne može biti slučaj da *p* nije nikad prethodno u odnosu na *bilo koje određeno vreme* bilo istinito“ i odgovarajuću simboličku formulaciju ovoga stava:

- (a'') $(t)(\exists t')[t' < t \wedge T_{t'}(p)] \supset \neg \diamond_t \neg (\exists t')[t' < t \wedge T_{t'}(p)]$.

⁸¹ Ovo nije i jedini način čitanja *priorovskog* (a). Postoji verzija, koju dugujemo Knealeovoj, u kojoj ga ona interpretira kao stav u kojem istina i nužnost *koincidiraju*, tako da uzima (a) kao $[(t < n) \wedge \neg T_t(p)] \supset \neg \diamond_t(p)$, što je ekvivalentno sa $[(t < n) \wedge \neg T_t(p)] \supset \square_t(p)$, što McKirahan [*ibid.* p. 251] drži da nije zadovoljavajući način u tumačenju, pošto, po njemu, *nužnost, istinitost i mogućnost* koincidiraju samo u sledećem opsegu: $T_t(p) \supset (t)[\square_t T_t(p)]$, $T_t(p) \supset (t)[T_t T_t(p)]$ i $T_t(p) \supset (t)[\diamond_t T_t(p)]$.

B) Isti postupak je primenljiv i na Priorovu *drugu premisu*

(b) $\neg\Diamond q \supset [\Box(p \supset q) \supset \neg\Diamond p]$ *Ako je bilo šta nemoguće, onda je nemoguće i bilo šta što to za sobom nužno povlači.*

Premisa takođe ima širu i užu verziju u zavisnosti od čitanja njenih vremenskih ukazatelja. Tako će *manje opšta* verzija biti sledeća:

(b') $\neg\Diamond_n(q) \supset \{\Box_n[T_n(p) \supset T_n(q)] \supset \neg\Diamond_n(p)\}$

ili, „Ako je nešto *sada* nemoguće, onda bilo šta što ono *sada* nužno povlači za sobom je *sada* nemoguće“. U *opštijoj* verziji, Priorov stav (b) bio bi „Ako je nešto *u bilo kom trenutku* nemoguće, onda je sve što ono nužno povlači za sobom, *tada* nemoguće“, ili, u odgovarajućem simboličkom obliku,

(b'') $(t)[\neg\Diamond_t(q) \supset \{\Box_t[T_t(p) \supset T_t(q)] \supset \neg\Diamond_t(p)\}]$.

Kao što smo to ranije videli, Priorove pretpostavke (c) i (d) povlače nekoliko pitanja, koja se, pre svega, odnose na relevantan broj premisa od kojih se u argumentu polazi, a koji je ujedno i indikativan za prepoznavanje smisla izvornog argumenta. Iako i Rescher smatra da su podaci koje pruža Epiktet dovoljni da se rekonstruiše prvobitni oblik argumenta, rekonstrukcije se ipak razlikuju u broju upotrebljenih pretpostavki. Ovde razmotrene diskusije oslanjaju se na Beckerovo zapažanje o neophodnosti uvođenja dodatnih elemenata kako bi se postigla namera argumenta, što usvaja i Prior u kasnijoj verziji svog predloga. Takve dodatne pretpostavke, koje su u obliku premisa ranije razmatrane, ponavljaju se i kod rivalskih pokušaja.

C) Videli smo da Prior smatra kako je Diodoru morala biti bliska i dodatna pretpostavka koja se ne pojavljuje kod Epikteta. Ona omogućuje nekoliko verzija interpretacije u računu prvog reda. Kako McKirahan kaže, ova premissa sadrži dvosmislenost „*koja se pokazuje kao fatalna za valjanost MA, onako kako je rekonstruisan kod Priora.*“⁸² Ona glasi:

(c) $p \supset \text{HF}p$ *Kada je nešto slučaj, uvek je bilo slučaj da će to biti slučaj*

U *manje opštoj* verziji čitanja u računu prvog reda, dodavanjem odgovarajućih indeksa koji prelaze preko različitih domena vremena, imamo dve

⁸² McKirahan, *ibid.*, p. 231.

interpretacije: (c') 'Ako je nešto *sada* istinito, onda je pre *sada* uvek trebalo da to ubuduće bude istinito' i (c'') 'Ako je nešto *u bilo koje* vreme istinito, onda je *pre tog vremena* uvek trebalo da to ubuduće bude istinito' Tako dolazimo i do različitih odgovora na pitanje: 'Ubuduće u odnosu *na kada* je uvek trebalo da to ubuduće bude istinito?' Gledano iz aspekta manje opšte verzije, ovde imamo dva odgovora na pitanje – „ubuduće u odnosu na *bilo koje vreme pre sada*“ i „ubuduće u odnosu na *sada*“. Odnosno,

$$T_n(p) \supset (t)[t < n \supset T_t\{(\exists t')[t < t' \wedge T_{t'}(p)]\},$$

u prvoj verziji gde je zamenjen deo sadržan u konsekventu, koji se odnosi na Priorovo Fp , pomoću (h), koje predstavlja uopštenu verziju, dobijamo

$$(c'_1) \quad T_n(p) \supset (t)[t < n \supset (\exists t')[t < t' \wedge T_t T_{t'}(p)]],$$

a s obzirom na 'ubuduće u odnosu na *sada*', dobijamo

$$T_n(p) \supset (t)[t < n \supset T_t\{(\exists t')[n < t' \wedge T_{t'}(p)]\},$$

te pomoću zamene dela koji predstavlja konsekvent u izrazu (g), imamo

$$(c'_2) \quad T_n(p) \supset (t)[t < n \supset (\exists t')[n < t' \wedge T_t T_{t'}(p)]].$$

Opštija verzija, u skladu sa prethodnim pitanjima, trebalo bi da bude

$$(c''_1) \quad (t)[T_t(p) \supset (t')[t' < t \supset \{(\exists t'')[t' < t'' \wedge T_{t'} T_{t''}(p)]\}],$$

kao i

$$(c''_2) \quad (t)[T_t(p) \supset (t')[t' < t \supset \{(\exists t'')[t < t'' \wedge T_{t'} T_{t''}(p)]\}].$$

(c'_1) nam govori da „Ako je *p sada* istinito, uvek je bilo istinito da će *p biti* istinito“, a istinito je čak i za one „iskaze“ koji imaju određene ukazatelje na vreme događanja, kao i ako su izgovorene baš u tom momentu.

„Ako je *p sada* istinito, uvek je bilo istinito da će *p biti* istinito, i istinito je čak i za one „iskaze“ koji su određeni vremenom kazivanja na koje ukazuju, kao i ako su izgovoreni u naznačenom momentu. Isto važi i za (c''_1), dok (c'_2) i (c''_2) – time što tvrde da 'Ako je *p* istinito *sada*, uvek je bilo istinito da će *p biti* istinito u neko buduće vreme, koje je buduće u odnosu na *sada*' – nije valjano za sve slučajeve „diodorovskih“ iskaza koji mogu menjati vremenske vrednosti, pošto obuhvataju *poslednji* momenat istinitosti.

D) Istu vrstu dvosmislenosti koja se pojavljuje u prethodnom slučaju sa (c), nailazimo i u Priorovoj pretpostavci (d), koja je formulisana ovako:

$$(d) \quad (\neg p \wedge \neg Fp) \supset P\neg Fp \quad \text{Kada nešto niti jeste niti će biti slučaj, bilo je slučaj da to neće biti slučaj.}$$

Manje opšta verzija tumačenja ovog iskaza bila bi da „Ako ništa niti *jeste* niti *će biti* istinito, onda u neko vreme pre *sada* je *bilo* istinito da *nikada neće biti* istinito“. Imajući u vidu pitanje „*Nakon kog vremena* nikada neće biti istinito?“, ako iskaz shvatimo u smislu „*nakon vremena pre sada*“, prvo dobijamo:

$$\neg T_n(p) \wedge \neg(\exists t)[n < t \wedge T_t(p)] \supset (\exists t)[t < n \wedge T_t\{\neg(\exists t')[t < t' \wedge T_{t'}(p)]\}$$

što, na osnovu primene zamene na (h), daje njegovu *manje opštu* verziju:

$$(d'_1) \quad \neg T_n(p) \wedge \neg(\exists t)[n < t \wedge T_t(p)] \\ \supset (\exists t)\{t < n \wedge \neg(\exists t')[t < t' \wedge T_t T_{t'}(p)]\},$$

dok, kao drugo, imajući u vidu smisao zasnovan na frazi ‘*nakon sada*,’ bi davao:

$$\neg T_n(p) \wedge \neg(\exists t)[n < t \wedge T_t(p)] \\ \supset (\exists t)[t < n \wedge T_t\{\neg(\exists t')[n < t' \wedge T_{t'}(p)]\}$$

ili, primenom zamene na (g):

$$(d'_2) \quad \neg T_n(p) \wedge \neg(\exists t)[n < t \wedge T_t(p)] \\ \supset (\exists t)\{t < n \wedge \neg(\exists t')[n < t' \wedge T_t T_{t'}(p)]\}.$$

Opštija verzija ove tvrdnje ‘Ako nešto *ni u koje vreme* nije istinito i *ubuduće* u odnosu na to vreme neće biti istinito, onda u neko prethodno vreme u odnosu na to vreme je *bilo* istinito reći da nikada nije bilo da *će* biti istinito,’ ima svoj odgovarajući oblik:

$$(d''_1) \quad (t)(\neg T_n(p) \wedge \neg(\exists t')[t < t' \wedge T_{t'}(p)] \\ \supset (\exists t')\{t' < t \wedge \neg(\exists t'')[t' < t'' \wedge T_{t'} T_{t''}(p)]\},$$

a u odnosu na drugo:

$$(d''_2) \quad (t)(\neg T_n(p) \wedge \neg(\exists t')[t < t' \wedge T_{t'}(p)] \\ \supset (\exists t')\{t' < t \wedge \neg(\exists t'')[t < t'' \wedge T_{t'} T_{t''}(p)]\}.$$

Kao u prethodnim slučajevima (c'₁) i (c''₁), čiji oblik je saobrazan sa (d'₂) i (d''₂), su istiniti iskazi. (d'₂) tvrdi da ‘Ako *p* nije *sada* istinito i nikada *neće biti* istinito, onda u neko *prethodno vreme u odnosu na sada* je bilo istinito reći da *p* nikada neće biti istinito *nakon sada*.’ Priroda njegove vrednosti je slična onoj koja se odnosi na slučajeve kod (c'₁), gde je ukazatelj vezan za neki striktno navedeni trenutak, a čija se vrednost menja nakon tog momenta. Isti je slučaj i sa (d''₂), dok (d'₁) – koje tvrdi da ‘Ako *p* nije *sada* istinito i nikada *neće biti* istinito, onda u neko *kasnije vreme koje prethodi sada* je bilo

istinито reći da p nikada *neće biti* istinito *nakon tog vremena* – nije istinito u opštem obliku jer *ne može biti najranijeg vremena* od kog je „iskaz“ lažan.

(Z) Zaključak koji je dat kod Priora,

$$(z) \neg p \wedge \neg Fp \supset \neg \diamond p$$

Kada nešto niti jeste niti će biti slučaj, to je nemoguće,

kao i prethodno razmotrene pretpostavke, može se pročitati na dva načina, pri čemu bi *manje opšta* verzija bila ‘Ono što nije *sada* i što *neće biti* istinito je *sada* nemoguće,’ ili:

$$(z') \quad \neg T_n(p) \wedge \neg(\exists t)[n < t \wedge T_t(p)] \supset \neg \diamond_n(p),$$

dok bi *opštija* verzija tvrdila da ‘Ono što u *neko vreme* nije istinito, niti će ikada ubuduće u odnosu na to vreme biti istinito, je *u to vreme* nemoguće.’ Simbolički tako imamo:

$$(z'') \quad (t)\{\neg T_t(p) \wedge \neg(\exists t')[t < t' \wedge T_{t'}(p)] \supset \neg \diamond_t(p)\}.$$

DOKAZ:⁸³

PRIOR – PROŠIRENA VERZIJA

$$(a) Pp \supset \neg \diamond \neg Pp$$

$$(b) \neg \diamond q \supset [\Box(p \supset q) \supset \neg \diamond p]$$

$$(c) \quad p \supset HFp$$

$$(d) (\neg p \wedge \neg Fp) \supset P\neg Fp$$

RL: $\vdash \alpha \rightarrow \vdash \Box \alpha$

$$(1) \quad (p \supset q) \supset [(q \supset r) \supset (p \supset r)], \text{ nečelo silogizma}$$

$$(2) \quad [p \supset (q \supset r)] \supset [q \supset (p \supset r)], \text{ zakon komutacije}$$

$$(3) \quad P\neg Fp \supset \neg \diamond \neg P\neg Fp$$

iz (a): $p/\neg Fp$;

MC KIRAHAN – MANJE OPŠTA VERZIJA

$$(a') (\exists t)[t < n \wedge T_t(p)] \supset \neg \diamond_n \neg (\exists t)[t < n \wedge T_t(p)]$$

$$(b') \neg \diamond_n(q) \supset \{\Box_n[T_n(p) \supset T_n(q)] \supset \neg \diamond_n(p)\}$$

$$(c) T_n(p) \supset (t)[t < n \supset T_t\{(\exists t')[t < t' \wedge T_{t'}(p)]\}]$$

$$(d'2) \quad \neg T_n(p) \wedge \neg(\exists t)[n < t \wedge T_t(p)] \supset (\exists t)\{t < n \wedge \neg(\exists t')[n < t' \wedge T_{t'}(p)]\}$$

RL': $(t)[T_t(p) \supset \Box_n(p)]$

$$(3') (\exists t)\{t < n \wedge \neg(\exists t')[n < t' \wedge T_{t'}(p)]\} \supset \neg \diamond_n(t)\{t < n \supset (\exists t')[n < t' \wedge T_{t'}(p)]\}$$

iz (a') pomoću sub. $\neg\exists/\forall\neg$, i iz eval.

$$\neg(\exists t)[t < n \wedge T_t(p)] \equiv (t)[t < n \supset T_t(\neg p)], \text{ i pomoću sub. } p/\neg(\exists t')[n < t' \wedge T_{t'}(p)]$$

⁸³ Koraci označeni sa “ $\circ$ ” predstavljaju one koji su dodatno eksplicirani.

$$(3^\circ) \quad P \rightarrow Fp \supset \neg \diamond HFp$$

iz (3), pomoću $\neg P \neg \equiv_{def} H$

$$(4) \quad \neg p \wedge \neg Fp \supset \neg \diamond HFp$$

iz (d) i (3°) pomoću (1): $\neg p$
 $\wedge \neg Fp/p$; $P \rightarrow Fp/q$;
 $\neg \diamond HFp/r$;

$$(4^\circ) \quad \neg \diamond HFp \supset [\Box(p \supset HFp) \supset \neg \diamond p]$$

iz (b): q/HF ;

$$(5) \quad \neg p \wedge \neg Fp \supset [\Box(p \supset HFp) \supset \neg \diamond p]$$

iz (b), i.e. (4) i (4°) pomoću
 (1): $\neg p \wedge \neg Fp/p$;
 $\neg \diamond HFp/q$; $\Box(p \supset HFp) \supset \neg \diamond p/r$

$$(6) \quad \Box(p \supset HFp)$$

iz (c) pomoću RL

$$(6^\circ) \quad \{\neg p \wedge \neg Fp \supset [\Box(p \supset HFp) \supset \neg \diamond p]\} \supset$$

$$(4') \quad \neg T_n(p) \wedge \neg(\exists t)[n < t \wedge T_t(p)] \supset \neg \diamond_n(t)\{t < n \supset (\exists t')[n < t' \wedge T_{t'}(p)]\}$$

Korak (4') dobijamo iz (d₂) i (3') pomoću (1), pri čemu: $p/\neg T_n(p) \wedge \neg(\exists t)[n < t \wedge T_t(p)]$; $q/(\exists t)\{t < n \wedge \neg(\exists t')[n < t' \wedge T_{t'}(p)]\}$; $r/\neg \diamond_n(t)\{t < n \supset (\exists t')[n < t' \wedge T_{t'}(p)]\}$

$$(4^\circ) \quad \neg \diamond_n(t)\{t < n \supset (\exists t')[n < t' \wedge T_{t'}(p)]\} \supset \{\Box_n[T_n(p) \supset (t)\{t < n \supset (\exists t')[n < t' \wedge T_{t'}(p)]\}]\} \supset \neg \diamond_n(p)$$

Korak (4°) dobijamo iz (b') i (i): prvo preko sub. u (b') $q/(t)\{t < n \supset (\exists t')[n < t' \wedge T_{t'}(p)]\}$, i then $\neg \diamond_n(t)\{t < n \wedge (\exists t')[n < t' \wedge T_{t'}(p)]\} \supset \{\Box_n[T_n(p) \supset T_n(t)\{t < n \supset (\exists t')[n < t' \wedge T_{t'}(p)]\}]\} \supset \neg \diamond_n(p)$, i primenjujemo ekviv. (i) $T_n\{(t)[t < n \supset T_t(p)]\} \equiv (t)[t < n \supset T_t(p)]$, t.j. ovdje je to: $T_n(t)\{t < n \supset (\exists t')[n < t' \wedge T_{t'}(p)]\} \equiv (t)\{t < n \supset (\exists t')[n < t' \wedge T_{t'}(p)]\}$

$$(5') \quad \neg T_n(p) \wedge \neg(\exists t)[n < t \wedge T_t(p)] \supset \{\Box_n[T_n(p) \supset (t)\{t < n \supset (\exists t')[n < t' \wedge T_{t'}(p)]\}]\} \supset \neg \diamond_n(p)$$

Korak (5') dobijamo iz (4') i (4°) [dobijenih iz (b')] pomoću sledećih sub. u (1): $p/\neg T_n(p) \wedge \neg(\exists t)[n < t \wedge T_t(p)]$; $q/\neg \diamond_n(t)\{t < n \supset (\exists t')[n < t' \wedge T_{t'}(p)]\}$; $r/\{\Box_n[T_n(p) \wedge (t)\{t < n \wedge (\exists t')[n < t' \wedge T_{t'}(p)]\}]\} \wedge \neg \diamond_n(p)$

$$(6'_1) \quad \Box_n[T_n(p) \supset (t)\{t < n \supset (\exists t')[n < t' \wedge T_{t'}(p)]\}]$$

Korak (6'₁) dobijamo primenom RL' na (c'₁)

$$(6'_2) \quad \Box_n[T_n(p) \supset (t)\{t < n \supset (\exists t')[n < t' \wedge T_{t'}(p)]\}]$$

Korak (6'₂) dobijamo pomoću primene RL' na (c'₂)

$$(6^\circ) \quad \neg T_n(p) \wedge \neg(\exists t)[n < t \wedge T_t(p)] \supset \{\Box_n[T_n(p) \supset (t)\{t < n \supset (\exists t')[n < t' \wedge T_{t'}(p)]\}]\} \supset$$

$\{ \Box(p \supset \text{HF}p) \supset$ $[(\neg p \wedge \neg \text{F}p) \supset \neg \diamond p] \}$ <p>iz (5) pomoću (2): $\neg p \wedge \neg \text{F}p / p$; $\Box(p \supset \text{HF}p) / q$; $\neg \diamond p / r$;</p> <p>(6^{oo}) $\Box(p \supset \text{HF}p) \supset [(\neg p \wedge$ $\neg \text{F}p) \supset \neg \diamond p]$</p> <p>iz (6) i (6^{oo}) pomoću MPP</p> <p>(z) $\neg p \wedge \neg \text{F}p \supset \neg \diamond p$</p> <p>iz (5) i (6^{oo}) pomoću MPP</p>	$T_t T_{t'}(p)] \supset \neg \diamond_n(p) \supset \Box_n[T_n(p)$ $\wedge (t)\{t < n \wedge (\exists t')[n < t' \wedge T_t T_{t'}(p)]\}$ $\supset \neg T_n(p) \wedge \neg(\exists t)[n < t \wedge T_t(p)] \supset$ $\neg \diamond_n(p)$ <p>iz (5') pomoću (2), primenom (6₂') za q;</p> <p>(6^{oo}) $\Box_n[T_n(p) \wedge (t)\{t < n \wedge (\exists t')[n < t'$ $\wedge T_t T_{t'}(p)]\} \supset \neg T_n(p) \wedge \neg(\exists t)[n < t$ $\wedge T_t(p)] \supset \neg \diamond_n(p)$</p> <p style="text-align: center;">MPP iz (5') i (6^{oo})</p> <p>(z') $\neg T_n(p) \wedge \neg(\exists t)[n < t \wedge T_t(p)] \supset$ $\neg \diamond_n(p)$</p> <p>Zaključak (z) $\neg p \wedge \neg \text{F}p \supset \neg \diamond p$, prema Prioru, dobijen je iz (2) pomoću sub. $\neg p \wedge$ $\neg \text{F}p / p$; $\Box(p \supset \text{HF}p) / q$; $\neg \diamond p / r$ koje daje $(x \supset (y \supset z))$, pri čemu je $x = \text{def}$ formula (5), $y = \text{def}$ formula (6), $z = \text{def}$ formula (z);</p>
--	---

U McKirahanovom tumačenju Priorove rekonstrukcije imamo dve, ovde uokvirene verzije (6), dobijene primenom RL' na (c'₁) i (c'₂). Međutim, imajući u vidu primedbe koje su važile za proširene verzije (c) i (d), vidimo da (6'₁) je istinito *uopšte*, dok (6'₂) to nije.

Vidimo da je (5') ekvivalentno sa $p \supset (q \supset r)$ iz (2), tako da rezultat odgovarajuće zamene treba da bude ekvivalentan sa $p \supset r$, što predstavlja traženi oblik (z). Pošto je q u (5') ekvivalentno sa (6'₂), dobijamo (z') preko q koje je lažno, tako da istinitost (z') nije pouzdano zasnovana. U slučaju da je q zamenjeno sa (6'₁) koje je *uopšte* istinit sekvent, imamo, kao ishod odgovarajuće zamene u (2), valjanu implikaciju $p \supset r$ kao konsekvent, tj. (6'₁) $\supset$ (z'). Međutim, antecedent nije više ekvivalentan sa (5'), koje je zasnovano na prihvatljivoj posledici iz (d'₂), već na neprihvatljivoj, koja je data u (d'₁).

Sada vidimo nedostatke obe verzije, kao i da nijedna od njih nije u ovom ekspliciranom obliku u stanju da u potpunosti zadovolji očekivanja, kako za uspešnom rekonstrukcijom, tako i za uverljivim argumentom.

McKirahanov značajan doprinos je i u tome što uviđa da je za MA neophodno da bude doveden u vezu sa drugim aspektima mogućih Diodorovih stanovišta o prirodi vremena. Tako se posebno uzima u razmatranje argument

protiv postojanja kretanja, koji pominje Sekst,⁸⁴ pripisujući Diodoru ideje bliske tradiciji Parmenida i Melisa. Iako Sekst napominje kako je Diodor „u saglasnosti“ sa onima koji tvrde da se „nijedna stvar ne kreće,“ on dodaje i Diodorovo odstupanje po ovom pitanju, jer “po njemu nešto je *bilo pokrenuto* [κεκινήσθαι μὲν τι κινεῖσθαι δὲ μηδὲ ἔν].”⁸⁵ Ovo mesto je u skladu sa drugim Sekstovim navodom o Diodoru da “mada se ništa ne kreće, bezmalo je (bilo) pokrenuto.”⁸⁶ Sekstov tekst se nastavlja sa nekoliko primera koji bi trebalo da predstave Diodorovo stanovište.

Argument je u skladu i sa svedočanstvima, kojima se propisuje i način obaveznog govora kojim bi se izbegao dvosmislen govor, koji je uzrok paradoksa. Ovi navodi Diodora svrstavaju među *vremenske atomiste* i približavaju koncepciji koja se uobičajeno pripisuje epikurejcima.⁸⁷ Iako brojna pitanja, koja se odnose na tumačenje dostupnih svedočanstava, u McKirahanovom tumačenju još uvek ostaju otvorena, ovaj je pokušaj daleko napredniji od prethodno razmotrenih.

McKirahan u domenu (proširene, eksplicirane) interpretacije Priorove rekonstrukcije uočava da bi ovakav pristup ostavljao Diodoru slobodan prostor za manevrisanje i izbegavanje izbora između (c'_1) i (c'_2), koje su u neskladu, kao i daljih posledica koje odatle proizlaze, koje nalazimo u ($6'_1$) i ($6'_2$). U primeru sa loptom koja dotiče strehu⁸⁸, verovatno da je Diodor želeo da izrazi svoje stanovište o tome šta smatra *legitimnim* značenjem pojma „iskaz“. Ova dopuna na neki način ispunjava jaz koji se pojavljuje u Priorovoj rekonstrukciji. Eliminacija (nekih) oblika upotrebe glagola u sadašnjem vremenu i njihova transformacija u prošlo vreme, približava nam njegovu nameru. Ako zamenimo „iskaz“ u sadašnjem vremenu (*‘Lopta dotiče*

⁸⁴ Döring, *Fr.* 122 < SE M x 47-48; Jer ono što se kreće mora preći izvesno rastojanje, ali ni jedno rastojanje se ne može upotpuniti jer se deli *ad infinitum*, tako da nikakvo kretanje neće postojati. [48] A sa tim ljudima (tj. Parmenidom i Melisom, *cf. l.* 46) je Diodor Kronos u saglasnosti, iako treba reći da, prema njemu, nešto se kretalo, iako ni jedna sama stvar nije u kretanju [κεκινήσθαι μὲν τι κινεῖσθαι δὲ μηδὲ ἔν] – kao što ćemo objasniti kasnije u toku argumenta, kada dodjemo dotle da ga detaljnije ispitamo.“ *Cf. ibid.* 85 *sq.*, 120.

⁸⁵ *Ibid.*

⁸⁶ Döring, *Fr.* 123 (= SE M x 85-101): “Sledeće teško upozorenje [argument] o nepostojanju kretanja izveo je Diodor Kron, kojim pokazuje da iako se ništa ne kreće, bezmalo je *pokrenuto* (ili, *kretalo se*).”

⁸⁷ Simplicius, *Comm. in Phys.* (Diels) 934.25.

⁸⁸ *Cf. ovdje, poglavlje Kalimahova zagonetka o Diodoru.*

strehu,' koja je indeksno saobrazna sa vremenom njegovog kazivanja n), adekvatnim oblikom u prošlom vremenu ('*Lopta je dotakla strehu*'), kao posledicu imamo saglasnost među stranama koje su prethodno bile u neskladu. Tako dobijamo sekvente koji su bili prisutni u (c'_1). Odnosno, $T_n(p)$ i $(t)[t < n \supset (\exists t')[t < t' \wedge T_t T_{t'}(p)]]$. Ono u čemu se mogao sastojati Diodorov trik, jeste da je u ovom pristupu takođe valjan i sekvent iz (c'_2), odnosno $(t)[t < n \supset (\exists t')[n < t' \wedge T_t T_{t'}(p)]]$. U ovom kontekstu, i (c'_1) i (c'_2) tvrde da: *kada je lopta jednom dotakla strehu, uvek će biti istinito da je dotakla strehu*. McKirahan se nada da bi ovakvim pristupom "*ključna dvosmislenost u tumačenju (c) postala irelevantna*."⁸⁹

Kao što smo već pomenuli, McKirahan gaji sumnje u adekvatnost svedočanstava koja dopiru od strane Cicerona, odnosno u autentičnost njihovog izvora. Ova teza je bliska stanovištu po kojem Ciceron nekritički čita izvore, nerazumevajući njihovo pravo značenje. Prigovor da Ciceron konsultuje pre kritičare Diodora, a ne izvore za autentične navode o Diodoru, nisu sasvim osnovani.⁹⁰ Osnova za zadovoljavajuću rekonstrukciju je prvenstveno zasnovana na Sekstu, jer doslednije ide u prilog ovom poslednjem potezu kojim bi mogle biti prevaziđene dvosmislenosti. McKirahanova rekonstrukcija je uspostavljena na nedoslednostima Priorove rekonstrukcije i njenim nedostacima. Iako kod McKirahana nije dovoljno rasvetljeno kakva je priroda iskaza koji su u Diodorovom sistemu mogli biti svrstani među valjane, on je u nesumnjivo podigao unapredio nivo istraživanja *MA*.

Prethodna razmatranja navode McKirahana na zaključna stanovišta koja se odnose na prirodu Diodorovog determinizma. On je pre sklon da Diodorov „sistem“ sagleda u svetlu *indeterminističke* opcije, kojoj je neophodno, u svetlu prethodne analize, pridodati izvesna ograničenja. Ono što je za rekonstrukcije ovoga tipa značajno, a što često predstavlja propust u dostupnim pokušajima, jeste problem koji se odnosi na motivaciju sa kojom je argument sačinjen, što nužno treba da predodređuje način oblikovanja svake adekvatne rekonstrukcije. U ovom poslednjem pokušaju koji smo predstavili, naslućuje se osnovna Diodorova namera. Kod Diodora nije reč samo o tome da treba

⁸⁹ McKirahan [1979] p. 244.

⁹⁰ O tome da je Diodorovo učenje moglo biti predmetom čestih diskusija, ne svedoče samo njegovi relativno često pominjanje Diodora u delima, kao i u korespondenciji sa Varonom. Cf. npr. Cicero, *ad fam.* ix 4 = SVF ii 284.

predstaviti vlastitu koncepciju kao valjanu, već treba pokazati nezadovoljavajuće posledice rivalskih koncepcija, kao i nedoslednost u njihovim stano-
vištima, te onda, putem *reductio* argumenta, ukazati na valjanost vlastitih. Pored toga što McKirahanova interpretacija predstavlja pomak u eksplikaciji sintaktičkih modela rekonstrukcije MA, kakva je ovde kao polazni obrazac preuzeta od Priora, ona ujedno osvetljava ukazuje i na neophodnost istraživanja drugih aspekata koji moraju biti ubuduće uzeti u obzir.

U takvom svetlu McKirahan i razmatra izvesna Ciceronova svedočanstva, u svetlu kojih je Diodorovu teoriju modalnih pojmova moguće tumačiti kao determinističku koncepciju. Ciceronova evidencija ne pominje osobenosti koje se tiču razmatranja prirode „iskaza“ kakvi se ovde sugerišu, kao što su oni sa indeksiranim ukazateljima, ili vremenskim aspektima rečenica nalazimo u primeru sa loptom koja dotiče strehu. Prema McKirahanu, time što poistovećuje buduću istinitost sa budućom nužnošću, ili izjednačava buduću istinitost i nužnost uopšte,⁹¹ Ciceron propušta da vidi stvarnu prirodu Diodorove koncepcije. Bez povlačenja razlike između ‘biti nužno istinito’ i ‘biti nužno,’ determinističku tezu koju Ciceron pripisuje Diodoru nije moguće prepoznati kao specifično diodorovsku tvrdnju. Razlozi za ovakvo stanovište. Kod Cicerona, Kako McKirahan smatra, ne nalazimo dodatna bitna određenja koja možemo pronaći u njegovim „argumentima o kretanju“, a u tako svedenom prikazu, Diodorova koncepcija zaista ga svrstava u zagovornike determinizma. Međutim, propust koji McKirahan čini sastoji se i u tome što on ne pruža dalja pojašnjenja prirode Diodorovih „iskaza“, niti se upušta u njegovu teoriju značenja, o kojoj imamo relevantnu evidenciju – koja je do sada ostala gotovo zanemarena među istraživačima. Imajući u vidu prevažno kritiku i elaboraciju Priorove rekonstrukcije, on se ne bavi ni drugim aspektima Diodorove fizike i teorije kretanja, o kojoj nam obaveštenja takođe dolaze od Seksta, kojem je, kao izvoru, McKirahan inače skloniji. Bez obzira na ove primedbe, McKirahan ipak ostaje redak primer među kritičarima ovog problema, koji poseduje osećaj za neophodnost da se argument

---

⁹¹ Ova hipoteza je zasnovana na Ciceronovom navodu – Döring Fr. 132A (Cicero, De fato, 6, 7.12-13 i 9.17; <FDS 437) – u kojem se Diodor prikazuje kao zagovornik determinizma: „Jer on kaže da je moguće samo ili ono što jeste ili ono što će biti; a, da ono što će biti, kaže, mora nužno biti; a ono što neće biti, da je to nemoguće.“ ... 9,17: “da se ništa ne zbiva što se nije nužno zbililo, te da, što god se moglo zbiti, to već ili jeste ili će biti, kao i da ono što će se zbiti neće se u većoj meri obratiti iz istinitog u lažno, od onoga što se već ostvarilo.”

sagleda u širem kontekstu svedočanstava, u čijim se okvirima morao pojaviti ovaj argument. Iako su ovi podaci nepotpuni i razbacani, često mnogostruko isposredovani kritičkim osvrtima i svođenjima, oni ipak predstavljaju mozaičke delove Diodorove „teorije“ i njegove filozofske koncepcije koja (u odnosu na prve Prantlove grube ocene o ovom periodu u logici,⁹² koje su imale snažan uticaj i na Zeller⁹³), vremenom sve više dobija obrise jedne zrele i koherentne teorije. U svetlu sve naprednijeg kritičkog aparata i proširivanja naših saznanja o izvorima preko kojih dopiru do nas obaveštenja o Diodoru i ovom njegovom argumentu, on i dalje poseduje privlačnost za preispitivanje različitih formalnih sredstava i analizu njegovih brojnih aspekata.

---

⁹² Prantl (1855), ss. 379-380, 404, 408.

⁹³ Zeller (1923), vol. 3.1.

O Aristotelovim bitkama na moru¹

“Većinu snova treba svrstati u slučajne, posebno sve one koji su neobični, kao i one u čijem ispunjenju oni koji sanjaju nemaju udela, kao u slučaju pomorske bitke, ili stvari čije zbivanje [u vremenu] je udaljeno”.

Arist., *de div. per somn.* 463b1-4

Kao što nije moguće pružiti potpuni prikaz Aristotelove koncepcije o budućoj kontingenciji,² tako nije moguće usvojiti ni bilo koje od postojećih tumačenja njegovih namera kao konačno prihvatljivo. Za ovu tvrdnju postoji nekoliko osnovnih razloga koji su nezaobilazni kad god se suočavamo sa različitim aspektima Aristotelovog pokušaja rešenja ovoga problema.

a) Polazni razlog se tiče, jednostavno rečeno, *izražajnosti i jasnoće* samog Aristotelovog teksta, izloženog u devetom poglavlju njegovog spisa *O tumačenju*. Ovo poglavlje se bavi razmatranjem rečenica koje govore o budućoj kontingenciji i ono odaje utisak da je obrazovano pre sa namerom da se ukaže na značaj samog problema, nego da se pruži razjašnjenje ili nedvosmisleno tvrđenje koje bi trebalo da usmeri pažnju i izbor čitaoca prema nekom od, bilo sasvim ili delimično, određenih ponuđenih rešenja.

b) Sledeći problem vezan je za rekonstrukciju *prvobitnog značenja* ovoga teksta. Ona nas usmerava na tumačenja teksta od strane Aristotelovih savremenika i koliko-toliko neposrednih sledbenika i tumača. Dakle, jedan moguć pristup boljem razumevanju ovog Aristotelovog teksta nas vodi, pre svega preko njegovih antičkih tumača – komentatora i oponenta. Ove su analize nezaobilazne ukoliko težimo boljem razumevanju uticaja i značaja koji je razmatranje ovoga problema izazivalo u svoje vreme. Takođe, ova tumačenja mogu biti od velike pomoći za dodatno potkrepljenje *naših (i nama savremenih)* postavki o tome šta je zaista mogla biti neposredna

---

¹ Zahvaljujem se na dragocnim primedbama i sugestijama koje su mi pružili Prof. dr Svetlana Knjazeva, Prof. dr Živan Lazović, kao i moj sagovornik 'u stoičkim pitanjima', doc. František Gahér. Međutim, odgovornost za sve eventualne propuste i nedostatke, koje čitalac može zapaziti tokom čitanja teksta, ipak leži samo na meni.

² Termin '*buduća kontingencija*' u daljem tekstu korišćićemo sa značenjem 'kontingentan iskaz (*propozicija*) o budućem događaju'.

motivacija za ove Aristotelove redove i šta je zaista moglo da predstavlja njihovu središnju temu.

To znači, kada imamo u vidu neobično dugu istoriju antičke debate o budućoj kontingenciji, da smo dodatno suočeni i sa pitanjem koje od ponuđenih tumačenja je autentično. Ovo je neophodno stoga, što se mnogi Aristotelovi komentatori i kritičari tokom ovog dugog perioda neposredno obraćaju nama nepoznatim ili retko imenovanim protivnicima, zbog čega je opet teško sagledati šta je zaista bilo pravi povod same rasprave u onom njenom obliku u kojoj nam je dostupna. Spisi ovih autora svedoče da su u osnovi ove rasprave često ležali brojni i krajnje različiti, u to vreme aktualni, razlozi za analizu ovoga problema. Gradeći sopstveni pristup i pritom imajući u vidu ove pretpostavke, istoričari logike su suočeni sa mnogim preprekama koje se posebno tiču nedovoljnosti ili nemogućnosti sistematske organizacije različitih tumačenja, kao i različitih teorijskih usmerenja unutar kojih je rasprava vođena. I pored toga što je *moderna historiografija logike* u izvesnoj meri napredovala, uspeh u oblikovanju odlučujućih *metodoloških oruđa* koja mogu poslužiti u izboru među manje pouzdanim tumačenjima samo je delimičan i, kako se čini, još uvek od male, često nedovoljne pomoći.

c) Treća stvar koju treba istaći u tumačenju ovog Aristotelovog teksta tiče se *vrednosne procene one odgovarajuće savremene teorije* (odnosno teorije koja bi trebalo da bude sa formalne strane prihvatljiva i adekvatna Aristotelovoj) koja bi na dosledan način obuhvatila i predstavila ovde izneta teorijska usmerenja. Današnji pokušaji po pravilu izražavaju namere i teorije samih autora koji se pozivaju na ona odgovarajuća mesta izvornog teksta, koja bi trebalo da posluže kao ilustracije uspešnosti samih teorija koje ti autori brane. U tako sažetom okviru, ove teorije najčešće nisu adekvatne. One nam govore malo, ili gotovo nimalo, o kontekstu i širem okruženju relevantnom za Aristotelovu poziciju, što bi takođe trebalo da bude uzeto u razmatranje ukoliko želimo da govorimo o vrednovanju njihove *adekvatnosti*. Njihovi interpretativni nedostaci od nas iziskuju ne samo korekciju trenutnih predstava koje imamo o istoriji logike, već takođe ukazuju i na dalji pravac razvoja formalnih oruđa u razumevanju i tumačenju problema iz dalje ili bliže prošlosti ove discipline.

U ovom tekstu nemamo nameru da pružimo potpunu sliku o problemima kojima se bavi ovo Aristotelovo delo. On predstavlja samo jedan pregled čija je svrha da se prikažu neki od načina razmatranja problema koji su tim delom pokrenuti. To se tiče posebno onih problema koji su mogli biti od uticaja tokom istorije ili od značaja za kasnija preovlađujuća suparnička tumačenja. Dalje, ovde želimo da prikažemo koliko su neke Aristotelove neprecizne formulacije ili pojmovne nedoslednosti mogle biti povod za kritičke ocene i opaske njegovih neistomišljenika i suparnika, kao što je to svakako bio slučaj sa Diodorom (*Kronom*). Konačno, želeli bismo da pokažemo i koliko su Aristotelove teze o kontingenciji pružile osnovane razloge za Diodorovu kritiku *aristotelovskog* stanovišta.

Łukasiewicz i poreklo ortodoksnog pristupa

Oživljavanje interesa za Aristotelove logičke radove tokom dvadesetog veka povezano je sa pokušajem da se u ovoj oblasti postignu *standardi naučne preciznosti*, koji bi bili superiorniji u odnosu na zahteve koji su logici do tada postavljeni. Rani radovi Łukasiewiczza svakako predstavljaju jedan od prvih pokušaja da se Aristotelovi tekstovi shvate i objasne pomoću savremenih formalnih sredstava.

Gledano iz današnjeg ugla, Łukasiewiczzev pristup predstavlja neku vrstu poslanstva sa svrhom ne samo da se promoviše njegov pionirski sistem trovalentne logike, već i da se on predstavi kao skladan sastojak koncepcije indeterminizma. Da bismo razumeli Łukasiewiczzevo tumačenje Aristotela, kao i da bismo pronašli osnovu za njegovu adekvatnu procenu, moramo poći od pitanja, šta je bila njegova *prvobitna namera* u oživljavanju interesa za logiku Aristotela i stoika. Razlozi koji su usloveli njegov *metod* u sagledavanju Aristotelovih logičkih radova, a koji su imali odlučan uticaj na njegova *tumačenja*, sadržani su u sledećim obeležjima njegovog pokušaja sagledavanja značenja i vrednosti logičkih dostignuća u antičko doba.

Łukasiewiczzev naučni program. – Evidentan napredak u razvoju matematike, s kraja xix i početkom xx veka, predstavljao je dovoljno čvrst okvir za zasnivanje i izlaganje njegove slike o trenutnom stanju logike kao i predstave o njenom daljem razvoju. Polazna tačka njegove koncepcije u svojim osnovnim crtama izložena je još u članku [1912], dok je u najpreglednijem obliku bila predstavljena u *Inauguralnom obraćanju za*

akademska 1922/23. godinu, koju Łukasiewicz upućuje kao rektor Varšavskog univerziteta, a koja je kasnije u redigovanom obliku objavljena u ediciji Ślupeckog.³ On izražava svoj osećaj da bi novi metod u nauci trebalo da bude vođen rezultatima koji počivaju na dostignitim standardima preciznosti, kao i to da nauka treba da preuzme obličje koje odgovara rezultatima postignutim putem “*korektno konstruisanog deduktivnog sistema*”, poput onih koje možemo prepoznati u naporima prisutnim u savremenoj matematici.

Łukasiewiczov naučni program se sastoji od nekoliko teza koje bi trebalo da pruže odgovore na određen broj pitanja: “*Ako se matematika nije protivila proveriti putem novih standarda preciznosti, kako to da ostale discipline, manje egzaktne nego što je to matematika, mogu da joj se prilagode? Kako onda da preživi filozofija, u kojoj fantastične spekulacije najčešće guše sistematska istraživanja?*”⁴ Ova pitanja su nadahnuta utiskom, da se “*veliki filozofski sistemi, ..., sa postojanjem kriterijuma preciznosti koje uspostavlja matematička logika, raspadaju u parčice kao da su kule od karata*”. To bi trebalo da predstavlja razloge zbog kojih “*filozofija mora biti rekonstruisana iz samih svojih osnova*”, a isto tako, zbog čega “*ona treba da preuzme nadahnuće od naučne metode i da bude temeljena na novoj logici*”.

Tokom gotovo četrdeset godina intenzivnog zanimanja za antičku logiku, Łukasiewicz je ove osnovne teze svog programa sledio i ponavljao, bez nekih znatnih modifikacija, izlažući ih gotovo na isti način i služeći se istim formulacijama. Pokušavajući da afirmiše svoje zalaganje za novi naučni program, težio je tome da pokaže kako matematička preciznost, otelovljena u snazi deduktivnog sistema, treba da bude uzor za ostale nauke, uključujući tu i filozofiju shvaćenu u njenom širem smislu.

“Istorija logike mora biti napisana iznova”. – Bez sumnje je da je Prantlovo delo, *Geschichte der Logik im Abendlande*,⁵ predstavljalo bogat izvor sabranih podataka o antičkoj logici. Dugo vremena ono je učenicima i istraživačima bilo nezaobilazni priručnik za sticanje saznanja iz istorije logike. Ova se knjiga, međutim, sa svojim brojnim neodgovarajućim i

³ Łukasiewicz [1961].

⁴ *Ibid.* p.111.

⁵ K. Prantl, *Geschichte der Logik im Abendlande*, Bd. i-iv, Leipzig, 1855-1870.

proizvoljnim komentarima pokazala kao potpuno zavodljiva, ne samo kada su u pitanju problemi koji su njome obuhvaćeni i izloženi, već i kada je reč o njenom odnosu prema savremenim sredstvima njihovih mogućih tumačenja. Ovo je posebno uočljivo kada je u pitanju logika stoika. Prantl je njihovu logiku uglavnom posmatrao sa doksografske distance, ne pridajući joj pri tome gotovo nikakvo značajnije mesto u okviru istorije logike, svodeći stoički doprinos tek na nekoliko sofističkih dosetki. Takvo Prantlovo tumačenje nije bilo bez uticaja. Mnogi njegovi savremenici temeljili su svoja daljnja istraživanja na procenama koje donosi ova knjiga. Takav primer predstavlja i Zeller, sa svojom uticajnom *Die Philosophie der Griechen*⁶ koja Prantlove ocene, početkom veka, sa pojavom engleskog prevoda, prenosi i na anglo-saksonske govorno područje.

Pored ovih uglavnom historiografskih nedostataka, Łukasiewicz smatra da postoji još jedan dodatni razlog koji nameće potrebu za pisanjem sasvim nove istorije logike, a zbog kojeg su dela slična Prantlovom “praktično beznačajna”.⁷ Komentari u Prantlovom delu uglavnom se sastoje od ličnih utisaka koji proističu iz nerazumevanja kako prirode logičkih problema, tako i dostignuća savremene nauke. Upravo bi zato istorija logike trebalo da bude napisana od strane logičara, koji je vođen uputstvima moderne matematičke logike i koji ima uvid u savremene rezultate postignute u ovoj oblasti. Sa namerom da ostvari barem deo ovog cilja, Łukasiewicz je objavio nekoliko eseja iz ove oblasti, kao i dobro poznatu monografiju o Aristotelovom silogizmu, kasnije upotpunjenu interpretacijom Aristotelovog modalnog silogizma.⁸

“Aristotelov sistem je bio aksiomatski sistem”. – Ovom tvrdnjom Łukasiewicz je pristupio pokušaju da upotpuni zahteve za primenom novih naučnih instrumenata u razumevanju istorije logike. Polazeći od ove tvrdnje pridružuje se onima koji su skloni da “uviđaju vezu između matematičke logike i antičkih sistema formalne logike”.⁹ On deli uverenje kako je Aristotel u svom sistemu upotrebljavao *neku vrstu* aksiomatike, mada ne

---

⁶ E. Zeller, *Die Philosophie der Griechen*⁵, O.R. Reisland, Leipzig, 1923.

⁷ Łukasiewicz [1961], p.111.

⁸ Łukasiewicz [1951, 1957²].

⁹ Łukasiewicz [1961] p.111.

sasvim razvijene, to jest, da je ostvario “intuitivnu upotrebu iskazne logike, dok su je stoici, sa Hrizipom na čelu, samo sistematično formulisali”.¹⁰ Takođe, čak i u svojim poznijim radovima, on je podjednako sklon tvrdnji kako Aristotelov sistem *jeste* aksiomska nauka, koja pretpostavlja “teoriju dedukcije, mada Aristotelu nepoznatu”.¹¹

Aristotel u *de int.*, c. ix, tvrdi postojanje razlike između *zakona isključenja trećeg* i *zakona bivalencije* u pogledu slučajeva buduće kontingencije. Do ove teze Łukasiewicz dolazi u analizi Aristotelovog teksta o kontradiktornim rečenicama (što je tema njegove knjige iz 1910.),¹² kao i u članku napisanom o problemu *isključenja trećeg*.¹³ On skreće pažnju da je upravo Aristotel prvi uveo razlikovanje između *načela isključenja kontradikcije*, kasnije naslovljenog kao načelo bivalencije, i *načela isključenja trećeg*. Prvo načelo tvrdi da kada imamo dve kontradiktorne rečenice, obe ne mogu zajedno da budu istinite. Drugo, tvrdi da dve kontradiktorne rečenice ne mogu zajedno biti lažne, i da jedna od njih mora biti istinita. “Meni lično se ne čini da je načelo bivalencije samoočigledno”,¹⁴ kaže Łukasiewicz, a upravo je ovaj stav verovatno predstavljao i osnovni razlog zbog kog nastoji da uvede, pored istinitosti i neistinitosti, ‘treću’ vrednost, ‘srednju’ ili ‘posrednu’.¹⁵ Takva rečenica sa

¹⁰ *Ibid.*, p.115-6.

¹¹ Łukasiewicz [1957²] pp.14, 15, 49. Ova ideja se ponovo aktualizuje početkom sedamdesetih godina, a inicijativa dolazi od Corcorana (J. Corcoran, Three Logical Theories, *Philosophy of Science*, 1969 (36):153-177; Aristotle’s Natural Deduction System, *Journal of Symbolic Logic*, 1972 (37):437; Completeness of an Ancient Logic, *Journal of Symbolic Logic*, 1973, No. 38 [abstract]). On pokušava da pokaže kako postoje *formalna* načela koja leže *prikrivena* u osnovi Aristotelove (odnosno, aristotelovske) logike. Međutim, osnovno pitanje, koje se tiče ovih, takozvanih *prikrivenih formalnih načela* neke antičke logike, kao što je to Aristotelova (ili, aristotelovska), *jeste* – da li takva *prikrivena logika* (“*the underlying logic*”), koja generalno leži na formalnim načelima takve vrste kakvu bi Corcoran želeo da vidi, uopšte postoji. Iako danas već brojni, radovi koji su nadahnuti Corcoranovom inicijativom, ne ostavljaju ubedljivi utisak da ova namera daje plodnije rezultate.

¹² “O zasadie sprzeczności u Arystotelesa”, *Studium krytyczne*, Kraków, 1910.

¹³ “O zasadzie wyłączonego środka”, *Przegląd Filozoficzny*, xiii:(1906), ss. 372-373.

¹⁴ Łukasiewicz [1961] p.126.

¹⁵ Možda je malo poznato da ova ideja ne potiče od Łukasiewicza, mada je ovo pripisivanje postalo gotovo uobičajeno. Samo nadahnuće za nju Łukasiewicz zapravo dobija od Meinonga, tokom svog jednogodišnjeg studijskog boravka u Gracu, 1908-9. godine. Meinong

posrednom vrednošću bi bila ona koja ima *mogućnost* kao svoj *korelat*.¹⁶ Njena vrednost je primenljiva na buduće kontingencije, odnosno kontradiktorne rečenice izražene u budućem vremenu i povezane disjunktivnim veznikom. Aristotelov primer bitke na moru, izložen u *de int.* 19a30-2, on tumači tako što „alternativa ‘ili će sutra biti bitka na moru ili sutra neće biti bitka na moru’ jeste *već istinita i nužna* (V.M.), mada danas nije istinito niti ‘sutra će biti bitka na moru’ niti ‘sutra neće biti bitka na moru’.“¹⁷

“Teza determinizma je pogrešna”. – Łukasiewicz veruje kako Aristotel, u poglavlju devet svojeg spisa *de int.* želi da dokaže indeterminističku tezu kao dobro zasnovanu, kao i da je time nameravao da izbegne dejstvo takozvanog *arumenta ‘Lenjivac’* (datog u *de int.* 18a30-32), kako bi sačuvao slobodu volje. Iako je to malo poznato, čini se da Łukasiewicz u svom tekstu iz 1922¹⁸ koji posvećuje ovoj temi, nastavlja da razvija ideje nagoveštene još u

.....
 svoje radove o ovoj temi objavljuje tek 1915-16. u svom najvećem delu, *Über Möglichkeit und Wahrscheinlichkeit*, u kojem, umesto Aristotelovih modaliteta *nužno* i *nemoguće*, preuzima 'megarsku' gradaciju *istinito, moguće, lažno* koju prevodi u svoju terminologiju, kao opseg čija gradacija shematski obuhvata 'domen faktualne linije' od **0** (potpuna nefaktualnost) do **1** (potpune faktualnosti), pri čemu je svaki stepen faktualnosti koji se nalazi između **0** i **1** (odnosno onoga što nije niti potpuno faktualno niti potpuno nefaktualno) predstavljen terminom 'subfaktualno' ('*untertatsächlich*'). Sam Łukasiewicz trovalentni račun razvija 1917. godine, mada brojne njegove elemente iznosi još u svojoj tezi o teoriji verovatnoće koju izlaže pred *Poljskim filozofskim društvom* 1910. godine na predavanjima u čast prof. Twardowskog (njegovog učitelja, a zajedno sa Meinongom, Bolzanovog učenika), koji mu skreće pažnju na Bolzanov pojam '*relativne istinosne vrednosti*.' Łukasiewicz ovaj termin pripisuje *indefinitivnim propozicijama* (pri čemu je relativna istinosna vrednost istovetna sa relativnim stepenom verovatnoće, [1913, §§19,20]). Monografija o ovoj temi se pojavljuje kao [1913]. Łukasiewicz se na uticaj Meinonga i Bolzana osvrće u istorijskom dodatku. O istorijskim i razvojnim aspektima problema, vidi P.M. Simons, "Łukasiewicz, Meinong and Many-Valued Logic," u (ed.) K. Szaniawski, *The Vienna Circle and the Lvov-Warsaw School*, Dordrecht, Kluwer 1989; P.M. Simons, "Meinong's contribution to the Development of Non-Classical Logic," *Filozofia*, 46:(1991), pp.424-436.

¹⁶ U [1913, §§14, 15, 16], pojam koji u kasnijim radovima dobija naziv (realnog) "*korelata*," Łukasiewicz naziva laplaceovskim terminom "*događaj*," stalno praveći poređenje između '*istinosne vrednosti*' sa '*stepenom verovatnoće zbivanja nekog događaja*.'

¹⁷ Łukasiewicz [1961], p.125.

¹⁸ Cf. Łukasiewicz [1961].

njegovoj *Habilitacionoj tezi* posvećenju uzročnosti i induktivnoj logici.¹⁹ O ovom svom radu će se 1922. godine izjasniti, kako je u njemu pomoću trovalentne logike pokušao „da reši problem indeterminističke filozofije.“²⁰

Łukasiewicz svoje shvatanje determinizma izlaže u sledećem stavu: “Pod determinizmom ja shvatam verovanje po kojem A je b u trenutku t ako je istinito u bilo kojem trenutku koji prethodi t da A je b u trenutku t' .”²¹ Ovo njegovo shvatanje, zasnovano na utisku o stoičkoj koncepciji determinizma, moglo bi se uopštiti u obliku nekoliko međuzavisnih teza. Odnosno:

- uzroci budućih događaja su na neki način, *već prisutni* (bilo u sadašnjem trenutku, ili u prošlosti);
- svako zbivanje, i to svakog događaja, uzročno je povezano u vidu tranzitivnog uređenja, to jest, svaki događaj ima svog *neposrednog* prethodnika i sledbenika;
- *ne postoji* (ontološka) *razlika* između budućnosti i prošlosti, pošto su buduće stvari uzročno uslovljene na isti način kao i sadašnje ili prošle;
- na osnovu *poznavanja* uzroka nekog događaja, uvek je moguće predvideti njegovu posledicu;
- determinizam ograničava *valjanost zakona bivalencije*, zato što pretpostavka da su svi budući događaji uzročno povezani znači da ako iskazi u disjunkciji tvrde da su budući događaji nužni, tada su oni, svaki posebno, *unapred* istiniti ili lažni.

Łukasiewicz svoju kritiku determinizma pokušava da razvije na, kako kaže, ‘deduktivan način’ i to u dva različita pravca. Kao *prvo*, putem kritike determinističkog argumenta poduprtog načelom uzročnosti, pri čemu ističe da postoji *greška* u argumentu koji izvodi tezu determinizma iz načela uzročnosti. Kao *drugo*, on pokušava da sagleda ovaj argument iz aspekta

¹⁹ Temu ovoga rada navodno obuhvataju sledeći članci: „O dwóch rodzajach wniosków indukcyjnych“ *Przegląd Filozoficzny*, ix:(1906), ss. 83-4, i „Analiza i konstrukcja pojęcia przyczyny,“ *Przegląd Filozoficzny*, ix:(1906), ss. 105-179. Ovi članci nam nisu dostupni. Sam Śtupecki, u uvodu u (ed.) Borkowski (1970), smatra da oni ne treba da budu uvršteni u ediciju, jer su, „*nakon šezdeset godina od datuma svojeg prvobitnog pojavljivanja izgubili mnogo od svoje naučne vrednosti*“ (p. viii).

²⁰ Łukasiewicz [1930], p.165.

²¹ Łukasiewicz [1961] p.112.

načela isključenja trećeg. Primeri koje pri tom koristi preuzeti su iz uobičajene upotrebe prirodnog jezika kao i prakse naučnika.

Njegov prvi prigovor koncepciji determinizma ima sledeći oblik. Pošto se priroda vremena može shvatiti kao kontinualna, ne postoji neposredna veza između trenutka kazivanja nekog iskaza o budućem događaju i trenutka zbivanja tog događaja. Ova se veza može predstaviti kao beskonačan posredan niz isečaka u lancu ostvarenja nekog događaja, koji slede *nakon* sadašnjeg trenutka, i “prema tome, još nisu dostigli minulost”.²² Teza determinizma je pogrešna, pošto većina neposrednih uzroka ove vrste, koji sami neposredno predodređuju buduće događaje, takođe leži u budućnosti i ne pripada sadašnjosti. Prema tome, zaključuje Łukasiewicz, ne može postojati uzročna relacija između sadašnjosti i budućnosti. Odatle sledi da je budućnost *otvorena*, što prema njemu ide u prilog tezi indeterminizma. Bez namere da se upuštamo u detaljniju raspravu, neophodno je barem dodati da se, naravno, njegov pristup ne mora činiti sasvim ubedljivim svakom zagovorniku determinizma. On počiva na gore navedenoj tezi, a o kojoj je pretpostavljao da bi mogla biti prihvaćena od strane nekog ubeđenog deterministe, a koja se oslanja na takve problematične pojmove kao što je pojam “*neposredni sledbenik*” ili, u dodatnim eksplikacijama, pojam “*realnog korelata*”.

Vratimo se na primer koji možda na daleko strožiji i slikovitiji način izražava njegovu intuiciju, a koji bi takođe trebalo da predstavi tvrdnju kako “niko nije u stanju da predvidi” neke bizarne buduće događaje kao što je, recimo to, da će “muva koja *još ne postoji* (V.M.), zujati na mojem uhu, u podne, 7. septembra sledeće godine”. Suprotno stanovište bi Łukasiewiczu predstavljalo verovanje koje se “čini pre fantazijom nego iskazom poduprtim makar i senkom naučnog predviđanja”.²³ Međutim, sa druge strane, on dozvoljava da položaj nebeskih tela može biti predviđen mnogo godina unapred. Upoređujući ova dva primera, on zaključuje “da neko može biti čvrsto uveren da se ništa ne događa bez uzroka, kao i da svaka činjenica ima

---

²² *Ibid.* p.120.

²³ *Ibid.* p.121.

svoj uzrok u ranijoj činjenici, a da se time ne svrsta među deterministe”.²⁴ Ovo svoje uverenje, na žalost, dodatno ne razjašnjava.

Łukasiewicz veruje da postoji još jedan argument protiv determinizma, ‘nezavisan’ od prethodnog. Taj argument počiva na izvođenju posredstvom zakona isključenja trećeg. Tok Łukasiewiczzevog rasuđivanja je gotovo saobrazan onom iz ocene koju daje o samoj valjanosti ovoga načela. I ovoga puta, on pokušava da dokaže svoju koncepciju putem pojma *realnog korelata*, tako što tvrdi da rečenica koja se odnosi na budućnost nema svoj *realni korelat* u sadašnjem trenutku, kao što svoj *realni korelat* nema ni negacija te rečenice. Odatle zaključuje da “nas ništa ne prisiljava da ovu rečenicu svrstamo među istinite”.²⁵ Ovde se, kako on smatra, lažnost teze determinizma javlja kao posledica izvođenja zasnovanog na problematičnoj primeni načela isključenja trećeg na rečenice koje govore o budućnosti, kao i na tome što je *sada* nemoguće tvrditi istinitost ili lažnost takvih rečenica jer je njihov realni korelat treća vrednost, ili ‘mogućnost’.²⁶

Rescher – srednjovekovno tumačenje

Možda najizrazitiju razliku između *ortodoksnog* i *srednjovekovnog* tumačenja ključnih delova Aristotelovog teksta iz *de interpretatione* možemo pronaći u Rescherovim člancima iz šezdesetih godina [1963, 1968]. Ortodokсно stanovište on shvata kao preovlađujuće ne samo među antičkim tumačima Aristotela, već takođe i među savremenim istraživačima, posebno onima koji slede Łukasiewiczzev trag. Pokušavajući među prvima da skrene pažnju na malo poznata arapska istraživanja i njihov doprinos u logici, Rescher nastoji da otvori nov način u razumevanju Aristotelovog problema bitke na moru. *Srednjovekovna* pozicija, koju on zastupa, karakteristična je za tumačenja koja se mogu pronaći u rukopisima arapskih komentatora Aristotelovog dela, na primer, al-Farabija i Averoesa.²⁷ Prema Rescherovom mišljenju, to

²⁴ *Ibid.* p.121.

²⁵ *Ibid.* p.123.

²⁶ *Ibid.* p.126.

²⁷ Ibn Rušd [=Averroës] "*Commentarium Medium (=Expositione) in Aristotelis 'De Interpretatione'*," (Juntine ed.) "*Aristotelis omnia quae extant Opera cum Averroës 'Cordubensis comentarii'*," Vol. i, Part 1, Frankfurt am Main, 1962, p.82.]: "U stvarima

tumačenje je eksplicirano u radovima Abelara i Anzelma. Ono polazi od teze da su buduće kontingencije zaista ili istinite ili lažne, *iako im nedostaje status nužnosti*.

U osnovi Rescherove kritike je uverenje da načela uz pomoć kojih Aristotel želi da ukloni buduće kontingencije, nisu *ni* zakon bivalencije *ni* zakon isključenja trećeg. Rescher ih formuliše kao $\Box(Tp \vee Fp)$, odnosno $\Box[Tp \vee T(\neg p)] \wedge \Box[Fp \vee F(\neg p)]$, i naziva ih načelima *kolektivne necesitacije*, pošto $\Box$ -operator ostaje sa spoljne strane disjunkcije. Rescher smatra da je Aristotelova namera pre da primeni odgovarajuća načela *distributivne necesitacije*, kod kojih je $\Box$ -operator 'distribuiran unutar članova disjunkcije'. Ova načela on formuliše kao

$\alpha)$ $\Box(Tp) \vee \Box(Fp)$, i

$\beta)$ $[\Box(Tp) \vee \Box(T(\neg p))] \wedge [\Box(Fp) \vee \Box(F(\neg p))]$.

Izlažući moguće Aristotelove motivacije za usvajanje ovih načela, Rescher naglašava kako Aristotel nije smatrao da "buduće kontingencije gube istinosni status ('biti nužno istinito' ili 'biti nužno lažno'), već pre, da nisu *predodređeno* istinite ili *predodređeno* lažne, kako to srednjovekovni tumači po pravilu tvrde".²⁸ Rescher je u svom tumačenju zapravo želeo da izbegne 'ortodoksn' pristup kritikujući zato standardnu formulaciju po kojoj postoje neki iskazi, kao što su to oni koji nešto tvrde o budućim kontingentnim događajima, koji nisu - '*niti istiniti, niti lažni*'.

Rescherovo stanovište se u najvećoj meri zasniva na tumačenju Aristotelovih zaključnih opaski koje se tiču samog primera o bici na moru, to jest, na redovima 19a35-6. Središnju rečenica izvora - δῆλον ὅτι ὅσα οὕτως ἔχει ὥστε ὀπότῃ ἔτυχε καὶ τάναντία ἐνδέχασθαι, ἀνάγκη ὁμοίως ἔχειν καὶ τὴν ἀντίφασιν²⁹ ili, u grubom prevodu, "*evidentno je da kad god*

.....
budućim, kada se radi o predmetu koji se tiče mogućeg i kontingentnog, kada je jedna [od kontradiktornih alternativa] istinita a druga lažna, jedna od dve kontradikcije o budućnosti se pokazuje nužnom: ali nije po sebi predodređeno koja."

²⁸ Rescher, *ibid*.

²⁹ Rescher čita ovo mesto kao: "*i.e., ...it is evident that whenever there is a contingent matter that may chance to turn out in either of opposite ways, the contradictory alternatives must be of the same status.*" [Ackrill]: "it is clear that wherever these are such as to allow of

postoji kontingentna stvar koju slučaj može obrnuti u bilo kojem od suprotnih pravaca, tada kontradiktorne alternative moraju imati podjednak status” – polazeći od Ackrillogovog prevoda, on delimično reinterpreтира i razumeva na sledeći način: dakle, status kontradiktornih rečenica jeste isti samo s obzirom na *nužnost*, ali ne i s obzirom na *istinitost*. Ako je to tako, nastavlja Rescher, tada “Aristotel ne govori o tome da u slučaju nekog budućeg kontingenta p treba da smatramo da $T(p)$ i $T(\neg p)$ imaju isti status, već pre da podjednak (istiniti) status imaju $\Box(p)$ i $\Box(\neg p)$ ”. Nekoliko Aristotelovih rečenica koje dolaze nakon navedene trebalo bi da potvrdi Rescherovu tezu. Tako, čitajući sledeću Aristotelovu rečenicu (uz svoje naznake u zagradama), koja glasi “niti je nužno da ova pre nego ona [bude istinita ili lažna] – već ma koja god da se od njih ostvari”, on je shvata kao tvrdnju koja predstavlja ‘čvrstu potvrdu’ za to da “mada imamo $\Box((T(p) \wedge F(\neg p)) \vee [T(\neg p) \wedge (Fp)])$, mi ovde nemamo i $\Box[T(p) \wedge F(\neg p)] \vee \Box[T(\neg p) \wedge (Fp)]$.”³⁰

Kao *prvo*, čini se da je Rescherovo tumačenje (zaodenuo možda zavodljivim i ne sasvim odgovarajućim terminom kao 'srednjovekovno', pošto se time zanemaruje da je to tumačenje bilo oblikovano još u Antici), zasnovano na delimično preuređenom čitanju izvornog teksta. Rescher u svom tekstu usmerava pažnju na razliku između pojmova istinitosti i nužnosti, ali previđa da se ono što kod Aristotela može biti shvaćeno kao kriterijum za istinite/lažne rečenice ne može naprosto svesti samo pod ekskluzivan pojam iskaza, odnosno *propozicije*, onako kako je mi danas tumačimo, a čija formulacija pre priliči Aristotelovim oponentima, stoicima.³¹ Ostavljajući po strani Aristotelove ideje o odnosu između događaja i rečenice koja ga opisuje, izvesno je da Rescher sužava naše

.....

contraries as chance has it, the same necessarily holds for contradictories also". Dr Ksenija Atanasijević [dalje, K.A.] ovo mesto prevodi kao: "... očevidno se moraju kod svega što se tako odnosi da je u jednom kao i u drugom [gore navedenom] slučaju moguća i suprotnost, – i protivrečne propozicije nužnim načinom isto tako odnositi."

³⁰ Rescher, p. 188-90.

³¹ Barem jednim svojim delom, koji se ne tiče takvih 'propozicija' koje obuhvataju vremenske aspekte, a što je i dan-danas često predmet spora. Jedan od njegovih prvih novijih tragova, možemo pronaći (naravno, pored Fregea) kod Quinea, u njegovoj *Elementary Logic* iz 1941. godine, p. 6.

razumevanje smisla Aristotelovog kriterijuma istinosti. Ovo pojednostavljivanje u vrednovanju, pri kojem je zadobijanje istinosnog statusa vezano samo za iskaze (onako kako su danas obično shvaćeni u logici, gde su bilo kakvi predikati kao što su to vremenska određenja, 'spoljašnji' u odnosu na iskaz), svakako doprinosi uverljivosti njegove teze, ali teško da se može uzeti kao konačno i adekvatno za razumevanje i objašnjenje samog Aristotelovog stanovišta.

Druga primedba koja se može uputiti Rescherovom tumačenju, sastoji se u činjenici da on, kao i u slučaju rekonstrukcije Diodorovog argumenta *Vladar*, u velikoj meri izostavlja *istorijski kontekst* na kojem se Aristotelova koncepcija temelji. To je neposredno povezano sa pitanjem koje se tiče autentičnosti tumačenja, kao i sa problemom kako će istoričar logike odgovoriti na osnovno pitanje: "Šta je zaista bila prvobitna Aristotelova pozicija?" Time što se odgovor na ovo pitanje traži samo na osnovu zaključnog dela izvornog teksta, značajno se otežava autentična rekonstrukcija Aristotelovog shvatanja budućih kontingencija.

Istorijsko razmatranje: "definitivno" nasuprot "indefinitivno"³²

Podela interpretacija Aristotelovog primera sa bitkom na moru na ortodoksne ili 'tradicionalne' i srednjovekovne, koja se već kao klasična ponavlja u savremenim komentarima, nije ni izdaleka evidentna ili prepoznatljiva u samim izvorima na koje se današnji autori pozivaju. Tematsko jezgro Aristotelovog primera, zajedno sa širim predmetom njegovog devetog poglavlja *de int.*, predstavljalo je temu koja je bila prisutna u filozofskim krugovima čak i onda kada doktrine autora koji nam o tome svedoče nisu bile neposredno zasnovane na Aristotelovim idejama, ili koje nisu imale ničeg zajedničkog sa samim Aristotelovim tekstom.

³² Srpski prevodilac (K.A.), Aristotelove termine ὀρισμένως - ἀφορισμένως sistematski prevodi kao par 'određeni [način]'-neodređeni [način]'. Kako bismo doslednije obuhvatili celo polje njihovog značenja, koje pokrivaju i termini *potpuni*, *konačni*, *krajnji*, *određeni*, *izdvojeni*, *sasvim*, *itd.*, kao i njima odgovarajuće suprotne parove, a pri tome izbegli nedoumice koje mogu proizaći iz izbora samo jednog od niza mogućih srpskih kandidata za prevod ovoga para termina, zadržali smo u daljem tekstu, namesto gornjih, nazive srodne latinskom prevodu ovih termina, dakle, par *definitivno-indefinitivno*.

Međutim, čini se da je sasvim pouzdana osnova za tvrdnju da i pored razlika među koncepcijama, ima i brojnih istorijskih sličnosti u pristupu ovom problemu. To se može uočiti na osnovu *istog tipa primera* koji se ponavlja kod različitih autora. Prisutna je znatna terminološka i frazeološka međuzavisnost različitih navođenja koja ujedno često zamagljuje mogućnost da se prepozna autentičnost samog izvora. Ovo ide u prilog potvrdi o višestrukim uticajima ne samo među izvornim autorima već i među komentatorima. Primer sa bitkom na moru, ili bolje rečeno, taj tip primera, navodi se kao *pokazatelj* pomoću kog je moguće odrediti obeležja izvesne koncepcije, njene prednosti, nedostatke ili propuste u argumentaciji.

Ciceron

Ciceron nije pružio neki dublji autorski doprinos logici, niti je, kao filozof, dao značajniji doprinos u debati o prirodi kondicionala i budućim kontingencijama. Ipak, njegov doprinos istoriji logike je nezaobilazan, jer njegovi spisi predstavljaju bogat izvor različitih podataka koji mogu biti od pomoći u rekonstrukciji shvatanja prisutnih kod njegovih savremenika. Pri tom, kada je reč o tim svedočanstvima, stoici svakako imaju dominantno mesto. Zahvaljujući izvorima koji su mu bili na raspolaganju, on takođe pruža dragocene podatke za procenu Diodorovog mesta među učesnicima u rivalskim debatama. To posebno važi za one probleme koji se tiču različitih koncepcija *predviđanja*, tumačenja pojma *logičkog sleda*, zatim problema *'kriterijuma'*, kao i prirode istinsosne vrednosti *iskaza* koji ukazuju na buduće događaje.

Kao što smo već rekli, Aristotelovi spisi koji se dotiču ovih problema, po svemu sudeći, Ciceronu nisu bili sasvim poznati. On ih je poznao samo delimično, po svoj prilici posredno, i to uglavnom, neke od Aristotelovih dijaloga koji su mu donekle predstavljali uzor u pisanju poznih dela³³ u

---

³³ Ciceron većinu svojih dijaloga piše, kako kaže, u *aristotelovskom* maniru, razlikujući pri tome, *heraklidovsku* vrstu dijaloga (gde su govornici ljudi iz davnijih vremena, u koju možemo svrstati *de republica*, *de amicita* i *de senectute*) i *aristotelovsku* (u kojima su sagovornici Ciceronovi savremenici): o tome, vidi Cic. att. 13.19.4 (*de fato*. i.1), i posebno *fam.* 1.9.23.

kojima se, kako sam kaže, “nakon dugog razdoblja” vraća filozofiji.³⁴ Bilo kako bilo, Ciceron nam ipak pruža čitav niz zanimljivih delova koji mogu biti korisni za upotpunjavanje slike o problemu budućih kontingencija, odnosno o istinosnoj vrednosti predviđalačkih iskaza. Relevantna svedočanstva se mogu pronaći čak i kada su rasuta kroz ekstenzivne dijaloške forme izlaganja mišljenja (različitih učesnika koji predstavljaju različite škole, orijentacije i uticaje). Ona često počivaju na nepreciznim i nesistematskim navodima raspoloživih izvora, ponekad i nedosledno predstavljenih u vidu navodnih konflikata čiju je pravu prirodu često teško odgonetnuti i utvrditi odgovarajuća sukobljena stanovišta. U njihovom izlaganju i tumačenju postoje diskretna, ali ipak vidljiva, Ciceronova odstupanja od izvora, koja su proistekla iz njegovih sklonosti nekim filozofskim orijentacijama. Veći problem ipak predstavlja Ciceronova sklonost ka izvesnim *rešenjima* određenih filozofskih škola, a koja se ne tiču celokupnih koncepcija i načelnih stanovišta, već samo pojedinih segmenta problema koji se razmatra.

Njegova ‘trilogija’, *de fato*, *de divinatione*, *de natura deorum* (ukoliko izdvojimo barem ova tri dela po srodnosti i njihovom značaju za problem o kojem je ovde reč), predstavlja ako ne glavnu, a onda bar polazišnu tačku u razumevanju prvobitinih shvatanja stoika, kao i učenja njihovih uglavnom megarskih prethodnika. Ova njegova dela, napisana kao filozofski priručnici sa svrhom popularizacije filozofije među rimskom omladinom nakon prisilnog povlačenja iz političkog života, bave se problemima raspravljanim od strane predstavnika onih školâ koje su utvrđivale svoja učenja u odnosu na stoička stanovišta. U njima se takođe ispoljava i uticaj onih stoika koji su bliski Ciceronovom filozofskom okruženju, kao što su to bili *Posidonije* iz Apameje (135-51), pored *Diodota*, još jedan Ciceronov učitelj iz ovoga kruga filozofa, ili *Panecije* (oko 109.), učitelj Posidonija. Obojica su bila posebno posvećena stvarima koje se tiču ne samo različitih tehnika, već i prirode metodičkih osnova za formulisanje prediktivnih iskaza (bilo u stvarima astrološkim, bilo kada je reč o medicinskim dijagnozama). Sam Ciceron je svakako morao dobro poznavati dela koja su posvećena ovoj problematici, a delove nekih od njih nesumnjivo uključuje i u svoje spise.

---

³⁴ Odnosno, nakon 45. g. p.n.e.; Cic. *de fato*, 2.4.

Ovo uključivanje je ponekad bilo i doslovno, kao što to nalazimo u *de div.* gde njegovi stoički likovi izgovaraju odeljke iz nekoliko Posidonijevih knjiga (koje je sasvim pouzdano imao pri ruci dok je pisao svoju poznu trilogiju); Posidonije je inače, pored Kratipa,³⁵ bio i jedan od osnovnih Ciceronovih izvora o gledištima antičkih mislilaca o formiranju prediktivnih iskaza.³⁶

Ciceronovi spisi predstavljaju splet različitih shvatanja o uzročnosti, univerzalnoj simpatiji, divinaciji, istinositosti modalnih i kontingentnih iskaza koji ukazuju na buduće događaje i sadrže opise, verovatno najčešćih, praktičnih prediktivnih tehnika, koje su Ciceronu bile poznate zahvaljujući njegovom učešću u javnom životu i njegovoj službi na čelu augurskog saveta. Spisi su pisani sa namerom da pruže opšti, istorijski i sistematski pristup *jedinstvenom* teorijskom i praktičnom domenu koji se tiče problema *predviđanja*. Ovaj problem ima dugu istoriju koja se može pratiti, s obzirom na prirodu ovakvog celovitog pristupa, još od Aristotela preko gotovo svih mislilaca stoicizma, počevši od *Zenona*, pa sve do stoički intoniranih odeljaka koje nalazimo kod *Augustina*. Augustin ne samo da dobrim delom sledi Cicerona kao izvor u ovim pitanjima, već se i sam u mnogome oslanja na pozne stoičke izvore, bliske duhu tradicije ranih crkvenih otaca. Ključni delovi Augustinove pete knjige *de civ. dei*, pretežno su bazirani na Ciceronovim rukopisima. Oni predstavljaju zaključnu tačku ove, u mnogim svojim aspektima jedinstvene tradicije, koja doduše sa Proklom, Jamblihom i Augustinom već dobija delom drugačiji razvojni tok. Mada ovaj predmet iziskuje širi komentar, mi ćemo se zadržati samo na indikativnom i ilustrativnom primeru koji Ciceron uključuje pod isti tip rasprave o kondicionalima, a koji prepoznajemo i kod Aristotela.

U kontekstu rasprave o prirodi kondicionala koji obuhvataju buduće događaje za nas je posebno zanimljivo ono mesto, koje pokazuje kako njen predmet, koji nije više neposredno povezan sa Aristotelovim uticajem, ima mnogo toga zajedničkog sa kasnijim koncepcijama koje nalazimo kod

---

³⁵ Cf. *de div.* i. 70-1; ii. 107-9.

³⁶ *de div.* i. 60-6; i. 118; i. 125-131; ii. 35... Vidi takođe komentar koji daje A. S. Pease, u *M. T. Ciceronis – de divinatione*, vol. i., p. 20-22 [*new ed.* 178-180], Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt, 1963.

peripatetičkih autora. Ovo svedočanstvo je značajno pošto je sadržaj neposredno posvećen polemici između Diodora i Hrizipa. Ono istovremeno obuhvata i ključne aspekte prisutne takođe i u Aristotelovoj spekulaciji o kontingentnim iskazima koji obuhvataju buduće događaje, iz kojih, kao što ćemo videti kod njegovih komentatora, zbog pada u “*epistemološku mrežu*,” on nije evidentno uspeo da se izvuče. Dakle, u *de fato* možemo pronaći sledeći odeljak:

(ix,17) Ali vratimo se na argument Diodora koji oni³⁷ zovu *O mogućem*, u kojem je razmotreno značenje “toga što se može dogoditi” [quod fieri possit].³⁸ Dakle, *Diodorovo* stanovište jeste – da je moguće ili ono što jeste ili ono što će biti istinito. Ovo stanovište je u vezi sa argumentom da se ništa ne događa što nije nužno, a da ono što je moguće ili jeste ili će biti, kao i da *nije u većoj meri moguće* za stvari koje će biti, da se one izmene od istinitih u neistinite, *nego* što je to za one stvari što su se dogodile [nec magis commutari ex veris in falsa posse ea quae futura quam ea quae facta sunt]. A kada se radi o stvarima koje su se dogodile, ova nepromenljivost je evidentna, dok u izvesnim budućim slučajevima, pošto to nije evidentno, one još nemaju ni ikakvog izgleda da bi bile poznate [ne inesse quidem videri]. Tako u slučaju nekoga ko je pogođen smrtnom bolešću, “Ovaj čovek će umreti od te bolesti” jeste istinito, ali ako je ista stvar istinito izrečena u slučaju nekoga kod koga sila bolesti *nije još evidentna*³⁹ [in quo vis morbi tanta non appareat], to se neće ništa manje dogoditi [nihilominus futurum sit]... (18) Stoga, ako bi neko rekao “Skipije će umreti noću u svojoj postelji od nasilnog udara”, ovo bi bilo rečeno istinito; zato jer bi bilo rečeno ono što ima da bude, a da je to imalo biti treba razumeti iz činjenice da se to zaista dogodilo. “Skipije će umreti” ne samo da *nije u većoj meri istinito* [nec magis erat verum] od “Skipije će umreti na taj način”, već *niti je bilo u većoj meri nužno* [nec magis necesse] za Skipija da umre na taj način; *niti je u većoj meri*

³⁷ Megarani, odnosno stoici.

³⁸ Na primer, u svom prevodu *de fato*, Rackham [H. Rackham, *Cicero: De Oratore III, De Fato, etc.*, Mass. Loeb Class. Lib., London and Cambridge, 1942], frazu ‘quod fieri possit’ svodi na termin ‘possible,’ dok je Sharples uglavnom čita kao ‘what can happen.’ Kod Cicerona ova fraza predstavlja deo njegove latinske transkripcije grčkih filozofskih termina, koja nije uvek ujednačena i dosledna, pa je takav slučaj i sa njegovim prevodima modalnih termina, kod kojih koristi često sasvim različite izraze, iako sa istim nameranim značenjem. O Ciceronovoj slobodnoj tehnici pri prevodenju, vidi J.G.F. Powell, “Cicero's Translations from Greek,” u (ed.) Powell, *Cicero the Philosopher*, Clarendon Press, Oxford, 1995, ch. 10, pp. 273-300.

³⁹ Odnosno, nije još pojavila, tako da bi bila evidentna, tj. nije evidentna “do tako značajne mere...”

nemoguće za “Skipije je bio ubijen” da se premetne iz istine u laž [nec magis inmutabile ex vero in falsum] nego što je to za “Skipije će biti ubijen”.

Posmatrajući kontekst ovoga razmatranja, već i na prvi pogled se čini pomalo čudnim, ne samo kada imamo u vidu Cicerona kao autora ovoga odeljka, već i aktere njegovog dijaloga, da na ovom usamljenom mestu upotrebljavaju takve naglašene epistemološke izraze vezane za modalni kontekst, za koje je uvrežena pretpostavka da su strani kako Diodoru, tako i Hrizipu, koji su se trudili da istinost iskaza predstavie nezavisno od njihove pojavne strane, odnosno, evidencije i znanja o njima. Stvar se čini još čudnijom što ne postoji neki uverljivi izgovor ili razlog za Ciceronovu upotrebu komparativnih termina kao što su to: (ne-) biti “*u većoj meri istinito,*” “*u većoj meri nužno,*” “*u većoj meri nemoguće.*” Opravdanje za navođenje takvih izraza možda leži u nekritičkom (a možda i sasvim doslovnom) navođenju na osnovu nekoga izvora kojega se Ciceron pridržava.⁴⁰ Neki kritičari primećuju kako su izvesni delovi *de fato* izgleda neposredno preuzeti i iz samog Hrizipovog teksta,⁴¹ tako da bi se ovde pomenute reči mogle shvatiti kao daleki odjek neke osetljivije rasprave koju je Hrizip u svom tekstu imao u vidu, a u kojoj je Diodorovo ime trebalo da bude u središtu. Verovatno da rasprava na koju se oslanja Ciceron sadrži kombinaciju modalnih i vremenskih termina, kao i termina kvantiteta i kretanja, preuzetih iz ambijenta problema koji su bili osnovno sporno mesto

⁴⁰ Ciceronov neposredan interes za učenja Diodora i Hrizipa, kao i za razliku u njihovom shvatanju modalnih i prediktivnih iskaza, vidi se još i iz pisma upućenog Varonu 46. g., u kom Ciceron pominje svoju pozajmicu (najverovatnije) Diodorovog spisa iz Varonove biblioteke (Cic. *ad fam.* ix 4 = SVF ii 284; cf. SVF ii 287).

⁴¹ Prema Sharplesu [1991] p. 22., takvo shvatanje deli i Barnes u svom članku “Cicero’s *De fato* and a Greek Source,” [Brunschwig et al., eds., *Historie et Structure: à la mémoire de Victor Goldschmidt*, Paris, 1985, pp.229-239]. Barnes ujedno pretpostavlja da je Hrizipov spis (verovatno *O providenju*) bio zajednički izvor kako za Origena [c. c., ii, 20] tako i za Cicerona [*de fato*, §§28-30]. Njegova opaska se odnosi na one delove Cicerona, odnosno Origena, gde se spominje jedan oblik argumenta “*Lenjivac.*” Ali imajući u vidu Ciceronov metod navođenja, kao i prazna mesta iz uvodnih redova *de fato*, možemo biti gotovo sasvim sigurni da je Ciceron upotrebio svoj izvor ne samo da bi naveo neke pojedinačne i izdvojene tvrdnje, već da su ovi izvori sve vreme ležali pred Ciceronovim očima. To objašnjava činjenicu da su i mnoga druga nejasna mesta takođe preuzeta bez dodatnih interpretativnih komentara, što nije slučaj sa Boecijem, koji je po svemu sudeći svoje izvore navodio prema sećanju.

među stoicima, kontinualistima i megaranima, sklonim diskretnom shvatanju kako prostora tako i vremena. Ove fraze srećemo u Aristotelovom *de int.*, i to u sličnom kontekstu, što povezuje Diodora, Aristotela i Hrizipa oko zajedničkog problema *indefinitivnosti* budućih kontingencija, a što će prerasti u klasičnu temu, kao što ćemo videti, u doba peripatetičara.

Za nas je daleko zanimljivije, kao što smo pomenuli, to što se Ciceronova diskusija o istinitosti prediktivnih iskaza sadrži epistemološki osenčene fraze, slične onima koje nalazimo i u Aristotelovom *de int.* 19a7-11. To nam može poslužiti kao uverljivi okvir za proveru pretpostavke da je Diodor iskoristio kao povod za oblikovanje svojih prigovora, upravo Aristotelova nejasna mesta i neodređene formulacije kontingentnih iskaza o budućim događajima. Takođe, ovakvo razmišljanje nas približava uverenju da je diskusija o predviđanju i njegovim aspektima svoj sasvim zreli oblik dobila tek kod stoika i njihovih sledbenika.

Epikur

I pored činjenice da Epikur tvrdi kako nije naučio ništa ni od Akademije, ni od Likeja,⁴² svojim učenjem on se priklanjanja jednoj od suprotstavljenih strana u tumačenju prirode predviđanja, odnosno budućih kontingencija. Ciceron na više mesta navodi stanovište Epikura, odnosno Epikurovog sledbenika *Hermaha*, o kontradiktornim iskazima o budućnosti. Moglo bi se reći da neka od tih mesta u velikoj meri nalikuju na redove iz Aristotelovog *de int.*, tako da se Łukasiewiczzevo tumačenje Aristotela može primeniti i na Epikura. Moglo bi se reći da je Epikurovo stanovište u neku ruku još izražajnije, jer nam on, koliko to vidimo iz Ciceronovog svedočanstva, na pregledan način rasvetljava razloge kojima ga brani.

Ono što Epikur eksplicitno *negira* je da je svaki iskaz (*tj.* propozicija, ἄξιωμα) ili istinit ili lažan.⁴³ Ovaj podatak Ciceron ponavlja, izlažući ga u

⁴² Cic. *de fato*, 26,73.

⁴³ *Ibid.*, 10,21; FDS 884; LS38G; LS20E; SVF ii 952: "Epikur ... poriče da su svi iskazi istiniti ili lažni." *de nat. deo.*, i, 26,70; FDS 927: "... pravilo je (*stoičke, iskazne*) logike da u svakom disjunktivnom iskazu koji ima oblik '*X jeste ili ... ili nije ...*' jedna od alternativa mora biti istinita. On se plašio da ako bi dozvolio bilo šta ove vrste, da bi onda u iskazu kao što je 'Sutra će Epikur biti živ, ili neće biti živ' jedan ili drugi deo bio nužno istinit: da bi to izbegao,

istom maniru, u svojoj *academica*. Ovoga puta on ga ilustruje primerom koji je sličan Aristotelovom:

“Epikur nije spreman da prihvati da iskaz ‘Ili će Hermah biti živ sutra, ili neće biti živ [sutra]’, jeste *istinit*’.⁴⁴

Epikurovo je stanovište ovde suočeno sa stoičkim, dok je ono koje možemo pronaći u *de fato* nekoliko redova nakon prethodno navedenog, sada delimično preoblikovano. Ovde Ciceron beleži Epikurovo (ili bolje reći epikurejsko) shvatanje, prema kojem *nijedan od kontradiktornih iskaza nije [ili] istinit ili lažan*. Na istom mestu, on tvrdi istinitost disjunkcije kontradiktornih iskaza.⁴⁵ Upotrebljenu frazu ‘*neutrum esse verum*’, mogli bismo razumeti u smislu koji je blizak Łukasiewiczu, odnosno kao afirmaciju *neutralne vrednosti*, ukoliko je to uopšte prihvatljiv način tumačenja ovog mesta.

Međutim, ova fraza može biti tumačena tako, kao da ukazuje na one Epikurovo shvatanje *konfirmacije*, kao i na problem *kriterijuma* istinitosti. Ovakva neutralna vrednost trebalo bi da bude pripisana takvim rečenicama koje *još* nisu niti potvrđene, niti opovrgnute evidencijom - tj., kao nešto “*što [još] čeka*” na potvrdu [<τὸ> προσμένον].⁴⁶ Diogen razjašnjava ovaj termin kroz primer koji je po svemu sudeći predstavljao tipičnu ilustraciju njegovog značenja i u tom obliku možemo ga naći kod Lukrecija⁴⁷ i Seksta Empirika.⁴⁸ Mnenja mogu biti istinita ili lažna. Mnenje je istinito ukoliko je potvrđeno ili neosporno na osnovu samoočiglednosti. Neko mnenje može biti potvrđeno kao istinito ili lažno pomoću “opažaja kroz samoočigledan utisak o činjenici da je taj objekat mnenja takav kakav

... ..

on je poricao da u disjunktivnom iskazu postoji uopšte bilo kakva [istinitost].”

⁴⁴ *acad.*, ii 30,97; LS20I > SVF ii 219; Usener 376.

⁴⁵ *De fato*, 16,37; FDS 886; LS20H: “... oni (*sc.* epikurejci) kažu da su takvi iskazi niti istiniti niti lažni ... da je disjunkcija iz kontradikcija istinita, ali da od iskaza koje su u njoj, nijedan nije istinit (*sed, quae in his enuntatiata essent, eorum neutrum esse verum*).”

⁴⁶ DL x 34, LS18B; srpski prevodilac se ovde odlučuje za frazu “*što čeka (buduće)*”; vidi: *Životi i mišljenja istaknutih filozofa*, preveo Albin Vilhar, drugo izdanje, BIGZ, Beograd, 1979.

⁴⁷ Lucret. *De rer. nat.* iv, 353, 501sqq.

⁴⁸ SE *am* vii 208 sqq. (LS18A = Usener, 247 [deo]).

se verovalo da jeste".⁴⁹ Na primer, u slučaju kule koja se nalazi na određenom odstojanju, trebalo bi "da sačekamo i približimo joj se i tek onda saznamo kako izgleda izbliza".⁵⁰ Prema Epikuru, *opažaji, pojmovi i afekti* potpadaju pod *kriterijum* za preispitivanje naših mnenja kao istinitih, odnosno lažnih.⁵¹

Isti metod trebalo bi da je primenjen i na sposobnost obrazovanja *predviđanja*, odnosno na istinitost i konfirmaciju rečenica orijentisanih na budućnost. Iako na navedenom mestu Diogen ukazuje na ovaj isti primer i to u istom maniru, Sekst Empirik koristi drugi termin za konfirmaciju, odnosno potvrdu nekog mnenja (*tj.* [ἀληθεῖς μὲν αἱ τε ἐπιμαρτυρούμεναι ...] *κατὰ τῆς ἐναργείας*), sada bez posebnog pominjanja istinosnog statusa onoga 'što još nije potvrđeno' i 'što još čeka' na svoju potvrdu. On navodi da *mnenja* "nisu sva istinita",⁵² pri čemu još dodaje, kako su "jedna istinita, a druga lažna",⁵³ ali tek – s obzirom na njihovu *potvrdu*. Kod Cicerona takođe nalazimo podatak o tome da je Epikur "u svom sporu sa dijalektičarima" tvrdio kako u slučaju svakog iskaza koji ima disjunktivan oblik, takav da tvrdi kako "ili (nešto) jeste ili nije [*aut etiam aut non*]", jedna od dve alternative *mora* biti istinita.⁵⁴ Međutim, kod Cicerona nema nikakve eksplicitne naznake koja bi se ticala istina 'koje još nisu potvrđene', mada redovi u *de fato* 16,37 lako mogu da se dovedu u vezu sa ovom idejom. Ciceron, kako to već često kod njega biva kada se radi o svemu što potiče od Epikura, posramljuje epikurejce, jer drže da "disjunkcije sačinjene od

⁴⁹ *Ibid.*

⁵⁰ Za problem istinosne provere *mnenja*, odnosno *verovanja* *upor.* takođe DL x §§ 50, 147, kao i Lucret. *de rer. nat.* iv 353.

⁵¹ DL x 31: "ἐν τοίνυν τῷ Κανόνι λέγων ἔστιν ὁ Ἐπίκουρος κριτήρια τῆς ἀληθείας εἶναι τὰς αἰσθήσεις καὶ προλήψεις καὶ τὰ πάθη." Diogen u nastavku govori o tome kako *epikurejci* kao jedan od kriterija prethodnom nizu pridodaju i "τὰς φανταστικὰς ἐπιβολὰς τῆς διανοίας."

⁵² Ovu frazu redakcijski umeće Sener radi eksplikacije [αἱ δὲ δόξαι οὐ πάσαι ἦσαν ἀληθεῖς], SE *am* vii 210, kako bi dodatno označio razliku između istinosnog statusa dva 'korelativna entiteta,' *tj.* *pre d s t a v e* ('koju on takođe naziva *e v i d e n c i j o m*' [ἦν καὶ ἐάργειαν καλεῖ]) i *m n e n j a*, kod kog je predstava 'stalno' [*ib.* 203] te (stoga i) 'nužno' istinita [*ib.* 206].

⁵³ *Ibid.* 211.

⁵⁴ *nat. deo.* i, 25,70.

‘suprotnosti’ [odnosno, ‘*Ili* Filoktet će biti povređen, *ili* Filoktet neće biti povređen’] jesu istinite, mada nijedan od iskaza uključenih u njih, *nije* istinit”. Ovde Ciceron tvrdi ipak nešto više o Epikuru. On kaže da bi Epikur dozvolio da cela disjunkcija *je s t e* istinita, ali ne i neki od njenih disjunkata. Priča o Filoktetu, koja je kod Ciceron izložena u odeljku koji prethodi navedenom, izneta je u stoičkom kontekstu debate o problemu, a vezana je za postavljanje pitanja koje se tiče postojanja uzroka:

“... k a d a Filoktetu *još nije bila zadata* gnojna rana ujedom zmije [*n o n d u m* enim ulcerato serpentis morsu Philocteta] – koji je to uzrok onde bio uključen u prirodu stvari [quae causa in rerum natura continebatur] a zbog kojeg je bio ostavljen na ostrvu Lemnos?”⁵⁵

Verovatno da slično objašnjenje leži i u dodatku prethodno navedenog mesta iz *acad.*, koje se tiče Hermaha. Ako dopuštamo da bilo koji od disjunkata bude istinit *unapred*, odatle bi sledilo da postoji neprekidan uzročni lanac koji povezuje događaje. Budući događaji su predodređeni i vođeni sudbinom, pa je i predviđanje, barem u načelu, *moгуće*. Ali, prema Epikuru, nijedno predviđanje nije moguće,⁵⁶ jer bi to isključivalo ‘slobodno’ kretanje atoma, odnosno njihova *odstupanja*. Isto tako, istinitost i nužnost samih disjunkata nekog disjunktivnog iskaza nema u stvarnosti svoje utemeljenje, pošto “nema takve nužnosti u prirodi stvari”⁵⁷ (zbog koje bi ili bilo istinito za Hermaha da će biti sutra živ ili da neće, ili, bi bilo istinito da će Filoktet biti povređen ili da to neće biti). Ciceron ovu ideju nigde dalje ne razjašnjava. Čini se, ipak, da je razlog za Epikurov stav u nemogućnosti primene samog *kriterijuma*. Ovi kriteriji (koja bi trebalo da služe u strategiji konfirmacije) nisu primenljivi kod iskaza koji referiraju na buduće (ili *još nedostupne* konfirmaciji) entitete, zbog toga što nema prisustva bilo kojih neposrednih ili nužnih uzroka ‘ubeleženih’ u prirodu takvih stvari koje će (prema Ciceronovoj formulaciji) tek “naknadno biti na dohvat ruke i mnogo bliže povezani sa posledicom [post autem causa fuit proprior et cum exitu iunctor].”⁵⁸

⁵⁵ *de fato*, 16,36.

⁵⁶ Diogenes Oenoanandensis, 32.1.14-3.14.

⁵⁷ *acad.*, ii 30,97 [LS20I > SVF ii 219; Usener 376]: “*nulla autem est in natura rerum talis necessitas.*”

⁵⁸ Tumačenje epikurejskog značenja fraze o ‘naknadnom’ povezivanju uzroka i posledica

Svoje shvatanje budućih kontingencija Epikur formuliše kako u kontekstu teorije *uzročnosti*, tako i u kontekstu teorije *kretanja*. Pri tome smatra da, ako dopustimo da bilo koja od kontradiktornih rečenica o budućnosti bude *istinita* u momentu kazivanja (to jest, *pre* zbivanja događaja koji ta rečenica opisuje), tada moramo prihvatiti da se svi događaji moraju zbivati *nužnim* načinom, kao i da svako kretanje ima svoj antecedentni uzrok. Podupirući ovo glediše svojom teorijom o atomima, Epikur tvrdi da nužnost može biti izbegnuta ‘odstupanjem atoma’, koje se događa *bez uzroka*.⁵⁹ To bi trebalo da znači da se svaki događaj može zbiti sasvim slučajno. Ovakvo Epikurovo shvatanje je posledica njegove (navodne) bojazni da bismo mogli izgubiti slobodu volje ukoliko je naš duh uvek pod dejstvom antecedentnih uzroka. Ukoliko je to tako, tada bismo bili prinuđeni da dozvolimo večan uzročni lanac budućih događaja i da damo prednost determinizmu. Ovo je opšte tumačenje Epikurovog stanovišta, na prvi pogled prihvaćeno od većine njegovih komentatora. Sudeći po tome, on bi trebalo da je indeterminist. Ciceron se slaže da je to bila Epikurova namera, ali smatra da tu nameru nije realizovao. Tanana odstupanja atoma zamišljena su kao prekidi u uzročnom lancu. Posledica ovih ‘odstupanja’ jeste nepredvidljivost budućih događaja i poricanje bilo kakvog učešća momenta sudbine u zbivanju, što je opet u skladu sa pretpostavkom nemogućnosti pridavanja *bilo kakve* istinske vrednosti iskazima o budućim događajima.

Kada čitamo Epikura (ostavljajući po strani njegove latinske izvore, bilo da potiču od Lukrecija⁶⁰ ili da su izvedeni iz nekog od mnogih Ciceronovih ironičnih komentara, kakve srećeno u *de nat. deo.* i *de div.*), čini se da je mnogo prihvatljivije ono tumačenje, koje tvrdi pretpostavka o odstupanju atoma *nema* svoju motivaciju u želji da se očuvaju ljudska sloboda i

.....

spomenuto je kod Cicerona u *de fato* 9,19: "... zato što se to već tako zbilo, izvesno da se i moralo zbiti."

⁵⁹ *nat deo.* i, 25,69: "Na primer, on (Epikur) je uvideo da ako bi njegovi atomi uvek padali nadole zbog svoje težine, njihovo kretanje bi bilo nepromenljivo i predodređeno, a tada ne bi bilo mesta za slobodnu volju u svetu [ništa ne bi bilo u našoj moći: nihil fore in nostre potestate]. Tragajući za putem kojim bi izbegao determinizam, koji je Demokrit očito prevideo, on je rekao da atomi, držeći se pravca kojim padaju, tek odstupaju pomalo [ait atomum, cum pondere et gravitate directo deorsus feratur, declinare paululum] ..."

⁶⁰ Cf. Lucretius, *de rer. nat.* ii, 251sqq.

odgovornost. Pre je reč o Epikurovoj nameri da uključi *slučajnost* u prirodne procese.⁶¹ Pored toga, treba reći i da je ovo tumačenje daleko bliže Epikurovom načinu objašnjenja pitanja koja se tiču *duševnih* procesa, kao što su mišljenje i opažanje, kao i *fizičkih* fenomena kao što su kretanje, nastajanje, mešanje ili rast.

Libertarijansko čitanje Epikura, kojim mu se pripisuje indeterminizam, verovatno dolazi kasnije, posredstvom brojnih Epikurovih rimskih sledbenika, čiji je uticaj među Ciceronovim savremenikima svakako morao biti izrazit (posebno u etičkim pitanjima), s tom razlikom što je bio preoblikovan i prilagođen javnim svrhama. Ovo je mogući odgovor zbog čega Ciceron, u razmatranju pitanja *kriterijuma*, pripisuje Epikuru tvrđenje da je “nužnost sudbine izbegnuta odstupanjem atoma”,⁶² kao i nastojanje da sačuva slobodu volje. A to je, kako se čini, pogrešno, ili barem ne sasvim ubedljivo i osnovano tumačenje, tim pre ako se imaju u vidu sama Epikurova stanovišta, a ne njihovi brojni odjeci među rimskom publikom.

Stoici

Za stoike, zbivanje svakog događaja – budućeg, sadašnjeg ili prošlog – vođeno je sudbinom, pa je u tom smislu *preduslovljeno*. Nije lako naći kod stoika nedvosmislene potvrde ovog gledišta i pored brojnih izvora koji se tiču ove teme. Ovde se nećemo detaljno upuštati u to šta je pravi smisao stoičkog shvatanja ovoga pojma, kao ni u kom stepenu, po stoicima, stvari mogu biti 'preduslovljene'. Samo ćemo istaći da je formulacija njihove koncepcije (ukoliko ostavimo po strani neke očite razlike među stoičkim predstavnicima) veoma bliska tvrdnji po kojoj je ‘svako zbivanje uslovljeno, ali ne i nužno.’ Ili, bolje reći, ‘ne sasvim’ nužno.

⁶¹ Sorabji [1980], p. 18, brani slično stanovište, suočavajući Epikurovo i Aristotelovo gledište o uzročnosti, smatrajući Epikura indeterministom, samo u *fizičkom* – ali ne ekskluzivno i u *psihološkom* smislu. To je, dakle, upravo obrnuto od onoga što se obično pripisuje Aristotelu.

⁶² *de fato*, 10,23 sqq.; LS38E: “*Epikur uvodi to stanovište o ovoj stvari, jer ako je to istina, da bi se atom kretao samo svojom težinom, prirodno i po nužnosti, onda ništa nije u moći naše slobode (si semper atomus gravitate ferretur naturali ac necessaria nihil liberum nobis esset...).*”

Svaki kontradiktorni iskaz o budućnosti jeste *ili istinit ili lažan* – sada i do sada. Takođe, oni iskazi koji ukazuju na prošlo postojanje, a koji su jednom bili istiniti, istiniti su i nadalje, *tj.* i od sada. Disjunkcija se može shvatiti kao složen iskaz pred čijom istinitom vrednošću možemo pridati termin - *definitivno*. Ali, pored toga što je istinita ili lažna (a istinitost ili lažnost zavise od sudbine), to ne znači da je disjunkcija unapred i nužna, nužno istinita ili uvek nužno istinita. To je u osnovi Hrizipovo stanovište.

Prema uobičajenom tumačenju, stoici koji pripadaju starijoj Stoji nisu bili upoznati sa Aristotelovim učenjem. Odnosno, smatra se da su bili daleko i od bilo kakvog kontakta sa peripatetičkom školom. Logičke koncepcije ove dve škole razlikovale su se u mnogim svojim aspektima, sve do razdoblja Panecija sa Roda, Posidonija iz Apameje, i sinkretizma kasnije Stoje, koji je karakterističan po prihvatanju nekih elemenata peripatetičkih i akademičkih učenja. Međutim, po svojoj prilici su neki aspekti Aristotelovog logičkog učenja bili poznati i van peripatetičkih krugova, te su ipak na neki način bili na raspolaganju sledbenicima Stoje.⁶³

Njihovo se stanovište tradicionalno sagledava kao suprotna strana u raspravi o budućim kontingencijama i to ne samo tokom antičkog perioda već i u savremenim komentarima, kao što to možemo prepoznati i kod samog Łukasiewicza. Prema uobičajenom tumačenju, stoici se predstavljaju kao zagovornici koncepcije čije su posledice povezane sa takozvanim *argumentom na osnovu nečinjenja* – odnosno, argumentom 'Lenjivac'. Posledice ovoga argumenta Aristotel razmatra i kritikuje u *de int.* 18b26-29, da bi zatim pokušao da izbegne posledice gubitka slobodne volje i odgovornosti. Argument je po svojim elementima, kao što se to vidi kod Cicerona⁶⁴ i Origena,⁶⁵ sasvim srodan anegdoti koja se pripisuje Diodoru i

⁶³ Neki autori, kao što je to, na primer, Sandbach [1985, p.1], dele mišljenje kako je moguća pretpostavka da su Aristotelovi egzoterični radovi možda bili u opticaju u vreme starije Stoje.

⁶⁴ Cicero, *de fato*, 28ff (SVF ii 956 = LS55S > FDS 1005) o argumentu "Lenjivac": "Niti će biti sprečen argumentom koji zovu "Lenjivac", a koji [filozofi] zovu ἀργός λόγος koji, ako mu se potčinimo, nećemo ništa učiniti u životu (nihil omnino agamus in vita). Oni ga izlažu ovako: 'Ako je tvoja sudbina da se izvučeš iz ove bolesti, ti ćeš se izvući, bez obzira jesi li pozvao lekara ili nisi.' [29] Isto tako, ako tvoja sudbina nije da se izvučeš iz bolesti, nećeš se izvući, bez obzira jesi li pozvao lekara ili nisi. A jedno ili drugo je tvoja sudbina. Prema tome, nema svrhe zvati lekara. [xiii] Ova vrsta argumenta je ispravno nazvana "Lenjivac" ili

njegovom navodnom susretu sa Herofilom.⁶⁶ Na osnovu toga bismo mogli pretpostaviti kako je ovo mogao biti izvor na kojem je tokom vremena uspostavljen kao *standardni tip primera*, kao i da je najverovatnije u takvom obliku kružio među komentatorima, te bio razmatran kao primer sa jedinstvenim obrascem za razlučivanje snage suparničkih tvrdnji. Jezgro argumenta se temelji na koncepciji prema kojoj: *ako* je sve povezano uzročno posledičnom vezom i svaka ovakva veza nastaje putem antecedentnog uzroka, *onda* – sve je i istinito i nužno unapred, pa stoga, predodređeno. *Otuda*, sve naše radnje su predodređene i (recimo, barem *u načelu*) predvidljive, pa *stoga*, ne ostaje prostor za slobodnu volju (onoga koji deluje), pošto je sve van naše (ljudske) moći i pošto je rukovođeno⁶⁷ sudbinom.

Komentatori obično nastoje da suoče stanovišta stoika, sa jedne, sa stanovištima epikurejaca i peripatetika, sa druge strane. Takođe, Ciceron izveštava da je razlika između stoika i peripatetika dovedena do krajnjosti u vezi sa *problemom predviđanja budućih događaja*.⁶⁸ Teško je doći do potpunijeg odgovora na pitanje da li u ovoj stvari možemo uzeti Cicerona

.....
 "Dokoličar", pošto će istim ovim argumentom razlozi svog delovanja u životu biti pobijeni (quod eodem ratione omnis e vita tolletur actio). Tako neko može izmeniti ovaj argument na taj način da nije upućen u ime 'sudbine' a da i dalje drži isto stanovište, kao na primer: 'Ukoliko je "Ti ćeš biti izlečen od bolesti" istinito oduvek (ex aeternitate verum), tada ćeš se i izlečiti, zvao ti lekara ili ne; a slično, ako je "Ti ćeš biti izlečen od bolesti" lažno oduvek (ex aeternitate falsum), tada se nećeš izlečiti, bilo da zoveš lekara ili ne; a preostalo je iste te vrste."

⁶⁵ Orig. c.c. ii 20 p.149-151 Koetschau (= SVF ii 957). Uporedi takođe, Servius, *ad verg. aen.* iv 696 (SVF ii 958). Origenov primer dat je sa namerom da se predstavi učenje o kondicionalnoj sudbini, tj. da naša *volja* jeste *slobodna*, ali je praćena neumitnim ishodima. Teorija je svoju popularnost imala među srednjim platonistima: Albinus 26 179.13sq; Alcinous, *didasc.* xxvi 179.13 sq. Herman; Calcidius, *ad plat. tim.* cliii 188.9sq. Waszink. Takođe, *upor.* Oenomaus Gad., *cyn.* = SVF ii 978.

⁶⁶ Döring, *Fr.*127 = S.E. *ph* ii 245.

⁶⁷ Tako će i Gelije radije izabrati termin *vučeni*, nego bilo koji drugi koji ukazuje na prinudu, *noct At.* vii.2.1-14 (SVF ii.1000; LS55K, LS62D; FDS 998; *vidi*, Cic. *de fato* 41-43)];

...et propterea nocentium poenas legibus inique constitutas, si homines ad maleficia sponte veniunt, sed fato trahuntur...

Zbog toga su kazne zločincima utvrđene nepravedno, ako se ljudi upliću u zločine ne samovoljno, već vučeni sudbinom.

⁶⁸ Cf. Cicero, *de div.*, i, 33,72; SVF 1207.

kao pouzdan izvor, kao i na šta se on sam oslanja kada iznosi ovaj stav. Kako možemo zaključiti iz završnih delova *de nat. deo.*, Ciceron u izvesnom smislu *brani stoičku teoriju divinacije*, pa samim tim i *predviđanja*. Međutim, on je u svakom slučaju i dalje prepoznatljiviji protivnik njihove *teorije uzročnosti*.

Sa druge strane, ne možemo znati koliko je sam Ciceron bio obavešten o Aristotelovom učenju o ovoj temi, jer su Aristotelovi spisi bili gotovo zaboravljeni sve do pojave Andronikove redakcije,⁶⁹ koja je, po nekim pretpostavkama, možda i mogla biti izvršena, ili barem diskutovana još za Ciceronovog života, kao i u njemu bliskim krugovima. Aristotelovi spisi nakon Sulinog osvajanja Atine 87. godine, kada su bili uzeti od Apelikona, već su mogli biti u Rimu 84. godine, o čemu izveštava i stoik Posidonije,⁷⁰ Ciceronov učitelj. Od Plutarha⁷¹ i Strabona⁷² saznajemo kako se spisima bavio Tiranije, od kog je sam Strabon mogao čuti nešto o *aristotelovskoj filozofiji* koju spominje,⁷³ i to pre nego što se Andronik upustio u redigovanje Aristotelove ostavštine. Posle Suline smrti spisi su i dalje ostali u bogatoj biblioteci njegovog sina Faustusa, kog često posećuje i iz čije biblioteke pozajmljuje knjige i sam Ciceron.⁷⁴

Neki od tragova ukazuju na to da je Ciceron ipak mogao biti bar *delimično* upoznat sa Stagiraninovim radovima,⁷⁵ ili, što je pre verovatno, da je mogao doznati nešto više o njima bilo tokom svojih 'prekomorskih' putovanja, bilo

⁶⁹ Andronikova redakcija, kao uostalom i Ptolomejeva, ne sadrži za nas ključni Aristotelov spis *de int.*, jer spis nije držan za izvorno Aristotelov (cf. P. Moraux, *Der Aristotelismus bei den Griechen*, Peripatoi, 5, 6; Berlin 1973, 1984; ss. 117-119). Međutim, sam Ciceron ne pominje ni na jednom mestu Andronika, što ide delom u prilog onima koji su uverenja da je redakcija Aristotela *moralna* (*sic*) biti izvršena *nakon* Ciceronove smrti, a taj datum se obično vezuje za 60-te godine, *p.n.e.*

⁷⁰ F 253. 149-51 EK = *FGrH* 87 F 36 = Athenaeus, 214d.

⁷¹ Plut. *Sulla*, 26; odeljak delom navodi i Suidas, s.v. Σύλλας.

⁷² Strabo, xiii 1.54 (608-9).

⁷³ Strabon govori na jednom mestu o tome kako je slušao Tiranijeve predavanja (xii 3.16; 548), kao i da je zajedno sa Boetom iz Sidona učio aristotelovsku filozofiju (xvi 2.24; 759).

⁷⁴ Cic. *att.* 4. 10. 1.

⁷⁵ Najpotpuniji popis svih mesta gde Ciceron pominje Aristotela, čitalac može pronaći u M. Pahnke, *Studien über Ciceros Kenntnis und Benutzung des Aristoteles und die Herkunft der Staatsdefinition*, Diss., Freiburg um Breslau, 1962, ss. 147-8.

preko poznanika koji su počeli da se zanimaju za sadržaj Sulinog nasleđa. Takođe, dodatna i podjednako prihvatljiva mogućnost jeste da je Ciceron bio obavešten o Aristotelovom stanovištu preko spisa njegovih davnijih kritičara (verovatno megarana, čiji su kritički duh preuzeli njihovi stoički nastavljači), a koji su kritikovali determinističke posledice Aristotelove koncepcije iz *de int.*, ix. Za nas je zanimljivo to da je Ciceron mogao imati u rukama upravo Aristotelove tekstove o snovima i predviđalačkim iskazima, koji su u bliskoj vezi sa središnjom temom *de int.*⁷⁶

Bilo kako bilo, Ciceron je izneo utisak koji je preovladavao u to vreme, da Aristotel (a samim tim i peripatetici uopšte) *jeste* na determinističkoj strani u debati, dok je Hrizip, ne priklanjajući se ni deterministima ni indeterministima, predstavljen kao zagovornik 'srednjeg',⁷⁷ možda čak i kompromisnog rešenja problema.⁷⁸ Za ovo tumačenje ima dosta osnova i Ciceron nije bio usamljen u svrstavanju Aristotela među deterministe. Takvo stanovište može se pronaći kod Ecija⁷⁹ i Teodoreta,⁸⁰ kao i kod nama 'bližih' interpretatora, kao što su Gomperz⁸¹ ili Loening.⁸² Kod Cicerona, mesto među "zagovornicima suprotnog mišljenja" (ili druge strane u sporu),

⁷⁶ Ovu tvrdnju podržava P. van der Eijk, ["Aristotelian Elements in Cicero's *de divinatione*," *Philologus*, 1993 (137/2):223-231]. Između brojnih drugih, posebno karakteristično mesto koje svedoči o tome svakako je i Ciceronov navod Aristotela u *de div.* ii LXII, 128, koje upućuje na Arist. *de insomn.* iii, kao i na *de div. per somn.*

⁷⁷ Danas bi ova formulacija važila za predstavnike 'umerenog' ili tzv. 'mekog' determinizma ('soft determinism'), iako, treba priznati, postoje brojne otvorene teškoće u svrstavanju Hrizipa među zagovornike ove koncepcije.

⁷⁸ Cicero, *de fato*, 17,39 sq; SVF ii 974; LS62C: „Drevni filozofi zauzimali su dva gledišta. Bilo je onih koji su mislili da sve stvari nastaju na takav način da sudbina primenjuje silu nužnosti. To je bilo gledište koje su zauzimali *Demokrit, Heraklit, Empedokle i Aristotel*. Oni koji su zauzimali drugačije gledište, verovali su u slobodno kretanje naših duša, slobodnih od nužnosti. Hrizip je, kao časni sudac, izgleda želeo da bude posrednik između ova dva gledišta [*Chrysippus tamquam arbiter honorarius medium ferire voluisse*]...“

⁷⁹ Aëtius, 1.29.2.

⁸⁰ Teodoret, *Gr. asq. cur.* 6.7 p.151.11-3 Raeder (cf. 5.47 p.136.24 Raeder).

⁸¹ T. Gomperz, *Greek Thinkers*, vol. iv, chs. 10, 16, London, 1912, ovde je Aristotel slikovito predstavljen kao "devet desetina determinist".

⁸² R. Loening, *Die Zurechnungslehre des Aristoteles*, Jena, 1903 [repr. Hildesheim, 1967].

rezervisano je za epikurejca *Hermaha*, kao i Epikurove rimske sledbenike.⁸³

Ideja o *međusobnoj nesaglasnosti* ovih filozofa, zasnovana je i na činjenici da stoici, kao dosledni zagovornici svog shvatanja i interpretacije pojma ἀξίωμα (“... omnem enuntionem aut verum aut falsum esse”),⁸⁴ svoje gledište smatraju primenljivim čak i na slučajeve ‘iskaza sa vremenskom dimenzijom’, odnosno, sudeći po izvorima, barem iskaza o budućim događajima. Možda treba dodati i to, da su ovakva ‘ontološka’ pitanja koja se tiču vremenske prirode iskaza, tj. propozicija, prisutna među savremenim logičarima (od Fregea, preko Quinea i Tichog, sve do danas), tako da je ova ‘nesaglasnost’ i dalje aktuelna, mada je u logičkim udžbenicima uobičajeno takvo tumačenje pojma ‘iskaza’ (tj. propozicije) koje isključuje bilo kakve vremenske aspekte (oni bi trebalo da se uvode tek indeksiranjem ili predikacijom).

Osnovna primedba prethodno navedenoj epikurovskoj koncepciji zasniva se na tvrdnji da *ne može biti kretanja bez uzroka*.⁸⁵ Hrizipova pretpostavka je da ako možemo da dozvolimo takvo kretanje koje bi bilo bez uzroka, tada ne možemo tvrditi da je sve dešavanje određeno sudbinom. Pošto su svi događaji međusobno tako povezani da obrazuju uzročni lanac, sam ovaj lanac nam pruža osnovu za predviđanje. Ako bismo zapostavili takvu osnovu izvesnosti iskaza, njihove istinitosti ili lažnosti, kao što nam daje uzročno posledična veza, *onda*, niti bi sve bilo u moći sudbine, niti bi svaki iskaz bio istinit ili lažan. *Prema tome*, tvrđenje da je svaki iskaz ili istinit ili lažan, zapravo podrazumeva da svako kretanje mora imati uzrok.

Pojednostavljujući ovo stanovište, kasniji komentatori obično zanemaruju širi teorijski kontekst stoičke teorije koja se tiče ‘hijerarhije uzroka’ ili koncepcije *sa-usudnosti* (*confatalia*). Uglavnom se previđa stoički način

⁸³ Prema njima Ciceron nikada nije sasvim uspeo da suzdrži zajedljiva osećanja u svojim komentarima, imajući za to verovatno i brojne lične razloge, posmatrajući ih (dok je iskreno podržavao Pompeja), kako se priklanjaju Cezarovom taboru (Cic. *fam.* vii.12), da bi ih kasnije video kako učestvuju u zaveri protiv njega. Cf. Miriam Griffin, "Philosophy, Politics, and Politicians of Rome," u (ed.) M. Griffin and J. Barnes, *Philosophia Togata* vol. 1, ii. ed., Clarendon Press, Oxford, 1996, p. 29 sq.

⁸⁴ Cf. Cicero, *de fato*, 16,38. O tome, vidi, Gahér, [1994].

⁸⁵ Cicero, *de fato*, 10,20 sq. = FDS 884; LS38G (*deo*) i 20E (*deo*); SVF ii 952.

izbegavanja posledica sukoba slobodne volje i determinizma, sadržan u odbrani od argumenta ‘Lenjivac.’ Hrizip pravi razliku između vrsta uzroka želeći da izbegne slepu neumitnost, a da u isto vreme zadrži moć sudbine. Razlikovanje vrsta uzroka bilo je neophodno radi očuvanja slobodne volje i odgovornosti. Hrizip razlikuje *načelne* i potpune uzroke, sa jedne strane, i *sporedne* i delimične, sa druge. Prema njemu, sudbina predodređuje neku stvar ili događaj ‘*većim delom*’, ali ne i u potpunosti.

Neki u nizu stoičkih argumenata, kao što su ‘Edip i Laj,’⁸⁶ ‘Prazan krčag’,⁸⁷ ‘Valjak i kupa’⁸⁸ – a koji su srodni argumentu na osnovu nečinjenja – poznati su nam preko Cicerona. Ovi primeri bi trebalo da na slikovit način predstavljaju razumevanje sudbine bez nužnosti. Hrizipovo razlikovanje uzroka odgovara razlici između unutrašnjih i spoljašnjih uzroka, pri čemu događaji vođeni unutrašnjim uzrocima zapravo ipak *je su* u našoj moći. U tom smislu Hrizip drži kako ‘naša volja nema spoljašnje antecedentne uzroke.’⁸⁹ Ali, naravno – to ne znači i da su ti događaji uopšte bez (*bilo koje vrste*) uzroka. On dodaje, da “kada kažemo da neko ‘bez uzroka’ želi ili ne želi nešto, mi koristimo *pogrešan način govora* koji je posledica *opšte saglasnosti*, jer kada kažemo ‘bez uzroka’ podrazumevamo pod tim ‘bez spoljašnjeg antecedentnog uzroka’, a *ne bez ikakvog uzroka*”.⁹⁰

⁸⁶ *de fato*, 28-30; LS55S; SVF ii 956.

⁸⁷ *de fato*, 11,23-12,28; LS20E (*deo*) i LS70G (*deo*); FDS 885.

⁸⁸ *de fato*, 39-43; LS62C; SVF ii 974.

⁸⁹ *de fato*, 11,24: “... *voluntatis enim nostrae non esse causas externas et antecedentis*.”

⁹⁰ *Ibid.* U *de fato* (kao ni u Cic., *top.* 58-61), Ciceron ipak ne pruža dosledno izlaganje stoičke koncepcije uzročnosti, tako da je njegove stavove neophodno dopuniti iz drugih izvora. O tome, vidi: Plut. *stoic. rep.*, xvii 1056b (= SVF ii. 997); Gellius, *noct. att.*, vii.2.1-14 (SVF ii.1000; LS55K, LS62D; Origen, *c.c.* ii 20, p.149-151 Koetschau: (SVF ii 957); SE *p.h.* iii 13-17, *ib.* 25; Seneca, *epist.* 65,4 (SVF ii 346a); Galenus, *syn. lib. de puls.* ix, p. 458,8-14 (LS 55H); za ovaj problem, posebno značajan tekst predstavlja Clem. *strom.* 8.9, odakle su tek nepotpuni delovi uvršteni u SVF ii, kao 344-351, 356.

Ostali antički komentatori

Aleksander

Aleksanderov⁹¹ spis *de fato* trebalo je, po svemu sudeći, da predstavlja celovit napad na različite aktuelne koncepcije determinizma. Spis *pre* izgleda kao kritika stanovišta stoika predstavljenih kao tipičnih zagovornika determinizma, *nego* kao detaljno i potpuno tumačenje samog Aristotelovog učenja o modalnim i prediktivnim aspektima kontingentnih iskaza o budućim događajima. U kasnijim vremenima spis postaje gotovo nezaobilazan kako za Aristotelove komentatore, tako i za one koji su nastojali da reše ovaj problem vođeni drugim uticajima. U isto vreme, Aleksanderov pristup predstavlja već standardizovano tumačenje stoičkog učenja o determinizmu i budućoj kontingenciji, i pored toga što se u ovom spisu stoici nigde ne pominju (niti pod zajedničkim imenom škole, niti pojedinačno). Ipak, upotrebljavajući karakteristične stoičke termine i fraze, Aleksander od njih preuzima mnoge elemente, što svedoči o tome da je morao biti dobro upoznat sa njihovim učenjem. Potvrdu za to pružaju njegovi spisi *de anima libri mantissa* i *de mixione*.

Teme koje sistematski obrađuje u *de fato* po mnogo čemu su srodne stoičkim, a njegov napad na determinizam uglavnom je usredsređen na problem slobode volje i odgovornosti. Njegova polazna pretpostavka je da su sloboda volje i determinizam nespojivi, odnosno, da *uvek možemo delovati drugačije* od onoga što se *čini* da bi trebalo biti. Druga tema na koju se usredsređuje, problem božanskog providenja (poglavlje xxx i dalje), ima više veze sa kritikom protivničkog gledišta. U toj kritici on polazi od tvrdjenja da, pošto budućnost nije preduslovljena, božansko znanje ne može biti celovito i apsolutno, već tek *kontingentno*, odnosno – *indefinitivno*. Jer, ukoliko možemo da obrazujemo istinita predviđanja, moramo ih zasnivati na pretpostavci uzročnosti, što poništava slobodnu volju. Ovo u stvari predstavlja prigovor stoičkom shvatanju sudbine prema kojem, to što grešimo u predviđanjima još uvek ne znači da su nam ona, barem *u načelu*, sasvim nedostupna.

---

⁹¹ Jedini izvestan datum vezan za Aleksandera jeste period između 198. i 209. g. n.e.

Aleksander se delom razlikuje od Aristotela. Pre svega, zbog uvođenja različitih termina koje koristi u govoru o budućim kontingencijama, kako bi pomoću njih izbegao ili ublažio snagu *nužnosti* i na njeno mesto uveo *moćnost*. On skreće pažnju na prirodu iskaza u budućem vremenu, kao i na činjenicu da ovi iskazi imaju *nestalne* istinosne vrednosti. Rečenice sa terminima u budućem vremenu, kakvi su uobičajeni u obrazovanju predviđanja, *menjaju* svoju istinosnu vrednost u momentu kada se predviđena stvar dogodi. Rečenica, “Sutra će biti bitka na moru”, izrečena u ponedeljak, više nije istinita u utorak,⁹² čak ni onda kada se bitka na moru *zaista* dogodila. Budući da je *istinita* u jednom trenutku, a *lažna* u drugom, ovakvoj rečenici se ne može pripisati *nužnost*. Pošto nije ‘*uvek*’ istinita, ova *rečenica* je tek *moguća*, čak i kada se *stvar* koju ona označava dešava *nužnim načinom*.⁹³

Međutim, ova Aleksanderova primedba o stoicima (da su gubili iz vida to da iskazi o budućnosti, kako vreme prolazi, menjaju svoju istinosnu vrednost), nije sasvim zasnovana. Stoičko značenje termina ὀξίωμα je u izvesnom smislu šire nego što je naše uobičajeno shvatanje svega onoga što možemo podvesti pod termin ‘iskaz’ (odnosno ‘propozicija’). Pod tim terminom stoici su podrazumevali rečenice koje obuhvataju ne samo različite *vrste govora*,⁹⁴ već i (gramatička) *vremena*,⁹⁵ što je očigledno iz brojnih

⁹² Alex., *de fato*, 177.6-9; SVF ii 961(7-14) > FDS 1010: “A sličan ovome je i argument da propozicija ‘Sutra će biti bitka na moru’ može biti istinita mada ne i nužna; zato što ono što je nužno jeste uvek istinito, ali ova [propozicija] ne ostaje dalje nužna kada se bitka na moru dogodi...” Cf. komentar kod Sharplesa [Sharples, 1983] p.138; takođe, vidi SVF ii 201.

⁹³ Cf. odeljak kod Alex., *de fato*, 177,7-178,7 koji se odnosi na znanje i događaje, kao i primer sa bitkom na moru.

⁹⁴ Schenkeveld je objavio tri vredne studije o istoriji antičke lingvistike. U drugoj studiji, “Stoic and Peripatetic Kinds of Speech Acts and the Distinctions of Gramatical Moods,” [D. M. Schenkeveld, *Mnemosyne*, vol. xxxvii, Fasc. 3-4:1984], koja je posvećena uglavnom izvorima o stoičkim pogledima na gramatiku, ovaj autor pokušava da rekonstruiše razlike koje su stoici pravili među vrstama govora, prepoznajući u njihovim stanovištima sasvim zrele obrise teorije koja u velikoj meri korespondira sa teorijom govornih akata kakvom je danas poznajemo.

⁹⁵ Neki autori čak smatraju da se i sama aleksandrinska škola temelji na stoičkom doprinosu gramatici [Cf. M. Frede, “Principle of Stoic Grammar” p. 28, u (ed.) J.M. Rist, *The Stoics*, Univers. of Calif. Press, Berkeley, 1978]. Frede takođe smatra da su upravo problemi sa propozicijama datim u različitim gramatičkim vremenima, problem njihove istinitosti, kao i

primera koji se pripisuju stoicima, ili iz izvora za koje postoji uverenje da vode poreklo iz nekog od stoičkih spisa. Ove rečenice su obično bile tako formirane da izražavaju vremensku relaciju između iskazivanja nekog opisa događaja i samog događaja na koji je izrečenom rečenicom ukazano.

Pošto stoički termin ἄξιωμα obuhvata aspekte kao što je to vrste govora i gramatičko vreme, možemo im pripisati svojstva tzv. “token-reflexive” izraza, gde “token” ovde znači da je to napisan ili izgovoren izraz, fiksiran u vremenu posredstvom trenutka njegovog izražavanja. Na taj način se, rečenica kao što je to “Sutra će biti bitka na moru” može shvatiti, prema njenom stoičkom shvatanju, kao rečenica u kojoj je termin “sutra” zamenljiv sa “dan nakon izgovorenog iskaza”. Drugim rečima, ako je iskaz koji ima oblik “Sutra će biti...”, izgovoren i istinit dan pre nego što se događaj (ovde, bitka na moru) i dogodilo, on je istinit i nakon tog događaja, zato što su u rečenicama sa budućim vremenom *momenat izgovaranja* i *momenat ukazivanja* fiksirani terminima koji održavaju striktnu relaciju među njima, kao što termin ‘sutra’ (u kontekstu iskaza) znači “sutra – u odnosu na *momenat izgovaranja ovog iskaza*”.

Primer sa vremenskim odredbama, u duhu stoičkog gledišta, poznat nam je i iz Ciceronovog *de fato*. On se razmatra u tesnoj vezi sa problemom predviđanja gde Ciceron pominje kako je “Apolonovo proročište predvidelo pre deset hiljada godina da će ‘Kipsel vladati Korintom’.”⁹⁶ Predviđanja nalik ovome pokazuju, ili barem nagoveštavaju, fiksiranu vremensku relaciju između nekog iskaza i predviđenog događaja. U tom smislu, izrečeni iskaz (ili ἄξιωμα, u stoičkom smislu) ne gubi tako lako svoje istinosne vrednosti – niti tokom naznačenog perioda, niti nakon zbivanja događaja na koji ukazuje. Odgovor stoika na ovu vrstu prigovora, kao i na Aleksanderov komentar, polazi od činjenice da je iskaz *uvek* povezan sa *momentom izricanja* iskaza, ili, da se ἄξιωμα koja je orijentisana na buduće vreme (tj. ἄξιωμα koja obuhvata predviđanje), uvek oslanja na odgovarajući *momenat*

.....

odnosi među njima proistekli iz neophodnosti da se rasprave problemi poput Aristotelove pomorske bitke i Diodorovog argumenta *Vladar* [*ibid.*, p. 36].

⁹⁶ Cic., *de fato*, 12-15.

njenog *kazivanja* u tom smislu, kako bismo danas rekli, što ovi iskazi uvek imaju datumske prefikse.⁹⁷

Tragovi problema koji se tiče značenja ovakvih rečenica mogu se pratiti nazad do Diodora i megarskih predhodnika stoika, koji su bili zaokupljeni razmatranjem Platonove koncepcije imenovanja, kakva nam je poznata iz *Kratila*. Diodorova teorija značenja i imenovanja⁹⁸ ponekad predstavljena u kontrastu sa Hrizipovom⁹⁹ težila je izbegavanju onoga što se (*pogrešno*, barem po Hrizipovom mišljenju) uobičajeno naziva *ambiguitet*. Takođe znamo da je Diodor bio sasvim svestan problema koji se javlja sa rečenicama čija se istinosna vrednost može menjati, jer ukazuje na neku vrstu događaja koji nema ni atemporalni, niti omnitemporalni karakter.¹⁰⁰ On daje sopstveno objašnjenje razumevanja ambiguiteta i pruža *tzv. uputstvo* (ili bolje reći *propis*) za oblikovanje rečenica uz pomoć prošlog (svršenog) vremena. To uputstvo bi ujedno trebalo da predstavlja rešenje za problem promenljive istinosne vrednosti oblikovanih rečenica. I pored toga što je ovaj njegov tehnički korak mogao izgledati donekle neobičan iz ugla prirodnog jezika i svakidašnje jezičke prakse, on potvrđuje da su i megarani i stoici rano uvideli i bavili se ovim problemom,¹⁰¹ i da su zaslužni za pionirske poduhvate na polju formalnih jezika. Doduše, treba priznati, samo

⁹⁷ Cf. N. Rescher and A. Urquhart, *Temporal Logic*, Vienna, 1971, p. 27.

⁹⁸ Cf. Döring, Frgs. 111-5, *tzv.* Diodorov "*corpus grammaticum*."

⁹⁹ Döring, Frg. 111 = Gellius, *NA*, xi 12, 1-3.

¹⁰⁰ Döring, Frg. 123 = SE M x 85-101, posebno, 97-100:

"[97] ... ali Diodor je izgleda pružio odgovor koji se tiče prvog [*prim.*= tj. tvrdjenja nekih da, ako su iskazi u svršenom vremenu istiniti onda je nemoguće da odgovarajući iskazi ne budu istiniti i u sadašnjem vremenu, a što se odnosi na raspravu iz *ibid.* 91 *sqq.*], jednim načinom objasnivši da i onda kada su (ove rečenice) u prošlom vremenu istinite sadašnje vreme (ovih rečenica) ispada lažno. Na primer, kada je neki čovek oženjen godinu dana ranije, a drugi godinu dana kasnije. Tada, u slučaju ovih ljudi, propozicija „ovi ljudi su oženjeni,“ koja je u prošlom vremenu, jeste istinita, dok "ovi ljudi se žene," koja je u sadašnjem vremenu, jeste lažna. ... [98] Iste vrste je, takođe, propozicija „Helena je imala tri muža,“ pošto niti kada je imala Menelaja za svog muža u Sparti, Parisa u Iliju, niti kada je, nakon njegove smrti, bila udata za Deifoba, nije istinita (rečenica) u sadašnjem vremenu, „ona ima tri muža,“ mada je (rečenica) u prošlom vremenu, „ona je imala tri muža,“ istinita..."

¹⁰¹ Primeri ove vrste su brojni. Oni koji se tiču još samog Zenona kao "tvorca novih reči i propisivača njihovog značenja," dati su npr. u SVF i, 33-35.

Diodorovo uputstvo je vođeno prvenstveno osećajem neophodnosti preoblikovanja svakodnevne prakse u upotrebi prirodnog jezika. Bilo kako bilo, ovaj Diodorov prigovor predstavlja očitu potvrdu da su stoici bili dobro obavješteni o načinima na koje se mogu izbeći zaobilaženje primedbi sadržane u Aleksanderovoj kritici predviđalačkih iskaza. Dalja potvrda ovom tvrđenju je što i sam Aleksander skreće pažnju na *preskriptivni* aspekt stoičkog shvatanja gramatike, koji je u mnogo čemu srodan Diodorovim sugestijama kako da se oblikuje govor radi izbegavanja paradoksa i logičkih grešaka.¹⁰²

Dodatni korak, u sklopu njihove odbrane od Aleksanderove kritike, mogao bi se sagledati kao ilustracija toga kako se predviđanje oblikuje. Predviđanje uvek počiva na nekom pravilu obrazovanom pomoću univerzalno kvantifikovane rečenice, na primer: “Ako je *iko* rođen za vreme rasta¹⁰³ Sirijusa, *taj* neće umreti na moru”.¹⁰⁴ Ovaj opšti iskaz je arbitrarno istinit¹⁰⁵ unapred, ukoliko je zadovoljen antecedentni uslov, kao što je to slučaj, na primer, u partikularnoj rečenici sa određenim opisom “*Fabije* je rođen za vreme rasta Sirijusa”. U tom slučaju, rečenica “*Fabije* neće umreti na moru” predstavlja očekivanu instancijaciju konsekventa dobijenog putem opšteg

¹⁰² Alexander, *in top.* i, 10 *sqq.*

¹⁰³ Tj. za vreme heličkog rasta Sirijusa, odnosno one prve tačke njegovog rasta (pre nego što se pojavljuje svakog dana sve ranije), kada se može videti iznad horizonta pre nego što u sumrak nestane dnevna svetlost. E.J. Bickerman, *Chronology of the Ancient World*, London 1980², p.54.

¹⁰⁴ Cic., *de fato*, 8,15.

¹⁰⁵ Kritičari stoika su obično skloni sumnji u valjanost ovih univerzalnih iskaza, često im se podsmevajući na lakovernosti ili sujeverju. Za stoike, uopštavanja ovoga tipa dobijamo sećanjem, odnosno dugim iskustvom posmatranja i beleženja. Fama o broju godina beleženja koja bi trebalo da obezbede pouzdanost predviđanja često se pojavljuje u literaturi, barem kada su u pitanju babilonski astronomski podaci, sa kojima se stoik Posidonije upoznaje preko uticaja Berosa i škole na Kosu. Ta brojka je za svakog morala izgledati ubedljiva. Ciceron govori o broji od 470000 godina, *de div.* i 19,37 kao i ii. 97. Ovaj odeljak je preuzet kod Lactant., *div. inst.* vii, 14. 4. Cf. Diod. ii. 31. 9 (473000 g.), cf. xix. 55. 8; Jul. Afric. *chronogr. fr.*1 (480000 g.); Syncell. u *F.H.G.* ii. 499 (432000 g.); Epigen iz Bizancija je ovu cifru popeo na 720000 g. (Plin. *n.h.* vii. 193), dok Simpl. *ad Arist. de. caelo* 475b, na 1440000 g. Cf. Plin. *n.h.* vii. 56. Jedini među stoicima, koji pokazuje izvesne rezerve, ne prema logičkom, već prema pragmatikom aspektu davanja poverenja ovome tipu iskaza, bio je donekle Panecije, Posidonijev preteča na čelu Stoje.

pravila. Tako, kada govorimo o istinitosti i lažnosti pojedinačne rečenice koja sadrži predviđanje, uvek treba da imamo u vidu da se radi o složenom procesu instancijacije gde se pretpostavlja opšta validnost univerzalnog kondicionalnog iskaza, pri čemu je dodatno ispunjen *uslov prisustva ili istinitosti antecedentnog uslova*. Nakon zbivanja predviđenog događaja, rečenica “Fabije neće umreti na moru” je još uvek istinita, pošto je ona primer instancijacije takvog obrasca predviđanja koji je uvek istinit. Njena istinitost leži ne u deklarativnoj rečenici u budućem vremenu (“Fabije neće umreti na moru”), već u njenom odgovarajućem kondicionalu “Ako je Fabije bio... onda Fabije neće...” U tom smislu, nije bitno da li bi odgovarajući realni opis događaja, zaogrnut u deklarativan oblik, trebao da bude “Fabije nije umro na moru”. Nakon Fabijeve smrti, arbitrarni kondicional (dobijen na osnovu iskaza sa opštim važenjem o odnosu predikata “biti rođen za rasta Sirijusa” i “umreti na moru”) “Ako je Fabije rođen u toku rasta Sirijusa, on neće umreti na moru”, *bio je, jeste i biće* istinit, jer on ne menja svoju vrednost, pošto je preuzima iz njemu odgovarajuće kondicionalne rečenice koja ima opšte važenje.

Aleksanedrov pokušaj da kritikuje determinističku koncepciju (koja je u tesnoj vezi sa mogućnošću, prirodom i načinom oblikovanja predviđalačkih iskaza), sastoji se u uparivanju pojmova nužnosti i sudbine. Da nema u vidu druge oponente sem stoika, vidi se i kada deterministima pripisuje gledište po kojem se “sve stvari zbivaju iz nužde i shodno sudbini [*ἐξ ἀνάγκης τε καὶ καθ’ εἰμαρμένην*].¹⁰⁶ Aleksander iznosi i uverenje da onaj ko brani tvrdnju o postojanju većitog uzročnog lanca vođenog sudbinom (a koji unapred određuje istinitost rečenica o budućnosti), mora takođe dozvoliti i da se budući događaji ne mogu zbiti na drugačiji način, pa prema tome, da su podjednako nužni kao i oni koji pripadaju prošlosti. I pored toga što Hrizip eksplicitno pobija da je nužnost uvek prisutna u procesu uzročnosti (zadržavajući ipak stav da je uzročnost određena sudbinom), Aleksander smatra da je navedena tvrdnja prepoznatljiva pretpostavka stoičke koncepcije koja se tiče kako mogućnosti obrazovanja predviđanja tako i njihove istinitosti.¹⁰⁷

¹⁰⁶ Alex., *de fato*, 171.26 sq.

¹⁰⁷ Cf. Cicero, *de fato*, 28.42. Mišljenje koje Aleksander pripisuje stoicima – nužnu vezu

U oblikovanju sopstvenog stanovišta o budućim kontingencijama, Aleksander pod nužnim shvata “prirodan događaj $\langle\alpha\rangle$ proizveden izvesnim uzrocima $\langle\beta\rangle$ čija kontradikcija ne bi mogla biti proizvedena”.¹⁰⁸ Mora se povući razlika između nekih posledica ovakvog shvatanja. Nužnost je pripisana *prirodnim* stvarima, i povezuje se sa njihovom nemogućnošću da prime svojstvo različito od onoga proizvedenog delovanjem nekog prethodnog uzroka na njih. Ako *nužnost* isključuje nešto što je kontradiktorno ‘*prirodnom događaju proizvedenom izvesnim uzrokom*’, tada bi *kontingencija* trebalo da je definisana na suprotan način. Ona bi tada morala biti neko svojstvo koje je pridodato *moćnosti stvari da primi suprotno svojstvo*.¹⁰⁹ To znači da do svoje definicije onoga što je kontingentno, τὸ ἐνδεχομένον, Aleksander dolazi prosto negacijom uslova $\langle\beta\rangle$, tako da ona glasi: ‘(prirodan) događaj, čija kontradikcija *može* biti proizvedena.’

Ipak, čini se da Aleksander u definisanju kontingencije želi nešto više od ove proste zamene. On postavlja još strožiji zahtev u vidu dodatnog negiranja prvog dela definicije nužnosti, odnosno negiranja uslova $\langle\alpha\rangle$. U daljem tekstu utvrđuje kako je značenje kontingencije u tome što ona nije proizvedena putem (izvesnih u nizu mogućih) uzroka, odnosno, da kontingentni događaj *nije uzročno uslovljen*. Neki autori¹¹⁰ obično smatraju da je ovo Aleksanderovo rešenje preuzeto iz Aristotelove *met.*, vi, 3. Na tom mestu Aristotel istražuje prirodu *koincidencija* i ilustruje ih primerom iskopavanja blaga (govori se o slučajnom kopanja na mestu gde je bilo *skriveno* zlato),¹¹¹ sugerišući zaključak da *koincidencije nemaju uzroke*.

... ..

među uzrokom i posledicom – moglo bi im biti pripisano samo delimično i to uglavnom, što možemo isprediti iz njegove tvrdnje da “ἀδύνατον δ’ εἶναι τὸ μὲν αἴτιον παρῆναι, οὐ δὲ ἔστιν αἴτιον μὴ ὑπάρχειν,” tj. da nije moguće da uzrok bude prisutan, a da posledica bude odsutna [cf. Stobeus, *Eclogae*, i, 13.1c, p.138 sq. = Arius Didymus, *Fragm. phys.* 18, p.457 Diels; FDS 762; SVF i 89].

¹⁰⁸ Alex., *de fato*, 175.5-7: “τὸ ἀναγκαῖον οὐκ ἐπὶ τοῦ βίαι γινομένου μηδὲ κατὰ τοῦτου τις εὐθυσνέτω τοῦτομα, ἀλλ’ ἐπὶ τῶν φύσει γινομένων ὑπὸ τινῶν, ὧν τὰ ἀντικείμενα ἀδύνατον ἂν εἶη γίνεσθαι.”

¹⁰⁹ *Ib.* 175.24-27.

¹¹⁰ Cf. na primer [Sorabji, 1980], p.86.

¹¹¹ Alex., *de fato*, 172,25 sq.

Aleksander upotrebljava isti primer¹¹² i kaže da koincidencije *nisu* slučajevi koji bi se mogli podvesti pod ἄδηλος αἰτία, ili ono što svoje postojanje *‘duguje nejasnim razlozima,’* već su zapravo ἀναίτιως, tj. *‘bez uzroka.’* On ovu tvrdnju ponavlja još na nekoliko mesta u *de fato* i *mantissa*...¹¹³

Sam Aleksander nam nije od velike pomoći ukoliko želimo da dopremo do *neposrednije* evidencije o njegovom shvatanju budućih kontingencija. Nekoliko mesta, u kojima se više kritikuju rivalska gledišta nego što se izlažu njegova sopstvena, nisu ni dovoljna niti pouzdana za takvu rekonstrukciju. Tek delimične tragove njegove koncepcije možemo pronaći u onom delu njegove rasprave koji se bavi *božanskom sposobnošću* predviđanja budućih događaja. Pošto, kao što smo već to videli, budući događaji nisu (uvek) predodređeni antecedentnim uzrokom, Bog ne može posedovati *predznanje* takvih događaja (oni su kontingentni, odnosno, rečeno njegovim rečima, *‘bez uzroka’*). Međutim, Aleksander dopušta da bi Bog mogao posedovati neku *‘hipotetičku vrstu’* predznanja koje samim tim takođe nema karakter nužnosti. Ovo znanje o budućim kontingencijama, ili o budućim događajima koji nisu nužni, on naziva *‘predznanjem o kontingentnom kao kontingentnom’* [a koje je u božanskoj moći (καὶ θεοῖ τὰ ἐνδεχόμενα ἂν ὡς ἐνδεχόμενα προγιγνώσκουσιν)].¹¹⁴

Druga mesta koja su ovde od značaja, a tiču se Aleksanderovog komentara ili dodatnog tumačenja Aristotela, izgleda da se u podjednako meri nadovezuju na dugu tradiciju nekritičkog preuzimanja nedovoljno jasnih određenja onih konteksta u kojima se Aristotel bavi problemom istinosne

¹¹² Kod Alex., *de fato*, 174.5-20. Razmatranje istog primera kod Aleksandera možemo pronaći i u njegovom spisu *mantissa*, xxiv, gde postoji sledeća ilustracija preuzeta od Aristotela, ... Ako se, osobi koja kopa sa namerom da sadi, slučajno dogodi da, kao ishod kopanja, pronađe neki trezor, kažemo da je pronalazak trezora došao *pukom srećom* [ἀπὸ τύχης φαινὲν τὴν εὐρεσίαν τοῦ θεσσαυροῦ γεγενῆσθαι].“

¹¹³ „Spontani događaji nemaju uzroke“ [*de fato*, viii, 174.3-11], „akcidentalan uzrok nije uzrok“ [*mantissa*, 170.2-171.27] prema tome, „neki događaji nemaju uzroke“ [ib. 170.7-8; 172.9]. Problem bezuzročnog kretanja je razmotren na drugim mestima, koji nisu u neposrednoj vezi sa navedenim, u *de fato*, xv, xxii-xxv.

¹¹⁴ Alex., *de fato*, xxx, 201.13-18; cf. 201.28ff. and 200.25-7; uporedi, takođe Sharplesov komentar ovoga mesta u [Sharples, 1978].

vrednosti, i vremenskim i modalnim rečenicama. Ova mesta posebno ukazuju na Aristotelovu nejasnu demarkaciju između *ontološkog* i *epistemološkog* kriterijuma istinitosti, koja se tiče i kontingentnih iskaza.¹¹⁵ Zavodljiva i ne baš mnogo uspešna formulacija ovog razlikovanja, koju možemo pronaći na nekoliko mesta u samom Aristotelovom tekstu, postala je predmet pažnje mnogih komentatora. Na osnovu samog njenog preuzimanja u brojnim komentarima, čini se da ne možemo doći do plodnijeg tumačenje Aristotelovog izvornog teksta. Objašnjenja koja komentari pružaju još više je zamagljuju.

Uzroci nedoumica koje su komentatori imali u tumačenju Aristotelovog shvatanja buduće kontingencije evidentni su i u Aleksanderovom tekstu. On preuzima znatan broj termina čija su značenja u potpunosti srodna sa izvornim tekstom. Prvo, na samom početku svojeg komentara, čini se da pokušava da sugerise razliku među *vrstama stvari* za koje se može reći da su nužne, iako je nedoumica u pogledu '*kontingentnih istina*' tu privremeno ostavljena po strani:¹¹⁶

ὁρῶμεν τοῦν τῶν ὄντων τὰ μὲν τινα οὐδεμίαν ἔχοντα δύναμιν τῆς εἰς τὸ ἀντικειμένον τοῦ ἐν ᾧ ἔστι μεταβολῆς, τὰ δ' οὐδὲν μᾶλλον¹¹⁷ αὐτῶν ἐν τῷ ἀντικειμένῳ ἢ ἐν ᾧ ἔστιν εἶναι δυνάμενα.

“U svakom slučaju mi uviđamo da ima nekih stvari koje nemaju sposobnost za promenu u suprotno od onoga stanja u kojem jesu, dok ima i onih koje *nisu u većoj meri* sposobne da budu u suprotnom stanju *od* onoga što jeste stanje u kojem su”.

Radi objašnjenja ovoga mesta, Aleksander nastavlja sa sledećim primerom,¹¹⁸ koji naizgled treba da pokrene razmatranje po mnogo čemu nalik Ryleovom tumačenju takozvanog '*dispozicionalnog objašnjenja*'¹¹⁹:

¹¹⁵ Jedan od mnogih prepoznatljivih odeljaka iz Aristotela glasi:

de int., 19a21-22: τὰ δὲ μᾶλλον καὶ ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ θάτερον, οὐ μὴν ἄλλ' ἐνδέχεται γενέσθαι καὶ θάτερον, θάτερον δὲ μή.

K. A. : 'a drugi put opet tako da jedna istinitija i većinom se dešava, ali da ipak zato postoji mogućnost da se i druga dešava, a ona prva ne.'

¹¹⁶ Alex., *de fato*, 175.16-18.

¹¹⁷ Sharplesov [1983] redakcijski komentar ovo mesto čita kao οὐδὲν ἤττον, cf. Alex. Aphr. *de fato*, *Apparatus*, p. 242.

¹¹⁸ Alex., *de fato*, 175.19-21.

¹¹⁹ Gilbert Ryle, *The Concept of Mind*, Ch. v: "*Dispositions and Occurences*," Hutchinson, 1949.

πῦρ μὲν γὰρ οὐχ οἶόν τε δέξασθαι ψυχρότητα, ἥτις ἐστὶν ἐναντία αὐτοῦτῃ δυμφύτῳ θερμότητι, ἀλλὰ' οὐδὲ χίων δέξαιτ' ἂν θερμότητα χίων μένουσα, ὕδωρ δὲ καὶ ἡ ψυχρὸν οὐκ ἀδύνατον ἀποβαλὼν ταύτην δέχασθαι τὴν ἐναντίαν αὐτῇ θερμότητα:

“Vatra nije u stanju da primi hladno, koje je suprotnost njoj prirodene toplote, |20| kao što niti hladan sneg ne može da primi toplotu a da ostane sneg; ali, nije nemoguće za vodu, čak i kada je hladna, da izgubi svoje [svojstvo] i primi njegovu suprotnost, toplo”.

Slična tema razvija se nekoliko redova kasnije,¹²⁰ ali se sada eksplicitno govori ne samo o opštoj *dispoziciji* jedne stvari da primi neko suprotno svojstvo, već i o njenoj ‘lokaciji’ u vremenu:

ἄτοπον γὰρ ὁμοίως ἐξ ἀνάγκης εἶναι λέγειν ἐν τινι τὰ τε ἀναπίδεκτα τῶν ἐναντίων τούτοις ἐν οἷς ἐστὶ καὶ τὰ μηδὲν μᾶλλον καθ' ὄντινον χρόνον τούτων ἢ τῶν ἐναντίων αὐτοῖς δεκτικά.

“... Zato što nema smisla govoriti na isti način o ‘biti u izvesnom stanju nužnosti’ i u slučaju onih stvari koje ne mogu primiti suprotnosti stanja u kojima jesu, i u slučaju onih koje nisu u bilo koje god vreme u većoj meri u stanju da prime ove [suprotnosti] nego [da prime] one [suprotnosti]”.

Dakle, kontingencije poseduju sposobnost da u *izvesnim vremenima* budu u *izvesnim stanjima* u kojima (ipak) *mogu* da pređu u svoje suprotnosti, mada isto tako *mogu* da u jednom momentu budu u stanju nakon kojega *ne mogu* (više) da pređu u svoje suprotnosti. Aleksander dodatno objašnjava ove reči pomoću, (delom svedenog) tvrđenja, da “(pošto) ako stvari koje su po nužnosti u izvesnom stanju ne mogu da prime svoju suprotnost, stvari koje *m o g u* da prime suprotnost neće biti u stanju u kojem su one koje su to po nužnosti”.¹²¹

Ova se misao ponavlja i u sledećim redovima, ali sada u problematičnoj formulaciji¹²² “(ne) biti u većoj meri istinit nego...”, koja svoj osnov ima u frazi ‘biti (pod)jednako istinit kao...’ Ukoliko se pod tim zaista nešto bitno imalo u vidu, onda nešto može biti i nejednako istinito, s obzirom na samu prirodu Aristotelovih *relativnih* pojmova u koje spada par ‘više’ i ‘manje’ [μᾶλλον καὶ ἥττον].¹²³ Ali šta bi to trebalo stvarno da znači?

Grčka fraza koja obuhvata termin [μηδὲν-] μᾶλλον, u svom uobičajenom relacionom ili komparativnom značenju “pre (više, radije)..., nego...”, uvodi

¹²⁰ Alex., *de fato*, 176.9 sqq.

¹²¹ Ibid.

¹²² Alex., *de fato*, 191.2 sq.

¹²³ Arist. *cat.* 6b20-7.

se još i kada se ističe da su kontradiktorna tvrđenja, obuhvaćena frazom, potkrepljena nekom vrstom, ili određenim stepenom *izvesnosti* ili pouzdanosti [*‘pre će biti da ... nego ...’*]. Kod Aristotela se fraza u *de int.* pojavljuje u očigledno epistemološkoj ulozi, dok je kod Aleksandera samo preuzeta, bez nekog dodatnog objašnjenja. Možda se upravo zato njeno značenje i podudara sa onim koje možemo naći kod Aristotela. Doduše, u epistemološkoj ulozi ona se pojavljuje i kod Aleksandera, ali kroz kritiku stoičke koncepcije o predviđanju budućih događaja. Aleksander tu kritikuje koncepciju sudbine (imajući opet u vidu svoje stoičke oponente), preduslovljenosti i mogućnosti obrazovanja predviđalačkih rečenica, pripisujući protivnicima gotovo isti tip argumentacije koju možemo prepoznati i kod Aristotela.

Ovde je posebno zanimljiva činjenica da ovaj komentar i kritika stoičkog shvatanja predviđanja služe kao uvodni deo u diskusiju o primeru ‘bitke na moru’. Iz ovih odeljaka¹²⁴ samo možemo zaključiti da Aleksanderovo stanovište, kao i ono koje on želi da pripiše Aristotelu, počiva na tvrdnji da je kontingencija povezana sa (izvesnom vrstom ‘realnog’, ili *stvarnog*) nedostatka uzroka. On kritikuje gledište – ovde poistovećeno sa stoičkim – da sve stvari imaju svoje uzroke, umećući pri tome epistemički dodatak: mada, (često) *nama nepoznate*.¹²⁵ Takođe, on protivnicima pripisuje shvatanje koje pre važi za Aristotela nego stoičke, a prema kojem će “*moguće* po njima (stoicima) postojati s obzirom na *naše znanje* [ili, stepen našeg znanja]”.¹²⁶ Aleksander ovde želi da izbegne to da razlika između događaja, koja tek treba da uslede, postoji samo u odnosu na *naše znanje* o njima, ali ne i da se ti događaji mogu *sprečiti*. Sâmo *naše znanje* o njima, ili pre naše neznanje, ne donosi nikakvu razliku u pogledu *postojanja* ili *nepostojanja* ovih događaja. Ukoliko to ne bi bio slučaj, suočili bismo se sa posledicama argumenta ‘Lenjivac’, koji, prema Aleksanderu, predstavlja teškoću za stoičke.

¹²⁴ Alex., *de fato*, x, 176,14-177,6 = FDS 1009; SVF 961 (=177,2-3), i *de fato*, 177.1ff > SVF ii 960 (2-5); 961(7-14) > FDS 1010.

¹²⁵ Alex., *de fato*, x, 176,15.

¹²⁶ *Ibid.*, x 176,25-177,2.

Sledeće slično mesto, u kojem je još očigledniji Aleksanderov stav prema središnjem problemu diskusije, nalazi se u poglavlju *vii*, njegovog spisa *de fato*. I ovde se problem slučajnosti analizira pozivanjem na epistemološki momenat. Aleksander sada uvodi daleko izražajnije pojmove srodne enigmatičnoj sadržini *tzv.* ‘stepena znanja’, dajući ujedno i preglednije distinkcije. Tako, pre upuštanja u raspravu o različitim stepenima predznanja o budućim stvarima, on polazi od tvrdnje da:¹²⁷

“[5] Gotovo svi filozofi i obični ljudi veruju kako neke stvari nastaju *same od sebe* i *slučajem* (τὸ γίνεσθαι τινα καὶ αὐτομάτως καὶ ἀπὸ τύχης), i da neke od stvari koje nastaju to čine kontingentno, kao i da u samoj stvari jeste i to da *nisu u većoj meri ovo nego ono* (καὶ τὸ μᾶλλον ἴσθαι τοῦδε)”.¹²⁸

Poslednja fraza verovatno predstavlja još jedan znak sličnosti između Aristotelovog i Aleksanderovog teksta. Problem je u kojoj meri navedeni redovi imaju svoje poreklo u Aleksanderovom čitanju onih delova Aristotelovog *de int.* koji sadrže nejasne fraze sa terminom *μᾶλλον*, koje Aristotel prati sugestijom o ‘*kontinualnom*’ ili ‘*gradualnom*’ tumačenju buduće kontingencije¹²⁹ i vrednovanja predviđalačkih iskaza prema skali koja obuhvata *manje* i *više istinite* iskaze.

Osim toga, prethodno navedeno mesto ima i svoju dodatnu težinu, pošto govori o ‘*verovanju gotovo svih filozofa i običnih ljudi.*’ Odnosno, ono tvrdi nešto što bi trebalo da bude van sumnje, kao i da je to upravo standardno shvatanje ne samo filozofa, već i običnih ljudi, kako je uobičajeno reći, ukoliko je naše znanje o budućim činjenicama pouzdanije, da je onda nešto i ‘*više i verovatno*’, te da ‘*ima veće izgleda*’, ili da je ‘*istinitije*’ (po svojoj prirodi), da ‘*pre (neko) ovo bude slučaj, nego (neko) ono.*’ U tom

¹²⁷ Alex., *de fato*, vii, 172.5ff; SVF ii 969.

¹²⁸ Cf. Sharplesovo objašnjenje poslednje fraze u Alex., *ibid.*, 172.7f.: – *No more this or that* = “i.e., there are things that do not happen in one way any more [often] than in another, that may equally well happen in either.” *Vidi, de fato*, ix. Takođe, *vidi* [Sharples, 1975] 264sq. kao i n. 48; [Sharples, 1978] 250sq. kao i n. 79.

¹²⁹ I pored toga što neki komentatori kao što je to Sharples drže da redovi koji prethode ovome mestu nisu upućeni stoicima, čini se da su *l-ae* 12-14 s razlogom uvrštene u Arnimov izbor. Ukoliko ovo mesto zaista ukazuje na stoike, tada je opravdano čitati ga sa dodatnim pripisivanjem konotacija koje se odnose na, stoicima srodan *tzv.* “ἤτρον - μᾶλλον” problem.

smislu, ova *gradualna* koncepcija istine i modalnosti ne razlikuje se mnogo od one koja leži u osnovi glave *ix* Aristotelovog *de int.*

Neka druga mesta kod Aleksandera, posebno *de fato* 175.16, kojima neposredno prethodi upotreba karakteristične Aristotelove fraze ὁπότερον ἔτιχεν, potvrđuju da je on dosledno usredsređen na izvorni tekst i da ga sistematski prati svojim komentarima, osvrćući se povremeno, više ili manje neposrednim opaskama na stoike. U prilog tvrdnji o mogućoj ‘*epistemološkoj*’ utemeljenosti shvatanja predviđalačkih tvrdnji, mogu se naći i neka druga mesta kod Aleksandera, kao što su to redovi 176.26 *sq.*¹³⁰

Boecije, Amonije i Simplikije

Razmatranje problema *indefinitivnog* znanja o budućim kontingencijama kod kasnijih autora prerasta u jedno od središnjih tema u tumačenjima Aristotela. Postoje brojni nagoveštaji da Aleksanderovo stanovište dobija svoju dodatno razvijenu artikulaciju u tekstovima Amonija i Boecija.¹³¹ Obojica su uključeni u debatu o *indefinitivnom* i *definitivnom* (ὠρισμένως - ἀφορισμένως) znanju, verovatno imajući u vidu Aristotelove odeljke o toj temi iz *cap.* vii. 8a34 *sq.* Na ovom mestu, razmatrajući problem *relacija*, Aristotel uvodi ovaj par termina u kontekst *znanja* i govori o definitivnom ili indefinitivnom znanju (ili poznavanju nečega, odnosno, obaveštenosti o nečemu). U *cap.* x, koja se odnosi na *suprotnosti*, Aristotel se bavi

¹³⁰ Alex. *de fato*, x. 176,26 *sq.*:

δηλοὶ γὰρ εἰσὶν οἱ λέγοντες οὕτως ὡς τῇ ἡμετέρᾳ γνωρίσει τὸ δυνατόν ἔσται κατ’ αὐτούς, τοῖς γὰρ γνωρίζειν αὐτῶν τὰ αἴτια δυναμένοις (οὗτοι δ’ ἂν εἶεν οἱ μάντιες) οὐκ ἔσται δυνατὰ † ὄντα δυνατοῖς εἰδῶσιν μὲν αὐτὰ κεκωλυμένοι ἀγνοοῦσιν δὲ ὑφ’ ἡμῶν κωλύοντες.

"Jasno je, kada ljudi govore na ovaj način, da će moguće postojati prema njima s obzirom na *naše znanje* (tj. njegov stepen). Pošto te stvari neće biti moguće za one koji znaju njihove uzroke (a ovi bi trebalo [177.1] da budu baš proroci), dok su moguće za one koji znaju da su bili sprečeni ali ne znaju i čime su to bili sprečeni."

¹³¹ Kako Sharples pretpostavlja, moguće je pronaći mnoge podudarne redove koji govore u prilog tome da i Amonije i Boecije poznaju Aleksanderov komentar uz Aristotelov *de int.*, verovatno preko Porfirija. On takođe smatra – da je Porfirije mogao uvrstiti materijal iz *de fato* u svoj komentar o *de int.* zajedno sa onim komentarom koji je preuzeo od Aleksandera (vidi o tome, [Sharples, 1978], p.257-8; takođe *fn.* 158).

slučajevima koji predstavljaju izuzetke među suprotnostima (gde jedna od suprotnosti pripada [subjektu] *po prirodi* a ne *po nužnosti*) i tvrdi da “jedna od suprotnosti nužno mora biti definitivno prisutna u stvarima, a ne jedna ili druga”.¹³²

Čini se da neoplatonist *Amonije* (435/45-517/26. g.n.e.)¹³³ svoje gledište o kontradikcijama zasniva upravo na navedenom odeljku iz Aristotela (to jest, *cat.*, c. vii), koji se ne odnosi na sam problem istine ili nužnosti, već definitivnog *znanja*. U slučaju budućih kontingencija, niti *Amonije* niti *Boecije* ne vide kako bi se mogla primeniti uobičajena procedura koja važi za kontradiktorne pojedinačne iskaze. Ukratko, oni kontradiktorne kontingente iskaze o budućnosti shvataju tako da je od dva suprotna iskaza o budućim kontingentima (od kojih jedan tvrdi da će se zbiti neki događaj a drugi da to neće biti slučaj), jedan istinita a druga lažan, ali *nijedan* to nije definitivno.¹³⁴

Pogledajmo sada jedno mesto kod *Amonija* gde nalazimo čak tri moguća tumačenja pojma *indefinitivnosti*.¹³⁵ Ovaj termin, kada je reč o budućim kontingencijama, može značiti (*a*) da je neki iskaz *ponekad* istinit a *ponekad* lažan; drugim rečima, da nije slučaj da uvek *isti* iskaz kontradiktornog para ima istu istinosnu vrednost. U istom odlomku, objašnjavajući svoje tvrdnje, *Amonije* dodatno uvodi još i *drugo*

¹³² Redovi 40-1: ἐπὶ δὲ τούτων ἀφορισμένως ἀναγκαῖον θάτερον ὑπαρχειν, καὶ οὐχ ὀπίστερον ἔτι. Cf. takođe, 13a4 sqq., gde se pojavljuje slikovit primer razlikovanja među stvarima koje imaju data svojstva *po prirodi* i onih koji ih imaju *po nužnosti*, ali, sada, u neodređenom, dakle *indefinitivnom* smislu [ovde, οὐκ ἀφορισμένως], pa samim tim i ὀπίστερον ἔτι.

¹³³ Cf. Ammonius, *comm. in Arist. de int.*, (ed. A. Busse, CAG), 131.3 sq.

¹³⁴ Ovo bi stanovište trebalo da bude očigledno iz sledećih redova ovih autora: Ammonius, *Comm. in de interpr.* 131.2-4; 138.16sqq; 139.14sq. ; Boethius, *Comm. ed. pr.* 106.30, 115.5; *Comm. ed. sec.* 191.5, 208.11sqq., 215.21sqq., 219.29, 245.9, 246.12.

¹³⁵ Ammonius, *comm. in Arist. de int.*, 154.34-155.5: „Stoga je evidentno da iskazi o kontingentnim stvarima ... nemaju sasvim (ili: uvek) jedan pojedinačan deo para međusobno suprotstavljenih kontradikcija kao istinit ... Zato što, bilo da su oba potpuno podudarni u svojoj sposobnosti da budu istiniti ili lažni ... ili (bilo) da je jedan po prirodi u većoj meri istinit a drugi u većoj meri lažan, niti je jedan (slučaj) stvarno takav da onaj (retrospektivno, uzatrag gledano) istinit (od ove dve alternative) jeste uvek istinit a onaj lažan, uvek lažan ...“

značenje, sasvim u epikurejskom duhu, kao i slično Łukasiewiczovom čitanju Aristotela: (*b*) da iskaz u kontradiktornom paru (ako ne uvek, a ono bar) *ponekad* jeste *niti* istinit *niti* lažan.

Treće tumačenje koje se može izvesti iz Amonijevego spisa saobrazno je sa redovima iz Aristotelovog teksta u kojim se koristi problematični termin $\mu\acute{\alpha}\lambda\lambda\omicron\nu$ ¹³⁶: (*c*) jedan iskaz može biti *u većoj meri istinit* nego drugi. Prevodioci su najčešće skloni da ova mesta kod Aristotela tumače u smislu da je 'jedan *više verovatan* nego drugi', ili jednostavno da je, u smislu (*c*), *evidentnije* za jedan iskaz da je istinit (nego što je to evidentno za drugi). Iako se neka mesta kod Aristotela mogu razumeti u ovom poslednjem smislu, prevodioci *de int.* tome pridaju malu ili gotovo nikakvu pažnju, koristeći uopštene fraze koje prikrivaju problematičnost ovih termina.

Jedan razlog za ovakvo Amonijevo tumačenje jeste u tome da se istinitost nekog iskaza razlikuje od samog stanja stvari, te da između istinitosti i nužnosti ne postoji stroga ekvivalencija. Pojam nužnosti je, barem u slučaju kontingencija, spojen sa *stanjem stvari*, tj. sa time da li se neki događaj zaista zbio, o čemu možemo da imamo izvesno znanje. Ukoliko takvo znanje nemamo, onda samo uslovno, u stepenu u kojem posedujemo (indefinitivno) znanje o stanju stvari o kojem je reč, možemo *iskazima* da pridamo odgovarajuću istinosnu vrednost. Istinitost ne povlači nužnost, ali nužnost uvek prati (samim tim, definitivnu) istinitost.¹³⁷ Prema tome, pošto buduće pojedinačne stvari ne postoje na *evidentno nužan način*, kao što bi to bio slučaj sa stanjima stvari koje su dostupne našem znanju, tada ni istinitost iskaza koji o njima govore ne može biti definitivna, već samo indefinitivna.

Boecijevo tumačenje ove tematike ne doprinosi u većoj meri njenom razjašnjenju. Ono je gotovo podudarno sa onim koje možemo pronaći kod Amonija. Neki autori, prateći moguću hronologiju tekstoiva, tvrde daleko

¹³⁶ *de int.*, 18b8: "τὸ γὰρ ὅπερ' ἔτυχεν οὐδὲν μᾶλλον οὕτως ἢ μὴ οὕτως ἔχει ἢ ἔξει; 19a1: οὐδ' εἰς μυριστὸν ἔτος μᾶλλον ἢ ἐν ὀποσσοῦν χρόνῳ;" 19a20-24: "ἀλλὰ τὰ μὲν ὅπερ' ἔτυχε, καὶ οὐδὲν μᾶλλον ἢ κατάφασις ἢ ἀπόφασις ἀληθῆς, τὰ δὲ μᾶλλον μὲν καὶ ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ θάτερον, οὐ μὲν ἀλλ' ἐνδέχεται γενέσθαι καὶ θάτερον, θάτερον δὲ μὴ;" 19b38: "... καὶ μᾶλλον μὲν ἀληθῆ τὴν ἑτέραν, οὐ μέντοι ἢ δὴ ἀληθῆ ἢ ψευδῆ."

¹³⁷ Ammonius, *comm. in Arist. de int.*, 139.29.

bliskiji odnos među ovim autorima, smatrajući da su relevantna Boecijeva mesta preuzeta iz Amonija. Nije jednostavno naći jednoznačan a ubedljiv odgovor na pitanje da li Boecije sledi neki od Aristotelovih ili aristotelovskih izvora, ili možda daje svoje sopstveno tumačenje problema. Ali, kako se čini, izgleda da pomenuta podudarnost leži pre u zajedničkom izvoru, koji bi mogao poticati od Plotinovog sledbenika Porfirija (232-309. g.n.e.). Isto tako, ima i nagoveštaja da se Boecijevi redovi ne oslanjaju na jedinstven izvor.¹³⁸ Takođe, postoji i evidencija da je onaj deo spisa (koji se bavi temama sudbine i predvidljivosti), posebno onaj na koji bismo mogli naići u *cons.* (tj. njen peti odeljak), napisan pre na osnovu prisećanja nego na osnovu neposrednog uvida u odgovarajuće tekstove.

Boecijevo razmatranje o budućim kontingencijama sadrži dosta preuzetih aristotelovskih termina i ima mnogo toga zajedničkog sa Aleksanderovim komentarima. Njegova polazna namera, da baci svetlost na očito teološki obojene aspekte pitanja koja se tiču mogućnosti obrazovanja predviđanja, uočljiva je tokom celog teksta. Takođe, mnoga mesta su naizgled preuzeta iz Aleksanderovog *de fato*. Osnovna razlika je u tome što je problem koji pratimo, za razliku od Aleksandera, predstavljen kroz eksplicitno navedeno sučeljavanje stoika i peripatetika. Boecije smatra da stoici veruju kako je sve u budućnosti *definitivno* ili istinito ili lažno, povezujući nužnost i sudbinu, sasvim u maniru u kojem to i Aleksander čini kada govori o svojim neimenovanim suparnicima u *de fato*. Naime, tako su stoici predstavljeni kako tvrde da ništa nije posledica *slobodne volje, mogućnosti* ili *slučaja*, već da je sve po nužnosti, ili po nužnosti sudbine.¹³⁹ Kao što smo

¹³⁸ Kada je u pitanju poreklo Boecijevih komentara *de int.*, kao i šire liste različitih pristupa pitanju mogućih izvora koji su imali uticaj na njega, vidi [Sharples, 1991, p. 41sq]. Sharples takođe stoji na stanovištu da pokušaj, kakav je inače bila Uzenerova ambicija da se pronađe jedinstven pisani izvor za svaki pojedinačni deo Boecijevog rada, jeste bez sumnje zavodljiv. Takođe, tvrdnja da je njegov drugi komentar *de interpretatione* prirovd konstrukcije na osnovu preuzetih Amonijevih komentara o Aristotelovim *de interpretatione* i *physica*, iz istih je razloga krajnje problematična. Treba ipak reći da i dalje postoje neki osnovani razlozi za pretpostavku da su peripatetički ili čak novoplatonički rukopisi uz ova dva Aristotelova dela ležali pred Boecijem. O novijim pogledima na ovaj problem cf. S. Ebbesen, "Boethius as an Aristotelian Commentator," u (ed.) [R. Sorabji, 1990], 375sqq.

¹³⁹ Boëthius, *In Arist. De interpr.*, III 9, (ed. secunda, rec. Meiser) p.217,12-218,8; FDS 1007: "Omnia in futuro vel vera vel falsa esse definite in propositionibus arbitantes impossibilitatis

to ranije videli, teško je složiti se da su stoici zaista tako shvatali buduće kontingencije, imajući u vidu njihovo razlikovanje *vrsta* uzroka. Međutim, prateći njegovu nameru da načini razlikovanje među stoicima i peripateticima, delimično možemo prepoznati šta bi Boecije mogao da prihvati kao svojstvo onoga što može biti *definitivno* istinito ili lažno.

Boecije takođe kritikuje stoike zbog ‘*pogrešnog tumačenja Aristotela*’ (bolje reći aristotelovaca, tj. peripatetika), zato što im pripisuju tvrdnju da buduće kontingencije nisu niti istinite niti lažne (*nec veras esse nec falsas*).¹⁴⁰ Njegovo shvatanje termina ‘indefinitivno’ podjednako je opterećeno neodređenošću koju nalazimo i kod Amonija. On kaže, da “nisu nužno sve afirmacije i negacije *definitivno* istinite”.¹⁴¹ Svojim naglašavanjem stoičkog nerazumevanja Aristotela, rečenica na ovome mestu čini se kao dosledan pokušaj koji je blizak duhu Aristotelovog *de int.*, da se pojam nužnosti sagleda kao nezavisan od pojma istinitosti. Ali, kao i kod Amonija, nejasno i dalje ostaje šta bi trebalo da znači da su neke afirmacije i negacije *indefinitivno* istinite. Pogotovo onda, ukoliko imamo na umu da smisao fraze isključuje mogućnost da rečenica bude *niti istinita niti lažna*, što je i prigovor stoičkom tumačenju Aristotela. Shvatanje odnosa između nužnosti i istine (a koje kod stoika ima svojstva modalizovanja aletičkih predikata dok ga kod Aristotela ne nalazimo kao izričito),¹⁴² donekle biva jasnije iz

... ..
ista cosequitur: nihil enim neque *ex libero voluntatis* arbitrio neque *ex aliqua possibilitate*, neque *ex casu* quidquam fieri potest, si omnia nesessitati subiecta sunt... dicunt enim quidam, quorum sunt Stoici, ut omnia quaecumque fiunt fati necessitate proveniant, et omnia quae fatalis agit ratio sine dubio necessitate contingere.”

¹⁴⁰ Boëthius, *In. Arist. De interpr.*, III 9, (*ed. secunda*, rec. Meiser) p.208,1-8 (ed. Bas., p.364); FDS 882.

¹⁴¹ Boëthius, *Ad. Arist. de interpr.*, (*ed. prima*, rec. Meiser), p.125: “... manifestum esse non necesse esse omnes adfirmationes et negationes definite veras esse” Ova rečenica čini se da predstavlja Boecijevo čitanje Aristotelovog *de int.*, 19b1:

<p>ὥστε δῆλον ὅτι οὐκ ἀνάγκη πάσης καταφάσεως καὶ ἀποφάσεως τῶν ἀντικειμένων τὴν μὲν ἀληθῆ τὴν δὲ ψευδῆ εἶναι·</p>	<p>K. A. : “Dakle, vidi se da nije nužno da od dve propozicije koje su suprotne između sebe kao [što su] potvrđivanje [afirmacija] i odricanje [negacija], – jedna bude istinita, a druga lažna.“</p>
--	---

¹⁴² Izuzetak čine dva karakteristična mesta, *e.n.* 1139b7-9 i *rhet.* 1418a3-5. Fredeova smatra da ona nisu dovoljno ubedljiva da bismo prihvatili tvrdnju da Aristotel zaista ima u vidu modalizovanje aletičkih predikata, jer nigde izričito ne spominje pojam ‘*nužno istinito*’ (D.

Boecijevo razmatranja u *cons.* v. 3.10-15, koje se odvija u kontekstu božanskog (*pred*) *zn* *n* *j* *a* budućih događaja.

Na primer, ako neko sedi, onda je predstava (nazor, *opinio*) o tome *nužno istinita*. Takođe,¹⁴³ ako je predstava o tome istinita, onda je i to što neko sedi nužno. Nužnost je prisutna u oba slučaja: kod prvog je to *nužnost stanja stvari*, kod drugog *nužnost istine*. Ali, to što je neka predstava istinita, to ne prethodi odgovarajućem stanju stvari, već je predstava istinita *zbog* stanja stvari. Prema tome,

“mada uzrok istine prethodi sa jedne strane, postoji, bezmalo, zajednička nužnost u oboma (tj. i u istini i u stanju stvari)”.¹⁴⁴

Boecije ovde ne tvrdi ništa drugo do da naše znanje predikat nužnosti dobija od postojanja odgovarajućeg stanja stvari. Jer, bez njihovog *prethodnog* postojanja ne bi bio prisutan *uzrok* istinitosti našeg znanja. U tom smislu treba čitati i frazu da “nisu nužno sve afirmacije i negacije *definitivno* istinite” stoga što svako predviđanje, uključujući tu i božansko predznanje, govori o *eventualnom* događanju. Kada bi bilo drugačije, Boecije je svestan da bi to ugrozilo slobodu da delamo *drugačije*, odnosno, išlo bi u prilog argumenta na osnovu nečinjenja. A to je, po svemu sudeći, smisao fraze koju nalazimo i kod Aleksandra: da bog buduće kontingentne stvari zna (tek) *kao kontingentne*.¹⁴⁵

Amonijev sledbenik *Simplikije* (koji piše nakon g. 529. n.e.), u svom komentaru platoniste *Nikostrata* (rani ii vek n.e.), unosi u diskusiju

.....
 Frede, "The Sea-Battle Reconsidered," *Oxford Studies in Ancient Philosophy*, No. 3., 1985; p. 48-49.), i da se ono pojavljuje tek kod kasnijih komentatora (*ibid. fn.* 31). Međutim, čini se da je dovoljno pročitati redove koji prate ova mesta, kao i kontekst u kojem se razmatra *predvidalački* govor, u *rhet.* 1418a, ili *priroda proteklih radnji*, u *e.n.*, da bismo videli kako se Diodorov diktum da "*sve što je prošlo jeste nužno istinito*" odnosi upravo na Aristotelova stanovišta koja se ovde pojavljuju u svom najizrazitijem obliku.

¹⁴³ Boecije bi ovde rekao, da to važi – „i obratno [*atque e converso*].“ Mi smo ovde to ipak nadomestili prihvatljivijom formulacijom ("takođe") koja bolje izražava ono što stvarno hoće u ovim redovima da kaže, jer ono što tvrdi u nastavku, *ne može biti* prihvatljivo u smislu "i obratno," već samo, "takođe."

¹⁴⁴ *Cons.* v 3.13.: "ita cum causa veritatis ex altera parte procedet, inest tamen communis in utraque necessitas."

¹⁴⁵ *In. Arist. De interpr.*, III 9, (*ed. secunda*, rec. Meiser) p. 226.1-12; takođe, *vidi* 212.8ff, 213.12ff, *cons.* v 3.23, v 6.24.

nešto drugačije stanovište o budućim kontingencijama. Iako neki autori njegove stavove o Nikostratu shvataju kao dvosmislene,¹⁴⁶ Simplikije ipak eksplicitno kaže da Nikostrat smatra da buduće kontingentne rečenice (ili iskazi, mada ovde stoji termin *πρότασις*) nisu “*niti* istinite, *niti* lažne”.¹⁴⁷ Ovo gledište bi trebalo da je jasno, pošto komentator nekoliko redova kasnije pokušava da ga suprotstavi mišljenju stoika, po kojima su buduće kontingencije “*ili* istinite *ili* lažne”. Simplikije ne stavlja ove redove eksplicitno niti u kontekst debate o ‘*definitivnom-indefinitivnom*’, niti o ‘*mogućem*’ ili ‘*nužnom*’, ali tokom izlaganja koristi Aristotelove termine za formulaciju rešenja problema, sugerišući da “*niti* je istinito da će sutra biti bitka na moru *niti* da neće biti, već ‘koje god da se dogodi’ (*ἄλλ’ ὅποτερον ἔτιχεν*).”¹⁴⁸ U istom kontekstu, nekoliko redova kasnije, komentarišući razliku između stoičkog i peripatetičkog učenja o budućoj kontingenciji (a imajući u vidu ove druge), Simplikije tvrdi, kako “ono što je rečeno o budućnosti *nije još* [ἤδη] istinito ili lažno, već će to biti ove vrste ili one [τοῖα ἢ τοῖα],”¹⁴⁹ dakle, istinito ili lažno.

U daljem tekstu, koji se nadovezuje na kritiku Nikostrata,¹⁵⁰ Simplikije suprotstavlja (mada ne govori izričito i zašto), stanovište peripatetičara i Nikostrata. Simplikije ne govori i to koje peripatetičare ovde ima u vidu.¹⁵¹ Prema njegovoj interpretaciji, oni tvrde kako je buduća kontradikcija

¹⁴⁶ Pogledaj, na primer, kako Sorabji [1978] tumači ovo Simplikijevo mesto, posebno 264 p, n. 212.

¹⁴⁷ In *Aris. cat.* ed. Kalbfleisch, p. 406.6-16 (f. 103A ed. Bas.) et 406.34-407.5 = FDS 881.

¹⁴⁸ Ovaj ključni Aristotelov termin u našoj debati, *ὅποτερ’ ἔτιχεν*, kao ‘*whichever happens*’ u prevodu Anscombeove, postaje uobičajen među današnjim anglosaksonskim tumačima ovoga problema. Ona ovaj termin uzima kako bi ga bolje razlikovala od termina *kontingentne stvari* (ἐπι τοῖς μὴ ἀεὶ οὖσιν ἢ μὴ ἀεὶ μὴ οὖσιν). *LSJ Lexicon* daje sledeće tumačenje:

– ὅποτερος, *alter*; – τν-γ-χ-άνω, ... is formed from aor. τυχεῖν, which was orig. the aor. Pass. (with act. form) of τεύχω ‘make’; ἔτυχε = *factum est*; In 3. sq. aor. impf. impers. (sts. also pers.), in relat. clauses, as (*when, where, etc.*) *it* (*she, he, etc.*) **happened** (*may happen, etc.*) i.e. **anyhow**, or **any** time, place, etc.

¹⁴⁹ In *Aris. cat.* ed. Kalbfleisch, p.407.12-13.

¹⁵⁰ In *Aris. cat.* ed. Kalbfleisch, p.407.6 sqq.

¹⁵¹ M. Mignucci smatra (u “Ammonius on Future Contingent Propositions,” u [eds.] M. Frede & G. Striker, *Rationality in Greek Thought*, Clarendon Press, Oxford, 1996, p. 306-307) da bi ovde moglo biti reči o “nekom predstavniku stanovišta koje brani i Amonije,” s obzirom da u 407.12-13 upotrebljava frazu koja je bliska Amoniju, tj. ἥδη μὲν οὐκ ἔστιν ἢ ἀληθὴ ἢ ψευδῆ.

(definitivno) istinita ili lažna, dok je po prirodi *neizvesno* koji njen deo je istinit a koji neistinit, odnosno, da se još (ili *sada*), ne može *reći* koji od kontradiktornih parova je istinit, mada se može reći da će biti istinit ili lažan. Iz ovoga odeljka je nesumnjivo jasno bar to da je izvesnost vezana za *znanje* o postojanju referenta prediktivnog iskaza, jer se to naglašava rečima, kako je nešto (*već*, ἤδη) *definitivno* (ἀπορισμένως) istinito samo s obzirom na *sadašnje* ili *prošlo* vreme.¹⁵²

Kod prethodnih autora je lako uočiti osnovnu tendenciju prisutnu u dugoj tradiciji razmatranja ovoga problema, mada se čini da kroz sučeljavanje dve suparničke koncepcije u pogledu definitivnih i indefinitivnih istina, stoičke i peripatetičke, postaje jasniji smer u kojem se tokom veoma dugog vremena kretalo rešavanja ovoga problema, oblikujući standardizovano tumačenje Aristotelove pozicije, te usklađujući ga sa izvornim tekstom u *de int.* Imajući u vidu osnovne ideje Aristotelovih komentatora, sada ćemo posvetiti pažnju tekstu koji je bio osnova za ovu dugotrajnu diskusiju.

Aristotel – izvorište debate o budućim kontingencijama

Nejasnoće prisutne u antičkoj debati o iskazima čiji sadržaj predstavljaju budući kontingentni događaji, bez sumnje, svoje izvorište imaju već u samom Aristotelovom tekstu. U uvodnom delu smo ukratko izneli naš utisak da ovaj tekst, *de int. cap. ix*, iz različitih razloga, ne izlaže jasno niti dovoljno osvetljava svoj središnji predmet razmatranja. Namera sa kojom je pisan nije dovoljno prepoznatljiva. Ova teškoća je uočljiva ne samo kada je reč o pitanju “*Šta je bilo Aristotelovo izvorno stanovište?*”, već i kada je reč o *dramaturgiji* samoga teksta, odnosno, “*Zašto je Aristotel izabrao upravo te korake u kritici nekih pretpostavljenih openenata i sopstvenom izlaganju problema?*”

Kao što je to bio slučaj i kod Aristotelovih antičkih komentatora, tako ni savremeni komentari, oslanjajući se na različite prevode izvornog teksta, ne ostaju po strani u izboru nekog od odredišta u ovoj debati. Rasprava o onom aspektu problema koji se tiče *definitivnosti* i *indefinitivnosti* iskaza buduće kontingencije, mada nema neposredan ukazatelj u Aristotelovom tekstu,

---

¹⁵² *In Aris. cat. ed. Kalbfleisch, p.407.1-10.*

izgleda da je zasnovana na dva njegova odeljka, tj. 19a28 i 19a36-8. Želeći da naglase ova mesta, prevodioci koriste različite termine, po duhu veoma bliske antičkim komentatorima o problemu definitivnih istina.¹⁵³ U prvom odeljku, Aristotel kaže sledeće:¹⁵⁴

19a28: καὶ ἐπὶ τῆς ἀντιφάσεως ὁ αὐτός λόγος. εἶναι μὲν ἢ μὴ εἶναι ἅπαν ἀνάγκη, καὶ ἔσεσθαι γε ἢ μὴ οὐ μὲντοι διελδόντα γε εἰπεῖν θάτερον ἀναγκαῖον.

K.A.: “Nužno je da svaka stvar postoji ili nepostoji, da će biti ili da neće biti. A međutim ako se odvojeno razmotre ove alternative, *ne može se reći* koja je od njih nužna”.

Kada je u pitanju prvi odeljak, njen prvi deo odgovara afirmaciji *načela isključenja trećeg*, dok se drugi može shvatiti kao ograničenje opšte prihvatljivosti *načela bivalencije*. To postaje sasvim očigledno na osnovu onoga što bi trebalo da sugeriše fraza ‘οὐ μὲντοι διελδόντα.’ U mnogim prevodima prvobitna fraza je teško prepoznatljiva upravo zbog truda koji prevodioci ulažu da otkriju *nameru* sa kojom je ona mogla biti upotrebljena. Kada uporedimo različita prevodilačka rešenja, uočljivo je da postoji saglasnost oko njenog smisla i da se njome zapravo tvrdi kako ‘ne možemo reći’ sa punom izvesnošću (pa samim tim i definitivno) koja od alternativa jeste istinita.¹⁵⁵ Takođe, ova se rečenica tradicionalno navodi i kao jedna od ključnih o tome da Aristotel poriče nužnost *načela bivalencije* u slučaju rečenica koje govore o budućim kontingencijama.

¹⁵³ U daljem tekstu, radi jasnijeg uvida u različite pristupe u čitanju Aristotelovog teksta, pored srpskog prevoda daćemo i relevantan izbor nekoliko prevoda Aristotelovih odeljaka koji su bili od uticaja u današnjem pristupu ovom Aristotelovom problemu na anglosaksonskom području, sa namerom, da kroz njih približimo moguće razloge koji su mogli biti od uticaja u formiranju razlika u tumačenju ovog dela među današnjim interpretatorima. Pri tome, relevantne fraze smo naglasili kurzivom.

¹⁵⁴ [Anscombe:] ‘For it is necessary that everything should be or not, and should be going to be or not. However, *it is not the case, separately speaking*, that either of the sides is necessary.’

¹⁵⁵ [Anscombe:] For such things [i.e. not always existent or not always nonexistent] it is necessary that a side of the antiphesis should be true or false, but not this one or that one, but whichever happens; but that does mean that it is true, or false.’ [Cooke:] ‘But we *cannot determinately say* which alternative *must* come to pass.’ [Edghill:] ‘...but it is not always possible to distinguish and *state determinately* which of these alternatives must necessarily come about.’ [Rescher:] ‘But we *cannot say specifically* that one or the other alternative is necessary.’ [Ackrill:] ‘but *one cannot divide and say* that one or the other is necessary.’

Sledeći odeljak se navodi sa istom namerom, kao dopuna i dodatno objašnjenje prethodnog. Ova rečenica bez sumnje predstavlja i najkondenzovaniji deo *de int*. Ona je takođe najčešće navodena u prilog *ortodoksnih* tumačenja, kao što je to slučaj i kod Łukasiewicza:¹⁵⁶

19a36-38: τούτων γὰρ ἀνάγκη μὲν θάτερον μῶριον τῆς ἀντιφάσεως ἀληθὲς εἶναι ἢ ψεῦδος, οὐ μὲντοι τόδε ἢ τόδε ἀλλ' ὁπότερ' ἔτυχε, καὶ μᾶλλον μὲν ἀληθῆ τὴν ἑτέραν, οὐ μὲντοι ἦδε ἀληθῆ ἢ ψευδῆ.

K.A.: "To se događa kod onoga što ne postoji uvek ili što nije uvek nepostojeće. Tada nužnim načinom treba da jedan od dva protivrečna iskaza bude istinit a drugi lažan; *ali ne ovaj ili onaj* određeni iskaz, nego ma koji od njih, – i mada je jedan od njih verovatno istinitiji nego drugi, *on nije već [trenutno]* istinit ili lažan".

Kao i u prethodnom slučaju, prevodi se u mnogo čemu razlikuju. Ključno mesto čini se da predstavlja fraza οὐ μέντοι ἤδη ἀληθῆ ἢ ψευδῆ, koju Anscombeova prevodi kao "što ne znači i da je to istinito, ili lažno", ističući kako termin ἤδη (odnosno: *već, još*) treba razumeti u 'logičkom, a ne temporalnom' smislu.¹⁵⁷ Međutim, izgleda da sličnost među navedenim odeljcima u kojima se pojavljuje ova fraza, nije slučajna. Ukoliko ih uporedimo i pokušamo da ih uzajamno zamenimo, dobijamo dosledan i jasan *epistemički aspekt* problema buduće kontingencije – *tj.* (da) ne možemo *još* (sa izvesnošću, ili definitivno) *reći* koja je rečenica (*sada*) istinita ili lažna. Aristotelovim rečima:

18b17: Ἀλλὰ μὴν οὐδ' ὡς οὐδέτερόν γε ἀληθῆς ἐνδέχεται λέγειν, οἷον ὅτι οὔτε οὐκ ἔσται.

K.A.: "Ali isto tako nije moguće tvrditi da ni afirmacija ni negacija nisu istinite; da se naime, ne može reći o nečem ni da će biti ni da neće biti".

Kod Aristotela možemo uočiti jasno razlikovanje iskaza sa vremenskim sadržajem. S obzirom na njihove vremenske aspekte, kao i istinosne

¹⁵⁶ Cf. cat. 13b35.

¹⁵⁷ [Anscombe:] 'Still, it is not open to us, either, to say that neither is true, as: that it neither will be nor will not be.' [Edgill:] 'One of the two propositions in such instances must be true and the other false, but we cannot say determinately that this or that is false, but must leave the alternative undecided.' [Rescher:] 'For here it is necessary that one or the other member of contradictory alternative be true or false; but it is neither necessary that this one rather than that one (be true or false) - but only whichever chances to come about.' [Cooke:] 'But one half of the said contradiction must be true and the other half false. But we cannot say which half is which. Though it may be that one is more probable, it cannot be true yet or false.' [Ackrill:] 'With these it is necessary for one or the other of the contradictories to be true or false – not, however, this one or that one, but as chance has it.'

vrednosti, mogli bismo ih razdeliti na *a) atemporalne* ('dva i dva su četiri'), *b) omnitemporalne* ('sunce je nebesko telo') i *c) vremenski orijentisane* iskaze ('nešto je bilo / jeste / biće slučaj'). Međutim, sam Aristotel nije pravio i *strogu* razliku među njima, a ponekad se čini da je uopšte nije pravio između *a) i b)*, shvatajući ih kao jedinu vrstu, ili kao one koje su nadovezane na 'čiste istine' i automatski su obuhvaćene predikatom nužnosti. Zato se u *atemporalnim* i *omnitemporalnim* iskazima načelo *bivalencije* i *zakon isključenja trećeg* naizgled podudaraju.

Na ovom mestu je neophodno dodati da je prediktivni aspekt omnitemporalnih iskaza povezan sa činjenicom da se za njih smatra kako mogu *unapred* biti ujedno i *istiniti* i *nužni*, zbog toga što se oni temelje na Aristotelovoj prećutnoj univerzalnoj pretpostavci o *posebnom statusu objekata* na koje se odnose, kao i da je ovim objektima svojstveno da im pridružujemo omnitemporalne predikate. Drugim rečima, oni počivaju bilo na trajnoj (kontinualnoj), bilo na ponavljajućoj (repetativnoj) prirodi njihovih svojstava. Nužnost i istinitost u slučaju iskaza o ovim objektima se, prema Aristotelu, podudaraju zato što imaju i po obimu i u vremenu neograničeni, konstantni karakter. U slučajevima gde mogu biti primenjeni iskazi sa ovakvim svojstvima, obrazovanje predviđanja je dopušteno, pošto rezultat unapred *jeste* definitivan a njihova istinosna vrednost je uvek praćena nužnošću.

Aristotelovi primeri i dramaturgija njihovog izlaganja. – Aristotel svoje polazne stavove o budućim kontingencijama iznosi u nekoliko odeljaka, posebno u *de int.* 18a36-7, 18b1-2, *ib.* 7-8 i *ib.* 15-6. Svoje izlaganje proširuje i obogaćuje korak po korak, uvodeći nove i zamršenije aspekte problema, na primer:¹⁵⁸

18a34-37: εἰ γὰρ πάντα κατάφασις καὶ ἀπόφασις ἀληθής ἢ ψευδής, καὶ ἅπαν ἀνάγκη ὑπάρχειν ἢ νῆ ὑπάρχειν.

K.A. "Jer ako je svaka afirmacija ili negacija [čak i ako se odnosi na nešto buduće] istinita ili lažna, tada isto tako nužnim načinom svaka stvar postoji ili ne postoji".

A tako stvar stoji i sa (kontradiktornim) predviđalačkim iskazima. Jedno od dva kontradiktorna predviđanja mora biti istinito po nužnosti, pošto se ništa

¹⁵⁸ [Ansbombe:] 'For if every affirmation and negation is true or false, then it is also necessary for everything to be the case or not be the case.'

o čemu je reč ne događa ‘slučajno’ (ἀπὸ τύχης), niti ‘proizvoljno’, tj. nije ‘podjednako jedno koliko i drugo’ (ὅπότερ’ ἔτυχεν).¹⁵⁹ Jedno isključuje drugo – ako se budući događaji zbivaju po nužnosti, onda ništa (od ove vrste) nije kontingentno.

- **“Biti belo”**. – Primeri koji služe tome da se ilustruje prethodna tvrdnja, pokazuju kako Aristotel, od neizdiferenciranih omnitemporalno-atemporalnih iskaza polako prelazi na c), odnosno treću kategoriju navedenih iskaza, tj. onih sa eksplicitnom vremenskom orijentacijom. Sa tvrđenja:¹⁶⁰

18b1-2: εἰ γὰρ ἀληθὲς εἰπεῖν ὅτι οὐ λευκὸν ἔστιν, ἀνάγκη εἶναι λευκὸν ἢ οὐ λευκὸν

K.A.: “Ako je istina reći da je nešto belo ili da nije belo, onda to mora biti belo ili ne biti belo”.

koje tvrdi *bez* vremenske restrikcije, on prelazi na sledeći iskaz *sa* vremenskom restrikcijom:¹⁶¹

18b10-13: ἔτι εἰ λευκὸν νῦν, ἀληθὲς ἦν εἰπεῖν πρότερον ὅτι ἔσται λευκὸν, ὥστε αἰεὶ ἀληθὲς ἦν εἰπεῖν ὅτι οὖν τῶν γενομένων ὅτι ἔστιν ἢ ἔσται.

K.A.: “Dalje, ako je jedna stvar sad bela, bilo je ranije istinito tvrditi da će ona biti bela, tako da je uvek bilo istinito reći o svemu što je ikada postojalo da jeste ili da će biti”.

Smisao fraze upotrebljene u poslednjoj rečenici, koja tvrdi kako je ‘uvek bilo istinito...’, prilično je problematičan. Izgleda da se ona odnosi na *sva prethodna* vremena, i u tom smislu kaže kako je *bilo* (podjednako) istinito reći i da nešto *jeste* belo, i da će *biti* belo (odnosno, da bi i *inače bilo* belo). Odeljak verovatno treba da naglasi kako je reč o stvari koja niti je menjala, *sve do sada*, svoje svojstvo (dakle, tokom prošlosti), niti ga menja (od) *sada*. Termin *ἔσται* ([da će] *biti*), na kraju poslednje navedene rečenice, može se protumačiti na dva načina: da je bilo istinito tvrditi kako će to biti belo (uključujući i sadašnji momenat), ili (drugo), da afirmacija obuhvata sve buduće ili nasledne momente *nekog iskaza* bez ograničenja na naš

¹⁵⁹ 18^b7-8: “οὐδὲν ἄρα ὅπότερ’ ἔτυχεν οὐδὲ ἀπὸ τύχης ἔσται· εἰ γὰρ ἀπὸ τύχης, οὐκ ἔξ ἀνάγκης.”

¹⁶⁰ [A n s c o m b e :] ‘if it is true to say that something is white or is not white, its being white or not white is necessary’.

¹⁶¹ [A n s c o m b e :] ‘if something is white now, it was true earlier to say it was going to be white, so that it was always true to say it was going to be white, so that it was always true to say of any of the things that have come about: “it is, or it will be”.’

trenutni komentar koji se tiče prošlog i trenutnog svojstva (ili stanja, ili vrste) stvari (da ta stvar bude *bela*).

Ovo nedovoljno naglašeno razlikovanje je između prošlih i sadašnjih istina, sa jedne strane, i budućih, sa druge (gde su takođe obuhvaćene i tzv. *'minule budućnosti'*), po svoj prilici je dato sa namerom da prikaže kako postoje, s obzirom na prirodu svojstava koja poseduju, posebne vrste ili klase *trajnih* objekata. U ovom slučaju, *istiniti opis* i ukazuju na svojstva bliska ovim objektima i posredno obrazuju spoj *istinitosti* i *nužnosti* kod iskaza koji ove opise sadrže. Kada je reč o nečemu takvom što ima svojstvo 'biti belo', *slučaj* i *kontingencija* se isključuju iz prošlosti, sadašnjosti i (kako to izgleda, proteklog dela *'minulih'*) budućnosti ovih stvari i njima odgovarajućih (ili *'korespondentnih'*) opisa.

"Biti beo i velik". – Slično se tvrdi i tokom daljeg izlaganja, s tim što se uvode nova svojstva. Ako je stvar velika i bela (18b21sq.), a njen *opis* je istinit, tada joj "oba (ova svojstva) *moraju pripadati* (δεῖ ἄμφω ὑπάρχειν)" [sada], a "ako će joj ona pripadati sutra, ona će joj pripadati sutra". Mada to Aristotel ne kaže i eksplicitno, ovaj drugi deo rečenice se po analogiji sa prethodnom rečenicom, može protumačiti kao: "ona [tj. oba svojstva] će joj *nužno* pripadati sutra".

– **"Bitka na moru"**. – Prvo mesto gde se pojavljuje primer sa bitkom na moru dolazi neposredno iza prethodno navedene rečenice i čini se da unosi zabunu u započeti tok ovog rasuđivanja, jer se naizgled sa njim kosi.

18b22-25: εἰ δὲ μήτε ἔσται μήτε μὴ ἔσται αὐρίον, οὐκ ἂν εἴη τὸ ὅπως ἔτυχεν, οἷον ναυμαχία· δεῖο γὰρ ἂν μήτε γενέσθαι ναυμαχίαν αὐρίον μήτε μὴ γενέσθαι.

K.A.: "Ali, ako se pretpostavi da se o jednom događaju ne može reći ni da će se on desiti, ni da se neće desiti sutra, – tada ne bi bilo ničeg slučajnog. Ako bi se uzela kao primer jedna pomorska bitka, trebalo bi da se ne može reći ni da će se pomorska bitka dogoditi sutra, ni da se neće dogoditi".

Primer sa bitkom na moru je ovde naveden kako bi se ilustrovala prethodna rečenice. Prema analogiji sa svojstvima 'belo i veliko', ako je istinito reći da će sutra biti bitka na moru, tada to mora biti 'nužno', a ne 'proizvoljno' (τὸ ὅπως ἔτυχεν).

Izgleda da upravo to mesto primorava Aleksandera na stanovište prema kom realizovana predviđanja *nisu više istinita*. On sledi Aristotelovu želju da da paralelu između 'biti belo i veliko', i 'biti sutra', i proglaši je neodrživom, zato što bi istinsna vrednost prve izgovorene rečenice (koja govori o

svojstvima ‘biti belo i veliko’) važila i sutra, dok druga (koja uključuje odredbu ‘biti sutra’) gubi svoju istinosnu vrednost sa trenutkom prelaska iz sutrašnjeg u današnje događanje.

Nesklad vremenskog i istinitosti kod rečenica izgovorenih u različitim vremenima, a koji je motivisao Aleksandera u njegovom čitanju *de int.* na tvrdnju o prirodi realizovanih predviđanja, svakako je podstaknut megarsko-stoičkim prigovorom na pretpostavljenu Aristotelovu koncepciju. To ne mora biti i pravi razlog zbog čega sam Aristotel uvodi ovo razlikovanje. Pre bi se moglo reći da Aristotela zanima sama *činjenica* događanja buduće bitke na moru, a koja bi mogla biti ili ne biti predviđena unapred, i koja odgovara predviđalačkom iskazu. Ako je tako nešto činjenica *sada*, tada i samo tada, bilo je istinito reći da će to i biti slučaj. U redovima 18b10-13, Aristotel je možda imao u vidu upravo ovo *retrodiktivno* procenjivanje vrednosti iskaza.

U 18b22-24 on sugeríše da jedino predviđeni (budući) *slučaj*, slučaj koji “niti će se dogoditi, niti se neće dogoditi sutra” (*tj.* u smislu ‘još ne’), treba da bude osnova za vrednovanje njemu odgovarajućeg *predviđanja*. U primeru, bitka na moru predstavlja *vrstu činjenice* koja se razlikuje od ‘biti belo’ i ‘biti belo i veliko’. Ove ‘*čudnovate stvari*’ (τὰ συμβαίνοντα ἄτοπα, 18b26) koje se tiču afirmacije i negacije, kod Aristotela su ograničene samo na ono što je ‘pojedinačno i buduće’ (18a34), i na ono ‘što nije uvek postojeće ili nepostojeće’ (19a36). Ovoj listi možemo dodati i njegovu ocenu iz *de div. per somn.*, koja ukazuje na ono *što se ne zbiva u neposrednoj blizini* (c. i, 463b1-5). Upravo ova ‘*udaljenost*’ je uzrok nedostatka evidencije o nekom događaju. Na taj način dobijamo shvatanje koje se podudara sa epikurovski shvaćenim predviđalačkim iskazima.

Sledeći, možda i najbitniji motiv za raspravu o problemu kojim se bavi *de int.*, c. ix, naznačen je u dugom odeljku u kom Aristotel tumači posledice poistovećivanja istinitosti sa nužnošću predviđenih budućih *slučajeva*. On je sasvim svestan da ako nema prostora za buduću kontingenciju, sve se zbiva *po nužnosti* (18b30), a ako pripišemo nužnost svim stvarima koje su unapred istinite, onda gubimo *slobodnu volju*. Ako bi to bilo tako, onda bismo bili

prinudeni da prihvatimo pretpostavku formulisanu u njegovoj verziji argumenta ‘*Lenjivac*’.¹⁶²

18b31: ὅστε οὐτε βουλευέσθαι δεῖοι ἂν οὐτε πραγματεύεσθαι, ὡς ἔαν μὲν τοδί ποιήσωμων, ἔσται τοδί, ἔαν δὲ μὴ τοδί, οὐκ ἔσται τοδί.

K.A.: “Tada više ne bi bilo potrebno ni razmišljati, niti se naprezati, verujući da ako učinimo jedno izvesno delo, ono će imati izvesnu posledicu, a ako ga ne izvršimo, ta posledica se neće dogoditi”.

Istinitost predviđanja bi tada bila posledica usvojenog načela po kojem je priroda stvari takva da se ‘svi događaji zbivaju po nužnosti’ (ἀναγκάϊον ἦν τοῦτο γενέσθαι, 19a3). To je takođe podstaklo Aleksandera da prihvati već pomenuto gledište, da neki događaji nemaju uzrok. Aleksanderovo rasuđivanje se zapravo svodi na tumačenje Aristotelovog prikaza primenljivosti ovog načela na ljudsko delovanje. Nužnost bi ovde trebala da stoji namesto ‘*strogo uzročno povezano*’ i *sa očekivanim dejstvom*: tj. “ako učinimo ovo, to i to će se dogoditi...” Dakle, ako Aristotel kritikuje shvatanje o ‘*strogoj uzročnoj povezanosti*’, onda on shvakako zastupa suprotno stanovište, odnosno, tezu da isti prethodni uslovi (izražene frazom “ako učinimo ovo...”) nisu nužno praćeni istim ishodom. Ako bi to bio slučaj, onda bi, prema Aleksanderu, postojale barem neke stvari koje nisu uzročno povezane. Izgleda da je ovo poistovećivanje nužnosti sa uzročnošću bio jedan od razloga kojim se Aleksanderov rukovodio u svom tumačenju Aristotela, imajući po svoj prilici u vidu upravo navedenu ilustraciju.

Istinitost predviđanja: “Posle 10000 godina”. – Primer sa istinitim predviđanjem izrečenim 10000 godina unapred (19a1-6), naizgled se čini kao umetnut u raspravu o ljudskom delovanju i događajima lišenih uzroka, pošto se prethodna tema nastavlja odmah nakon ovog odeljka. Ali, može se reći da upravo smisao ovog usamljenog mesta predstavlja središte rasprava komentatora i openenata (aktualnih, poput Diodora, ili kasnijih, u liku stoika), koji kao da samo variraju Aristotelove primere.

¹⁶² [Anscombe:] ‘So that there would be no need to deliberate or take trouble, e.g.: “if we do this, this will happen, if not, not.”’ [Cooke:] ‘No need would be there for mankind to deliberate or to take pains, could we make the assumption that if we adopt a particular line, then a certain result will ensue and that, if we do not, it will not.’ [Edghill:] ‘There would be no need to deliberate or to take trouble, on the supposition that if we should adopt a certain course, a certain result would follow, while, if we did not, the result would not follow.’ [Ackrill:] ‘So there would be no need to deliberate or to take trouble (thinking that if we do this, this will happen, but if we do not, it will not).’

S jedne strane, ovo mesto se pojavljuje rukovođeno namerom da se pokaže kako je *'načelo plodnosti'*¹⁶³ nužna posledica pobijanja mogućnosti slobodne volje, pošto navedeni redovi dolaze odmah nakon razmatranja ovoga načela. S druge strane, smisao rasprave odgovara Aristotelovom zanimanju za *kritiku aktualne teorije i prakse u obrazovanju predviđanja*,¹⁶⁴ kojoj su njegovi tadašnji oponenti ili

¹⁶³ Da se podsetimo, ovo načelo tvrdi da "nema neostvarivih mogućnosti," odnosno, da "sve što je moguće, jeste ili će biti." Naziv (*the principle of plenitude*) dugujemo A. O. Lovejoyu (*The Great Chain of Being*, Cambridge, Mass. 1936).

¹⁶⁴ Obično se gubi iz vida da se *stoički* (odnosno *megarski*) viševjekovni 'spor' sa Aristotelom i *peripateticima* vodi upravo oko problema *teorije i prakse predskazivanja* i tumačenja božanskih naznaka ili objava, što je karakteristično za brojne stoičke primere predviđanja kao što su ona data "deset hiljada godina unapred," u *npr.* Apolonovom proročišta u Delfima, Dodoni ili kod Amona (Hamona). Razvijena stoička logička doktrina, možemo slobodno reći, posledica je upravo ispitivanja valjanosti zaključaka i primene logičkih načela u predviđanju, dok su sami stoići gotovo listom znalci u ovoj oblasti, o čemu je i Ciceron (inače jedno vreme i sam na čelu augurskog saveta) bio dobro upoznat, što vidimo ne samo iz njegove 'trilogije' (*de fato, de div., de nat. deo.*) već i iz Plutarhovog *de vit. Cic.* Možda u različitim stavovima Aristotelovih savremenika prema ovoj praksi, kao i Aristotelovog i peripatetičkog kritičkog stava prema njoj, treba gledati i povod za pisanje *de div. per som.* kao i *de int.* Tome u prilog ide i sadržaj čitavog niza ovde pomenutih komentara čija osnovna tema često velikim delom zadire upravo u ovu problematiku. Komentari Aristotelovih spisa su u tom smislu još pregledniji i određeniji. Dodajmo još i to, da kod Diodora Sicilskog možemo saznati da je termin *tumáč*, 'ἐρμηνηύς', bio rezervisan za tumače 'astroloških' znakova (kakvim su to bili tokom helenističkog perioda Haldejci - *cf.* D.S. 2.30). Takođe, za *tumáč* je korišćen termin 'ἐρμηνηυοντης,' (*ibid.*, 31, 3-4) koji, međutim, ima smisao češće korišćen za tumače drugih srodnih znakova i poruka *proviđenja*, ili *božanske evidencije* (*divinum testimonium*), dakle onih poruka, koje su, kako Ciceron kaže, dobijene od proročišta, ili putem auspicija, ili predskazanja, kao odgovori sveštenika, augura i predskazivača (*de part. orat.* ii 2.6). Samo tumačenje astroloških fenomena i Grka i Latina, dolazi kasnije. Još kod Cicerona, termin *interpretes* je obično rezervisan za *tumáč* Sibilinih knjiga (*de div.* ii. 110; *nat. deo.* iii. 5), dok termin *interpretetur* u *de leg.* ii. 20, pored toga što naglašava da se radi o tumačenju neobičnih pojava, treba da skrene pažnju i na to da je reč o knjigama koje su napisane grčkim jezikom. Ovdje, takođe, sledimo i opšte prihvaćeno gledište koje je još početkom veka izneo Auguste Bouché-Lercq u svom pionirskom radu o istoriji astrologije (*L'astrologie grecque*, Paris: Presses Universitaires de France, 1899; *repr.* Aalen: Scientia Verlag, 1979), koji povezuje uspon grčke astrologije sa imenom Berosa: "upravo za ovaj datum, oko 280. p.n.e. vezujemo rođenje grčke astrologije, bez pretenzije da tvrdimo kako Grci nikada nisu čuli za astrologiju pre te godine" (*cf.* šire o tome, *ibid.* Ch. ii.). Beros osniva čuvenu školu na Kosu, i prvi put predočava Grcima *Babilonske hronike*, koje su

naprosto savremenici, mogli biti skloni, ili je usvajati kao deo tradicionalne obredne prakse. Izvesnu potporu za ovo tvrđenje možemo pronaći u njegovoj kritici predskazivanja na osnovu snova, u *de div. per somn.*, koja je u duhu primera datih u ovim redovima *de int.* U tom smislu, on analizira pitanje „da li postoji uzročna povezanost između kazivanja *predviđanja* (o budućem događaju) i same *buduće činjenice*,“ zaključujući da su ostvarenja predviđanja iz snova rezultat koincidencije, čak i ako buduće stanje stvari potvrdi da je sam predviđalački iskaz istinit.

Odeljak u kojem sledi komentar o ‘*načelu plodnosti*’ (a čiji smisao se ‘podudara’ sa onim datim u *met.*),¹⁶⁵ kao i primer sa 10000 godina unapred

.....
fascinirale Vitruvija: "*Primus Berosus in insula Co cossedit, ibique aperuit disciplinam. Postea studens Antipater itemque Achinapolis, qui etiam non e nascentia, sed ex conceptionone genthliologiae rationes explicatas reliquit.*" (Vitruv., IX, 4 [7]). Vidi, takode, Schwartzov članak u Pauly-Wissowa, R.-E., s.v., "Berosos."

Grci, a kasnije Rimljani, još uvek gaje i oficijelno neguju sklonost prema drugim oblicima tumačenja objavljenih božanskih znakova. Stoici su bili veoma upućeni u ove tradicionalne oblike tumačenja (Hrizip o tome piše nekoliko knjiga, a pretpostavlja se da su i spisi o implikaciji i modalitetima bili motivisani ovim temama), dok sa Posejdonijem, koji je pod snažnim uticajem haldejaca i škole na Kosu, počinje i njihovo sada intenzivno zanimanje za astrologiju. Izuzetak među stoicima čini, kao i obično, Panecije, koji sumnja u moć astrološkog predviđanja. Aristotel i peripatetičari, kritikujući isprva tradicionalne (grčke) oblike predviđanja, svoju kritiku kasnije proširuju i na one oblike koji su došli preko haldejskih uticaja, tj. na astrološke principe, a neki od primera postaju standardni u ovoj literaturi tokom vekova, kao što su onaj Euripidov (*phoen.* 19-20) sa Lajem i Jokastom (koji se odnosi na važenje argumenta "Lenjivac"; Cic. *de fato* xiii,30, Alex., *de fato* 202.5–203.15, Origen, *cc* ii 20, SVF ii 957; ...), ili *blizancima*, koje bi trebala da čeka ista sudbina, jer su rođeni za vreme iste zvezde (Cic. *de fato* iii,5; August. *Civ. Dei*, 5. 2; ...). Zenon je inače bio Berosov savremenik i Atinjani su se obojici odužili kipom. Lester J. Ness u svojoj *Astrology and Judaism in Late Antiquity (Diss., Miami University, Oxford, Ohio, 1990, p. 68. sqq.)* ukazuje na karakteristično helensko zanimanje i *naučni* pristup astrološkim pitanjima, nasuprot haldejacima (dakle babiloncima), koji se ovim problemima bave većinom, kako to i Ciceron često ponavlja, na osnovu *analogije među bogatom i dugom evidencijom.*

¹⁶⁵ Arist. *met.* Θ 1046b29-32 [Döring, Frg. 131A]: "Neki su megarani koji kažu da stvar jeste moguća samo onda kada se zbiva, a da nije moguća onda kada se ne zbiva [οἷον οἱ Μεγαρικοί, ὅταν ἐνεργῆ μόνον δύνασθαι, ὅταν δὲ μὴ ἐνεργῆ οὐ δύνασθαι]." Ne zna se na koje megarane Aristotel misli. Postoji izvesna sličnost ovog stava sa onim koji možemo pronaći kod Diodora i ovo pripisivanje je uobičajeno onde gde se uzima da megarani predstavljaju filozofsko okruženje iz kojeg je Diodor ponikao, jer je teško pretpostaviti da je već mogao biti na glasu za Aristotelova života. Druga je mogućnost, da pod megaranima Aristotel podrazumeva

predskazanim događajem, daje nam jasniju sliku o Aristotelovoj *epistemičkoj motivaciji* u kritičkom razmatranju prirode uzročnosti povezane sa budućim događajima. Krećući se u dva nezavisna pravca, on se trudi da kritikuje kao neodrživo shvatanje po kojem se *uzročno zavisna mreža prostire nad celim vremenom*, a koje drže njegovi ovde neimenovani deterministički oponenti iz redova megarana. *Je dan* od dva pravca se tiče naše uverenosti zasnovane na evidenciji [t.j. na (našem sopstvenom) iskustvu, ἀπὸ τοῦ βουλευέσθαι καὶ ἀπὸ τοῦ πράξαι τι] kao svedočanstvu na kojem se temelji pouzdanost nekog tvrđenja. Drugim rečima, čini se da bi on bio spreman da kaže kako mi, iz (našeg sopstvenog) iskustva, *znamo*, kako su takvi slučajevi *mogući*.

Drugi pravac se tiče same *priroda događaja* posredno uzrokovanog našim delanjem. U odbrani *indeterminističkog* gledišta Aristotel polazi od toga da budući događaji mogu počivati i samo na *našoj volji*, kao i da naša volja može predstavljati sam *početak*, ili *uzrok* nastanka nekog budućeg događaja. Oni budući događaji koji *mogu* (imaju dispoziciju) da budu u našoj moći, dakle, čija je priroda takva da mogu biti promenjeni našim uticanjem, gledano iz sadašnjeg ugla, jesu *mogući* i zato (još) *nisu nužni*. Ova *epistemološka* osnova mogućnosti, koja treba da potvrdi ovo tvrđenje, kod Aristotela nije dalje objašnjena. Međutim osnovna ideja je jasna iz opisa kako neka vrsta događaja može počivati na *rasuđivanju* ili *mislima*, kao i na *postupcima* ljudi:¹⁶⁶

.....
 Klinomahovo filozofsko okruženje, koji je sam, još za Aristotelovog života, bio njegov oštar kritičar. O konfliktu Aristotela i megarana o ovom načelu govori i Alex. in. an. pr. 183,34-184,10 [= Döring, Frg. 135; Giannantoni, Frg. 27 (deo)], dok se komentar *načela plodnosti* kao kritike megarana, prepoznaje kod Aristotela u an. pr. 1, 34a12. Takođe, opasku o megarskom izvoru ovoga načela nalazimo kod Boecijevog komentara Aristotelovog *de int. [comm. in ar. de int. ed. Meiser, 2. izd. 1880, p. 234 = Döring, Frg. 138]*. O vezi Aristotela i megarana, istorijatu i mogućoj prirodi ovoga spora, detaljnije vidi [Marko, 1996], ch. iii.

¹⁶⁶ [Anscombe:] 'For we see that things that are going to be take their start from deliberating and from acting, and equally that there is in general a possibility of being and not being in things that are not always actual.' [Cooke:] 'We know from our personal experience that future events may depend on the counsels and actions of men, and that, speaking more broadly, those things that are not uninterruptedly actual exhibit a potentiality, that is a "may or may not be"'; [Dghill:] '...for we see that both deliberation and action are causative with regard to the future, and that, to speak more generally, in those things

19a7-11: ὁρῶμεν γὰρ ὅτι ἔστιν ἀρχὴ τῶν ἐσομένων καὶ ἀπὸ τοῦ βουλευέσθαι καὶ ἀπὸ τοῦ πράξαι τι, καὶ ὅλως ἔστιν ἐν τοῖς μὴ ἄει ἐνεργοῦσι τὸ δυνατὸν εἶναι καὶ μέ, ὁμοίως·

K.A.: "Naime, mi vidimo¹⁶⁷ da buduće stvari imaju svoj princip u tome što se nešto [slobodno] razmišlja i radi i što, uopšte, stvari koje ne postoje uvek aktuelno sadrže potencijano postojanje ili nepostojanje."

“Ogrtač”. – Radi dodatnog određenja takve vrste stvari, Aristotel navodi da postoje mnogi primeri stvari koje *nisu uvek aktualni*, a koji imaju takvo svojstvo (ili dispoziciju) da mogu da menjaju svoje aktualno stanje. Da nisu sve stvari po nužnosti, ilustrovano je primerom sa ‘ogrtaćem.’ Ogrtač može biti ‘raskrojen na delove’, kao što se, takođe, može i ‘iznositi’. Ali ako je prethodno raskrojen, neće moći da bude iznošen. Ovaj momenat bi trebalo u rasuđivanju da predstavi pravac nužnosti. Jer ako je (već) *b i o* raskrojen na dva dela, tada je *nemoguće* da bude i iznošen. Možemo odlučiti da ga prvo iznosimo, pa da tako izbegnemo njegovo raskrajavanje. Ogrtač i dalje poseduje svojstvo da bude raskrojen na dva dela, ali sada ne kao *nužnost*, već tek kao *moгуćnost*; to je njegovo *potencijalno* (dispozicionalno) stanje.

Primer treba ne samo da ilustruje svojstvo ‘potencijalnosti’ koje važi za izvesnu vrstu stvari, već i učešće naše volje (kao *nezavisnog* uzroka) u i) aktiviranju dispozicije određene stvari da bude promenjena, kao i u ii) realizaciji mogućnosti koju ta stvar poseduje. Poredak u njihovoj promeni je nekada zavisn od naše volje, kao što je to pokazano na primeru ogrtača, gde bi to što bismo ga raskrojili na dva dela učinilo *nemogućim* da bude iznošen. Međutim, nije sasvim jasno da li Aristotel ima u vidu da mogućnost tih stvari (koje mogu ili biti ili ne biti) jesu svojstvo koje je uvek povezano sa ‘psihološkim’ elementima u nekom događaju, ili ta vrsta ishoda može biti realizovana i nezavisno od ljudske delatnosti. Bilo kako bilo, nije bez značaja, niti je slučajno, to da je vrsta primera koja se ovde navodi predstavljena u kontekstu ljudskih postupaka. Aristotel verovatno želi time da naglasi da dva izabrana svojstva ogrtača koja se ovde navode, kao što je

... ..

which are not continuously actual there is a potentiality in either direction.’ [A c k r i l l :]
 ‘For we see that what will be has an origin both in deliberation and in action, and that, in general, in things that are not always actual there is the possibility of being and of not being; here both possibilities are open, both being and not being.’

¹⁶⁷ Ovo frazu bi u duhu prethodnog tumačenja trebalo pre razumeti u smislu "(mi) znamo," odnosno, "upoznati smo (sa tim)".

da bude raskrojen na dva dela i da bude iznošen, mogu biti realizovana samo uz pomoć nekog dodatnog i spoljašnjeg uticaja, a da realizacija ovih dvaju dispozicija ne može biti proizvedena ili započeta samom tom stvari.

Ovo rasuđivanje se ne čini dovoljno ubedljivo, mada bi ono trebalo da vodi indeterminističkoj opciji. Čak ako je to i želeo, Aristotel nije uspeo da izbegne rivalske tezu da “*ako učinimo ovo, to i to će se dogoditi...*” Determinist uvek može sasvim uspešno komentarisati i reinterpretirati problematični primer sa ogrtačem. *Prvo*, on može reći da je to samo slikovit prikaz činjenice da posledice naše volje uvek predstavljaju deo šireg uzročnog lanca, koji može biti objašnjen u sklopu striktno uzročne mreže zbivanja, te da psihološki entiteti u tome ne moraju imati neku ekskluzivnost. *Drugo*, to što *mi ne znamo* šta će se dogoditi, ili to što *znamo nešto iz iskustva* (da neki događaj zavisi od naše volje), još nije dovoljan dokaz u korist indeterminističke strane. Naša volja kao *navodna* polazišna tačka u ostvarivanju mogućnosti neke stvari, uvek može biti reinterpretirana u kauzalnom kontekstu.

Kao kritičar determinizma čije oličenje vidi u ‘načelu plodnosti’, Aristotel se osećao obaveznim da pokaže prednost alternativnog gledišta, po kojem će važiti suprotna teza: “*ako učinimo ovo – ili će se dogoditi ovo, ili se ovo neće dogoditi*”. Primer ogrtača, u kontekstu u kojem je izložen, teško da mu je u tome od pomoći, pošto su obe od navedenih posledica (koje počivaju na dispozicionalnim svojstvima ogrtača i uzročnom delovanju koje proističe iz ljudske volje), očekivane: ako ću ga iznositi, tada neće biti raskrojen na dva dela; ako ću ga raskrojiti na dva dela, neće biti iznošen.

Ukoliko je primer osmišljen sa namerom kako bi se pokazalo da nešto “može, a ne mora” biti slučaj, njegov ishod je sveden u oblast saznanja, pri čemu *nismo u stanju da kažemo* (pošto *još to ne znamo*) koja od alternativa će biti slučaj. Ali, ako nešto znamo o početku izvesnog događaja (određene vrste događaja), bilo da je proizveden našom voljom ili nekim drugim uzrokom, u stanju smo da kažemo koja alternativa je, recimo, ‘*više verovatna*’, jer kada zbivanje započne, jedna alternativa tada preuzima svoju, ‘*korak-po-korak*’, realizaciju.¹⁶⁸

¹⁶⁸ [*A n s c o m b e :*] ‘and with other things *one is true rather and for the most part*, but still it is open for either to happen, and the other not.’ [*C o o k e :*] ‘Some cases, moreover, we

19a21-22: τὰ δὲ μᾶλλον καὶ ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ θάτερον, οὐ μὴν ἄλλ' ἐνδέχεται γενέσθαι καὶ θάτερον, θάτερον δὲ μή.

K.A.: "a drugi put opet tako da je jedna *istinitija* i *većinom*¹⁶⁹ se dešava, ali da ipak zato postoji mogućnost da se i druga dešava, a ona prva ne".

Sa početkom procesa realizacije, neki događaj biva lokalizovan i fiksiran kako u vremenu tako i u uzročnom nizu događaja. U toku svog ostvarenja, jedna alternativa 'korak-po-korak' (u sve većoj meri) postaje 'istinitija' nego druga, ali ne i *definitivno*, sve do svog dovršenja. Termin 'biti istinitiji od' danas može nekom zvučati kao dosta grubo rešenje, ali čini se da Aristotel prethodnom rečenicom ima u vidu upravo takvo razlikovanje među alternativama koje *još nisu* sasvim realizovane.

V r s t e nužnosti. – Ostavimo na trenutak Aristotelove primere po strani i pokušajmo da uopštimo njegove načelne pretpostavke koje se mogu rekonstruisati na osnovu njegovog pokušaja sa budućim kontingencijama. Pre svega, on pravi razliku između dve vrste ili dva aspekta nužnosti, od kojih je svaka primenljiva na različitu vrstu objekata.

Jedna, nazovimo je 'čistom' (ili 'golom') nužnošću, tiče se odgovarajućeg svojstva takvih objekata koji su večni, bilo kontinualni ili ponavljajući, tj. koji su ili trajni, ili se uvek iznova pojavljuju na isti način. U tom smislu, izvesnost zbivanja takvih objekata je nesumnjiva. Ovom spisku možemo dodati i one objekte čija konstitutivna svojstva važe atemporalno i univerzalno, tj. prisutna su u takvom objektu u svakom vremenskom trenutku.

Sledeća vrsta nužnosti se razlikuje od prethodne po tome što je primenljiva samo na objekte koji su budući i pojedinačni, ali čije zbivanje se

.....

find that, at least, *for the most part and commonly*, tend in a certain direction, and yet may issue at times in the other or rearer direction.' [Edg Hill:] '... while some exhibit a *predisposition and general tendency* in one direction or the other, and yet can issue in the opposite direction by exception.' [Ackrill:] 'with other things it is *one rather than other and as a rule*, but still it is possible for the other to happen instead.'

¹⁶⁹ Priroda upotrebe fraze "ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ" i Aristotelov odnos prema "probabilizaciji istine," s obzirom na neka njegova druga dela, prikazani su u okviru pregleda savremenih rasprava o ovom problemu u M. Winter, "Aristotle, ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ Relations, and a Demonstrative Science of Ethics," *Phronesis*, 1997, 62 (2):163-189.

(iako ne konstantno, repetativno, itd.) ispoljava kroz izvesne očite, mada ne i neizbežne uzroke.

Razlika između ove dve vrste nužnosti je povučena u 19a23-24 i 19a26-27. Na prvom mestu je izneta Aristotelova ocena koja se tiče nužnosti postojanja onoga ‘što jeste, (onda) kada jeste.’

19a23-34: Τὸ μὲν οὖν εἶναι τὸ ὄν ὅταν ᾖ, καὶ τὸ μὴ ὄν μὴ εἶναι ὅταν μὴ, ἀνάγκη K.A.: ”Da ono što postoji jeste, kad jeste, i da ono što ne postoji nije, kad nije, – to je nužno”.

To naravno ne znači da sve stvari jesu ili nastaju po nužnosti, već pre da su prošle i sadašnje stvari nužne, pošto su već nastale ili postaju, tj. da se njihovo nastajanje još uvek (sada) odvija. Nužnost one stvari, koja jeste ‘(onda) kada jeste’, različito je od one nužnosti koja postaje ‘(na)prosto po nužnosti’.¹⁷⁰

19a26-27: οὐ γὰρ ταῦτοί ἐστι τὸ ὄν ἅπαν εἶναι ἐξ ἀνάγκης ὅτι ἔσται, καὶ τὸ ἀπλῶς εἶναι ἐξ ἀνάγκης. K.A.: “Jer, nije isto reći da svako biće iz nužnosti postoji, kad postoji, i reći da je ono apsolutno nužno”.

Predviđanje budućeg događaja sastavljeno od para kontradiktornih kontingentnih iskaza, može prerasti u ‘nužnost (onda) kada (nešto) nastane’ (kada se ostvari događaj na koji se odnosi jedan od kontradiktornih opisa), ili, ‘(onda) kada (nešto) jeste’ (ἐξ ἀνάγκης ὅτι ἔσται). U sadašnjem momentu, međutim, takav događaj (još) niti jeste niti nije nužan. Ostale stvari koje nisu kontingentne postaju ‘naprosto po nužnosti’ (τὸ ἀπλῶς εἶναι ἐξ ἀνάγκης). One su *po svojoj prirodi* nužne, a istinitost iskaza o njihovom budućem stanju važi unapred. Takav je slučaj sa predviđanjima koja se tiču stvari sa omnitemporalnim svojstavima, i zato su događaji te vrste ‘naprosto’ i uvek nužni.

U primeru bitke na moru, čak i kada bi bilo moguće *sada* izbeći buduću bitku na moru (pošto *još* nije nužno da će se ona sutra dogoditi), postoji bar jedan trenutak pre njenog događanja (ili bolje reći prethodni interval), kada uzrok (ili uzroci) sutrašnje bitke na moru *počinje* da čini neizbežnim njeno *nastajanje*. Kada su bliži ili neposredni uzroci prisutni u stvarnosti, budući

¹⁷⁰ Kako se čini, von Wright je prvi koji skreće pažnju na ovaj korak u tumačenju Aristotelove koncepcije nužnosti, u *Logical Studies*, [1957], Routledge and Kegan Paul, London, p.122, a ovo stanovište nastavlja da brani i kasnije (*uporedi*, [1979] kao i [1984] p. 5).

događaj *nije* više kontingentan, odnosno, on počinje (svidala nam se ova formulacija ili ne) sve manje to da biva. Kod Aristotela, u vremenskom smislu, nema sadašnjih ili minulih kontingencija.

Izgleda da ‘događaj’ ili ‘slučaj’ Aristotel vidi kao smešten u uzročno predodređujuću mrežu koja ga vremenski okružuje. Prethodni uzrok predodređuje događaj ali, za razliku od stoičkog shvatanja, predviđanje događaja je ovde ograničeno samo na one uzroke u uzročnom lancu koji su *bliži* samom događaju, ili koji mu *neposredno* prethode. Kada se radi o budućim i pojedinačnim pojavama, podjednako stanovište nalazimo i kod Łukasiewicza, izraženo u tvrdnji da “jedino neke buduće činjenice i događaji, koji su *najbliže sadašnjem vremenu* [V.M.], jesu predodređene u sadašnjem trenutku”.¹⁷¹

Ova, nazovimo je ‘*neposredna uzročna preglednost*’ kako budućih događaja, a samim tim i istinitosti prediktivnih iskaza, strogo korespondira sa epistemičkim aspektima nekog zbivanja.¹⁷² Tek kada su uzroci budućih događaja prisutni ili makar posredno dostupni našem saznanju, oni potkrepljuju naša predviđanja. Ukoliko nisu tako prisutni, ovi događaji su ili još uvek (jednako) kontingentni ili je jedan već ‘*istinitiji i većim delom*’¹⁷³ izvesniji.

Fraza koja govori o istinitosti ‘*u manjoj meri*’ ili ‘*u većoj meri*’, upotrebljena na nekoliko mesta u debati o budućoj kontingenciji, a koja se obično poistovećuju sa verovatnoćom, mogla bi biti jasnija ako je dovedemo u vezu sa ‘*neposrednom uzročnom preglednošću*’ nekog događaja. Postupno ostvarivanje nekog unapred opisanog događaja, čini ga, tokom njegovog sukcesivnog ostvarenja, ‘*više verovatnim*’, ili, prema Aristotelovim rečima ‘*istinitijim*’, odnosno ‘*u većoj meri istinitim*’ (!). To je, izgleda, prirodno

¹⁷¹ [1961] p.127.

¹⁷² Iz istih razloga je i pojam istine u Aristotelovom shvatanju silogizma neposredno povezan sa *preglednošću*. Tako se u nekim silogizmima mora dodatno pretpostaviti, odnosno pridodati, egzistencijalna asumpcija, koja ukazuje na postojanje objekta, kako bi zaključak silogizma bio valjan. Ovaj problem je očigledan kod prevodenja aristotelovskog silogizma u iskazni račun, a pominje ga i Łukasiewicz još u prvom izdanju svoje knjige o Aristotelovom silogizmu.

¹⁷³ Poslednju frazu Anscombova tumači rečima ‘*as we should say: more probable*’ [Anscombe, 1956] p. 6., mada su i drugačiji pristupi ovom mestu sasvim primereni.

objašnjenje Aristotelovog razumevanja temporalno ograničenih spletova uzročno povezanih elemenata nekog događaja koji ovome omogućuju da se dogodi, pošto on dozvoljava da *predviđanje* može biti istinito (ili lažno) tvrđeno u jednom momentu, mada je u prethodnom momentu ono *još* indefinitno, odnosno, istinito (ili lažno) *(tek) većim delom.*'

Činjenice u vremenu i istinosna vrednost. – Aristotelovo shvatanje determinizma i istine kao vremenski zavisne, najdoslednijeg branioca ipak ima u Łukasiewiczu. U svojem razumevanju problema Łukasiewicz neposredno i dosledno sledi neke Aristotelove teze. To je posebno uočljivo kada tvrdi kako rečenice orijentisane na budućnost “nemaju svoj *realni korelat*” u sadašnjem momentu, kao i da je to razlog zbog kojeg prediktivne rečenice menaju određenu istinosnu vrednost.¹⁷⁴ Štaviše, sam Aristotel je položio osnove za takvo “korelativno” vrednovanje iskaza o budućim događajima:

19a33: ὥστ' ἐπεὶ ὁμοίως οἱ ἀληθεῖς K.A.: “A pošto su propozicije istinite na isti ὥσπερ τὰ πράγματα ... način kao i stvari...”

Čak i ako ova formulacija *kriterijuma istinitosti*¹⁷⁵ izgleda delom svedena ili naivna, Łukasiewicz nastavlja na mnogim mestima da je ponavlja – ono što nema svoj *realni korelat*, *ne može biti istinito*, već ima samo *posrednu*, *srednju*, *treću* ili *neutralnu* istinosnu vrednost. U njegovim radovima o Aristotelu, može se prepoznati duh Meinonga i Bečkog kruga, koji su svakako uticali na ovakvo Łukasiewiczzevo stanovište. Stanovište koje pronalazimo kod Aristotela uočljivo je takođe i u izlaganju onih modusa silogističkih figura koji ne mogu biti konkluzivni bez dodatne premise koja ukazuje na *postojanje* objekta o kojem je reč.

¹⁷⁴ Ovakvo stanovište Aristotela ima svoje brojne potvrde u čitanju *cat.*, pogotovo pri kraju *cap. x*. Sledeća navedena mesta podupiru pravac rasuđivanja koji možemo pronaći u *de int.*, što se pogotovo odnosi na redove 13b14-19 i 13b27-35.

¹⁷⁵ [*Cooke*:] ‘And so, truth of propositions consists in corresponding with facts...’; [*Edghill*:] ‘Since propositions correspond with facts...’; [*Rescher*:] ‘Since it is with the truth of statement as with the fact they state...’ [*Anscombe*:] So that since propositions are true as the facts go ...’ [*Ackrill*:] ‘So, since statements are true according to how the actual things are’

Termin ‘ὁρῶμεν’, sa značenjem ‘*znamo*’, ‘*vidimo*’,¹⁷⁶ koji se kod Aristotela pojavljuje na navedenom mestu, u 19a7, ponovo izražava značenje izraza ‘(*sada*) *ne možemo* (*još*) *reći definitivno*.’ Buduće stvari i događaji, pošto nisu još povezani sa ličnim iskustvom (dakle, čije je poreklo bilo u ‘*razmišljanju*’ ili je ostvareno neposrednim praktičnim *delovanjem*, 19a7-11: ἀπὸ τοῦ βουλευέσθαι καὶ ἀπὸ τοῦ πράξαι τι), niti mogu da budu u stanju da obrazuju osnovu za naše aktualno znanje o tim stvarima, niti da nam pruže osnovu za tvrđenje istinitosti ili lažnosti iskaza koji ukazuju na njih.

Aristotelovo shvatanje koje se može izvesti iz tvrdnji datih u *de int.*, naizgled predstavlja odbranu indeterminizma. Većina današnjih komentatora se u tome slaže, iako se najčešće to tumačenje usvaja naprosto kao samorazumljivo, bez dodatnog obrazlaženja ili načelnog preispitivanja. U ovim pristupima, možda tek Hintikkin [Hintikka, 1973] prikaz predstavlja u tome izuzetak, iako je i njegov stav često bio kritikovan iz istih razloga. Aristotel prikazuje vreme u vidu *razgranate* vremenske strukture, u kojoj je, kao što je poznato, budućnost predstavljena u vidu drveta čije se stablo razgranava polazeći od sadašnjeg momenta (ili, po nekim interpretacijama, od momenta koji sledi onaj sadašnji). Kada je reč o pojedinačnim slučajevima (a koji nisu atemporalni ili omnitemporalni), strukturalno sličnim onom u primeru sa bitkom na moru (*tj.*, koji su kao ‘*stvari koje se odvijaju na odstojanju*’), nijedna od mogućih budućih alternativa nije *sada* istinita. *Sada* može biti istinito samo nešto što je predstavljeno delovima stabla ispod granajuće krošnje, tek nešto što je (bilo prošlo ili trenutno) stvarno, pošto ‘*sada*’ ima svojstvo da ‘*kumulira*’ one stvari koje su jednom aktualno postojale. Odnosno, kojima se *sada* može pripisati postojanje.

Iako imamo dovoljno elemenata za obrazovanje slike o gledištu koje je Aristotel želeo da brani, moramo priznati da mnoga od njegovih tvrđenja, uopšteno gledano, ne sačinjavaju koherentnu celinu. Njegovo shvatanje *sadašnjeg vremena* (u gramatičkom smislu) je široko neprecizno. Ono se razlikuje od slučaja do slučaja stoga što je, izgleda, zasnovano na intuiciji i očekivanjima koja se tiču one vrste događaja koji se aktualno odigravaju. *Prisutnost* (neke stvari) u tom smislu obuhvata *sadašnji trenutak* (na koji se

¹⁷⁶ Od ὁρῶ, kontrahovanog oblika od ὁράω = *videti*, *zapaziti*/*neki objekti*/, *uvideti*.

ukazuje terminom *sada*), ali svoj *doseg* može imati i preko domena koji je obuhvaćen značenjem takvih termina kao što je, recimo, termin ‘*danas*.’ U nekim slučajevima ‘*prisutnost*’ i ‘*sadašnji trenutak*’ su uzajamno zamenljivi, ali u nekim drugim, njihova zamena čini ozbiljne teškoće. Aristotelova ideja, za razliku od daleko sistematičnijih razmatranja o ovom problemu iznetih u *phys.*,¹⁷⁷ ovde je izražena u tvrdnji da sadašnje istine korespondiraju sa *p o z n a t i m* domenom (nekog) događaja koji se (*već, tek*) aktualno zbiva, ili čije se zbivanje u sadašnjosti očekuje kao neumitno. Povremeno je dovoljno uvideti početak nekog zbivanja da bi ono moglo biti obuhvaćeno istinitom rečenicom. Kao metafizičko stanovište, indeterminizam tvrdi neutralnu vrednost iskaza o budućnosti, pa bi u ovom slučaju Aristotelovo stanovište bilo nedosledno, jer stvar o kojoj je reč još nije (*definitivno*) prisutna. Videli smo da bi i Łukasiewicz i Aristotel dozvolili da neke stvari koje još nisu ni počele, a koje su pojedinačne, jesu neumitne, te se na njih mogu primeniti kako predikat istine, tako i predikat nužnosti. Za one stvari i događaje koji još nisu počeli, a čije zbivanje nije izmešteno u neku dalju budućnost (ili, da opet prizovemo njegov primer iz *de div. per somn.*, na neko *veće odstojanje*) – *možemo* sačiniti istinit opis i *unapred*.

U razmatranju problema buduće kontingencije Aristotel je, vođen opštom intuicijom u upotrebi lingvističkih fraza koje sadrže vremenske referencije, želeo da izgradi jedno kompromisno metafizičko shvatanje vremenskih struktura, koje bi trebalo da bude saglasno sa svakidašnjim jezičkim iskustvom. U svakidašnjem životu (pretpostavimo da se saglašavamo oko toga šta bi ova fraza mogla da znači) mi prećutno prihvatamo da naše *misli* i *delovanje* mogu biti autonomni uzroci događaja. Na osnovu toga smatramo da postoje stvari koje su u domenu naše slobodne volje. Delanje nas vodi željenim, ali ne i nužnim posledicama, i obrazuje tok zbivanja koji iz njega sledi. To još ne znači da je budućnost u potpunosti otvorena. Ali, jedan njen deo ipak može biti pod uticajem naše, ili nečije druge, pojedinačne volje. Kada to ne bi bilo tako, ne bi bilo mesta za *slobodnu* volju; svaki naš postupak bi bio predodređen, odnosno nužan, a arument ‘*Lenjivac*’ bi imao

¹⁷⁷ Posebne delove koji razmatraju različite aspekte pojma *sada*, možemo pronaći u knjizi *A, c.x-xiv*.

opštu primenljivost, odnosno važenje. Čini se da je to bila prava pozadina Aristotelove namere koju je želeo da predstavi u *de int., cap. ix.*

Rezime

Aristotelova pretpostavka bi se mogla prikazati u svedenom obliku na sledeći način. Ona počiva na *ontološkom razlikovanju* prošlosti i sadašnjosti, sa jedne strane, i budućnosti, sa druge. Drugim rečima, Aristotel tvrdi *vremensku asimetriju*, i to, delimičnu ili ograničenu, važeću samo za *temporalne* rečenice, ali ne i za *atemporalne i omnitemporalne*. U slučaju rečenica dve poslednje vrste, Aristotel dosledno zastupa načelo *vremenske simetrije*. Diodor i Kleant u ovakvom učenju vide ozbiljnu nedoslednost usled Aristotelovog uslovljavanja na zavisnosti istinosne vrednosti iskaza od našeg znanja o onome na šta ti iskazi ukazuju.

Povučena ontološka razlika sastoji se u tvrdnji, da za iskaze o prošlosti i sadašnjosti, bilo pojedinačne ili opšte, možemo (definitivno) reći da su *nužno* istiniti (ili *nužno* lažni). Sa druge strane, kao što smo videli, za iskaze o budućnosti, možemo kao nužnu tvrditi samo disjunkciju kontradikcija ovih iskaza. Kada je istinit jedan od para kontradiktornih iskaza disjunkcije, *tj.* kada se slučaj, na koji ukazuje jedna od kontradiktornih alternativa, zbija ili zbiva, tada istinosa vrednost tog iskaza od disjunkcije preuzima svojstvo nužnosti. Kada je reč o budućim kontingencijama, kod Aristotela *stvarnost* korespondira sa *nužnošću*; odnosno, *postojanje* referenta nekog iskaza obezbeđuje tom iskazu predikat *nužnosti*. Iskaz koji je jedanput dobio istinosnu vrednost, preuzima je i prenosi dalje ka prošlosti. Ono što je *već* istinito to je i nužno.

Ma koliko izgledale pojednostavljene, ove teze čine okosnicu Aristotelovog pristupa. U osnovi Aristotelovog stanovišta leži realistička teorija istine kao korespondencije, i na nju upućuju brojna mesta; čini se da jedino ona može pružiti prihvatljivo objašnjenje čestog preplitanja pojmova istinitosti, nužnosti i postojanja kod Aristotela. Istinitost ili nužnost 'stavova' zasniva se na *stanju stvari* koje ti iskazi opisuju, ili 'su (*već*) opisali.'¹⁷⁸ Ova

---

¹⁷⁸ Zbog toga će Ackrill [1963, p. 140] u svom komentaru Aristotelog *de int.* njegovu teoriju istine označiti kao "grubu realističku korespondentnu teoriju istine."

napomena može biti od značaja kada imamo u vidu da Aristotel prihvata kao postojeće u izvesnom smislu i one stvari koje *više ne postoje*, ali su jednom postojale i bile predmet našeg opažanja, znanja ili delovanja (kao što mogu biti predmet našeg razmišljanja zahvaljujući nekim našim duševnim sposobnostima, recimo pamćenju, koje se, prema Aristotelu, temelji na *opažanju*).¹⁷⁹ Budućnost, međutim, nije podložna opažanju. U slučaju iskaza koji ukazuju na ‘buduće objekte’, ili takve stvari koje još nisu postale, mi nismo u mogućnosti da nađemo njima odgovarajuće stanje stvari (ili njihove ‘neposredne referente’). Međutim, treba priznati, da u slučaju nekih *vrsta* stvari, ovo tvrđenje ne važi. To su, kao što smo ranije istakli, stvari iz *atemporalne* i *omnitemporalne* sfere. Međutim, iskazi koji se odnose na prošle stvari zasnovani su na moćima naše duše da u sećanju prizove svoje ranije opažaje.

Slično stoji stvar i sa pojedinačnim istinama o prošlosti. Pošto su istine iskaza neposredno nadovezane na naše (definitivno) znanje o onome što se dogodilo, a što se ogleda ili u *podudarnosti* sa stanjem stvari, ili kao nešto što je konačno ili repetativno (bilo zahvaljujući iskustvu, recimo, na osnovu prethodnog poznavanja pravilnosti u kretanju nebeskih tela). U svakom slučaju, istinitost je vezana za stanje stvari za koje je moguće dati puni opis.

D o d a t a k : Tri prigovora protiv ekskluzivnosti prošlih pojedinačnih istina

Antički prigovori Aristotelovoj tezi asimetrije, takvoj koja ima aletičku i modalnu relevanciju, a koji su nam dostupni i poznati, mogli su se pojaviti još tokom Aristotelovog života, ili u periodu koji mu neposredno sledi. Za neke od ovih prigovora saznajemo čak i od samog Aristotela. U osnovi, sva tri prigovora koja ćemo navesti u neposrednoj su vezi sa mogućnošću

---

¹⁷⁹ Arist. *de mem.*, 449,27-30: "*Jer opažanje je opažanje sadašnjeg, predviđanje je predviđanje budućeg, a pamćenje je pamćenje prošlog. Svako pamćenje se prostire nad vremenom. A tako svako od živih bića koji opažaju vreme, pamte, i to posredstvom onoga čime opažaju.*" Zanimljivo je, da upravo ovaj spis Aristotel počinje komentarom o tome da neki drže da je (*ib.* 10-14) moguća "predviđalačka nauka," a ovom frazom ima u vidu *tumače*, odnosno mantičare, verovatno misleći na one čije predviđanje ima srodnosti sa "prošlošću," kao što je to slučaj sa Epimenidom.

predviđanja budućih događaja, kao i sa problemom istinitosti prediktivnih iskaza. Takođe, ovi prigovori poriču aletički ekskluzivitet koji teza asimetrije pretpostavlja za iskaze koji se tiču prošlosti.

1. Među značajnijim prigovorima koji su bili upućeni aristotelovskoj predstavi o prirodi i logičkoj formi pojedinačnih istina o prošlosti, sledeći svakako zavređuje posebnu pažnju. On dolazi od *Kleanta*, Zenonovog sledbenika na čelu Stoje. Ono što je Kleant želeo da ospori, bila je tvrdnja po kojoj je *razlika u stepenu našeg znanja* dovoljna da pružimo ekskluzivitet prošlim istinama. Kleant tvrdi, da ne možemo biti sigurni, čak ni u slučaju *minulih događaja*, da su se dogodili, kao ni da su njihovi potpuni opisi *definitivno* istiniti ili lažni. Drugim rečima, prošle postojeće stvari treba da imaju podjednak ontološki status kao i one buduće, bilo da tek *treba* ili da samo *moгу* da se dogode. Kada se radi o postojanju, priroda postojanja stvari koje su *već* protekle i onih koje se *još* nisu zbile, jeste (u ontološkom smislu) *p o d j e d n a k a* – nijedna od tih stvari *s a d a n e p o s t o j i*. Ista ova primedba trebalo bi da stoji i kada je reč o našem znanju. Iskazi čiji je sadržaj predstavljen u prošlom vremenu, zbog istovetne prirode postojanja prošlosti i budućnosti, treba da budu i vrednovani istim kriterijem.

Jedan aspekt ove tvrdnje svakako je usmeren u pravcu afirmacije pojma *cikličkog* vremena, u njegovom grubom obliku, a kojem je stoicizam, ne samo rani, bio sklon – *tj.* da je vreme ‘ponavljajuće’ (rekurentno), te da njegov opis nije moguće podvesti pod opis koji odgovara linearno uređenom skupu. Većina komentatora u Kleantovoj tvrdnji uglavnom ne uočava ništa više od pukog izražavanja ciklične vremenske koncepcije, sagledavajući je u kontekstu stoičke koncepcije *kosmologije*, kao i njenom orfičkom, nehelskom poreklu. Ali, ne čini se da je Kleantova tvrdnja bila oblikovana samo u tom duhu, niti da je njena oštrica usmerena samo protiv koncepcije linearnog vremena.¹⁸⁰

¹⁸⁰ Čak kada bi to i bio slučaj, ova primedba ne bi imala ubedljivo veću kritičku snagu. Kao prirodnu posledicu ove koncepcije, možemo zamisliti važenje tvrdnje suprotne onoj koja se pripisuje Kleantu. Na primer, pretpostavimo da su stvari ili događaji uzročno povezani, obrazujući pri tom cikličko (a ne linearno) uređenje. Ovo još uvek ne znači i da prošlost treba da bude shvaćena kao kontingentna, te stoga manje pouzdana nego što to branioci nužnosti prošlosti pretpostavljaju. Cikličnost automatski ne povlači za sobom i kontingentnost prošlih pojedinačnih događaja. Ono čega je Kleant bio svestan, jeste činjenica da prošli sekventi

Pokušaćemo da pružimo tumačenje koje nam se čini primerenije Kleantovoj nameri, onakvoj kakva je prvobitno i mogla biti iznesena. Ono što Kleant tvrdi (a Antipater podržava), u osnovi i naprosto jeste da: *nisu sve prošle istine nužne*.¹⁸¹ Pogledajmo detaljnije njegovo rasuđivanje.

- a) Ako smo u jednom trenutku tvrdili istinitost nekog univerzalnog kondicionalnog iskaza (x) ($f x \rightarrow g x$) koji opisuje uzročnu vezu između dva događaja
- b) i imamo istinit antecedent $f a$,
- c) a uvažavamo načelo koje tvrdi da su “prošle istine nužne (istine)”, ili $\vdash P\alpha \rightarrow \vdash \Box P\alpha$, tada,
- d) na osnovu ovoga tvrđenja [$f a$] i
- e) prolaska izvesnog vremena (tokom kojeg pridajemo prefiks P kondicionalnom iskazu),
- z) imamo, kao posledicu, valjanu tvrdnju, $\Box P g a$.

Ono što u ovom rasuđivanju izgleda da Kleant ne prihvata kao očigledno, jeste upravo pretpostavljeno načelo $\vdash P\alpha \rightarrow \vdash \Box P\alpha$. Kleantov prigovor je bio dobro poznat i razmatran u antici, a svedočanstvo koje imamo o njemu nam dolazi od Cicerona. U njemu se tvrdi kako su:

“omnia enim vera in praeteritis necessaria sunt, ut Chryssippo placet dissentienti a magistro Cleanthe, quia sunt immutabilia nec in falsum e vero preterita posunt convertere – si igitur quod primum in conexo est necessarium est, fit etiam quod consequitur necessarium”.

“... sve prošle istine nužne (kao što Hrizip drži nasuprot stajališta svojeg učitelja Kleanta) stoga što su minule činjenice nepromenljive i ne mogu se premetnuti od istinitih u lažne, ako je antecedent nužan, konsekvent takođe dolazi po nužnosti”.¹⁸²

.....

ponavljajućeg vremenskog ciklusa ne predstavljaju poseban problem u pitanjima kontingencije. Na podjednako zadovoljavajuć način ova koncepcija se može uklopiti u tezu o tome da u prošlosti važi veza istine i nužnosti. Ovo važenje bi se možda moglo dovesti u pitanje samo u slučaju kada bi svaki 'obilazak' jednog ciklusa bio različit od prethodnog, a što naravno, uvodi dodatne komplikacije onima koji treba da brane ovu tezu. U tom slučaju ostaje da se objasni složeno pitanje, u kom smislu tada može biti reči o zaista cikličnom vremenu? Kleant je svakako mogao biti svestan ovih mogućih trivijanih primedbi, te iz tog razloga tumačenje njegovih reči treba ipak tražiti na nekoj drugoj i ubedljivijoj strani.

¹⁸¹ Döring, Frg. 131 = Epictetus, *Dissertationes*, (ed.) Schenkl (1916) ii 19,1-5; Diodorus Fr. 24, Giannantoni, (de); < FDS 993; LS 38A: "Neko će sada zadržati par 'Postoji nešto što je moguće a što niti jeste niti će biti istinito' i 'Nešto nemoguće ne sledi iz nečeg mogućeg', ali će poricati da 'Sve prošle istine jesu nužne' [οὐδὲ πᾶν δὲ παρεληλυθὸς ἀληθὲς ἀναγκαῖον ἔστιν]. Ovo izgleda da je bilo stanovište koje su zauzimali Kleant i njegov krug, a koje je u celini odobravao Antipater.”

¹⁸² Döring, Frg. 132A; Cicero, *de fato*, vii,14 = LS 38E; < FDS 437.

Teško je dati drugačiji a prihvatljiv smisao Kleantove primedbe tvrdnji o načelu koje drži da su sve prošle istine nužne, sem da je njom pobijao opštu prihvatljivost teze vremenske asimetrije, koja izražava ne samo različitu prirodu uzročnosti u različitim vremenima, već i prirodu veze istine i nužnosti u njegovim različitim isečcima. Konceptija kojoj je Kleant bio blizak čini se da se podudara sa kritikom toga da se u isto vreme može tvrditi i načelo ontološkog razlikovanja prošlosti i budućnosti, sa jedne, i tvrditi da je priroda uzročnog poretka jedna i jedinstvena, kao i važeća bez ograničenja u odnosu na gramatičke vremenske aspekte svojstvene uobičajenoj jezičkoj praksi.

Kleantova primedba nije naprosto kritička opaska o 'diodorovskoj' tezi, tumačenoj u liku *'načela plodnosti'*, već je to i pokušaj da se učini dodatni korak u odnosu na one koji tvrde da postoji bilo kakva fizička (ontološka) ili logička asimetrija na kojoj može ležati pretpostavljeno razlikovanje prošlosti i budućnosti. On pronalazi i naglašava nekonzistentnost ovog stanovišta. Za razliku od Epimenida, Kleanta je teško videti kao zagovornika teze o 'prošlim kontingencijama'. Čini se da je njegova ideja pre bila u tome da *nema načelne razlike između retrodikcije i predikcije*, te da bi teorijska osnova i za jedno i za drugo trebalo da bude jedinstvena. Prihvatiti bilo koje načelo koje važi za prvo, znači prihvatiti ga i za drugo: *ako* su prošle antecedentne okolnosti nekog kondicionala ostvarene, *i ako* je (sada) moguće predvideti sa izvesnošću neki (recimo, trenutno prošli) događaj (izražen kao konsekvant kondicionala), *tada*, primenom načela uzročne uslovljenosti događaja, a koje leži na tezi vremenske simetrije, (sada) može biti moguće (na osnovu istog načela koje ovaj kondicional oprema prefiksom nužnosti), predvideti neki (budući i još neostvareni) događaj, kao posledicu određenih (već prošlih, ili sadašnjih) antecedentnih okolnosti. Isto važi i za *buduće* antecedentne okolnosti koje se objavljuju u različitim prirodnim *znacima* ili naznakama onih stvari koje tek treba da se dogode, a čija značenja su poznata *'tumačima'*, poput heruspika, augura, astrologa, *itd.* Jednom istiniti kondicional ima istu, konzerviranu, vrednost tokom (bilo kojeg dela) vremena.

Ova interpretacija čini jasnijim svedočanstvo koje imamo pred sobom, a koje se tiče pravca u kojem je rasprava o ovom problemu vođena. Pitanje kojim je Aristotel prvenstveno bio zaokupljen (*'kakva je priroda prediktivnih*

iskaza u tumačenja [*'božanskih'*] znakova koji ukazuju na budućnost i gde je poreklo grešaka u njihovom obrazovanju?"), stoici i megarani su razumeli kao različito *po svojoj vrsti* od pitanja koje se striktno odnosi na samu (ontološku) prirodu vremena. Po njima, greške u predviđanjima imaju poreklo u našoj veštini i stepenu našeg znanja i one nisu neposredna posledica prirode prošlog i budućeg vremena, odnosno razlike između prošlih i budućih uzroka.¹⁸³

Ono što je u svakom slučaju izvesna prednost koncepcije megarana i stoika, jeste to što su *greške i propuste* ove vrste (a koje su takođe srodne ambigvitetima i nerazumevanju izraza, koji predstavljaju posledice uobičajene jezičke prakse) inkorporirali ne u prirodu *svetskog poretka*, već u sferu izvesnosti koja zavisi od različitih aspekata nivoa našeg saznanja i iskustva – bilo saznanja opštih načela i oblika logičkog izvođenja; bilo saznanja neophodnih načela na osnovu kojih se vrše pouzdana tumačenja (antecedentnih) znakova budućih događaja; bilo saznanja neophodnih za razumevanje značenja reči, za odgonetanje ambigviteta, kao i za razumevanje različitih *vrsta znakova* i njihovih (prikrivenih, simboličkih ili nameravanih) značenja. Oni su na odgovarajući način shvatili vrstu pitanja o kojoj se ovde radi, i odgovor na njega upotrebili kako bi ga postavili na striktno epistemološki nivo. Ovo je jedna od značajnih razlika u odnosu na Aristotela, te stoga komentare megarana i stoika o predviđanju, kao i njihovo stanovište u debati o budućim kontingencijama, treba sagledavati imajući u vidu upravo ove elemente.

Ono što su, nasuprot tome, učinili Aristotel i njegovi kasniji sledbenici, bilo je da se sačini neophodan prostor za *izuzetke* koji ne koincidiraju sa *definitivnim*, pa stoga ni atemporalnim ili omnitemporalnim, događajima. Sličnu nameru imao je, kako smo to videli, i Epikur. To je bila projekcija epistemološki zavisnog aspekta pitanja, svedena na razlikovanje u ontološkoj strukturi vremena. Ta namera daje i ostavlja nekonzistentne posledice, a zadržala se u duhu interpretacija Aristotelovih komentatora

---

¹⁸³ Takva je i čuvena "tehnička" primedba koju stoici upućuju haldejcima, a koja se ne tiče evidencije, već logičke forme koja bi predviđanja morala da imaju, odnosno, da predviđalačke iskaze ne treba obrazovati u kondicionalnoj, već konjunktivnoj formi; vidi, takođe, Cic. *de fato*, viii,15.

tokom stoleća koja su usledila, odnosno, sve do današnjih interpretatora ove antičke debate.

2. Kakav je mogao biti Aristotelov odgovor na vrstu primedbe koju Kleant upućuje aristotelovskom shvatanju vremenske asimetrije (*tj.* da nisu sve prošle istine nužne), možemo samo nagađati na osnovu Aristotelove opaske o modalnoj retrodiksiji i *Epimenidu* [oko 600. godine *p.n.e.*]: čuvenom atinskom spasiocu, miljeniku bogova i tumaču njihovih znakova, piscu (druge) *Teogonije* i zbirke proročanstava, a pored Ferekida sa Sira, još jednom od mudraca iz starijeg perioda koji je poznat po uspešnim predskazanjima.¹⁸⁴ Sam Aristotel mu ironično pripisuje stanovište da *predviđa prošle događaje*. Nemamo podatke o tome kakva su mogla biti ova predviđanja '*prošlosti*', osim što znamo da se radi o takvim predviđanjima koja su mogla biti zasnovana na tradicionalnoj veštini tumača posvećenih u božanske poslove. Moguće je i to, da se Aristotelova ironična opaska odnosila na *a)* Epimenidovu nesaglasnost sa Homerom i Hesiodom u tumačenju teogonijskih pojava, a koje je ovaj mogao konstruisati sledeći znakove bogova,¹⁸⁵ ili pak, na *b)* činjenicu da se Epimenid nije mogao *setiti* svih detalja prošlosti, pošto je proveo mnogo godina zahvaćen *snom* u jednoj pećini, te događaje (koje je na svoj način predviđao) nije ni mogao *opaziti* ili *neposredno saznati*,¹⁸⁶ kao ni dati njihov puni opis. Aristotel, kao kritičar načelne mogućnosti predviđanja, ovaj slučaj pominje u komentaru o *nužnosti prošlosti* i prirodi prediktivnog govora, u *rhet.* 1418a24, *sqq.*:

1418a24: ἐκεῖνος [sc. 'Ἐπιμενίδης ὁ Κρήσις] „Imao je [sc. Epimenid Krećanin] običaj da
 γὰρ περὶ τῶν ἐσομένων οὐκ ἐμαντεύετο, predskazuje, ne budućnost, već samo stvari
 ἀλλὰ περὶ τῶν γεγερότων ἀδήλων koje su bile prošle a koje su tamne ...”
 δέ

Epimenid je, dakle, vrstan u 'predviđanju' i *tumačenju* ne budućih, već prošlih događaja i znakova koji na njih ukazuju. Odnosno, on je vešt u *retrodiksiji*, zato jer drži da nisu svi prošli događaji, kao i kontingentni iskazi o prošlosti, kako to i Kleant tvrdi, neposredno istiniti i nužni.

¹⁸⁴ D.L. i 109-115.

¹⁸⁵ O čemu izveštava Paus, viii 18.2.

¹⁸⁶ Prema Pausaniji, četrdeset godina [Paus. i, 14.4], prema Diogenu, pedeset sedam, [D.L. i 109], a prema Sudi i punih šezdeset godina, [Suidas, s.v. "Ep."; Diels, vol. ii., p. 185].

3. *Diodor* svoju kritiku vremenske asimetrije započinje Aristotelovim stavom o nepromenljivosti prošlosti, preuzetom iz prethodnog konteksta (a koji je izložen nešto ranije u *rhet.* 1418a3-5), kao i iz *e.n.* 1138b7-9.

Fredeova¹⁸⁷ ovu tvrdnju čita kao pogrešno tumačenja Diodorove namere, jer se kod Aristotela, navodno, nigde eksplicitno ne spominje *nužna istina prošlih iskaza*, što je samo delom tačno, jer ih Aristotel ipak ima u vidu kada govori o dedukciji i nužnosti saznanja u *e.n.* 1139b20 *sq.*, pominjući i kontekst koji nas upućuje na odgovarajuće mesto u *Analitikama*.¹⁸⁸

Imajući u vidu prethodne aspekte ove diskusije, Diodorova kritika aristotelovske koncepcije čini se nešto preglednijom u svojoj nameri: ono što je (tek) prošlo i istinito nije sasvim dovoljno da bi tezu uzročnosti i princip necesitacije učinilo univerzalnim načelima sa ontološkom relevancijom. Ono što je Diodor učinio implicitno u svom argumentu '*Vlada r*', a što je Kleant rekao otvoreno (i pored činjenice da svedočanstva, na žalost, ne ukazuju na neposredan povod za njegov stav), bila je kritika dualnosti aristotelovske (ili same Aristotelove) koncepcije buduće kontingencije, kao i odnos rezervisanosti prema mogućnosti obrazovanja predviđanja.

Diodorova kritika bila je značajna u još jednom svom aspektu. Aristotelova odbrana načela 'slobode da se deluje drugačije' u debati o argumentu 'Lenjivac', evidentno je duboko ukorenjena u epistemološke pretpostavke vezane za budućnost. Zastupajući uglavnom stanovište o asimetričnosti vremena i naglašavajući zavisnost ove strukture od *vrste* pojedinačnih slučajeva, Aristotelova teorija buduće kontingencije je puna nedoslednosti. Aristotelov izbor granajuće vremenske strukture u slučaju interpretacije primera sa 'bitkom na moru' bio je posledica pristupa zasnovanog na *sadašnjem* znanju o budućnosti.

Dajući prednost linearnoj vremenskoj strukturi, Diodor je verovatno želeo da povuče oštru granicu između našeg *sadašnjeg znanja o budućnosti* i prirode samih budućih činjenica, pripisujući linearnost fizičkim svojstvima vremena. Iz ovih razloga on brani stanovište o *jedinstvenoj* strukturi vremena, koja važi 'u oba pravca'. Ova koncepcija je kasnije preuzeta od strane stoika (sa

¹⁸⁷ "The Sea-Battle Reconsidered," *Oxford Studies in Ancient Philosophy*, 1985, No.3; p.48-9

¹⁸⁸ *An. post.* I. c. i.

izvesnim modifikacijama a koje se prvenstveno tiču usvajanja pretpostavke o *gustom* vremenu namesto Diodorove *diskretnosti*).

Videli smo da tvrdnju vremenske simetrije, tj. simetrije prošlosti i budućnosti u odnosu na njihovu kauzalnu strukturu, naglašava i Kleant. On je verovatno problem kontingencije video kao isključivo epistemičko pitanje, koje može biti usmereno u oba pravca, i prema prošlosti i prema budućnosti: iz istih razloga zbog kojih se tvrdi da je budućnost kontingentna, to bi se moralo tvrditi i za prošlost. Razlog za ovu tvrdnju je zasnovan na pretpostavci *jednoobraznosti* vremenske strukture i činjenice da se u oba slučaja bavimo stvarima koje nam nisu *neposredno* predočljive i koje naprosto *nisu trenutno* postojeće. U tradiciji Diodora, prošlost i budućnost moraju nalikovati i moraju biti predstavljeni istom ontološkom strukturom. Naše znanje ne može da ima uticaj na samu fizičku strukturu vremena.

Za razliku od Kleanta, Diodorova sugestija za prihvatanje *linearne* vremenske strukture bila je motivisana namerom da se izbegnu problemi koji se pojavljuju iz implementacije epistemičkih pojmova u fizičke teorije. Diodor brani stanovište da vremenski poredak treba da bude jedinstven, čak i kada su prošlost i budućnost različiti s obzirom na *postojanje* objekata koji su *opisani* bilo kao budući ili prošli događaji ili stanja stvari. Pored čitavog niza zapažanja nedoslednosti u teorijama svojih savremenika, on je konstruisao sistem koji je u osnovi motivisan namerom da se izbegnu pogreške koje su posledice filozofskih teorija koje su branili njegovi rivali. Iz ovoga razloga možemo reći da je Diodor dosledan sledbenik Klinomaha iz Turija (zagonetnog i nedovoljno istraženog ‘pronalazača’ iskazne logike), kao i da je njegov doprinos ključan za dalji razvoj stoičke logike.

Aristotelov “indeterminizam”. Konceptija indeterminizma, koja se savremenim komentatorima činila veoma bliska Aristotelovoj intuiciji, sugerisana je, u svom punom svetlu, od strane Artura Priora [1962]. Ona izrasta na tvrdnji o *asimetričnoj* prirodi vremena, te stoga i nužnosti i istinitosti. Na tome počiva i Priorovo uverenje da Aristotel zastupa koncepciju ‘granajućeg vremena’, prema kojoj budućnost ima različitu *ontološku* strukturu od prošlosti (a s obzirom na izbor u tumačenju sadašnjeg trenutka, ili ‘korena grane’, moguće je i tumačenje po kojem se struktura budućnosti može razlikovati čak i od sadašnjosti, ne računajući onaj trenutak, ili interval, koji joj neposredno prethodi). Budućnost je

‘otvorena’, pošto prošlost, sve do sadašnjeg momenta (ili, u nekim interpretacijama, uključujući i sadašnji momenat), jeste ‘zatvorena’.¹⁸⁹ Priorovska shema granajućeg vremena, iako poseduje veoma mnogo zajedničkog sa svakidašnjom lingvističkom praksom, generalno se smatra jednom od ključnih za interpretaciju različitih vremenskih aspekata.

Aristotelova koncepcija teži da obuhvati sve naše lingvističke intuicije, kao i da bude predstavljena kao opšte primenljiva i prihvatljiva metafizička koncepcija. Stalnim ponavljanjem fraza sa epistemičkim aspektima, Aristotel napušta ontološke razlike vezane za vremenske sekvente date u njegovoj *phys. lib. Z*. On ih zamenjuje pojmovima, za argumentaciju daleko slikovitijim (mada ne i uverljivijim), koji predstavljaju tip ‘*upoznavanja sa*’ stavkom o kojoj se radi, kao i sa mogućnostima kako te stavke utvrditi kao *saznate činjenice*. Njegova tvrđenja variraju od fraza koje ukazuju na *istinu vezanu za postojanje*, do takvih koja ukazuju na *istinu iskaza*, a koji su nezavisni od postojanja. Stoga je veoma teško prepoznati i pripisati mu bilo kakvu odlučnu i jedinstvenu koncepciju koje se mogao čvrsto pridržavati.¹⁹⁰ Ono što podupire naš utisak jeste, da se mogući smisao razumevanja Aristotelove teorije istine sastoji u pridruživanju pojma istine sa pojmom znanja.

Koncepcija korespondencije, koja je u mnogim njenim aspektima slična Epikurpovom pogledu na kriterije istine (kao i ranih epikurejaca), upravo je ista ona koju Aleksander obuhvata u odeljku posvećenom budućoj kontingenciji, ili se barem podudara sa onom koju želi da pripíše Aristotelu. Drugim rečima, ona je daleko bliže vrsti pristupa koja odgovara izvesnoj epistemičkoj, dakle sadržajnoj, logici,¹⁹¹ te iz tih razloga njegova motivacija

¹⁸⁹ Savremeni komentatori, obično, istrajavaju na tome da poistovećuju ova dva modela sadašnjosti kao podudarna po svojim prirodama, mada ovo poistovećivanje generiše čitav niz dodatnih problema u tumačenju iskaza sa vremenskim referencama poput “*sada*,” “*ovog trenutka*,” “*danas*,” i sl.

¹⁹⁰ Na primer, u *de int cap. ix* 19a27-32, formulacija koja nam može predstaviti njegove tvrdnje koje se tiču odnosa između zakona bivalencije i zakona isključenja trećeg, data je u terminima *bića*. Na drugim mestima (u *cat. iv*, 2a8, x, 13b2, i *de int. iv*, 17a2) on ovaj problem sagledava u terminima istine i laži.

¹⁹¹ Danas je ovo stanovište, u sklopu *antaktualističko-aktualističke* debate, shvaćeno kao *antaktualističko*. J. Burges [“*The Unreal Future*,” *Theoria*, 1978 (44/iii):157-179] ga stavlja u

i treba da se sagledava kao deo šireg konteksta koji pre potpada pod debatu o *predviđanju* budućih događaja, nego u tradicionalnu oblast rasprave o *kriterijima*. Treba imati u vidu stvar koja delom može objasniti inkonzistenciju njegove rasprave, ili obogatiti naše razumevanje njenog sadržaja i toka, da se ono što se obično previda sastoji u tome što gotovo svi njegovi komentatori, bilo tumači ili oponenti, grade svoj odnos prema savremenim tehnikama i praksi obrazovanja brojnih aktuelnih oblika predviđanja, kao i da sa tog polazišta grade svoje stanovište ili kritikuju metafizičke aspekte oponentskih teorija.

Različito razumevanje Aristotelove osnovne motivacije i pokušaja koje je preduzeo u razmatranju primera sa budućom bitkom na moru, rezultira u različitim načinima pristupa i interpretacije njegovih tvrdnji. Kao što smo to prethodno pomenuli, *jedna* tradicija, koja je u saglasnosti sa antičkim autorima kao što su to Ciceron, Ecije ili Teodoret, a koja se ponovo pojavljuje među 'današnjim' autorima kao što su to Gomperz, Loening, a nastavlja se sa Hintikom,¹⁹² obično ga svrstava među *deterministe* (ili, rečeno u blažem obliku, među tzv. 'nesvojevoljne deterministe'). *Druga* tradicija, a koja je bliža Łukasiewiczu, drži ga *indeterministom*, i to sasvim u libertijanskom smislu te reči, u onakvom svetlu u kojem smatra da je poželjno da bude viđen, pri tome podupirući svoje tvrdnje pozivajući se radije na odgovarajući odeljak iz *e.n.* 1139b7-9, upravo onaj koji govori o našoj nemogućnosti da utičemo na prošlost i mogućnosti da utičemo na budućnost.

Ukoliko postoji neki treći, srednji put, on bi se mogao sastojati ili u upoređivanju Aristotelove namere sa samim uspehom projekta koji je

... ..

sledeći kontekst: "...Kako to da iko može znati da će se nešto desiti ako je još moguće da neće? Kako se čini, postoji nesklad između predskazivanja i neposredne kontingencije (p.158); ... 'Naučne,' ili bolje rečeno, *pozitivističke*, primedbe upućene su *aktualizmu* sa tog stanovišta da je apsurdno govoriti o istini onde gde je znanje u načelu nemoguće, kao što je to, kako izgleda, u slučaju budućih kontingencija (p.163)."

¹⁹² Hintikka isprva (u "Necessity, Univesality, and Time in Aristotle", *Ajatus*, 1957, vol. 20 p. 65-90) Aristotela svrstava među deterministe, i to pored Diodora, što već u prvim kasnijim radovima (kao što je to, recimo "Aristotle and 'Master Argument' of Diodorus," *Amer. Philos. Quart.* 1964, vol. 1, p 101-114) delimično ublažava, iako i dalje ne odstupa od tvrdjenja da je Aristotel ipak zagovornik determinizma.

oblikuje, ili u metodološkom vrednovanju pokušaja da se dno i instruktivno probno polje za upoređivanje različitih tipova ove snage. Ukoliko se njegova namera sastojala u pokušaju sa ‘determinističkim’ teorijama (predviđanja), možemo je to učinio samo delimično i ne toliko uverljivo koliko to leđa iz perspektive njegovih sledbenika ili većine nama komentatora. Aristotel je, što smo u ovom tekstu želeli da ostavi otvoren prostor za primedbe mnogih kritičara njegovih mišljenja, on je pružio i širok prostor mnogim komentatorima koji su imali praviću za njegova stanovišta, da ih slobodno unapređuju i tako iz svog prvobitnog izvora, zastupajući različita rešenja problema, u Aristotelovom tekstu ipak ostala samo nagoveštena.

Literatura

- Achinstein, P.(1983): **The Nature of Explanation**, Oxford;
- Acton, N. B.(1972), **The Illusion of the Epoch**, Routledge, London.
- Angel, R. (1967), Explanation and Prediction: *A Plea for Reason*, **Philosophy of Science**, No.34.
- Arnim, H. von(1903-5): **Stoicorum veterum fragmenta**, Stuttgart.
- Barrow, J. D.(1988): **The World within the World**, Clarendon, Oxford.
- Becker, O.(1960); Zur Rekonstruktion des 'kyrieuon logos' des Diodoros Kronos, **Erkenntnis und Verantwortung: Festschrift fur Theodor Litt**, eds. J. Derbolav & F. Nicolin, Dusseldorf, s.250-263.
- Berlin, I.(1954), **Historical Inevitability**, u Gardiner (1974).
- Berlin, I.(1960), *History and Theory: The Concept of Scientific History*, **History and Theory**,
- Blanché, M. (1965), Sur l'interprétation du *κυριεύων λόγος*, **Revue philosophique de la France te de l'étranger**, pp.133-149.
- Blink, D.(1982): Ancient Philosophy and Grammar, **American Classical Studies**, x.
- Boheński, I.M.(1961); **A History of Formal Logic**, (trans. by Ivo Thomas), Notre Dame.
- Borkowski, L.(1970); **Jan Lukasiewicz - Selected Works**, Studies in Logic and the Foundation of Mathematics, North-Holand, Amsterdam-London.
- Buck, R. C.(1963), *Reflexive Predictions*, **Philosophy of Science**, (30):359-369.
- Bull, R.A.(1965); An Algebraic Study of Diodorian Modal Systems, **The Journal of Symbolic Logic**, (30):58-64.
- Bull, R.A.(1968); An Algebraic Study of Tense Logics with Linear Time, **The Journal of Symbolic Logic**, (33):27-38.
- Bunge, M.(1959), **Causality**, Harward, Cambridge, Mass.
- Burge, T.(1986): Individualism and Psychology, **The Phil. Rev.** vol. xcv, No.1;
- Cahen, E.(1948): **Callimachus - Epigrammes, Hymnes... - texte établi et traduit**, Paris.
- Church, A.(1956): **Introduction to Mathematical Logic**, vol. 1, Princeton, New Jersey.
- Colingwood, R. G.(1946/1986), **Ideja istorije**, Svjetlost, Sarajevo, prevod R. Tubić.
- Danto, A.(1965) **Analitycal Philosophy of History**, Cambridge.
- Davidson, D.(1974): Psychology as Philosophy, preštamano u: **Essays on Actions and Events**, Oxford 1982;
- Dennett, D.C.(1978): **Brainstorms**, Bradford Books.
- Denyer, N.(1981); Time and Modality in Diodorus Cronus, **Theoria**, (47/p1):pp.31-53.
- Diamond, C. & Teichman, J.(eds.)(1979); **Intention and Intentionality - Essays in Honor of G.E.M. Anscombe**, The Harvest Press, Brighton.
- Döring, K.(1972): **Die Megariker - Kommentierte Sammlung der Testimonien**, Amsterdam.

- Döring, K.(1989): Gab es eine Dialektische Schule?, **Phronesis**, 34(3):293-310.
- Dray, W.H.(1957): **Laws and Explanation in History**, Oxford;
- Dretske F. I.(1977) "Laws of Nature", **Philosophy of Science** 44: 248-68.
- Dummett, M.A. & Flaw, R.(1954): 'Can an Effect Precede Its Cause ?' **Proceedings of the Aristotelian Society Supplementary**, 28:27-44
- Dummett, M.A.E. & Lemmon, E.J.(1959); Modal Logics Between **S4** and **S5**, **Zeitschrift fur Mathematische Logik und Grundlagen der Mathematik**, (4):250-264.
- Dummett, M. A.(1964): 'Bringing about the Past', **Philosophical Review** 73:338-359; navedeno prema ed. Gale (1968);
- Dummett, M. A.(1986): 'Causal Loops', u (ed.) Flock & Lockwood (1986);
- Fehling, D. (1956-7) "Varro und die grammatische Lehre von der Analogie und der Flexion", **Glotta**, 35:214-70; 48-100.
- Feynman, R. R.(1949): 'Theory of Positrons', **Physics Review**, 76:749-759;
- Findley, D.(1941); Time: A Treatment of some Puzzle, (prvi put u **Australian Journal for Philosophy**, No. 19:216-35), preštampano u ed. Gale (1968).
- Flock, R. & Lockwood, M. (ed.)(1986): **The Nature of Time**, Basil Blackwell, Oxford.
- Frede, M.(1980): "On the Original Notion of Cause", in ed. Schfield et al, **Daubt and Dogmatism**, Oxford, 217-249.
- Frede, M.(1994), "The Stoic Notion of *lekton*", in ed. S. Everson, **Language – Companions to Ancient Thought 3**, Cambridge, 109-128.
- Fodor. J.A.(1987): **Psychosemantics**, The MIT Press;
- Gahér, F.(1994); Stoická sémantika, **Organon F**, (4):292-320.
- Gahér, F.(2000): **Stoická sémantika a logika**, Stimul, Bratislava.
- Gale, M. & J. Thalberg (1965), *Generality of Predictions*, **The Journal of Rhilosophy**, 62.
- Gale, R. M. (ed)(1968): **The Philosophy of Time**, Macmillan, London, Melbourne.
- Gallie, W. B.(1963/4), *The Historical Understanding*, **History and Theory**.
- Gallie, W. B.(1964) **Philosophy and Historical Understanading**, New York
- Gardiner, P. (1952) **The Nature of Historical Explanation**, Oxford
- Gardiner, R. ed. (1974), **Philosophy of History**, Oxford U. P.
- Garfinkel, A.(1981): **Forms of Explanation**, Yale UP, New Haven;
- Giannantoni, G. (1983/1990): **Socratcorum reliquiaie**, Naples.
- Godel, K.(1949): 'A Remark about the Relationship between Relativity Theory and Idealistic Philosophy'; u (ed.) R. Schlipp, **Albert Einstein: Philosopher-Scientist**, La Salle: Open Court, pp. 557-562.
- Gott, J. R.(1991): 'Closed Timelike Curves Produced by Pairs of Moving Cosmic Strings: Exact Solutions', **Physical Review Letters** 66(9): M26-1129;
- Greek-English Lexicon -New Edition** (1968): Liddell, H.G. - Scott, R. - Johnson, H.S. - McKenzie, R., Clarendon Press, Oxford.
- Green, M., Schwartz, J., i Witten, E.(1987): **Superstring Theory**, 2 vols. Cambridge University Press, Cambridge.

- Gutzwiller, K.(1992): The Nautilus, the Helycon, and Selenai: Callimachus's *Epigram 5 PF = 14 G.-P.*, **Classical Antiquity**, No.9 (2):194-209.
- Habicht, C.(1992): Athens and Ptolemies, **Classical Antiquity**, 11(1):69-90)
- Hanson, N.R.(1959), On the Symmetry between Explanation and Prediction, **The Philosophical Review**, 68.
- Hempel, C.G.(1963) "Reasons and Covering Laws in Historical Explanation", u (ed.) Hook, S.(1963): 143-163
- Hempel, S.G.(1942): The Function of General Laws in History, u Hempel (1965).
- Hempel, S.G.(1965): **Aspects of Scientific Explanation and Other Essays...**, The Free Press, New York.
- Henson, R.G.(1963): Mr. Hanson on the Symmetry between Explanation and Prediction, **Philosophy of Science**, 30.
- Hintikka, J.(1964): Aristotle and the "Master Argument" of Diodorus, **American Philosophical Quarterly**, (1):101-144.
- Hintikka, J.(1973); **Time and Necessity**, Oxford, 1973.
- Hook, S. (ed.)(1963) **Philosophy and History: A Symposium**, New York
- Horowski, J.(1967): **Folklor w tworczości Kalimacha z Cyreny**, Warszawa.
- Horwich, P.(1987): **Asymmetries in Time**, MIT Press, Cambridge, Massachusetts.
- Hull, D.(1965) The Effect of Essentialism on Taxonomy: 2000 Years of Stasis, **British Journal for the Philosophy of Science** 15: 314-16; 16:1-18
- Hull, D.(1975): Central Subjects in Historical Narratives, **History and Theory**, 14: 253-74.
- Hull, D.(1984): Historical Entities and Historical Narratives, u Hookway, C, (ed.) **Minds, Machines and Evolution**, Cambridge, pp. 17-42;
- Hülser, K.(1987): **Die Fragmente zur Dialektik der Stoiker**, Bd 1-4, Frommann-holzboog, Stuttgart.
- Hurst, D. C.(1981) "The Myth of Historical Evidence", **History and Theory** 20: 278-90
- Hurst, M.(1935): Implication in the Fourth Century B.C., **Mind** (New Series), vol. xlv, 176 (October) , pp. 484-495.
- Kincaid, M.(1988): Supervenience and Explanation, **Synthese**, Vol. 77, No. 2;
- Kitcher, P.(1984) "Species", **Philosophy of Science** 51: 308-33
- Kneale, W.& M.(1962/1984); **The Development of Logic**, Clarendon Press, Oxford.

- Kamp, J.A.W.(1971): "Formal Proprieties of Now", **Theoria** 37, 227-73.
- Kornai, J.(1971) **Anti-Equilibrium**, Amsterdam: North-Holland
- Kripke, S.(1972) "Naming and Necessity", u (eds.) D. Davidson and G. Harman, **Semantics of Natural Languages**, Dordrecht, Reidel: pp 253-350; 763-9
- Lakatos, I.(1970) "Falsification and the Methodology' as Scientific Research Programmes", u I. Lakatos and A. Musgrave (eds.): **Criticism and Growth of Knowledge**, Cambridge; Preštampano u Lakatos (1978): 8-101.
- Lakatos, I. (1970b) Science as Successful Prediction, u **Criticism and the Growth of Knowledge**, New York: Cambridge University Press, 1970, pp. 91-195;
- Lakatos, I.(1971) "History of Science and its Rational Reconstruction", u R.C. Buck and R.S. Cohen (eds.): **P.S.A. 1970 Boston Studies in the Philosophy of Science 8**, Dordrecht, Reidel; preštampano u Lakatos (1978): pp 1023-38
- Lakatos, I.(1978) **The Methodology of Scientific Research Programmes: Philosophical Papers**, Vol. I, (eds.) J Worrall and G. Currie, Cambridge
- Lakatos, I. (1978a): Science and Pseudoscience, u Worrall and Currie (1978).
- Long, A.A.(1970); Stoic Determinism and Alexander of Aphrodisias 'De fato' (i-xiv), **Archiv für Geschichte der Philosophie**, (52):247-268.
- Long, A.A. & Sedley, D.N.(1987); **The Hellenistic Philosophers: Translations of the Principal Sources with Philosophical Commentary**, Vol. i, Cambridge University Press, Cambridge, New York.
- Long, A.A. & Sedley, D.N.(1987); **The Hellenistic Philosophers: Greek and Latin Texts with Notes and Bibliography**, Vol. ii, Cambridge University Press, Cambridge, New York.
- Łukasiewicz, J.(1912); Creative Elements in Science (prvi put objavljeno kao O twórczości w nauce, u **Księga pamiątkowa ku uczczeniu 250 rocznicy założenia Uniwersytetu Lwowskiego**, Lwów, ss. 1-15.) preštampano u (ed.) Borkowski, pp. 1-15.
- Łukasiewicz, J.(1913); **Die logische Grundlagen der Wahrheitsrechnung**, Kraków, ss. 75., pojavljuje se u poljskoj ediciji Ślupeckog (1961), kao i kod Borkowski (1970), pp. 16-82.
- Łukasiewicz, J.(1930); Philosophical Remarks on Many-Valued Systems of Propositional Logic, (prvi put objavljeno kao Philosophische bemerkungen zu mehrwertigen Systemen des Aussagenkalküls, u **Comptes rendus des séances de la Société des**

- Sciences et des Letters de Varsovie**, 23, cl.iii, pp.51-77), preštampano u: (ed.) Borkowski, pp.153-178.
- Lukasiewicz, J.(1934); On the History of the Logic of Propositions (prvi put se pojavljuje kao Z historii zdań, **Przegląd filozoficzny**, (37):417-437) preštampano u (ed.) Borkowski, pp.197-217.
- Lukasiewicz, J.(1941); Logic And the Problem of the Foundations of Mathematics, (prvi put se pojavljuje kao Die Logik und das Grundlagenproblem in **Les Entretiens de Zürich sur les fondements et la méthode des sciences mathématiques** 6-9, 12 (1938) Zürich, 1941, pp. 82-100), preštampano u (ed.) Borkowski, pp.278-294.
- Lukasiewicz, J.(1951¹/1957²); **Aristotle's Syllogistic from the Standpoint of Modern Formal Logic** (2nd ed. enlarged), Oxford University Press, Oxford.
- Lukasiewicz, J.(1961); On Determinism (prvi put objavljeno kao O determinizmie, u (ed.) Ślupecki) preštampano u (ed.) Borkowski, pp.110-128.
- Mandelbaum, M.(1963) "Objectivism in History", u Hook (1963): 43-56
- Mandelbaum, M.(1977) **The Anatomy of Historical Knowledge**, Baltimore.
- Marko, V.(1989), Narativno objašnjenje u istorijskim naukama, **Zbornik radova** Instituta za filozofiju i sociologiju, No. 1, Filozofski fakultet, Novi Sad, str. 47-61.
- Marko, V.(1992), Da li su psihološki entiteti istorijski entiteti? **Godišnjak Filozofskog fakulteta** u Novom Sadu, str. 21-29.
- Marko, V.(1994), Zakoni prirode, paradoks uzročnosti i Gödelovo putovanje, **Zbornik radova** Instituta za filozofiju i sociologiju, No. 2, Filozofski fakultet, Novi Sad, str. 69-80.
- Marko, V.(1995); Callimachus' Puzzle about Diodorus, **Organon F**, vol.2, No.4: 342-367.
- Marko, V.(1996); **Diodorus' Master Argument**, PhD Thesis, Comenius University, Bratislava.
- Marko, V.(1999); Some Peoneering Formal Reconstructions of Diodorus' Master Argument, **Logica et methodologica**, Universita Comeniana, vol. V.
- Marko, V.(2000): Analogisti vs. Anomalisti, in Pavel Cmorej (ed.): **Denotácia, referencia a význam**, *Organon F – Supplement*, Bratislava, pp 153-162.
- Massey, G.(1969); Tense Logic! Why Bother? **Noûs** (3):17-32.
- Mates, B.(1949); Diodorean Implication, **Philosophical Review**, 58:234-42.
- Mates, B.(1953): **Stoic Logic**, University of California Publications in Philosophy, Berkeley and Los Angeles.
- Mates, B.(1961); **Stoic Logic**, Berkeley and Los Angeles.
- Mayr, E.(1959) "Typological versus Population Thinking", preštampano u Mayr (1976) **Evolution and the Diversity of Life**, Cambridge, Mass.:Harvard U.P.:26-9
- Mayr, E.(1959): Typological vs. Population Thinking, preštamano u: Mayr, E., **Evolution and the Diversity of Life**, Cambridge, Harvard UP, pp. 26-9;
- McKirahan, R.(1979); Diodorus and Prior and the Master Argument, **Synthese**, (42/2):223-253.
- Mellor, D. N.(1981): **Real Time**, Cambridge University Press, Cambridge.
- Michael, F.S.(1976); What is Master Argument of Diodorus Cronus, **American Philosophical**

- Quarterly**, (13/30):229-235.
- Mignucci, M.(1978); "Sur la Logique Modale des Stoïciens", u ed. Brunshwig **Le Stoïciens et leur Logique** – Actes du Colloque de Chantilly 1976, Paris, 317-346.
- Mignucci, M.(1985), „Logic and Omniscience. Alexander of Aphrodisias and Proclus”, **Oxford Studies in Ancient Philosophy**, 3, pp. 219-246.
- Millikan, R.G.(1986): Thoughts Without Laws; Cognitive Science With Content, **The Phil. Review**, Vol. XCV, No. 1;
- Mithologique grecque** (1982): PUF, 11^e ed., Paris.
- Mueller, I.(1969); Stoic and Peripatetic Logic, **Archiv für Geschichte der Philosophie**, (51):173-187.
- Nagel, E.(1961/1974/), **Struktura nauke**, Nolit, Bgd., prevod A. Kron.
- Natorp, H.(1903): Diodoros 42), **RE**, vol.1.
- Needham, P.(1975): **Temporal Perspective - a Logical Analysis of Temporal Reference in English**, Filofska Studier 25, University of Uppsala.
- Novaković, S.(1984), **Hipoteze i saznanje**, Nolit, Bgd.
- O'Connor, D. J.(1956), Determinism and Predictability, **The British Journal for the Philosophy of Science**, 7.
- Øhrstrøm, P.(1980); A New Reconstruction of the Master Argument of Diodorus Cronus, **International Logical Review**, (11):60-65.
- Øhrstrøm, P. & Per Hasle(1993); A. N. Prior's Rediscovery of Tense Logic, **Erkenntnis**, (39):23-50.
- Pfeiffer, R.(1949): **Callimachus**, Oxford.
- Popper, K. R.(1935/1973/), **Logika naučnog otkrića**, Nolit, Bgd., prevod S. Novaković.
- Popper, K. R.(1945⁵), **The Open Society and Its Enemies**, vol. N, Routledge and Kegan Paul, London.
- Popper, K. R.(1950), Indeterminism in Quantum Physics and in Classical Physics, **The British Journal for the Philosophy of Science**, 1.
- Popper, K. R.(1957), **The Poverty of Historicism**, Routledge and Kegan Raul, London.
- Powell, J.G.F. (1995), Cicero Translations from Greek, in J.G.F. Powell, **Cicero the Philosopher**, Clarendon Press, Oxford, pp.273-300.
- Prantl, K.(1855-1870) **Geschichte der Logik im Abendlande**, vols i-iv, Leipzig.
- Prior, A.N.(1955): Diodorian Modalities, **Philosophical Quarterly**, (5):203-213.
- Prior, A.N.(1957): **Time and Modality**, Clarendon Press, Oxford.
- Prior, A.N.(1958): Diodorus and Modal Logic: A Correction, **Philosophical Quarterly**, (8):226-230.
- Prior, A.N.(1962): Tense-Logic and the Continuity of Time, **Studia Logica** (12):133-148.
- Prior, A.N.(1967): **Past, Present and Future**, Clarendon Press, Oxford
- Prior, A.N.(1968); **Papers on Time and Tense**, Clarendon Press, Oxford.
- Purtill, R.L.(1973); The Master Argument, **Apeiron**, (7):31-36.
- Quine, W.V.O.(1941), **Elementary Logic**. New York: Ginn and Company, 1941

- Quine, W.V.O.(1960): **Word and Object**, The MIT Press;
- Rescher, N.(1963); An Interpretation of Aristotle's Doctrine of Future Contingency, u **Studies in the History of Arabic Logic**, Pittsburgh: 43-54
- Rescher, N.(1966); A Version of the Master Argument of Diodorus, **Journal of Philosophy**, (63):438-445.
- Rescher, N.(1968); Truth and Necessity in Temporal Perspective, u (ed.) R.I. Gale, **The Philosophy of Time**, Macmillan, London, pp.183-220.
- Rescher, N. & Urquhart, A.(1971): **Temporal Logic**, Springer, New York.
- Riggs, R. J.(1991): 'A Critique of Mellor's Argument against 'Backward' Causation', **British Journal for the Philosophy of Science** 42:75-86;
- Sambursky, S.(1956), "On the possible and the Probable in Ancient Greece", **Osiris** 12, 35-48
- Sandbach, F.H.(1985); Aristotle and the Stoics, Vol. x. of **The Cambridge Philological Society**, Cambridge.
- Sause, R. de (1990): "**Kinds of Kinds: Individuality and Biological Species**", (*rukopis*).
- Scheffler, I.(1956): Explanation, Prediction and Abstraction, **The British Journal for the Philosophy of Science**, 7.
- Schenkeveld, D.M.(1991): 'Figures and Tropes - A Border Case Between Grammar and Rhetoric', in ed. G. Ueding, **Rhetorik Zwischen den Wissenschaften**, Max Niemeyer Verlag, Tübingen.
- Schuhl, P.M.(1960): **La Dominateur et les Possibles**, Paris.
- Scriven, M.(1959), **Truisms as the Grounds for Historical Explanation**, u Gardiner, R. ed. **Theories of History**, The Free Press, Glencoe.
- Sedley, D.(1977), Diodorus Cronus and Hellenistic Philosophy, **Proceedings of the Cambridge Philological Society**, (203):74-120.
- Sedley, D.(1982), "On Signs" in ed. Barnes *et al*, **Science and Speculation**, Cambridge, pp. 24-68.
- Sedley, D.(1984), "Negated Conjunction in Stoicism", **Elenchos** 5, pp.311-16.
- Sen, A. K.(1986), "Prediction in Economic Theory", u (eds.) J. Mason et al. (1986) **Predictability in Science and Society**, The Royal Society and The British Academy, London
- Sesardić, N. (1984), **Fizikalizam**, NS SSOS, Bgd.
- Sharples, R.W.(1975); Aristotelian and Stoic Conceptions of Necessity in **de fato** of Alexander of Aphrodisias, **Phronesis**, (20):259-267.
- Sharples, R.W.(1978); Alexander of Aphrodisias, **de Fato**: Some Parallels, **The Classical Quarterly**, New Series, (28/2):243-266.
- Sharples, R.W.(1983) **Alexander of Aphrodisias on fate**, Duckworth, 1983.
- Sharples, R.W.(1991); Cicero: **On fate** & Boethius: **The Consolation of Philosophy iv.5-7**, v; Aris & Philips, Werminster, England.
- Scholze, H.(1931): **Geschichte der Logik**, Berlin.
- Ślupecki, J.(ed.)(1961); **Z zagadnień logiki i filozofii**, Warsaw.

- Sober, E.(1980) "Evolution, Population Thinking, and Essentialism", **Philosophy of Science** 47:350-83
- Sober, E.(1984) "Sets, Spieces, and Evolution: Comments on Phillip Kitcher's 'Species'", **Philosophy of Science** 51: 334-41
- Sorabji, R.(ed.) (1990); **Aristotle Transformed: The Ancient Commentators and their Influence**, London.
- Sorabji, R.(1980); **Necessity, Cause and Blame**, Oxford University Press, Oxford.
- Stich, S.P.(1978) Autonomous Psychology and the Belief-Desire Thesis, **Monist**, vol 61, pp. 573-91.
- Sutula, M.(1976); Diodorus and the Master Argument, **Southern Journal of Philosophy**, (14/3):323-343.
- Thorne, K., Morris, M. S., Uurtsever, T.J.(1988): **Physical Review Letters**, 61:1446;
- Toole, M. (1987): **Causation: A Realist Approach**, Clarendon Press, Oxford.
- Fraassen, B.C. van(1980): **The Scientific Image**, Clarendon P., Oxford;
- Weinberg, S.(1977): **The First Three Minutes**, New York;
- White, M. (1963) "The Logic of Historical Narration", u (ed.) Hook (1963): pp 3-31
- White, M. (1986): What Worried the Crows, **Classical Quarterly**, 36(2):534-537.
- White, M. (1992): **The Continuous and the Discrete**, Clarendon Press, Oxford.
- Wiggins, D. (1973): Towards a Reasonable Libertarianism, preštamano u Honderich, T. (ed.) **Essays on Freedom of Action**, Routledge & Kegan Paul, London.
- Wilamovitz-Moellendorff, U. von (1906): Textgesch. d. griech. Bukoliker, **Phil. Untersuchungen** No.18.
- Worrall, J., & Currie, G. eds. (1978), **Methodology of Scientific Research Rrogrammes**, Lakatos Imre, Philosophical Papers, Volume 1, Cambridge U. R.
- Wright, G.H. von(1957); **Logical Studies**, Routledge and Kegan Paul, London.
- Wright, G.H. von(1979); Time, Truth and Necessity, u (eds.) Diamond & Teichman.
- Wright, G.H. von(1984); Determinism and Future Truth, in **Truth, Knowledge and Modality – Philosophical Papers**, vol iii, London.
- Zeller, E.[1882]; Über den Kyrieuon des Megariker Diodorus, **Sitzungsberichte der Königlichen Akademie der Wissenschaften zu Berlin**.
- Zeller, E.(1923); **Die Philosophie der Griechen**⁵, O.R. Reisland, Leipzig.

Kolekcije:

- Döring - Döring, K. (1972); **Die Megariker - Kommentierte Sammlung der Testimonien**, Amsterdam.
- EK - **Posidonius I**, The fragments ed. by L. Edelstein and I.G. Kidd, Cambridge, 1972;
Posidonius II, The Commentary 1) Testimonia and Fragments 1-149, 2) Fragments 150-293, Cambridge 1988.
- FDS - Hülser, K.(1987) **Die Fragmente zur Dialektik der Stoiker**, Bd. i-iv, Frommann-

holzboog.

Giannantoni - Giannantoni, G.(1983); **Socraticorum reliquiae**, Naples.

LS - Long, A.A. & Sedley, D.N.(1987); **The Hellenistic Philosophers: Translations of the Principal Sources with Philosophical Commentary**, Vol. i, Cambridge University Press, Cambridge, New York.

SVF - Arnim, Hans von,(1903-5); **Stoicorum Veterum Fragmenta**, Vols. i-iii, B.G. Teubner, Leipzig.

Usener - H. Usener, **Epicurea**, Stuttgart, 1887.

Skraćenice u tekstu odgovaraju navedenim kolekcijama. Reference na druge klasične izvore grčkih i latinskih autora date date su u uobičajenom obliku uglavnom prihvaćenom u Liddell, H.G. - Scott, R. - Johnson, H.S. - McKenzie, **Greek-English Lexicon -New Edition**, R., Clarendon Press, 1968, Oxford, odnosno prema Shortovom **Latin Dictionary**.

Navedeni prevodi Aristotelovog de interpretatione:

(**Ackrill** :) - Aristotle's "Categories" and "De Interpretatione", transl. by J.L. Ackrill, Clarendon Press, Oxford, 1963.

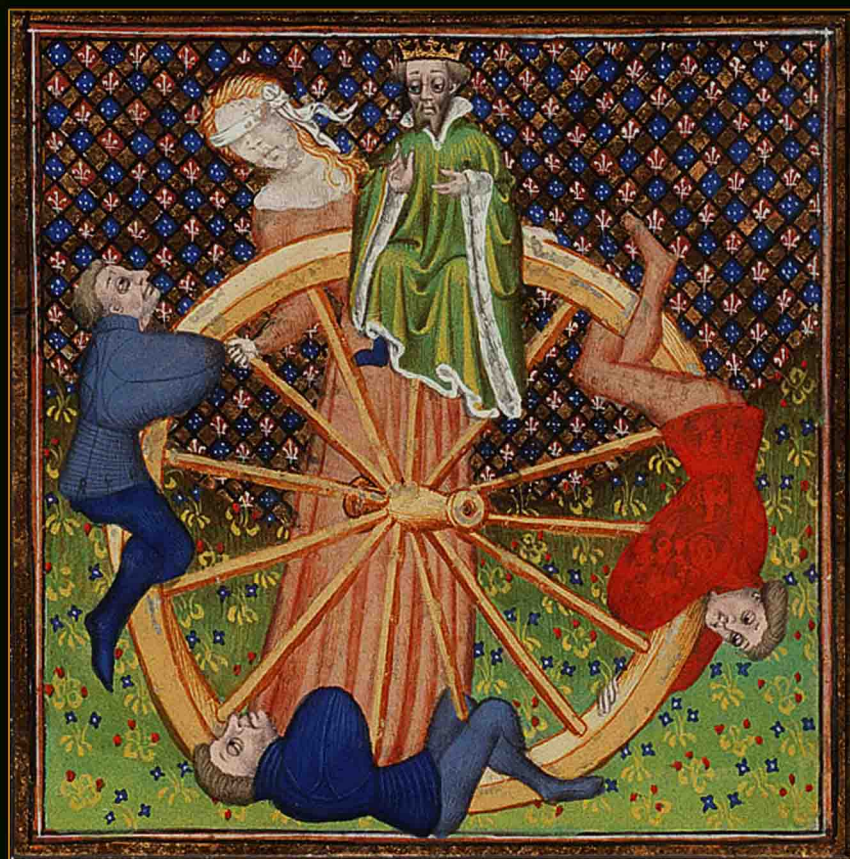
(**Anscombe** :) - G.E.Anscombe, Aristotle and the Sea-Battle, **Mind**, 1956 (65):1-15.

(**Cooke** :) - **The Categories; On Interpretation**, Greek text with transl. by H.P. Cooke, Loeb Classical Library No. 325, London, 1938.

(**Edghill** :) - **On Interpretation**, transl. by E.M. Edghill, **The Works of Aristotle**, W.D. Ross (ed.), Clarendon Press, Oxford, 1928.

(**K.A.**) - Aristotel, **Organon**, prev. dr Ksenija Atanasijević, Kultura, Beograd, 1970.

(**Rescher** :) - N. Rescher, Truth and Necessity in Temporal Perspective, in (ed.) R.I. Gale, **The Philosophy of Time**, Macmillan, London, 1968, pp.183-220.

Vladimir Marko - diplomirao je filozofiju na Filozofskom fakultetu u Beogradu. Doktorirao je na Katedri logike Komenski univerziteta u Bratislavi, gde je predavao formalnu logiku i metodologiju nauka. Predmet njegovog interesovanja su filozofija prirode, filozofski i formalni aspekti vremenskih logika, savremene interpretacije antičkih logika, kao i filozofija savremene muzike

Ilustracije na omotu:

Naslovna strana:

Vladimir Samsonov: "Časovničar"

Zadnja strana: Fortuna — iluminacija iz Augustinovog manuskripta De civitates dei (iluminator Maître François).

Unutrašnja strana: Temida-Pitija, na delfskom tronošću, i atinski kralj Egej